

**«ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛАР: ЖАҢАЛЫҚТАР,
МӘСЕЛЕЛЕР МЕН ЖЕТІСТІКТЕР»**

халықаралық ғылыми конференцияның
МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ
30-31 мамыр 2023

PROCEEDINGS
of the international scientific conference
**«SCIENCE AND INNOVATION: NEWS, PROBLEMS AND
ACHIEVEMENTS»**
30-31 May 2023

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
международной научной конференции
**«НАУКА И ИННОВАЦИИ: НОВОСТИ, ПРОБЛЕМЫ И
ДОСТИЖЕНИЯ»**
30-31 май 2023

Астана, 2023

ӘОЖ 001
КБЖ 72
F96

Редакция алқасы:

А.А. Амангелдиев, Н.Б. Сейсенбек, Н.А. Еламанов

Редакционная коллегия:

А.А. Амангелдиев, Н.Б. Сейсенбек, Н.А. Еламанов

Editorial team:

A.A. Amangeldiyev, N.B. Seisenbek, N.A. Yelamanov

F96 Ғылым және инновациялар: жаңалықтар, мәселелер мен жетістіктер: халықаралық ғылыми конф. мат. = Наука и инновации: новости, проблемы и достижения: Сб. материалов межд. науч. конф. = Proceedings international scientific conference: Science and innovation: news, problems and achievements. – Астана: «Bilim Innovations Group» ғылыми-зерттеу орталығы, 2023. – 389 б. – қазақша, орысша, ағылшынша.

ISBN 978-601-7638-66-5

Жинаққа білім алушылардың, ғалымдардың, зерттеушілердің және мектеп мұғалімдерінің қазіргі ғылым мен білім саласындағы өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген. Мақаланың мазмұны мен жіберілген қателерге автор жауап береді.

В сборник включены доклады обучающихся, ученых, исследователей и учителей школ по актуальным проблемам современной науки и образования. Ответственность за содержание статьи и допущенные ошибки несет автор.

The proceedings includes reports of students, scientists, researchers and school teachers on topical issues of modern science and education. The author is responsible for the content of the article and mistakes.

ӘОЖ 001
КБЖ 72

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ
HUMANITIES

ҒТАМР 11.25.40

«ШЫҒЫС СЕРІКТЕСТІГІ» БАҒДАРЛАМАСЫ САММИТТЕРІНІҢ РӨЛІ

А.Б. Мадярбекова

PhD-докторант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.

Еуропалық Одақтың «Шығыс Серіктестігі» жобасы алты пост-кеңестік елдерге қатысты өз сыртқы саясатын жүзеге асыру құралы болып табылады. Бастаманың инициаторлары Польша және Швеция елдері болғанымен, шын мәнінде бұл бағдарлама «Еуропалық көршілік саясатының» Украина, Беларусь, Молдова, Армения, Әзірбайжан, Грузия елдеріне арналған негізгі төрт бағыт бойынша қарым-қатынасты реттеуге мақсатталған жеке бағдарлама.

Мақалада Шығыс Серіктестіктің құрылған күнінен бастап қазіргі уақытқа дейін өткен негізгі бағыттары мен қызметін реттейтін саммиттердің түбірлі мазмұны қарастырылады. Жалпы қарастырылып отырған уақыт мерзімінде барлығы басты алты саммит өткізілген. Еуропалық Одақ алты мемлекетке қатысты ұстанып отырған саясаты, бұл елдерді бір топқа біріктіруіне қарамастан, түбірінде саралау әдісі жатқан, әр мемлекетпен жеке-жеке ынтымақтасу бағытында жұмыс жасауда.

Түйін сөздер: Еуропалық Одақ, Шығыс Серіктестігі, Саммиттер, Бірлескен Декларация, Қауымдастық жөніндегі келісім.

Еуропалық Одақтың «Шығыс серіктестік» атты бағдарламасы Шығыс Еуропада орналасқан Украина, Беларусь, Молдова және Оңтүстік Кавказдағы Армения, Әзірбайжан, Грузия елдерімен қарым-қатынасты дамытуға бағытталған арнайы бастамасы болып табылады. Аталмыш бастама аясында серіктес елдермен қарым-қатынасты тереңдете дамыту стратегиялық қажеттілік ретінде де, ЕО-ның еуропалық азаматтарға дивиденттер әкелетін саяси инвестиция ретінде қарастырылды. Осындай мақсатпен көзделген «Шығыс серіктестік» бағдарламасы ресми түрде 2009 жылғы 7 мамырда Польшаның астанасы Прагада өткен саммит барысында құрылды. Бағдарламаның алғашқы саммиті барысында ЕО елдері мен Украина, Беларусь, Молдова, Армения, Әзірбайжан және Грузия Шығыс серіктестіктің қалыптастырушы ресми құжаты болып табылатын Бірлескен декларацияға қол қойылды.

Шығыс серіктестігі бастамасының дамуын зерттегенде көптеген дерек көздерінің мазмұнына жүгінетін болсақ, екі кезеңге бөліп қарастырған жөн. Бұл жерде ресейлік сарапшылары бірінші кезеңге құрылу күні, яғни Прагада өткен

алғашқы саммиті мен Вильнюсте өткен саммит аралығын кіріктірген. Осылайша бірінші кезеңді саралау барысында, алдымен алғашқы үш саммит пен олардың нәтижелері бойынша қабылданған құжаттар мағынасы мен мазмұны қарастырылатын болады.

Жоғарыда атап өтілгендей саралауға түсетін алғашқы құжат 2009 жылғы 7 мамырда өткен Прага саммитінде бір тараптан ЕО-ға мүше мемлекеттер және екінші тараптан Шығыс Серіктестіктің 6 елі қол қойған Бірлескен декларация. Аталмыш құжат Еуропалық Комиссиясының Еуропалық Парламенті мен Еуропалық Кеңесіне бағытталған хабарлама құжатта «Шығыс серіктестігі» бағдаламасы ЕО-ның Еуропалық көршілік саясатының жеке құрамдас бөлігін жүзеге асыру мақсаты ретінде көрсетілген [1].

Бірлескен декларация құрылымы бойынша 21 пункттен тұрады. Бұл пункттер келесі тақырыптарға бөлініп топталған:

- Еуропалық Одақ пен серіктес елдер арасындағы өршіл серіктестік
- Тереңдетілген екіжақты келісім
- Көпжақты ынтымақтастықтың басымдылығы
- Қаржыландыру
- Қорытынды.

Бірлескен декларацияға сәйкес Шығыс серіктестігінің басты мақсаты Еуропалық Одақ пен мүдделі серіктес елдер арасындағы саяси бірлестік пен экономикалық интеграцияны жеделдету үшін қажетті жағдайлар жасау болып табылады.

Бұл мақсатқа қол жеткізу үшін Шығыс серіктестікке мүше мемлекеттерде, яғни Беларусь, Украина, Молдова, Әзірбайжан, Армения және Грузияда саяси және әлеуметтік-экономикалық реформаларды жүргізу көзделген. Аталмыш реформалармен қатар осы елдердің сәйкес заңнамаларын ЕО-ның құқықтық нормаларымен жақындастыру мақсатталған. Оның ішінде негізгі төрт бағыт анықталған:

– Демократия, басқарудың және тұрақтылықтың мінсіз жүйесі (әкімшілік реформалар, сыбайлас жемқорлыққа қарсы шаралар, басқару аппаратын оқыту, азаматтық қоғам институттарын, еркін бұқаралық ақпарат құралдарын дамыту және т.б.

– Еркін сауда аймақтарын құруды қоса алғанда, ЕО-ның салалық экономикалық саясатымен экономикалық интеграция және конвергенция (сауда-экономикалық қатынастардың табысты дамуы және заңнаманы ЕО заңнамалық базасымен үйлестіру ретінде).

– Энергетикалық қауіпсіздік (серіктес елдерге де, ЕО-ға да сенімді энергиямен қамтамасыз ету, энергия үнемдеу және жаңартылатын энергия көздерін дамыту жөніндегі шаралар).

– Адамдар арасындағы байланысты дамыту (заңсыз көші-қонды болдырмау шараларын қамтамасыз ету кезінде визалық режимді ырықтандыру [2].

Алайда, ресейлік сарапшыларының бірі, атап айтқандай, Ю.А. Борконың көзқарасы бойынша, бұл декларацияның мағынасында ЕО Шығыс Серіктестік бастамасын құруда негізге алған бірқатар экономикалық және геосаяси қызығушылықтары көрсетілмеген. Дегенмен бір себебі, атап айтқанда, «Еуропалық Одақтың шығыс шекарасында тұрақтылық пен қауіпсіздік белдеуін құру» көрсетілген. Алайда, Шығыс Серіктестігінің Еуроодақтың әлемдік саясат субъектісі ретіндегі ұстанымын нығайту мен рөлін арттыруы жөнінде, біршама қаржылық көмектің, серіктестерге бірнеше сауда преференциясы және уәде етілген еркін сауда аймағының орнына еуропалық бизнестің олардың нарығына еркін қол жеткізіп, өз тауарлары мен инвестицияларын экспорттайтыны туралы ештеңе жазылмаған деп айып тағуда. [3, 15 б.].

Мұндай ұстанымның астарында шын мәнінде ЕО-ның Шығыс серіктестігі елдеріне қатысты өз саясатын, арнайы институт құру арқылы ерекшелеуі мен тереңдетуі, әрине Ресейдің осы елдерге жүргізетін ықпалына кері әсерін тигізетіні алаңдатып қана қоймай, ЕО-ның бұл әрекетін Ресейге толықтай қарсы шығуы мен оны осы аймақтан ығыстыру құралы деп қабылдауда.

Дегенмен, құжаттарды зерттей отырып, ЕО мен серіктес елдерінің арасындағы қарым-қатынастың тиісті түрде жүзеге асуы, бірінші кезекте бағдарламаға қатысушы алты елдің өздеріне міндеттелген барлық талаптарды нақты орындауларына байланысты екеніне көзіміз жетті. Яғни, жоғарыда аталған төрт негізгі бағыттардың жүзеге асырылуы екіжақты келісімдер мен аймақтық дейгейдегі ынтымақтастықты қатар алып жүру мен дамытуды талап етеді. Әрине бұл іс-әрекеттер бүкіл қатысушылардың мүдделеріне қайшы келмеуі де тиіс. Сонымен қатар бұрыннан бері Ресейдің қарамағында болғандықтары себебінен, мемлекет ішілік жағдайлары бойынша бір бөлігі әлгі күнге дейін ресейлік бағытты ұстануға, ал екінші бөлігі батыс бағытына қарай талпынған мемлекеттер үшін оңай тимейтіні белгілі.

Бастаманың негізін қалаушы құжатқа сәйкес, Шығыс серіктестігінің ұйымдастырушылық құрылымы төрт деңгейге бөлінген.

– бірінші деңгейі, екі жыл сайын өткізілетін мемлекет немесе үкімет басшыларының самиттері. Олар Еуроодақ елдерінде және серіктес елдерде болуы керек. Мұндай жоғары деңгейде өтетін саммиттердің негізгі мақсаты – Шығыс серіктестігі қызметінің негізгі бағыттарын айқындау.

– ЕО-ға мүше мемлекеттер мен Шығыс серіктестік елдері сыртқы істер министрлерінің жыл сайынғы көктемдік кездесулері. Бұл кездесулерде министрлер қойылған міндеттердің орындалуын бақылап, тиісті басқарушылық тапсырмалар береді. Кейбір жеке секторлар жұмыстарының тиімділігін арттыру мақсатында министрлер деңгейіндегі салалық конференциялар өткізілуі мүмкін.

– үшінші деңгейде ынтымақтастықтың негізгі салаларына (Демократия, басқарудың мінсіз жүйесі мен тұрақтылық, Экономикалық интеграция және ЕО-ның саяси бағытымен жақындасу, Энергетикалық қауіпсіздік, Адамдар

арасындағы байланысты дамыту) сәйкес төрт тақырыптық платформалар. Әрбір сала бойынша тиісті негізгі міндеттер бекітіледі. Бұл міндеттер арнайы жұмыс бағдарламалары негізінде уақытылы жаңартылып отырылуы және олардың орындалуы бақыланып тұруы тиіс. Мұндай мәжілістік отырыстар тиісті саясат саласында өткізілетін реформа процесіне қатысатын жоғары лауазымды деңгейде кем дегенде жылына екі рет ұйымдастырылады;

– төртінші деңгейде арнайы салалар бойынша тақырыптық платформалар жұмысын қолдау жөніндегі комитеттер. Комиссияның қызметіне ішкі құрылымдардың жұмысын реттеу жатады.

Сонымен қатар, 2011 жылы мамыр айында құрылған Шығыс серіктестігінің Еуронест парламенттік ассамблеясы, Шығыс серіктестіктің парламенттік институты болып табылады [4, 1 б.].

Әрине, мұндай жиілікпен өткізілетін жоғары деңгейлі кездесулердің Шығыс серіктестігінің одан әрі дамуына өз септігін тигізуі сөзсіз.

Шығыс Серіктестігіне мүше мемлекеттердің бұл бастамаға қатысуларының негізгі көздеген мақсаттары 2011 жылғы 29-30 қыркүйекте Варшавада өткен саммит барысында анықталды. Бұл екінші саммит негізінен Шығыс Серіктестігінің нақты нысаны, кезеңдері мен болашағын талқылауға бағытталған болатын. Талқылау барысында ЕО мен оның серіктестері арасындағы қарым-қатынастың дамуының алты сценарийі айқындалды. Оларды үш-үштен екі топқа бөліп қарастыруға болады. Мұнда топтау әр елдің геосаяси бағдарына байланысты.

Бірінші топты Грузия, Молдова және Украина құрды. Оған себеп осы елдердің «еуропалық бағытты» ұстануы, яғни басты мақсаттары (Орталық және Шығыс Еуропа елдері сияқты) Еуропалық Одаққа мүше болуды көздеулері. Әсіресе ерекше қатты талпыныс танытқан М.Саакашвили. Алайда Польшаның премьер-министрі Д.Туск саммиттің қорытынды пресс-конференциясында Грузия, Молдова және Украинаның «ЕО-ға мүше болу» жөніндегі үміттерінің жүзеге асуына, реформаларды сәтті жүргізулеріне қарамастан, әзірше жол жоқ екенін мәлімдегеніне қарамастан [5], 2022 жылғы 23 маусымда ЕО Кеңесінің шешімі бойынша Украина мен Молдова ЕО мүше болу кандидаты статусына ие болды. Мұндай күрт өзгеріске әкеп соққан жағдай Ресейдің Украина аумағына басып кіруі.

Екінші топқа Армения, Беларусь және Әзірбайжанды, олардың ЕО-ға мүше болуды көздейтіндерін жарияламауы біріктірді. Мұндай шешімнің астарында түрлі себептер жатыр, атап айтқанда Армения мен Беларусь елінің Ресеймен өзара қатынасы мен оған тәуелділігі, ал Әзірбайжанның еуропалық құндылықтар мен қатты авторитарлы тәртіпті мойындамайтын, өзге әлемдік дінді ұстануы.

Осындай түрлі бағытты ұстана отырып өткізілген Варшавалық кездесу нәтижесі бойынша «Шығыс Серіктестігі» саммитінің бірлескен декларациясы қабылданды. Дегенмен бұл құжаттың мағынасы негізінен Прагада қабылданған декларацияның мазмұнынан алшақ кетпеген, басқаша айтатын болсақ, тіпті қайталанған деуге де болады.

Сонда да, осы кездесудің маңызды тұсы Брюссельдің ЕО мен серіктестікке мүше елдердің әрқайсысымен жасалынатын Қауымдастық жөніндегі келісімді әзірлеуге кірісу жөніндегі ұсынысы болды.

2013 жылы Вильнюсте өткен саммит серіктестердің ең жоғары деңгейдегі алғашқы кездесуі болды. Бұл кездесудің нәтижелерінің қандай болатыны Еуропалық Одақ пен Ресейдің арасындағы Варшавадағы саммиттен кейінгі бәсекелестігі мен өзара қарсы әрекеттерінің арқасында алдын-ала анық болды. ЕО нақты іс-әрекет бағдарламасының, дипломатиялық тәжірибенің және энергияның арқасында Украинамен бірлесіп, ЕО мен Украина арасында ортақ еркін сауда аймағын құру перспективасымен Қауымдастық жөніндегі келісімді дайындаған болатын. Алайда саммиттің өтуіне бірнеше апта қалғанда Украинаның президенті В. Янукович келісімге қол қою мәселесі кейінге қалдырылатынын жариялады [6].

Сонымен қатар, бұл кездесу барысында ЕО-ның Грузия, Молдава, Армения елдерімен қол қоюға әзірленген Қауымдастық жөніндегі келісімдерге парафирование жасалды. Бұл жерде Грузия және Молдова елдері қол қойған құжат қазіргі таңда күшіне енген. Сондай-ақ Еуропалық Одақ пен Әзірбайжан арасында визалық режимді жеңілдету туралы шарт қабылданған болатын.

Үшінші және төртінші саммиттер аралығында, нақты айтатын болсақ, 2014 жылғы 24 мамырда, маңыздылығы жағынан басым болып табылатын және ЕО мен Украина кейінге қалдырған Қауымдастық жөніндегі келісімге қол қойылғанын атап өткен жөн. Еуропалық Одақпен Қауымдастық жөніндегі келісімнің мазмұны жеті бөлімнен және 2135 беттен тұратын ауқымды құжат Украина мен Еуропалық Одақ арасындағы біртіндеп экономикалық және саяси жақындасуды реттейді. Құжаттың негізгі бөлімдері еркін сауда аймағын құруды көздейтін сауда-экономикалық ынтымақтастыққа байланысты болып табылады. Еркін сауда аймағын құрудың мақсаты – тауарлар мен қызметтердің нарықтарына өзара қол жетімділікті ырықтандыру, сондай-ақ Украинаның ережелері мен тәртіптерін ЕО нормаларына сәйкестендіру болды.

Келісімнің бірінші бөлімдері жалпы қағидаларға, саяси диалог пен реформаларға, сыртқы саясат пен қауіпсіздік пен әділеттіліктің жақындасуына арналған. Бұл оқиға ЕО-ның серіктес елдерге қатысты дұрыс сыртқы саясатының нәтижесі болғанымен, шын мәнінде құжаттың іс жүзінде қолданысқа енуі тек 2016 жылдың қаңтар айынан басталғанын ұмытпаған абзал.

Шығыс серіктестігінің төртінші саммиті, 2015 жылы 21-22 мамыр күндері Латвияның астанасы Ригада өтті. Бұл кезекті саммиттің өту барысына Украинада орын алған біршама өзгерістер өз септігін тигізді. Атап айтқанда, Украина президенті В.Януковичті тақтан тайдыру мен 2015 жылы мерзімінен бұрын өткізілген президенттік сайлау нәтижесі бойынша «еуропалық бағытты» ұстанатын П.Порошенконің жеңіске жетуіне алып келген 2013 жылдың қарашасы мен 2014 жылдың ақпан аралығында болған саяси дағдарыс. Одан бөлек, Қырымның Ресейге қосылуы және Украинаның шығысында екі мемлекеттің – Донецк Халық Республикасы мен Луган Халық

Республикасының өз егемендіктерін жариялауы. Негізінен бұл оқиғалар, серіктес елдердің, осы аймақ үшін бәсекеге түскен Еуропалық Одақ пен Ресейдің, өздеріне деген қарым-қатынасын өзгерту мүмкіндігіне айналдырды деуге болады.

Саммиттің нәтижелері бойынша, кезекті Біріккен декларация қабылданды [7].

Бұл 29 тармақтан тұратын құжатта басымды төрт бағыт тұжырымдалды:

- экономиканы нығайту: экономикалық даму және нарықтық мүмкіндіктерді жетілдіру;
- басқару жүйесін және оның институттарын нығайту;
- өзара байланысты нығайту: өзарабайланыстылықты ұлғайту, әсіресе көлік және энергетика, қоршаған орта мен климаттың өзгеруі жөніндегі салалары бойынша;
- қоғамды нығайту: мобильділік пен адамдар арасындағы байланысты көбейту.

Сонымен қатар, саммит барысында серіктес елдерге байланысты саясатты қайта қарау және оларға қатысты жіктелген сыртқы саяси бағытты ұстанудың маңыздылығы баса айтылды. Бұл жерде жіктеу саясаты серіктес елдерді екі топқа бөлуді, яғни бірінші топты Армения, Әзірбайжан және Беларусь елдері құрайтын болса, екінші топқа қалған үш ел – Украина, Молдова және Грузия енді. Мұндай топтастыру бірінші кезекте соңғы үш елдің Еуропалық Одақпен Қауымдастық жөнінде келісімге қойып, оның жүзеге аса бастауына байланысты еді.

Бұл жерде Қауымдастық жөніндегі келісімнің ерекше назар аудартатын жағы бұл келісімнің бір тармағы немесе бөлігі болып табылатын Терең және жан-жақты еркін сауда аймағы (DCFTA). Дүниежүзілік сауда ұйымының хатшылығы (ЕО ұсынған мәлімдеменің негізінде) әзірлеген есепке сәйкес, Еуропалық Одақ үшінші елдермен (ЕО-ға мүше емес, сондай-ақ азаматтары ЕО-нің еркін-жүріп тұру құқығын пайдаланбайтын елдер) жасасатын сауда келісімдерін төрт кең санатқа бөледі. Осы санаттарға сәйкес Грузия, Молдова және Украинамен жасалған келісімдер үшінші сатыға орналастырылған [8]. Яғни, Қауымдастық жөніндегі келісімнің шеңберінде қол жеткізілген шарттарға сәйкес құрылған үш еркін сауда аймағы Грузия, Молдова және Украина үшін белгіленген секторлар бойынша Еуропаның ішкі нарығына кіруге мүмкіндік береді. Еуропалық Одақ өз кезегінде осы елдердің нарығына кіретін ЕО инвесторларына еуропалық форматтағы нормативтік-құқықтық ортаны ұсынады, яғни серіктес елдердің саудасы мен сауда саясатын реформаланады. Мұндай келісімнің бүкіл тарапқа да тиімді болып табылады. Себебі, импорттау және экспорттау барысында осы саладағы еуропалық ішкі саяси тәртіппен жұмыс жасау құқығына ие болу, әрине серіктес елдер үшін үлкен жетістік болып табылса, еуропа үшін бұл елдердің құқықтық базасын өздеріндегідей етіп бір салаға келтіру мүмкіндігіне қол жеткізу, посткеңестік аймақтағы өз мүдделерін арттыруға бірден бір жолы.

Жоғарыда көрсетілгендей, екінші топты құрайтын Армения, Әзірбайжан және Беларусь елдерімен қарым-қатынас жағдайы нашарлау болды. Сол себепті оларға қатысты өзгеше жол, өзгеше саясат ұстану талабы туындады. Осыған байланысты, ЕО аталмыш мемлекеттердің әрқайсысымен жеке жұмыс жасауға мүмкіндік беретін сараланымдық тәсілдемеге бет бұрады.

Осындай нәтижелермен қорытындыланып, тұжырымдалған төртінші саммит пен келесі 2017 жылғы бесінші саммит аралығында біршама іс-әрекеттер жүзеге асырылды. Мысалыға, 2017 жылғы наурыз айында Грузия мен Украина елдерінің азаматтары үшін Шенген аймағына кіруге рұқсат етілетін визасыз тәртіп те орнатылды (Молдова үшін 2014 жылы енгізілген болатын).

Оның үстіне Армения, Әзірбайжан және Беларусь елдеріне қатысты сараланымдық саясат өз жемісін көрсете бастады. Осы мемлекеттермен қарым-қатынас ілгеріледі. Алғашқы көрсеткіші 2017 жылғы қараша айында Ригада өткен бесінші саммиттің барысында қол қойылған ЕО мен Армения асындағы Жан-жақты және кеңейтілген серіктестік туралы келісім (CEPA – The Comprehensive & Enhanced Partnership Agreement) [9]. Аталмыш келісім 2021 жылы күшіне енді.

Жалпы келісімнің мағыналық жағын алатын болсақ, екіжақты ынтымақтастықтың кеңейтілген саяси-құқықтық негізін құрып, оның дамуының негізгі бағыттарын қамтиды. Басымды бағыттарының қатарына келесілер енгізілген: азаматтық қоғамның дамуы, өзара сауданың өсуі, инвестициялық жағдайдың жақсаруы мен Армениядағы кіші және орташа бизнеске қолдау көрсету; қылмысқа қарсы күресте көмек көрсету, мемлекеттік институттар сапасын жоғарылату мен іс-әрекеттерінің айқындығын арттыру, сот жүйесінің реформасы, азаматтық ұйымдар диалогының тұрақты платформасын құру; аймақтағы бейбітшілік, қауіпсіздік және тұрақтылықты сақтау мақсатында саяси диалогты дамыту.

Негізінен бұл келісім ЕО-ның Грузия, Молдова және Украинамен жасасқан Қауымдастық жөніндегі келісіммен салыстырғанда, бір ерекшелікке ие. Ол ерекшелік, 3 елмен жасалған келісімде ЕО-мен еркін сауда аймағын құру жөніндегі тармақтың болмауы, оған себеп 2015 жылдың қаңтар айында Арменияның Еуразиялық экономикалық одаққа мүше болуы. Алайда, келісімнің атауына мән беретін болсақ, оған сәйкес екі ел арасындағы қарым-қатынастың жаңа деңгейге көтерілгендігін білдетіндей астыртын байқауға болады.

Одан бөлек Ригада өткен бесінші саммиттің қатысушылары 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған ынтымақтастықтың міндеттері мен бағдарламасы бекітілген Ортақ декларацияны қабылдады.

Сонымен қатар, ЕО мен Армения Ортақ әуе кеңістігі туралы келісімге алдын ала қол қойылды.

2019 жылғы Брюссель саммитінің нәтижесі бойынша қабылданған тағы бір маңызды құжат «20 deliverables to 2020» (2020 жылға 20 нәтиже: Азаматтарға нақты нәтижелер беру) бағдарламасы. Құжаттың негізгі мазмұны 2020 жылға дейін бекітілген тапсырмалар жиынтығы. Тапсырмалардың

мақсаты Шығыс серіктестігі аясындағы ынтымақтастық арқылы аймақтағы азаматтардың өмірін жақсартуға бағытталған нақты жетістіктерге қол жеткізу. Аталмыш жетістіктер, ең алдымен, төрт басым бағытты қамтиды:

- Экономиканы күшейту;
- Басқару сапасын арттыру;
- Байланысты арттыру;
- Қоғамды нығайту [10].

Бұл бағыттар бойынша жұмыстың қаншалықты нәтижелі немесе нәтижесіз болғандығын 2020 жылғы ақпан айындағы жағдай бойынша мониторингке сәйкес талданды. Төрт бағыттардың ешбірінде жүз пайыздық оң нәтиже байқалмайды. Экономика және қоғамды нығайту салалары бойынша талаптардың орындалуы кестеге сәйкес деп көрсетілген болса, байланысты арттыру тармағы аз мөлшерде кестеден ауытқу белгісін, ал елдегі басқару сапасын нығайту мәселесі жөніндегі көрсеткіштер тым төмен деңгейде орналасқан. Жалпы 20 тапсырманы пайыздық көрсеткіштермен саралайтын болсақ, 70% (14 тармақ) – жұмыс барысында, 25% (5 тармақ) – орындалуы шектеулі және тек 5%-ғана (1 тармақ) толық орындалған.

Осындай қорытынды берген құжаттың негізінде 2020 жылы әлемде орнаған Covid-19 пандемиясына байланысты видеоконференция форматында өткен кездесудің барысында 2020 жылдан кейінгі кезеңге арналған мақсаттар мен міндеттемелер талқыланды. Нәтижесінде 2020 жылдан кейінгі кезеңге арналған «Eastern Partnership policy beyond 2020. Reinforcing Resilience – an Eastern Partnership that delivers for all» («Тұрақтылықты нығайту – барлығын нәтижеге жетелейтін) Шығыс серіктестігі» атты ұзақмерзімді саяси мақсаттар жиынтығын бейнелейтін Бірлескен коммюнике қабылданды [11]. Оған сәйкес, серіктестік бірігіп:

- Орнықты және интеграцияланған экономиканы құрайды;
- Жауапты институттар мен заңның үстемдігін қорғайды және қауіпсіздікті қамтамасыз етеді;
- Экологиялық және климаттық тұрақтылық үшін қоршаған ортаны қорғайды;
- Орнықты цифрлық трансформация үшін біріктіреді;
- Қоғамды тұрақты, әділетті және инклюзивті ету жолында мүмкіндік ұсынады.

Бекітілген міндеттемелердің барлық тараптардың, яғни серіктес мемлекеттер мен Еуропалық Одақтың бірігіп жасауы туралы жариялануы, алдағы уақытта аймақтық деңгейдегі көпжақты дипломатияның басымдыққа иеленетінін анықтауға болады.

Келесі кезекті саммит осы уақытқа дейін хронологиялық тәртіпті бұзбай әр екі жыл сайын орын алып отырғанын ескере отырып, 2019 жылы өткен Шығыс серіктестігінің он жылдығына арналған мерейтойлы конференциясын қорытындылау қажеттігі туындауда. Алайда, аталып өткендей мерейтойлы

болғандықтан, бұл кездесудің аса маңызды нәтижелерін аңғару мүмкін болмады.

Дегенмен, серіктестік елдері он жылда бұл бағдарламаның белгілі бір нәтижелерді көрсетініне үміт артқан болатын. Атап айтқанда Украина мен Грузия елдері үшін көкейкесті мәселе Еуропалық Одаққа мүше болу жағдайының шешілуін асыға күтуі. Осы өзекті мәселенің әлі күнге дейін орнынан жылжымағанына, яғни Еуропалық Одақтың дәл осы сұрақты айналып өтулері бағдарламаның сәтті әрі тиімді болуына күмән тудыра қабылданды. Сондай-ақ қорытынды құжат мазмұнына Арменияның шекара бүтіндігі туралы мәтіннің енгізілмеуі салдарынан бұл елдің де бағдарламаға артқан үміті орындалмады деуге болады. Осындай жағдайларға байланысты саммиттің декларациясына серіктестік елдер тарапынан қол қойылмады.

2021 жылғы 15 желтоқсанда кезекті алтыншы ресми саммит Брюссельде орын алды. Бұл саммиттің жұмысына серіктестік елдерінің бесеуі ғана қатысты, ал алтыншы ел – Беларусь Шығыс серіктестігіне қатысуын тоқтатты. Нәтижесі бойынша «Recovery, Resilience and Reform» («Қалпына келтіру, тұрақтылық және реформа») декларациясы қабылданды [12].

Серіктес елдердің басшылары келесі салаларда тұрақтылықты арттыруға міндеттеме алды:

- Заң үстемдігін нығайту.
- Биліктің барлық деңгейлерінде тиімді, ашық және есеп беретін мемлекеттік басқарма құру.
- Алаяқтық, сыбайлас жемқорлық және экономикалық қылмыстармен күресу.
- Гибридті қауіптерді қоса алғанда, қауіпсіздік пен кибертұрақтылықты нығайту.

Аталмыш міндеттемелер Шығыс серіктестігінің 2020 жылдан кейінгі кезеңге бағытталған саясаты аясындағы негізгі бес бағыт бойынша жүзеге асырылуы тиіс. Бұл «Қалпына келтіру, тұрақтылық және реформалар» декларациясы екі негізгі тірекке негізделген: басқару және инвестиция. Атап айтқанда, Еурокомиссия төрағасы Урсула фон дер Лейеннің сөзі бойынша [13] COVID-19-дан әлеуметтік және экономикалық қалпына келтіруді қолдауға және жасыл және цифрлық трансформацияны жеделдету арқылы ұзақ мерзімді тұрақтылықты арттыруға арналған €2,3 миллиард еуроны құрайтын *амбициялық аймақтық экономикалық инвестиция жоспары (EIP)* (EIP, соның ішінде елдің жетекші бастамаларына бағытталған). Жоспар мемлекеттік және жеке инвестицияларды 17 миллиард еуроға дейін тартады деп күтілуде. Ол мысалыға

Молдавиядағы ғимараттардың энергия тиімділігін арттыру немесе Грузияның ауылдық жерлеріне жоғары жылдамдықты интернетті тарату немесе Қара теңіздің астына талшықты-оптикалық кабель тарту сияқты жобалар.

Жалпы екіжақты және көпжақты диалог алаңдарының үйлесімі ЕО саясатының қосарлы бағыттылығына тән бола отырып, Шығыс Серіктестігінің елдерімен таңдамалы түрде жеке-жеке жақындасу мүмкіндігіне ие болу,

сонымен қатар пан-еуропалық ауқымда ынтымақтастық байланысты реттеуге мүмкіндік береді. Әрине, Еуропалық Одақ ШС құруды шығыс еуропада орнаған геосаяси тепе-теңдікті өз пайдасына қарай ең тиімді және аз шығынды әдіс ретінде көрді. Сонымен қатар, бұл әдіс Ресеймен ашық қарама-қайшылыққа түсуді немесе онымен тікелей келісімге келуді талап етпейтіндігі де ескерілген.

Осындай жағдай үстінде Грузия, Молдова және Украинаның тәуекел мен қауіптердің бар болғанына қарамастан, қоғамды жаңғырту және демократияландыру процестері негізіне адам құқығы, заң үстемдігі және құрылымдық реформаның басымдылықтарын алға қоя отырып, еуропалық интеграция бағытымен қоғалуда. Ал Армения, осы жаңғырту және демократияландыру үрдісін жүзеге асыру мақсатында бір жағынан Еуропалық Одақ және екінші жағынан Еуропалық Экономикалық Одақ арасында тепе-теңдік сақтау саясатын ұстануда. Әзірбайжан мен Беларуське келетін болсақ, бұл елдерде президенттік билік пен авторитарлы тәртіпті нығайтуға бағытталуы серіктестіктің оң нәтижелер көрсетуіне кедергі жасауда. Тіпті, Беларусьтің бағдарламаға қатысуының тоқтатуы, мәселені аса қиындатуда.

Осындай түрлі көрсеткіштерді ескере отырып, серіктестік саммиттерін Еуропалық Одақтың осы аймаққа бағытталған саясаты мен қолданысқа жарайтын құралдарын ұйымдастыру аумағы екені анықталды.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Комиссиялық хабарлама. [https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriSe\[\]rv.do?uri=COM:2008:0823:FIN:EN:PDF](https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriSe[]rv.do?uri=COM:2008:0823:FIN:EN:PDF)
- 2 Joint Declaration of the Prague Eastern Partnership Summit Prague, 7 May 2009. https://www.consilium.europa.eu/media/31797/2009_eap_declaration.pdf.
- 3 Борко Ю.А. Восточное Партнерство: проект, реальность, будущее. Монография. – Москва, 2018. – 70 с.
- 4 Шығыс серіктестігінің Еуронест парламенттік ассамблеясының жұмыс жасау ережелері. Еуронесттің ресми сайты. <http://www.europarl.europa.eu/euronest/en/home/rules-&-decisions.html>.
- 5 Давид Мдзинаришвили, Грузия и Варшавский саммит восточного партнерства. <https://inosmi.ru/europe/20111003/175471181.html>.
- 6 Пиховшек В. Вильнюс-2013 Саммит «Восточного партнерства». https://lb.ua/news/2013/11/29/243391_vilnyus2013t_sammit.html.
- 7 Joint Declaration of the Eastern Partnership Summit (Riga, 21-22 May 2015). <https://www.consilium.europa.eu/media/21526/riga-declaration-220515-final.pdf>.
- 8 Trade Policy Review Body – Trade Policy Review – Report by the Secretariat of WTO – European Union, Doc.#19-8493, WT/TPR/S/395, 10.12.2019. – p.308.

9 The Comprehensive & Enhanced Partnership Agreement between the European Union & Armenia (CEPA). URL: https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/eng_cep_factsheet_armnia_digital.pdf.

10 Deliverables for 2020: Bringing tangible results for citizens. <https://www.consilium.europa.eu/media/44362/20-deliverables-for-2020.pdf>.

11 Eastern Partnership policy beyond 2020 Reinforcing Resilience – an Eastern Partnership that delivers for all. https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/1_en_act_part1_v6.pdf.

12 Joint Declaration of the Eastern Partnership Summit ‘Recovery, Resilience and Reform’ Brussels, 15 December 2021, <https://www.consilium.europa.eu/media/53527/20211215-eap-joint-declaration-en.pdf>.

13 Президент фон дер Лейеннің Шығыс әріптестік саммитінен кейін президент Мишельмен бірлескен баспасөз мәслихатында мәлімдемесі. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/STATEMENT_21_6917.

FTAMP 03.20

С. ҚОНДЫБАЙ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ЕРТЕГІЛЕР МЕН БАТЫРЛЫҚ ЖЫРЛАРДАҒЫ ТАРИХИ КӨРІНІС

А.А.Марад

Магистрант, С.Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ.

Б. Шуршитбай

Т.ғ.к., қауымд.профессор, С.Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ.

Н.Н. Мақатай

С.Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ.

Мақалада халық ауыз әдебиеті тарихы туралы сөз қозғалады. Қазақ батырлары жайлы деректер жаңа тәуелсіз тарих қырынан зерттелген.

Түйін сөздер: батырлар жыры, қазақ тарихы, С. Қондыбай.

Халық ауыз әдебиетінің биік шыңы болып табылатын батырлық жырлар мен ертегілердің қалыптасу уақытын анықтау оның оқиғалық желісі мен бейнелерінің сипаттарын басқа түрде көру, толықтыру, байыту қажет болып табылады. Жырлар мен ертегілер бүгінгі мәдениетіміз бен өнерімізге дендеп еніп, басқа да салалардың дамуына дем беретін аса маңызды мұра болуы тиіс.

Қобыланды – қазақтың жыр дәстүріндегі ең танымал жыр кейіпкері. Ол туралы қазақша мектеп бітірген азамат жақсы біледі, сондықтан, оның эпостық хикаялары жөнінде қайталап жатудың қажеттілігі шамалы. Біздің әңгімелегіміз келетін – осы батырға арналған жардың қалыптасу тарихы жөнінде. Айта кету керек, бұл мәселе жөніндегі пікірлер мен тұспалдар қазақ фольклор танымы ғылымында жеткілікті. М. Ғабдулин, Ә. Бокейханов, С. Сейфулин, Ә.Қоңыратбаев, тағыда сол сияқты талай білгірлер осы жөнінде өз тұжырымдарын жазып кеткен болатын. Бірақ қазақ жырларының тарихына қатысты басқа мәселелер сияқты, «Қобыландының» қалыптасу тарихының мәселесі де ашылмаған, көмексі күйінде қалып отыр. Сондықтан, бұл жөнінде өзіміздің зерттеу қортындыларымызды ұсынғымыз келеді [1].

Жалпы, жыртанудағы қазақ зертеушілерінің ешқашан дұрыстап назар аударып көрмеген үш мезеті бар:

Біріншісі – қандай да жыр болмасын, жыр оқиғасының негізінде ғаламдық, тұтас халықтық деңгейдегі оқиғаның емес, жергілікті, ауыл – аймақтық деңгейдегі, үлкен тарих тұрғысынан алғанда пәлендей мыңызды емес оқиғаның жату мүмкіндігі.

Екіншісі – жырдағы ономастикаға, яғни, адам есімдері, этнонимдер мен жер – су аттарына деген көзқарастың қарабайырлығы. Ең бастысы жырдағы екінші қатардағы, қосалқы рөлдердегі кейіпкерлердің есімдері мен тұрпаттарына дұрыс көңіл бөлінбеуі.

Үшінші – қазақтың «ноғайлы эпосының» барлық дерлік жырында кездесіп отыратын «түрікпен мәселесінің» (түрікпен есімдері, этнонимдері, түрікпен жеріне қатысты жер – су атаулары) шешілмеуі.

Осындай үш мәселені дұрыс түсіндіре алмасақ, жыр тарихын түсіндіру мүмкін болмайды.

«Қобыланды» жырындағы бас кейіпкер Қобыланды мен оның ата-анасы бастапқы тарихи аңызға кіргізілген қыстырынды (вставка) бейнелер дедік. Егер осы есімді жырдан алып тастар болсақ, алдыңғы қатарға Құртқа, Қараман, Қошабай, Қазан, Ақшахан, Көктім-аймақ сияқты есімдер шығады. Ал, олардың барлығы да түрікпен тілді ортаның есімдері болып табылады. «Түрікпендік» дегенде осы сөзді IX-XI ғасырлардағы оғыздармен де, XVI-XVIII ғасырлардағы қызылбастармен де шатастырудың жөні жоқ. Олар-нақты XIV ғасырдағы Маңғыстау-Үстірт кеңістігіндегі есен-қазақтардың, яғни, жартылай қыпшақ, жартылай түрікпен тілді болған қазақылық етуші топтардың құрамындағы «түрікпендер» болып табылады [2].

Құртқа-жырдағы батырдың жұбайы. Оның есімі – қыпшақ тілінікі емес, түрікпен тілінікі, өйткені, «қасқыр, бөрі» дегенді білдіретін «құрт» сөзі қыпшақ тілді ортада қолданылып көрмеген. Маңғыстауда, Шетпе кентінің шығыс жағындағы (20 км жердегі) «Құрша» (немесе «Құртты», «Құрташы») деген жер аты, сірә, осы тарихи Құртқа есімімен сабақтасып жатыр: құртқа» құртақ» құрташы» құрт – ажы» құрт-әже. Жырдағы Құртқа – әлдебір сиқыршылық қасиетке ие әйел; кейбір нұсқада ол Гөклән деген мыстан кемпірдің қызы болып суреттеледі. Гөклән – оғыз руы емес, түрікпен руының атауы. Маңғыстау өңірінде бұдан басқа «Құтыш әулие» деген топоним бар деп болжанады. (Құртыш-ата әулие солтүстік-батыс Түрікпенстанда бар). Сондай-ақ, түбектің бірнеше жерінде «Керт», «Кертті» деген топонимдер кездеседі [3].

Көктім-аймақ – жырдағы Құртқа сұлудың әкесі ретінде көрінеді. Оның түрікпендігі жөнінде соңғы зерттеулерде айтылып жүр, сондықтан осы бейне жөнінде орасан көп дау туындай қоймас деп ойлаймыз. Бұл да көне оғыздың емес, орта ғасырлардағы түрікпен руының атауы. «Аймақ» сөзін «ру» мағынасында да сақтап отырған түрікпендер болып табылады.

Қобыландының серігі ретінде жырдың бір нұсқасында қияттан шыққан «Сейілдің ұлы Қараман» деген батыр есімі аталады. Зерттеушілер осы Қараманның атына байланысты «қият» деген ықтимал этникалық тегіне көңіл бөліп, осы қиятты қарақалпақ шежіресіндегі қиятқа сәйкестендіре келіп, нәтижесінде үлкен қателік туындаған. Қараманға қатысты ең басты анықтаушы қият емес, оның Сейіл деген әкесінің аты. Сейіл немесе Сейілхан (Сайынхан) – түрікпеннің шежірелік түп-атасы, қазақтың эпикалық жады Қараманның түрікпен ұлы екендігін Сейілдің ұлы ету арқылы көрсеткен. Яғни, Қараман – қарақалпақ емес, түрікпен. Оның қияттан шығарылуы бастапқы жырдағы

«қиян» (үш қиян) мифтік-эпикалық ұғымын кейінгі жыршылардың қият этнонимімен шатастыруынан шыққан қателік болып табылады. Маңғыстауда Қараман-ата әулие бар, ол Шетпенің оңтүстігінде 35 км жерде. Сондай-ақ түбекте «Қарамандыбас», «Қараманды» сияқты топонимдердің бар екендігін, бір кездерде қараманды деген рудың өмір сүру ықтималдығын да айта аламыз [4].

Өзбекстандағы және Ұлытау-Сарысу өңіріндегі Қобыландының «молалары» – осындай үрдістің ескерткіштері болып табылады. XV-XVI ғасырларда басқа да реалды, жергілікті «Қобыландылар» болған да шығар. Сондықтан кейінгі заманның жыр жады барлық Қобыланды атаулыны бір тұрпат ретінде қарастыратын болды. XV ғасырда өмір сүрген (сүруі мүмкін) Қобыландының «қара қыпшақтан» болуы, оның кейінгі ұлттық нұсқаларда да қыпшақ болып қала беруіне мүмкіндік берді. Яғни, XVII-XVIII ғасырдың өзбек, қарақалпақ, қазақ арасындағы қыпшақтар осы жырдың сақталып қана қоймай, әртүрлі нұсқасының қалыптасуына мүмкіндік берді [5].

Келесі кезеннің Қобыландысына қатысты екі мәселені қысқаша да болса да айта кетуге тура келеді. Олар – жұрдың жеке нұсқаларындағы «Қараспан – Қобыландының отаны» болуы мен «қыпшақ Қобыланды мен арғын Ақжол – Дайырқожаның оқиғасы» [6].

Ал, Қобыланды-Ақжол аңызы – көне заманның тарихи оқиғасы емес, XIX ғасырда пайда болған аймақтың шежірелік «фактіні» тарихи болған оқиғаға айналдырудың бір мысалы болып табылады.

Қ. Салғараұлының кітабынан Қобыланды батырдың 1496 жылы Орақтың қолынан өлгені туралы мәліметті оқыдық. Сондай-ақ, Қобыландының арғын Дайырқожа-Ақжолды өлтіруіне байланысты аңыздық шамамен 1450-1460 жылдарға бейімдеу сарынының болғандағы да байқалады. Осында келтірілген Қобыланды мен арғын Дайырқожа (Ақжол) қарсыластығына байланысты аңызды алғаш хатқа түсірген Шәкәрім болуы көп мәселеге сәуле түсіргендей болады. Шәкәрім – Абай мен Шоқаннан кейінгі қазақтан шыққан, Шығыс пен Батыстың танымын ұштастыра білген көрнекті тұлға, сондықтан ол да шежіре мәселесіне келгенде халықтың аңыздарымен қатар, сол кездегі орыс тілінде белгілі болған Дала тарихына қатысты деректермен таныс болып, соларды да пайдаланған. Пайдаланып қана қоймай, өзі де белгілі бір деңгейде интерпретациялаған. Сондықтан қазақ аңызына ауызекі шежіре дәстүрін білмеген, баяғыда ұмытып кеткен Жәнібек пен өзбек Әбілхайырдың Шәкәрім шежіресіне қайтып оралуын Шәкәрімнің өз интерпретациясы деп түсіну қажет. Сол сияқты «Құтан шал айтты» ділетін өлеңнің құрылымы да «XV – XVI ғасырларда пайда болғды» ділетін жыр тілі мен поэзиялық үрдесіне сай келмейтіндігі де айтуымыз қажет. Өйткені, Құтан (Қотан) деген кісі де – бүгінгі арғынға ата-баба болған Мейрам сияқты XIV ғасырдың маңғыстаулық есен-қағазы болып шығуы ғажап емес. Қобыланды мен Ақжол антагонизмнің астарында, біздің шамалауымызша, көне оғалдық маңғыстаулық Өрек пен Ақша немесе эпостық Қобыланды мен Ақшахан қарама-қарсылығы жатқан

сияқты. Ақшахан немесе Ақша есімі дыбыс ұқсастығына қарай «Ақшаұлы» «Ақжол» болып өзгеріп кеткен.

Бірінші кезең – есім тарихы.

Есімнің, сол есімге байланысты ежелгі мифтік, шежірелік түсініктердің қалыптасу заманы. «Алпамыс» есімінің бастапқы түбірі – «Ман». Осы есімнің пайда болуы – б.з.д. 3-2 мыңжылдықтар, яғни әрісі – энеолит, берісі – қола заманына жатады. Оның пайда болған жерін дәл көрсете қою мүмкін бола қоймас, дегенмен Ман есімді мифтік бейненің қалыптасу аумағын бүгінгі Оңтүстік Қазақстан, Қазығұрт өңірі деп айтуға болады.

Манас (Алпамыс) пен Ману (Гүлбаршын) бейнелері топан су туралы мифпен тікелей байланысты. Ал осы топан су туралы мифтің үндіарийлық нұсқасының б.з.д. 2-мыңжылдығында қазақ жерінде (яғни үндіарийлықтардың оңтүстікке кетпей тұрған шағында) арийлық және, ең алдымен жергілікті дей-түрктік жұрт түсініктері негізінде қалыптасқанын ескерсек, есімізге бірден Шымкент маңындағы қасиетті Қазығұрт тауы еске түседі. Қазығұрттың топан сулық географиялық координатқа айналуы кездейсоқ емес, және де оның Нұх пайғамбарға байланысты аңызбен берілуіне қарап «Қазығұрт аңызын» қазақ даласына ислам дінінің келуі заманымен шектеп қоюға болмайды. Бұл мифтің қалыптасу заманы тым ерте уақыттарға кетеді. Қалай болғанда да осы аймақ жұрттары арасында топан су туралы миф қалыптасқан, ал үндіарийлықтар тек оны қазақ даласына келгесін игеріп, кейінірек Ману туралы өз түсініктеріне негізделген жаңа миф жасап алған [7].

Екінші кезең – эфталиттік дәуір (2-7 ғасырлар).

2-6 ғасырлардағы ұлы Даладағы орасан зор саяси, аумақтық, діни-сенімдік, тілдік-этникалық өзгерістер (ұлы көш) қазақстандық және шығыс көшпелілерінің бір-бірімен араласуына әсерін тигізді, соның нәтижесінде көне қазақстандық этностар мен шығыстан келген хунну тайпаларының мәдениеті мен тілдерін қатар қамтыған, кіріккен жаңа тілдік-этникалық (хүн-бұлғар) массив қалыптасты. Солардың ішінде – эфталиттер (ақ ғұндар) дегендер де болды. Міне, осы эфталиттер арасында көне Ман немесе Манас есіміне «Али» анықтамасы жалғанып, «Манасқа» айналған соң, осы бейнемен байланыстырылған жаңа замандық эпос пайда болды.

Эфталиттер дәуірі 5-6 ғасырларға жатады, ол 555 жылға дейінгі кезеңді қамтиды. «Манас» жыры эфталиттер қоғамының ойран болып, халқының көк түркілерге бағындырылуынан кейін, яғни 6-7 ғасырларда, Оңтүстік Қазақстан жерінде қалыптасқан тәрізді. Мынадай жәйттердің ұқсастығына назар аударалықшы:

Алпамыстың жырдағы хикаясын тарихи эфталиттерге, және қазақтың «Алаша хан» аңызының мифтік-тарихи қабаттарына сәйкестендіре отырып салыстырып көрелікші:

Міне, үш салыстыру нысанының ортақ тұстары бар екендігі көрініп тұр. Мұны жай салыстыру дегенімізбен жоққа шығаруға болмайды. Біз эфталит-түркілер тарихы туралы не білеміз? Олар Орта Азияға қай тұстан келді, яғни мемлекет құрар алдындағы жері қай тұста болған? Оны тап басып айту қиын,

тек олардың тілі мен этнониміне қарап қазақстандық алан және хунну тайпаларымен сабақтасып жатқанын ғана тұспалдай аламыз. «Алып-Манаш» жырының бүгінгі сюжеттік сұлбасын 6-7 ғасырдағы оңтүстік қазақстандық эфталиттер жасаған деуге болады. Осы эфталиттердің 6-8 ғасырларда қазақ жерінде екі қоныстану ареалы болған сыңайлы [8].

Екіншісі – алтайлық- тарбағатайлық эфталиттер. 6-8 ғасырларда Алтай-Тарбағатай ареалында оқшауланып қалған эфталиттерге байланысты. «Қазақ ССР тарихының» (А., 1977) бірінші томында «в 552-553 гг. тюрки» на западе покорили ида (эфтал) деген дерек келтіріледі де, ол былайша түсіндіріледі: «Речь идет не об эфталитах Средней Азии (завоевание среднеазиатских эфталитов в 563-567 гг.). Поэтому выражение» на западе разбили ида в географическом аспекте следует ограничить территорией Алтая. На этих землях упоминает их хронист, помещающих тюрков и Кара-эфталитском округе. Здесь же нашли их уйгурские лазутчики в середине 8 века. Бұл орайда тарихи жинақ авторларының тұжырымына көңіліміз толмағанымен, тарихи жинақтың бар екендігіне келісуге болады, яғни эфталиттер Алтай аймағында 8 ғасыр бойына да белгілі болған. Сондықтан да бүгінгі «Алпамыстың» алтайлық нұсқасы сол эфталиттік «Алып-Манаштың» негізінде қалыптасты деудің қисыны келеді [9].

Үшінші кезең – қаңғар-печенег дәуірі (8-11 ғасырлар).

Нақты «Алпамыс» жырына келсек, осы кезде оның оғыздық (Бамсы-Байрақ) нұсқаның болғаны жазба мұрадан белгілі, ал қаңғар-печенег нұсқасының да болғанын тұспалдауға болады. «Баршын» есімінің пайда болуы осы ғасырға жатады, оның пайда болу себептері белгісіз, тек 8-10 ғасырлардағы Сырдарияның төменгі ағысын жайлаған әуелгі печенег, олардан кейінгі оғыз тайпаларының нақтылы тарихымен байланыстыруға болады, қалай десекте осы аймақтағы Баршынкент қаласының болуы, Баршын – Қызқала кесенесінің сақталуы, Гүлбаршын есімінің осы нысандармен байланыстырылуы жайдан-жай емес [10].

Төртінші кезең – қыпшақ дәуірі (11-15 ғасырлар).

Қыпшақтар 11 ғасырдан бастап Қазақ даласында үстемдікке жетіп, өздерінен бұрынғы қаңғар (олардың қыпшақтанған бөлігі «қаңлы» деген атпен белгілі болды), оғыз жұртының бір бөлігін өздеріне сіңіріп, оғыз-қаңғар мифтік-эпостық кешенін де қабылдап алды. «Алпамыс» жырының нұсқасы бүкіл қыпшақ тілді Дешті Қыпшаққа таралды. Бірақ ол қыпшақ фольклорының екінші қатардағы дүниелерінің қатарында болған тәрізді.

Бесінші кезең – қоңыраттық дәуір (16-17 ғасырлар).

13 ғасырдан бастап оңтүстік қазақ жеріне және Өзбекстанға келе бастаған қоңыраттар осы аймақта өздерінің мифтік-шежірелік түсініктеріне ұқсас оның жергілікті нұсқаларына тап болып, 14-16 ғасырлар бойына осы екі бөлек, бірақ түбірі ортақ түсініктер біртұтастанды, нәтижесінде «Алпамыс – тегі қоңырат» – деген фольклорлық-шежірелік шығарма жиынтығы қалыптасты. Қоңыраттық «Алпамыс» жырының қазіргі, классикалық, поэзия түріндегі нұсқасын 16 ғасырдың соңы, 17 ғасырдың басында өмір сүрген белгісіз Жырау жасаған. Ол

жаңа жырды жасауға үш негізгі ақпарат қайнарын пайдаланды: біріншісі – Алпамыс туралы көне эпостық сюжеттің оңтүстік қазақстандық және өзбекстандық нұсқалары, екіншісі – қоңырат руының мифогенеалогиясы. Осы екеуі қоңыраттардың 14-16 ғасырлардағы тарихи тағдырында маңызды орынға ие болған «Жиделі-Байсын» бейнесінде ұштасты. Ал үшіншісі – ноғайлық (маңғыстаулық, түрікпендік) ономастикон. Міне, осы үш қайнардың іздері бүгінгі жыр жолдарынан табылады.

Алтыншы кезең – ұлттық нұсқалар заманы (17-19 ғасырлар).

17 ғасырларда орта азиялық қоңыраттар дербестеніп болған үш этностың – қазақтың, қарақалпақтың, көшпелі өзбектің құрамына кірді. Үшке бөлінген қоңыраттар «Алпамыс» жырын да үш халыққа алып келді, нәтижесінде келесі ғасырларда ұлттық нұсқалары қалыптаса бастады. Башқұрт пен татарлардағы Алпамыс туралы ертегілік нұсқаның қалыптасуы да осы қыпшақ тілді қоңыраттық нұсқамен байланысты. Егер қазақ, өзбек, қарақалпақ нұсқаларының пайда болуы 17-18 ғасырлардағы үлкен қоңырат массивінің үшке бөлініп қазаққа, өзбекке, қарақалпаққа айналуына байланысты болса, башқұрт, татар нұсқалары эпостың басқа жолдармен таралуына қатысты болды. Әр нұсқа «өз қоңыраттарының» тарихына, қоныстанған жеріне орай және сол аумақта сақталған жергілікті түсініктермен толығып, бір-бірінен өзгеше болып шықты. Мәселен, қазақ нұсқасындағы «қоңырат – шекті» (арғын не әлім) көршілігі 17-18 ғасырлардағы тарихи болмыстың ізі болып табылады [10].

Міне, «Алпамыс» жырының қалыптасуының негізгі кезеңдері осындай. Сондықтан да жырдың сюжетінен болсын, жекелеген сөздерінен болсын, әр заманғы, әр этникалық ортаға қатысты түсініктерді кездестіруге болады. Әрине, осындай қысқаша шолудан айғақ іздей қою мүмкін емес, бірақ жалпылама түрде таныстарғаннан соң олардың жеке де нақты мәселелеріне жүйелі түрде жауап беруге болады.

*Жиделі-Байсын жерінде
Қоңырат деген елінде
Байбөрі деген бай болыпты.*

– деген шумақтағы Жиделі-Байсын еліндегі Алпамыстың әкесі Байбөрінің мифтік образына тоқталатын болсақ, Үнді халқының атақты эпостары – «Рамаяна» мен «Матвея Пуранада» бағзы бір заманда бір-бірімен жауласқан екі тектің, әулеттің (династияның) болғаны жырланады. Бірінші әулет – «Ай әулеті» (династиясы), екіншісі – «Күн әулеті» деп аталыпты. Міне, осылардың ішіндегі Ай әулетінің негізін қалаушы, яғни осы әулеттің бірінші патшасы – Пуруравас Айла деген кісі екен. Осы кісіге байланысты мынадай мифтік-эпостық-шежірелік қисындар бар, олардың қорытындысы өзіміздің «Алпамысымызға» да қатысты болып шығу мүмкіндігін ескере отырып, тізбелеп көрелік:

Батырлық жырлардан бөлек халық арасында жиі таралған халық ертегілері. «Ер Төстік» ертегісінің қарапайым сюжеті мен кейіпкерлерінің арғы жағында өте күрделі мифтік табиғаттың жатқандығы сөзсіз.

Осы мотивтің негізгі сипаты ежелгі скиф көшпелілерінен фрагменттері табылып отыр. Сицилиялық Диодор деген автордың мәліметінде, скифтік бас тәңіріенің әйелі белінен төмен қарай жылан денелі қыз екен делінеді. Сол жылан қыздан «Скиф» деген бала дүниеге келіп одан скиф халқы тарағандығы айтылады [13]. Келесі образ Жылан Баба Ер Төстікті Темірханның еліне жұмсайды. Оның елі әлдебір таудың түбінде, терең көлдің жағасында делінеді. Ер Төстікке көл астында жатқан тайқазанды алып шығу тапсырылады. Ежелгі Қосөзендік «Гильгамеш» дастанының сюжеті осы іспеттес. Гильгамеш батыр да терең судан шөпті іздеуі типологиялық тұрғыда бірдей түсініктер болып табылады. Батырдың жер астына Шалқұйрықпен бірге түсуі қола дәуіріндегі көшпелілердің молаға мініс атымен бірге жерленуімен байланыстырылады. Гильгамештің шөпті алғаннан кейін демалып жатқанда жыланның шөпті ұрлап кетуі шумерлік жылан культімен байланысты. Осындай жағдай Қорқыт ата туралы аңызда да кездеседі [14]. Қазақ батырлар жыры мен ертегілеріндегі кейіпкерлер әлемдік мифтік образдармен ұқсастықтарын аңғаруға болады. Көшпелілердің мифтік кейіпкерлеріне жаңаша сипат берсе анимациялық фильмдерге сұранып-ақ тұр. «Марвел» студиясы түсірген скандинавтік Асгард мифологиясындағы тәңіріе Торды суперқаһарманға айналдырғаны сияқты Ер Төстікті де көшпелілер қаһарманы ретінде танытылса, жас ұрпақтың өткенге деген қызығушылықтарына әсер етер еді.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Жамбылов Д. Қазақстандағы Ұлт-азаттық қозғалыс. – А.: «Жеті жарғы», 2001. – 161 б.
- 2 Джордж Д. Орыстардың Қазақтарды отарлауы. – А., «Ғылым», 1997. – 230 б.
- 3 Әшекева Н. XX ғ. бас кезіндегі Қазақстандағы саяси әлеуметтік процесс лидерлерінің көзқарастары. – А., 2004. – 3 б.
- 4 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – А., 1995.
- 5 Сутиева К.А. XVIII-XX ғ. басындағы Қазақстанның саяси, әлеуметтік, экономикалық дамуының 1917 жылға дейінгі орыс тарихнамасы. – А., 2006. – 50 б.
- 6 Қойгелдиев М. Патша үкіметі қазақтарды әскерге неге алмады // Қазақ тарихы, 2005. – 109 б.
- 7 Озғанбай Ө. Ресей мемлекеттік Думасы және Қазақстан. – А., 1997. 234 б.
- 8 Ағыбайқызы Қ. Ұлт-азаттық қозғалыстың зерттелуі // Қазақ тарихы. 2006. – 37 б.
- 9 Мұхамеджанова Р.Ж. Отарлық езгіге қарсы ұлттық идеологияның қалыптасуының тарихи мәні. – А., 2006. – 32 б.

SRSTI 16.01.11

PHRASEMES IN CHILDLORE TRANSLATION INTO RUSSIAN AND ENGLISH (BASED ON THE MATERIAL OF M. AUEZOV'S CARTOON «KOKSEREK»)

L.S. Inoyatova

Postgraduate student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana

The article explores the phraseme in childlore translations between Russian and English languages. The main aspects of phraseme units in the Kazakh language, their regularities, and their functioning in speech and in the process of translation into Russian and English languages are examined. The practical part presents a comparative analysis of phrasemes in Kazakh, Russian, and English languages, develops methods for translating phraseme units, and provides their classification.

Key words: Childlore, Kokserek, phraseme, national features, idioms, lexical equivalent, translation, Kazakh cartoon.

One of the main challenges in childlore translation is the preservation of the national specificity of the original text. In addressing this issue, the question of conveying phraseme units, i.e., stable expressions, aphorisms, idioms, and other sayings that are an integral part of the national specificity of the translated work, becomes particularly acute when translating into a foreign language.

The issue of phrasemes has been addressed in many works on the theory of childlore translation. However, the essence of phrasemes, their place and role in the language of the original text, and the methods of transferring them from one language to another are poorly illuminated in the literature on the theory of childlore translation.

The richness of language encompasses the wealth of its phraseology, which refers to expressive and figurative expressions. Often, these turns of phrase embody the national spirit, history, customs, realities, beliefs, and more. Phraseology directly reflects the culture of the language speakers, capturing everything that characterizes the lifestyle and national psychology of people.

Phraseology is a linguistic discipline that studies set word combinations with fully or partially reinterpreted meanings. The word «phraseology» is derived from two Greek words: «*phrasis*» – «expression» meaning and «*logos*» – «learning» meaning. Phraseology is a «historically secondary branch of language science», with its object of study being the locution or phraseological unit. Other terms, such as an

idiom and a phraseological unit, are sometimes used to refer to these expressions.

Phraseological locution, phraseological unit or phraseme is a structurally and compositionally set, lexically indivisible, and semantically cohesive word combination or sentence that functions as a separate lexical unit.

The study of phraseology allows for a deeper understanding of not only the language itself but also the history and culture of its speakers. It also contributes to a more profound comprehension of the complex and diverse nature of fixed word combinations. The attempt to uncover and describe the national and cultural specificities of idioms is closely intertwined with the problems of researching human consciousness, perception of the world, and the ways in which they are reflected in language. The view of the world is mediated through signs of culture, its stereotypes, symbols, and models. Thus, the meaning of a linguistic sign is correlated with the culturally and nationally specific system of worldview embodied in cultural signs.

The story «Kokserek» by M.O. Auezov embodies the national-specific features of the Kazakh language, particularly by extensively utilizing figurative foundations of comparative phrasemes and the evaluative characteristics expressed by them. This serves as the subject of the present research.

Millions of readers worldwide are familiar with the name of Muhtar Omarkhanovich Auezov, the great Kazakh writer, prominent literary scholar, and distinguished public figure. His works have been translated into numerous languages and are read on all continents. His masterpiece, «Abai», is not only a brilliant work that provides an encyclopedic portrayal of the life of the Kazakh people in the second half of the 19th century, but it is also profoundly relevant with qualities such as humanism, faith in progress, and the prospects of humanity.

M. Auezov has created a series of magnificent works. His writings express love for his homeland, the steppe, and a rejection of injustice, violence, and ignorance. These works are characterized by genuine realism, with Auezov acting as a psychologist who analyzes and reveals the inner experiences and worldview of his characters.

According to the author himself, the story «Kokserek» was created under the influence of Jack London's «White Fang». In the story, the author narrates the tale of a wolf cub that finds itself among humans, eventually escaping to freedom and choosing a hungry yet proud death over captivity. Through «Kokserek», Auezov not only depicts a strong wolf but also portrays the love of freedom, resilience, and fortitude of the Kazakh people.

However, «Kokserek» remained largely untouched by translators for a long time. It was written in 1922 but was only translated into Russian by A. Pantielev and into English by O. Chorakayev in 1997. It is only in recent times that a more critical approach to the translation by A. Pantielev has led to a more accurate and adequate translation by A. Zhaksylykov in 2011.

The customs have played a significant role in the formation of the Kazakh national-cultural domain, which has been reflected in the language at the level of phraseology. Phrasal units are supplemented by proverbs, sayings, fairy tales, myths, historical events, and other cultural elements. Phraseological expressions serve as

reflections of the folk culture through their prototypes – free word combinations that describe specific customs, holidays, aspects of daily life, historical traditions, and more. Experts in artistic translation consider the preservation of the original's national distinctiveness to be an exceedingly complex task requiring both practical and theoretical analysis.

Therefore, we cannot overlook certain inaccuracies in the translation of phraseological expressions into Russian and English while translating M.O.Auezov's novel «Kokserek». In this regard, let us consider several phraseological turns proposed by the original text, compare them with the translation into Russian, and find equivalent in English.

«*Qanqaqsatty/Қанқақсамты*» – the literal meaning is «to make someone bleed, suffer» [1, p. 29]. In A.Zhaksylykov's translation, this phraseological expression is rendered as «*the blood was still flowing*», while A. Panteleev's translation omits it entirely. The expressiveness of the phraseological expression is lost in a literal translation. Therefore, let us find corresponding equivalents in Russian and English: «*Захлебнуться кровью*» – «*To be choked with blood*».

In the sentence «*Атылып келе жатқан садақ оғындай үнілген, сүйірленген бір бімімі бар / Atylyp kele jatqan sadaq ogyndai unylgen, suyirlengen bir bitimi bar*» [2, p. 13], the phrase «*садақ оғындай үнілген, сүйірленген бір бімімі бар / sadaq ogyndai unylgen, suyirlengen bir bitimi bar*» is a phraseological expression. The literal meaning is «vo vsem ego oblike oshushalos napryajenie natselennogo luka» [1, p. 29]. In A. Zhaksylykov's translation, this phraseological expression is accurately rendered through a literal translation: «*Oshushalas teper v nem sila i napryajenie natselennogo luka*» while in A. Panteleev's translation it is expressed as «*A zagrivok i spina ego napominali natyanutiy luk*», which is also to be considered as a correct interpretation. In the English translation, we used a translational transformation – calquing: «*Throughout his appearance felt voltage aiming bow*».

The phrase «*Қия бастырмай-ақ сақайған болады / Qiya bastyrmai-aq saqaigan bolady*» – the literal meaning is «*bditelno vystaivat straju, ohranyat*» [1, p. 31]. The word combination has turned into a fixed expression, an almost epic formula – «*stoyat' na straje*». In A. Panteleev's translation, the paragraph containing this phraseological expression was omitted by the translator. A more appropriate equivalent in Russian would be «*Berech kak zenitsu oka*», and in English, «*Cherish like the apple of one's eye*».

In the sentence «*Түн баласында бір ауылдың шуын бір ауылдікіне қосып, бықпырт тигендей қылады / Tun balasynda bir auyldyn shuyn bir auyldykine qosyp, byqpyrt tigendei qylady*» [2, p. 25], the translator A. Zhaksylykov found a Russian equivalent for this phraseological expression: «*Razbit' v puh I prah*». In English, there are already similar phraseological expressions such as «*To give a good scolding*» or «*To give a sound scolding*», which literally mean «*dat' tshatelny nagonyai*».

The phrase «*Kan-zhyn basy-kozderin zhauyp*» is an idiomatic expression, which literally translates to «*Durnaya krov' dobychi udarila v mordy volkam*» [1, p. 32]. A. Zhaksylykov translated this idiom as «*Bryzgi krovi oslepili odurevshie glaza*».

zveri», which closely resembles the original meaning. However, A. Pantieleev used the expression «*Vymazannye v krovi do glaz*», which conveys a different meaning and loses the expressiveness of the idiom. In Russian, there is a suitable equivalent to this idiom: «*Jajdat krovi*» that can be translated into English as «*To be out for blood*».

«*Осы соң екеуінің жұбы жазылған жоқ / Osy son ekeuinin juby jazylgan jok*» [2, p. 19] – the literal meaning is «*Ne rasstavalis, byli vmeste*» [1, p. 32]. In all translations into Russian, this phraseological unit is correctly rendered as «*Etot sluchai prochno svyazal paru*» (A. Zhaksylykov) and «*Ne razluchalis*» (A. Pantieleev). However, a Russian equivalent could have been preferred over a literal translation of the Kazakh phraseological expression, such as «*Ne razlei voda*» which has a similar meaning. In English, there is an equivalent expression: «*As thick as thieves*», which literally means «*Blizki kak vory*».

«*Көресіні көрді / Koresini kordi*» [1, c. 22] is a phraseological unit. A. Zhaksylykov chose the appropriate Russian equivalent «*Hlebnuli gorya*». A. Pantieleev translated this unit as «*Pokayalis*» which made this phraseological expression inaccessible to Russian readers.

«*To have one's share of grief*» is the English translation equivalent of «*Hlebnut gorya*».

«*Шұбан алыста қалды / Shubap alysta qaldy*» [1, c. 32] is an idiomatic phrase with an appropriate equivalent in Russian, «*Rastyanutsya verenitsej vdaleke*» [1, c. 32]. In A. Pantieleev's translation, the expression «*Daleko ot nih otstala (staya)*» shows a loss of both meaning and the national distinctiveness of the phraseological unit because the word «*шұбан / shubap*» is likely associated with old associations of nomadism, caravan movement, when they traveled in a long line, kicking up dust from afar [1, c. 32].

«*Сай-сүйегі сырқыраған – Sai-suiegi syrqragan*» [1, c. 23] – the literal meaning is «*gore, skorb', pronzili do kostei*». In A. Pantieleev's translation, the expression was rendered as a simple sentence with a loss of the expressiveness of the phraseological unit, «*gor'kie slova bolno zadeli*». In the Russian language, there is a very suitable equivalent, «*proniknut do mogza kostei*». And in English as well, we do not have to work on the translation because there is an equivalent to the Russian phraseological unit, «*to the marrow of one's bones*».

«*Қоясың да екі рет тастатып алып еді / Qoyasyn da eki ret tastatyn alyp edi*» is a phraseological expression that contains elements specific to Kazakh dog breeders [1, c. 33]. The literal translation means «*Ochistit vnutrennosti gonchego*» – «*to clean hound's entrails*». A. Pantieleev disregards the specific Kazakh elements and uses the technique of omission in his translation. The Russian equivalent to this expression is «*кожа да кости*». Unfortunately, we couldn't find a suitable phraseological unit in the English language. Therefore, it had to be translated literally as «*skin and bones*».

«*Сіркесі су көтермейтін долы, ызалы / Sirkesi su kotermeitin doly, yzaly*» – a stable idiomatic expression derived from the old domestic culture of the Kazakhs, literally meaning «*razdrajitelnyy, zlobniy*» [1, p.34]. A. Zhaksylykov translated it as «*rassvirepel*». The corresponding Russian equivalent to this idiom is «*viyti iz sebya*»,

which literally means «to lose one's temper» in English.

«Бұрынғыдан жаман құтырды / *Buryngydan jaman qutyrdy*» – the literal meaning is «*oduret', vzbesitsya*». A possible Russian proverb equivalent is «*lyutovat pushe prejnego*» which can be translated into English as «*complaining more than ever*».

The word «*kәnip / kәpir*» means «*inoverets, chujak, vrag*». In the context of the story, this expression has a figurative meaning – «*nechist', d'yavol, chert*». A.Pantieleev translates it as «*d'yavol, krovopiets, proklyatiy*». The English phrase «*evil spirit*» resembles our «*kәnip / kәpir*».

Therefore, by considering several Kazakh idioms and comparing them with the Russian translations by A. Pantiyalev and A. Zhaksylykov, we can compile statistical data based on them (Table No.1).

Table №1.

Idioms	Literary translation	Translation made by A. Zhaksylyov	Translation made by A. Pantieleev
Қанқақсатты / <i>Qanqaqsatty</i>	Zastavit istekat krov'yu, stradat / <i>to make bleed</i>	Krov vse eshe struilas / <i>Blood, suffer blood still flowing</i>	N/A
Садақ оғындай үнілген, сүйірленген бір бітімі бар / <i>Sadaq ogyndai үnilgen, syyrlengen bir bitimi</i>	Vo vsem ego oblike oschuschalos napryajenie natselennogo luka/ <i>The tension of the bow being aimed was palpable in his whole countenance</i>	Oschuschalas teper v nem sila I napryajenie natyanutogo luka/ <i>There was in him now the power and tension of the bow drawn</i>	A zagrivok i spina ego napominali natyanutiy luk/ <i>And the back of his neck and back was like a bow under tension</i>
Қия бастырмай-ақ сақайған болады / <i>Qiya bastyrmay - aqsaqaigan bolady</i>	Bditelno vystaivat straju, ohranyat / <i>Vigilantly standing guard, guarding</i>	Bditelno vystaivat straju / <i>Vigilantly standing guard</i>	N/A
Бықпырт тигендей қылады / <i>Byqpyrt tigendei qylady</i>	Razbit v puh i prah / <i>To smash to bits and pieces</i>	Razbivayushiysya v puh i prah / <i>Smashing to smithereens</i>	N/A
Қан-жын басы көздерін жауып / <i>Qan-zhyn basy kozderin zhauyp</i>	Durnaya krov dobychi udarila v mordy volkam/ <i>The bad blood of prey hit in the faces of the wolves</i>	Bryzgi krovi oslepili odurevshie glaza zveri / <i>Splattered in blood blinded the dazed eyes of the beasts</i>	Vymazannye v krovi do glaz / <i>Drenched in blood up to the eyes</i>
Жұбы жазылған жоқ / <i>Zhuby zhazylgan zhoq</i>	Ne rasstavalis, byli vmeste / <i>Never parted, were together</i>	Prochno svyazal paru / <i>Tied the couple tightly together</i>	Oni ne razluchalis / <i>They were never apart</i>
Көресіні көрді / <i>Koresini kordi</i>	Hlebnuli s gorya / <i>We've had our share of grief</i>	S lihvoi hlebnuli gorya / <i>More than enough grief</i>	Pokayalis/ <i>Repent</i>

Шұбап алыста қалды / <i>Shubap alysta qaldy</i>	Rastyanutsya verenitsej vdaleke / <i>Stretching in a line in the distance</i>	Pokazalas verenitsej letyashaya staya / <i>A flock of them flying in a line</i>	Daleko ot nih otstala (staya) / <i>Far behind them (flock)</i>
Сай-сүйегі сырқыраған / <i>Sai suiegi syrqragan</i>	Gore, skorb' pronzili do kostei/ <i>Grief, sorrow pierced to the bone</i>	Gore, skorb' pronzili do kostei/ <i>Grief, sorrow pierced to the bone</i>	Gorkie slova bol'no zadeli / <i>Bitter words hurt</i>
Қоясың да екі рет тастатып алып еді / <i>Qoyasyn da eki ret tastatyp alyp edi</i>	Ochistit vnutrennosti gonchego / <i>Clean the hound's insides</i>	Vnutrennosti psa ochisoheny ot volos i vsyakoi dryani / <i>The hound's insides are cleaned of hair and crap</i>	N/A
Сіркесі су көтермейтін долы, ызалы / <i>Syrkesi su kotermeitin doly, yzaly</i>	Razdrajitelniy, zlobniy / <i>Irritable, angry</i>	Rassvirepel / <i>Angry</i>	N/A
Кәпір / <i>Kapyr</i>	Inoverets, chujak, vrag / <i>Alien, stranger, enemy</i>	Nechist, dyavol, chert / <i>Evil spirits, devil, the devil</i>	D'yavol, krvopiets, proklyatiy / <i>The devil, the bloodsucker, damned</i>

Having examined Kazakh idiomatic expressions, and selected their corresponding equivalents in Russian and English languages, we can also compile statistical data (Table № 2).

Table №2.

Idioms	Russian equivalent	English equivalent
Қанқақсатты / <i>Qanqaqsatty</i>	Zahlenutsya krv'yu	To be choked with blood
Садақ оғындай үнілген, сүйірленген бір бітімі бар / <i>Sadaq ogyndai unilgen, syurlengen bir bitimi</i>	N/A	N/A
Қия бастырмай-ақсақайған болады / <i>Qiya bastymay -aqsaqaigan bolady</i>	Berech kak zenitsu oka	Cherish as the apple of one's eye
Бықпырт тигендей қылады / <i>Byqpyrt tigendei qylady</i>	Razbit' v puh i prah	To give a thorough rating To give a sound scolding
Қан-жын басы-көздерін жауып / <i>Qan-jyn basy-kozderin jauyp</i>	Odolela jajda krovi	To be out for blood
Жұбы жазылған жоқ / <i>Zhuby jazylgan jok</i>	Ne razlei voda	As thick as thieves
Көресіні көрді / <i>Koresini kordi</i>	Hlebnut gorya	To have one's share of grief
Шұбап алыста қалды / <i>Shubap alysta qaldy</i>	Rastyanutsya verenitsej vdaleke	N/A
Сай-сүйегі сырқыраған / <i>Sai-suiegi syrqragan</i>	Proniknut do mozga kostei	To the marrow of one's bones
Қоясың да екі рет тастатып алып еді / <i>Qoyasyn da eki ret tastatypalyp edi</i>	Koja da kosti	Skin and bones

Сіркесі су көтермейтін долы, ызалы / <i>Sirkesi su kotermeitin doy, yzaly</i>	Vyiti iz sebya S penoi u rta	To lose one's temper
Құтырды/ <i>Qutyrdy</i>	Lyutovat' pushe prejnego	Complaining more than ever

The national specificity of the story «Kokserek» is determined by the specific socio-historical conditions in the life of the Kazakh people, which found their artistic embodiment in the works of the Kazakh writer. The studied phraseological expressions in M.Auezov's story «Kokserek» play an important role in creating the imagery of the language in this work. Furthermore, they reflect aspects of the Kazakh people's life, peculiarities of their history and culture. The essence of national idioms lies in their ability to convey the national characteristics of the folklore not fully. In other words, national idioms represent a specific lexicon that imparts a national flavor to the folklore, which cannot be achieved through other lexical means.

Being an integral part of the original lexicon, idiomatic expressions require special attention from the translator, who must possess not only knowledge of the language of the original text but also a clear understanding of the history, national traditions, way of life, and culture of the people mentioned in the original work.

Based on the translations of M.Auezov's story «Kokserek» into Russian and English, the following has been identified: one of the most effective ways of conveying national idioms is through phraseological translation (selection of equivalents). However, the feasibility of this approach is possible only if the target language has adequate lexical equivalents to the national idiomatic expressions present in the source text.

High artistic adequacy can be achieved when translating idiomatic expressions into another language through the descriptive method, which involves providing explanations and descriptions of the idiomatic expressions within the context itself. The descriptive method of translation conveys the main characteristics or properties of the idioms.

One of the factors that contributes to a complete transfer of the meaning of a particular idiomatic expression into another language is the context, which specifies and supplements the meanings of those expressions. In some cases, the context goes beyond its auxiliary role and becomes the leading, dominant factor in translation. It not only clarifies but also determines the meaning and functions of words. Specifically, the context facilitates the adequate transmission of the expressiveness and lexical characteristics of national idioms.

References

- 1 Zhaksylykov A.Zh. Praktikum po hudojestvennomu perevodu. – Almaty: Kazak University, 2011.
- 2 Aueyev M.O. Kokserek Seriy Lyutiy Fierce Grey. – Almaty: Zheti Zhargy, 1997.

ҒТАМР 16.21.27

АҚПАРАТТЫҚ КЕҢІСТІКТЕГІ ТІЛ ТАЗАЛЫҒЫНЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ КӨРІНІСІ

А.Е. Темірова

Ғылыми жетекші, фил.ғ.д., профессор, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

Р.А. Авакова

Магистрант, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

Ұсынылған мақалада ақпараттық кеңістіктің тілдегі орны мен лингвоэкология мәселелері, оның ішінде интернет желісіндегі лексикалық ауытқулар зерттелді. Мемлекеттік қауіпсіздікті, ұлттық дербестікті сақтап қалу үшін арнайы мемлекеттік саясаттың маңыздылығы, заңнамалық негіздері жайлы айтылды. Мемлекеттік тіл саясатының басымдықтары, әр кезеңдегі ролі талданды.

Интернет желісіндегі тілдік ауытқулар жаргон сөздерді пайдалану, орысша сөздерді араластырып сөйлеу, орыс тілінен сөйлемдерді қазақ тілінің ережелеріне сай емес, калькамен аударып, айту, қатемен жазу мәселелерінен туындайтыны жайлы айтылды. Қазақ тіліндегі ақпараттың қолданылу қарқыны, оны ұлғайту жөніндегі ұсыныстар айтылды. Тіл тазалығын сақтау жөніндегі мемлекеттік саясатты жүзеге асыру барысындағы қиындықтар мен кемшіліктері талданды.

Түйін сөздер: ақпараттық кеңістік, тіл тазалығы, жаргон сөздер, қазақ тілді контент, сөз, тілдік тұлға.

Дәстүрлі анықтамасын алатын болсақ, ақпараттық кеңістік дегеніміз – ақпараттың өзін, оны қалыптастыру, өзгерту, жеткізу, пайдалану, сақтауды қамтитын сала. Ақпараттық кеңістікті техникалық және гуманитарлық жағынан қарастырса болады [1]. Ақпараттық кеңістікке ақпараттар базасы, оларды қолдану технологиялары, ұйымдар мен азаматтардың өзара ақпарат алмасуын қамтамасыз ететін ақпараттық телекоммуникациялық жүйелер кіреді. Гуманитарлық жағынан қарастырсақ, қоғам дамуы барысында қалыптасып және үнемі өзгеріп отыратын білім және ақпарат жиынын білдіреді. Бұл жағынан ақпараттық кеңістік белгілі бір мекенге тән емес, адамдар, топтар арасындағы қатынасты сипаттайды [2]. Ақпараттық кеңістік жеке адамдардың,

кәсіби топтардың, мемлекеттік басқару субъектілері, экономикалық, саяси қатынастар – ақпараттық технологияларды пайдаланып әрекетін жүзеге асыратын кез келген субъектінің іс-әрекетін қамтиды. Ақпараттық кеңістік субъектілері мен объектілеріне сәйкесінше ақпаратты таратушы және қабылдаушылар (жаңалық жасаушылар, эксперттер, көпшілік үлгі тұтатын пікір қалыптастырушы тұлғалар, арнайы ақпаратты қалыптасырушылар (сән, тауар, театр мен кино, жарнама)) жатады [3].

Ақпараттық кеңістік табиғи немесе жасанды болуы мүмкін. Табиғи ақпараттық кеңістік қоршаған әлемді бейнелейді және адам үшін білім алу және ақпарат алу көзі болып табылады. Адамның қоршаған ортаны зерттеу құралдары дамыған сайын ақпараттық кеңістігі де кеңейіп отырады.

Жасанды ақпараттық кеңістікті адам баласы білімі, теориялар, модельдер, жүйелер мен тәжірибесі негізінде қалыптастырады. Ол бір жағынан, түсіндіретін модель болса, екінші жағынан қоршаған ортаға әсер ету құралы болып табылады. Жасанды табиғи орта адамның қолда бар ақпараты негізінде жасалады, сондықтан қоғамды ақпараттандыру нәтижесі болып табылады [4].

Әр мемлекеттің өзіндік бірыңғай ақпараттық кеңістігі болуы тиіс. Сол арқылы мемлекет қоғамды басқарып және оған әсер етіп отырады. Бірыңғай ақпараттық кеңістік мемлекеттің жүйе қалыптасытрушы факторларының бірі болып табылады [5]. Мемлекеттік ақпараттық саясат заман ағымына қарай бағыты да өзгеріп отырды. «Қазақстан Республикасында біртұтас ақпараттық кеңістікті қалыптастыру туралы» 1997 жылғы 9 желтоқсандағы Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы бойынша мемлекеттік қауіпсіздікті қаматамасыз етудің маңызды саласының бірі ретінде қолға алынды. Одан бері ақпараттық технологиялардың жылдам дамып отырғанын ескеріп, аталған Концепция өзгертіліп, қайта қабылданып отырды. 2000 жылғы Концепция бойынша, Қазақстан Республикасы аумағында дербес Қазнет жүйесі жасалып, қолданысқа берілгенімен, бәсекеге төтеп бере алмай, сұраныс аз болып отыр. Бұл кезеңде отандық БАҚ-ты қолдау белсенді қолға алынды. 2000-2010 жылдары отандық медиа айтарлықтай дамып, бәсекеге қабілетті субъектілері пайда болды, енді мемлекеттік саясат саланы реттеу әдістерін регламенттеуге және күшейтуге бағытталды. Одан кейінгі жылдары технологиялар айтарлықтай дамып, шетелдік БАҚ, әсіресе спутник арқылы таралатын арналар, интернет көздері отандық медиакеңістіктегі ықпалы күшейіп, жаңа саясат қолдануды талап етіп отыр.

Осы орайда 2023 жылғы 20 наурызда жаңа құжат – «Қазақстан Республикасының Ақпараттық доктринасы» қабылданды. Оны жүзеге асыра отырып, отандық ақпарат өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігі артып, ақпараттық өрістегі негізгі саяси-идеологиялық бағыттарда ұлттық құндылықтардың басым болуы, сырттан ақпараттық әсер етуді азайту, халықаралық ақпараттық жүйедегі Қазақстанның маңызы артуы, саладағы құқықтық базаны жетілдіру көзделіп отыр. Сонымен қатар, ақпараттық қауіпсіздік, жалған ақпаратпен күрес, фактілердің логикалық қисынды болуына да көңіл бөлінеді [6].

Жалпы алғанда мемлекет тәуелсіздігі оның территориялық тұтастығы, экономикасының дамығанымен ғана емес, халқының руханияты мен мәдениетін сақтауға бағытталуымен де сипатталады. Интернет технологиялары дами отырып, ақпарат қабылдау, өңдеу, тарату мүмкіндіктерінің кеңеюімен бірге адам идеологиясының, санасы мен түсінігінің өзгеруіне де әкелді. Батысқа тән құндылықтар мен әрекет ету стереотиптеріне еліктеумен қатар үлкенді сыйлауға, отбасылы-туыстық қарым қатынастарға негізделген ұлттық мәдени дәстүрлердің әлсіреуі адамдардың сана-сезімінің өзгеруіне, өзара оқшаулануға әкеліп отыр. Осы мәселелерді шешудің бірден бір жолы – халық санасына ұлттық ақпараттық саясатты ұстанып, ұлттық сананы көтеретін БАҚ-ты дамыту. Бұл бағытта халық арасында сыни ойлауды дамытуға, орнықты моральдық-адамгершілік бағдарларды қалыптастыруға ықпал ететін талдамалық мазмұны бар отандық ақпараттық өнімнің үлесін арттыру, сонымен бірге ғылыми, мәдени-ағарту саласындағы, көңіл көтеруге бағытталған жобаларды қолдау шаралары жоспарланып отыр.

Доктринада аталып өткен басты құндылықтардың бірі – мемлекеттік тіл. Ұлттық сана, мәдениет, дәстүрді сақтаудың алғышарты ретінде тіл тазалығына көңіл бөлу басым бағыттардың бірі болып отыр.

Директивті түрде, арнайы заңнамалық актілерге сүйеніп, отандық БАҚ-н, елімізде өндірілетін, импортталатын тауарларға, қызметтерге, жарнама өнімдеріне мемлекеттік тілде болуы тиіс деп талап қоя аламыз. Бірақ ол бағдарламалардың, орыс, ағылшын т.б. тілдерден аударылған ақпараттық өнімдердің, жазбалардың тіл тазалығына әсер ете алмаймыз. Әркім өз білгеніне қарай, өз талаптарына қарай қолданып жүр мемлекеттік тілді. Бастысы, халықтың басым бөлігі ақпаратты орыс тілінде пайдаланып үйреніп қалған. Мысал ретінде alexa.com сайтының рейтингіне жүгінетін болсақ, қазақстандықтар жиі пайдаланатын шетелдік қағамдық-саяси сайттар мен платформалардың ішінде ресейлік дереккөздері Lenta.ru (51 орын), Rambler.ru (28 орын) и Rbc.ru (81 орын), mail.ru (1 орын), vk.com (3 орын), ok.ru (7 орын) алады, оларда қарым-қатынас, ақпарат іздеу және жаңалықтар бөлімі қолданылады екен. nur.kz (10), tengrinews.kz (22), zakon.kz (18) порталдарын қолдану жиілігіне келер болсақ, ол сайттарда негізінен халықаралық және шетелдік жаңалықтар айтылады екен [7]. Ресейлік жаңалықтар бандарламалары тек фактілерді тізіп қана қоймай журналисттік зерттеулер, оқиғаны талдау, қорытындылау форматында қызығушылық тудырады және сол арқылы халық санасына әсер ете алады.

Қазіргі кезде халықтың басым бөлігі қолданатын медиакөністікке келер болсақ, оған телеарналар, интернет көздері, әлеуметтік желілер жатады. Баспа материалдарын халықтың 9 пайызы, негізінен егде жастағы аға буын өкілдері жатады екен. Тіл тазалығын сақтау медиасалада қызмет ететін журналисттердің біліктілігіне де тәуелді, бірақ сонымен қатар әлеуметтік желілерде танымал тұлғаларға еліктеу факторы да орын алады. Жастардың көбісі орыс тілді контент қарайды, орыс тілінде ойлап, айтқысы келген ойын қазақша аударып жеткізетіні де жасырын емес. Тіл тазалығын сақтау үшін осы орыс тілінен

аударылған калькадан құтылуымыз керек. Профессор Нұргелді Уәлидің айтуынша, ұлт – өзінің ана тілінің кеңістігінде өмір сүреді. Ұлттың тілі сол ұлттың танымын, моральдік, эстетикалық, діни көзқарастарын, интеллектуалды, эмоционалды әлемін бейнелейді [8]. Қазіргі кезде ақпараттық кеңістікте көрініс тапқан тілдік орта қаншалықты нормаға сай келетінін ойлануымыз керек. Ақпараттық кеңістікте қазір тілдесудің басым құралдарының бірі – әлеуметтік желілер екені белгілі, интернет тұтынушылар уақытының жартысын әлеуметтік желілерге жұмсайды екен. Қалған бөлігі сайттар, порталдар, теледидар, көңіл көтеру, білім алу т.б. шараларға бөлінеді. Жалпы, тілдік тұлға өз пікірін білдірсе де, ойын жеткізсе де, қандай да бір ақпарат жариялаған кезде бір-екі сөйлем болсын, тіл тазалығы үшін жауапкершілігін сезінуі тиіс. Халықтың тілін сақтау жауапкершілігі ұлттық санасы бар халықтың өзіне, оның әрбір тұлғалық бірлігіне тиесілі. Сондай жауапкершілікке тосқауыл болып отырған факторлардың бірі – қазақ тілінің болашағы жоқ деген кереғар пікір қалыптасуы. Кеше ғана орыс тілінен алыстап, тіліміз тазарып келе жатқанда, әлемдік ақпараттық кеңістік ағылшын тілінде екен деп жөргектен балаларымызға өзге тілді құя берсек, ана сүтімен, тілімен енетін ұлттық құндылықтарымызды алмастырып аламыз. Қазіргі жағдайда қазақ тілі жойылып кету қаупі бар тілдердің қатарында емес, тіліміз мемлекеттік деңгейде қолданылады, жазба, көркем әдебиетіміз бай, мемлекеттік қолдау көрсетіледі. Сондықтан, осындай алыпқашпа әңгімені доғарып, халық санасына ұлтымен, тілімен, мәдениетімен, тарихымен мақтан ету ұғымын қалыптастыру да тіл саясатының міндеттеріне кіреді.

Сонымен, ұлттың тіл тазалығына оның ақпараттық ортасы тікелей әсер етеді және соның бейнесі болып табылады. Бір жағынан себебі болса, бір жағынан нәтижесі, көрінісі болып отыр. Ақпараттық кеңістігіміз орыс тілді, соңғы кездері тілдерді дамыту, жаһандану үрдісіне байланысты, ағылшын тілінде және міндетті түрде ана тіліміздегі ақпараттардан тұрады. Бізді қызықтыратын ана тіліміздегі ақпараттың тіл тазалығы мәселесі. Жоғарыда айтқанымыздай, интернет желісіндегі халықты қызықтыратын мәліметтердің жартысы әлеуметтік желілерде. Әлеуметтік желіні қолданудың үш себебі бар: қарым-қатынас құралы, ақпарат көзі және психологиялық фактор. Қарым-қатынас кезінде негізінен ауызекі тіл қолданылады. Бұл жерде сленгтер, жаргон сөздер («сындырды», «лапшаны ілді», «лақтырып кетті», «жындыша», «базар жоқ», «өшіп қал», «раха», «братуха», «ағашка»), қысқартулар («нестеватсын», «жатрм», «калайсн») тілді лексикалық жағынан кедейлендіріп тұрады, сөзді пайдаланушы туралы жағымсыз әсер қалдырады [9]. Дегенмен, мұндай қарым-қатынас тәсілі жасөспірімдерге тән екені анық, оны ерекше әсер қалдыру, көзге түсу, қалжыңдау мақсатында қолданады. Ол адам өзі тұлға ретінде кемелдену сатысына жетіп, жасы ұлғая келе өзінен өзі түсіп қалатын әдет десек болады. Бұл жердегі елуге келсе де өзін жас сезінемін деп, уақытпен санаспайтын кейбір адамдарды қоспасақ та болады. Жастар арасында да саналы азаматтар баршылық. Бұл мәселені шешудегі тіл саясатының бағыты жастар арасында сауатты сөйлеудің маңыздылығын жеткізу және олардың сөздік қорын

толықтыру мақсатында жас буын үлгі тұтатын көпшілікке танымал тұлғалармен жұмыс жасау, жастарды, балаларды қызықтыратын контент қалыптастыру саласында болмақ.

Әлеуметтік желілерде орын алатын тағы бір мәселе – қазақ сөздерінің орфографиялық ережесінің сақталмауы, оларды кейбіреулер білмей жатса, басқалары «онда тұрған не бар» деп мән бермейді. Пунктуация белгілері де сақталмайтыны мен мұңдалап тұрады.

Әлеуметтік желілерде көрініс табатын екі тілді араластырып, шұбарлап сөйлеу мәселесі де қиыншылық тудыруда. Кеңес заманынан қалған бұл «дертке» еңбектеген баладан еңкейген кәріге дейін барлық жас өкілдері шалдыққан. Кейбір танымал фильмдер, сериалдарда шынайы бейне қалыптастырамыз деп кейіпкерлерін осылай сөйлетіп қоюы жағдайды ушықтыра түседі. Иә, ол өнер, шығармашылықпен байланысты жұмыс десек те, өнер мәдениетті болуға баулитын құбылыс болуы тиіс қой. Мемлекет тарапынан осы жағдай бақыланып, шектелуі тиіс.

Аталған мәселелер негізінен ауызекі сөйлеуге қатысты. Сонымен бірге ауызша да, жазбаша да күллі ақпараттық кеңістігімізде кең етек жайған мәселелердің бірі – қазақ тілінің грамматикалық, синтаксистік ережелері сақталмай қолданылуы. Орыс тілімен бірге енген, халық санасында берік іргетасын қалап, отыз жылда орнынан қозғалмай тұрған орысша ойлау әдеті халық санасын шырмап алып жіберер емес. Аға буынымыз да, жастарымыз да, ғалымдарымыз да, қарапайым халық та, негізінен орысша ойлап, орысша сөйлем құрап, соны қазақшаға аударып барып, ойын жеткізеді. Мұның себебі, билингвтік тәрбиеден деп ойлау қате пікір. Бала тілі шыққан сәттен-ақ үлкендерге еліктеп өседі. Тек қазақ тілінде сөйлейтін отбасылар жоқ емес, баршылық. Бұл жерде ата-ананың құндылықтары басты рөлде болады, яғни ата-анасы қазақша сөйлеу маңызды деп қабылдаса, басым тіл ретінде қазақ тілін қолданса, бала да сол ұстанымда болады. Балабақшада, бастауыш мектепте тілді негізінен қатынас құралы, ақпарат көзі ретінде қолданады. Отбасымен, достарымен қазақша сөйлесе де, интернеттен, теледидардан көретін, өзін қызықтыратын мультфильмдер, қысқа видеолар орыс тілінде, тіпті ағылшын, корей, жапон тілінде болып жатады. Осылайша балада қазақ тілімен қатар, өзге тілдегі жасанды тілдік орта қалыптасады. Ата-анасы түсінетін тіл ретінде орыс тілі басымдыққа ие болып, баланың тілі орысша шығады, орысша ойлау жүйесі қалыптасады. Сөйлем құрылысы, грамматикалық ережелер сол қалпымен орыс тілінен көшіп келіп, епетеісіз қалыпқа енеді. Кейбір сөздер аударылмаған күйі, бейімделу жолымен келіп тұра қалады, нәтижесінде «звондап», «маяк тастап», «кәшетіліп», «тәпішке киіп», «крышавать етіп», «брәтішке» деп жатамыз. Бұл сөздердің елге жағымды баламасын тауып, танымал тұлғалардың сөздік қорында көрініс тапса, қолданылып кету ықтималдығы жоғары.

Қазақ тілінде контентті қалыптастыруда отандық өнімді дамытумен шектеліп қалмау керек. Жастарға қызығушылық тудыратын шетелдік өнімдерді қазақ тіліне әдемілеп пішіп, құйып қойғандай жарасымды етіп аудару мәселесін де көңіл бөлінуде. «Өзіңнен баста» жобасы аясында аталмыш іс-шара 2011

жылдан бері қолға алынып келеді. 2019 жылдан голливуд фильмдерін кинотеатрда көрсете бастады, орысшасымен қатар жүргізіле бастады. «Гарри Поттер» сынды танымал шығармалар қазақ тілінде басылып шығарылды. Алғашында құлаққа түрпі естілгенімен, соңғы жылдары аударма ісінің жаңа белеске көтерілгені байқалып келеді. Наруто, Уэнсдей, Аватар, анимелерді, голливуд фильмдерін орыс тілінен бұрын кинотеатрларда алдымен қазақ тілінде көрсетсе, ол аудармасы қонымды болса жастар арасында қызығушылық туындайды. Сонымен бірге әлеуметтік желілерде қазақшасын жүктеп қоюға да назар аудару керек.

Ақпаратты қазақ тіліне аударғанда назар аудару керек мәселе – сәйкес тіл орамдарын, тұрақты тіркестерді орнымен пайдалану. Аударма ісімен айналысу барысында орыс тілінің делдалдық қызметінен бас тарту шығарманы төл тілінен аударып, қазақ тіліндегі баламасын табуды жеңілдетеді. Осы жұмысты жасауда балаларға арналған «Балапан» телеарнасы айтарлықтай жетістікке жетті, шетел мультфильмдерін аударғанда, қазақша мақалдар қосу, фразеологизмдерді пайдалану, кейіпкерлер аттарын да қазақша бейімдеп аударғанда, қазақтың төл туындысы екен деп қалуға болады. Бірақ аталмыш каналда балалардың қатысуымен жасалған бағдарламалары жасанды, жаттанды әсер қалдырады. Себебі тағы да сол жүргізуші балалардың тілдік ортасы орыс тілі болып, қазақша еркін сөйлей алмауы, өз ойын еркін жеткізе алмай, жазылған текстке байланып отырғанынан болуы мүмкін.

Ақпараттық кеңістіктің тағы бір бөлігі білім беру саласын қамтиды. Мектеп жасындағы балаларға білім көзі оқулық болса, жоғарғы оқу орындарында, қосымша білім алғысы келетін азаматтардың өз бетімен іздейтін ақпарат көздері қазақ тілінде аударма ақпараттан тұрады және ол аударма сапасы көңілден шықпайды, кейде тіпті түсініксіз болып жатады. Қазақ тілінде сапалы сайт құру біліктілікті, қаражатты қажет етеді, әдетте ол өзін-өзі ақтамайды. Халық арасында сұранысқа ие болып, қызығушылық тудыратын, сапалы ақпарат ұсынатын сайттардың бірі журналисттер тобы құрған balbal.kz сайты айтуға болады. Сайт бизнес жүргізу, мотивация жөніндегі заманға сай ақпаратты қазақ тілінде жатық жеткізіп, сылдыр су емес, нақты, пайдалы ақпарат ұсынады, жарнаманың есебінен, текстпен жұмыс, кеңес беру сынды қызметтер ұсынып, өзін өзі қаржыландырумен айналысады. Тілді сапалы дамытудың бір бағыты бәсекеге қабілетті контент құру, ол қаражат табумен тығыз байланысты. Отандық медиакеңістіктегі аталып отырған проблемалардың бірі – мемлекеттік тілде ақпарат тарататын теле, радио, баспасөз құралдарының басым көпшілігі мемлекеттік қаржыландыруда, олардың басты мақсаты бәсекеге қабілетті өнім жасау емес, мемлекеттік тапсырысты орындап, игерілген қаражат жөнінде есеп беру. Ал қатардағы журналисттердің, әсіресе жергілікті БАҚ-та қызмет ететін журналисттер күнкөрісі қиындау болып отыр. Сонымен қоймай, шабыттандыратын, жүрек тебіренісінен шыққан мақаланы емес, тапсырыс бойынша, шалажансар жазылған құжаттардың негізінде әкімдердің тапсырысын орындауға мәжбүр болуы да тіл көркемдігіне жетелемейтіні даусыз.

Қолданылған әдебиеттер:

- 1 Понятие «информационное пространство»: различные подходы к его изучению и особенности. И.А. Добровольская // <https://cyberleninka.ru/>.
- 2 Манойло А.В. Государственная информационная политика в особых условиях: Монография. – М.: МИФИ, 2003. – 388 с.
- 3 Жилкин В.В. К вопросу понимания сущности термина «информационное пространство» // Центр системного анализа. URL: <http://rosanaliz.ru/Post.aspx?Post=107>.
- 4 Ненашев А.И. Информационное пространство современного общества: коммуникационный аспект: Автореф. дисс. канд. филос. наук. – Саратов, 2008. – 32 с.
- 5 Об отношении понятий информационное пространство, информационное поле, информационная среда и семантическое окружение. – Ожерельева Т.А. <https://applied-research.ru/ru/article/view?Id=5989>.
- 6 Қазақстан Республикасы Президентінің 2023 жылғы 20 наурыздағы №145 жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының Ақпараттық Доктринасы. <https://www.akorda.kz/>.
- 7 <http://www.alexa.com/topsites/countries/kz>.
- 8 Уәли Н. Эскимос тілінің дамымауы эскимостың кемшілігі емес. <https://anatili.kazgazeta.kz/>.
- 9 Жұмашев А. Әлеуметтік желідегі сауатсыздық. // <https://anatili.kazgazeta.kz/>.
- 10 Информационное пространство Казахстана и актуальные проблемы глобализации. <https://articlekz.com/article/7624>.

ҒТАМР 03.20

Б.Б. КӘРІБАЕВІҢ ӨМІР ЖОЛЫ МЕН ҒЫЛЫМИ КӨЗҚАРАСТАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Қ. Қалман

Магистрант, М. Өтемісұлы атындағы БҚУ, Орал қ.

Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігін алған тұста Қазақ хандығының құрылу мәселесіне байланысты зерттеулер жаңа қарқын алды. Бүгінде, Қазақ хандығының қалыптасу, даму тарихын ой елегінен өткізіп, ұлттық мүдде тұрғысынан зерделеген тарихшылардың көш-басында тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым Академиясының академигі Кәрібаев Берекет Бақытжанұлы бастап тұр.

Қазақ хандығының құрылу тарихы, қазақ хандары мен қазақ тарихындағы тұлғалар, қазақ этногенезі мен «қазақ» этнонимінің шығу тегі мәселелері – тарих ғылымдарының докторы, профессор Б.Б. Кәрібаевтің ғылыми зерттеулерінің басты зерттеу нысаны. Кәсіби, білгір тарихшы, ғалым ретінде ХХ ғасырдың 90 жылдарында таныла бастаған Берекет Бақытжанұлы 1964 жылы Арал ауданы, Ақеспе ауылында дүниеге келген. 1971-1979 жылдары Ақеспе ауылындағы №80 Сарбасат 8-жылдық мектебін үздік бітіріп, Қызылорда қаласындағы политехникумда білімін жалғастырады. 1983-1985 жылдары аралығында әскер қатарында болып, жауынгерлік борышын өтеп келген соң, 1985 жылы С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің Тарих факультетіне оқуға түседі. Жас ізденушінің өмір жолында ұстаздық еткен тарих ғылымының алыптары Ә.Хасенов, С.Жолдасбайұлы, Ә.С. Тәкенов, С.Т. Тұрғанбаев сияқты тұлғалардан дәріс алуы, болашақ ғалымның ғылыми ізденіс бағытын анықтап, бір арнаға түсірді. Берекет Бақытжанұлы Қазақ хандығы тарихы тақырыбын зерттеуге бағдар болған осы ұстаздардың қызметін аса жоғары бағалайды. Өз сөзінде: ««Қазақ ССР тарихы» пәнінен алғашқы дәрісті Ә.Хасеновтың оқығаны әлі есімде. Ол кезде дәрістер 90 минутқа созылатын. Дәрістің аяқталуына 4-5 минут қалғанда лекторлар дәрісін тәмәмдап, студенттердің қойған сұрақтарына жауап беретін. Бірінші дәрістің тақырыбы «Кіріспе» болғандықтан, ағайымыз Қазақстан тарихын жалпы шолу ретінде оқыды. Дәріс барысында «қазақ халқы», «Қазақ хандығы» деген сөздер көп айтылғандықтан, ағайымыздың «кімнің қандай сұрағы бар» деген сауалына байланысты қолымды көтеріп, «Ағай, сіз дәріс

барысында «қазақ», «Қазақ хандығы» деген сөздерді көп айттыңыз, «қазақ» сөзі қандай мағына береді, ол сөз қашан пайда болған, және Қазақ хандығы қашан құрылған?» деген бірнеше сұрақ қойдым. Ағайымыздың нақты не деп жауап бергені есімде қалмапты, бірақ мына сөздерін әлі ұмытпаймын. «Бұл мәселелер әлі күнге дейін тарих ғылымында толық зерттеліп болмаған, болашақ зерттеушілерін күтіп жатқан тақырыптар. Мүмкін, өзің болашақта осы мәселелермен айналысарсың» [1, 4 б.]. Осы айтылған, ұстаздың ұлағатты сөздері, жас студенттің болашақта ғылыми ізденістеріне негіз болды. Адам баласының өмір жолы оның тағдырын өзгертетін әртүрлі өмір деректік уақиғаларға толы болады. Өмір жолы – адамның тұлға ретіндегі даму тарихы деп бекер айтылмаса керек [2, 10 б.]. Білімге құштар, ізденімпаз жастың өмір жолында осындай бағыттаушы аға буын өкілдерінің болуы, болашақ ғалым ретінде қалыптасуына үлкен жол ашты деп есептейміз.

1990 жылы «Тарих және қоғамтану пәндерінің оқытушысы» мамандығы бойынша үздік дипломмен университетті аяқтап, Тарих факультетінің Қазақ КСР тарихы кафедрасына оқытушы ретінде қабылданады. Кафедрадағы алғашқы қызмет жылдарында оған ұстаздары ғылыми-зерттеу жұмыстарымен айналысудың, диссертация тақырыбын таңдаудың қажет екенін ескертеді. Марқұм профессор Н.Масанов: «Егер ежелгі және ортағасырлардағы Қазақстан тарихының мәселелерімен айналысатын болсаң, онда сол кезеңдердің жазба деректерін жүйелі түрде жетік білуің керек», – деп кеңес береді. Ұстазының ақылынан соң, 2-3 жыл бойына ғылыми айналымдарға түсірілген Қазақстан тарихының барлық деректерін жинап, танысады. Ғалымның ең алғашқы мақаласы «XV ғ. соңы – XVI ғ. басындағы Орта Азиядағы оқиғаларға байланысты Қазақ хандығының жүргізген сыртқы саясаты» атты тақырыппен 1993 жылы университет қабырғасында жаңадан ғана тарих сериясымен шыға бастаған «Хабаршы» журналының №1 санында жарық көреді. Осы сәттен бастап ғалым ағамыздың ғылыми мақалалары мерзімді басылымдарда жиі жариялана бастайды. Ол 1996 жылы ҰҒА академигі, профессор Б.Көмековтің ғылыми жетекшілігімен «XV ғ. соңы – XVI ғ. I ширегіндегі Қазақ хандығының Мауереннахр мемлекеттерімен саяси қарым-қатынасы» атты тақырыпта кандидаттық диссертациясын сәтті қорғады. 1999 жылы доцент атағына ие болады. Ал 2010 жылы ҰҒА академигі Б.Көмековтің ғылыми кеңесшілігімен «Қазақ хандығының құрылу тарихы» атты тақырыпта докторлық диссертациясын қорғап, 2011 жылы профессор атағын алады. 2012 жылы Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі, 2020 жылы Берекет Бақытжанұлы Кәрібаев Ұлттық Ғылым Академиясының академигі атанды [3].

XX ғасырдың 90 жылдарынан Қазақ хандығы тарихы тақырыбына қалам тартқан зерттеуші бүгінде 700-ге жуық ғылыми, ғылыми-көпшілік жұмыстар мен оқу-әдістемелік құралдардың авторы. Оның ішінде 20 монографиялық кітаптың, 40-тан аса авторлық ұжыммен жазылған кітаптардың, 4 тарихи анимациялық фильмнің сценарийінің авторы [4].

Көп жылғы ғылыми ізденістерінің нәтижесінде, Қазақ хандығының тарихы, тарихи тұлғалар, этникалық процестер тақырыптарына арналған еңбектер қалың оқырманға ұсынылды. Әсіресе, көп жылғы еңбектерінің нәтижелері болған 2015 жылы Қазақ хандығының 550 жылдығы қарсаңында «Қазақ хандығының құрылу тарихы» [1], 2016 жылы жарық көрген «Қазақ хандығының күшеюі» (XV ғ. соңғы – XVI ғ. алғашқы ширектері) [5], 2019 жылы «Қазақ хандары туралы зерттеулер» (XV ғ. ортасы – XVIII ғ. басы) [6] монографиялары XIII-XVIII ғасырлар тарихынан мол мағлұмат беретін құнды еңбектер. «Қазақ хандығының құрылу тарихы» еңбегінде орта ғасырдағы қазақ халқының ұлттық сипаттағы мемлекеті – Қазақ хандығының құрылу тарихының мәселелері қарастырылған. Автор әр тілде жазылған көптеген ортағасырлық жазба деректер мәліметтеріне, түрік халықтары мен қазақ халқының ауыз әдебиеті материалдарына сүйене отырып, Қазақ хандығының құрылу тарихындағы күрделі мәселелерді жүйелі түрде зерттейді. Қазақ халқының қалыптасуының аяқталуы мен Қазақ хандығының құрылуы бір кезеңде жүзеге асқан тарихи үрдіс деп есептеп, Қазақ хандығының негізін қалаған тарихи тұлғалар – Керей мен Жәнібек хандардың тарихи рөлін ашып көрсетеді. «Қазақ хандығының күшеюі» монографиясы XV ғасырдың соңғы және XVI ғасырдың алғашқы ширектері аралығында Қазақ хандығының Мауреннахр билеушілерімен Түркістан аймағы үшін жүргізген күрестерінің себептері, күрестің барысы мен кезеңдері және қорытындылары жазба дерек мәліметтері, археологиялық материалдар негізінде қарастырылады. «Қазақ хандары туралы зерттеулер» еңбегінде автор ортағасырлық жазба деректер мәліметтеріне, қазақ халқының ауыз әдебиетінің материалдарына, сондай-ақ тарихнамаулық материалдарға сүйене отырып, XV ғасырдың ортасынан XVIII ғасырдың басына дейін Қазақ хандығының билігінде болған Керей мен Жәнібек хандардан Тәуке ханға дейінгі қазақ хандарының тұлғалық болмысын, қазақ тарихындағы орны мен тарихи рөлін, билік құрған жылдарындағы хандықтың ішкі және сыртқы саяси жағдайы мәселелерін қарастырады.

Берекет Бақытжанұлының еңбектерімен, ғылыми мақалаларымен таныса отырып, ғалымның зерттеу аясы кең екенін ұғына аламыз. Зерттеу тақырыптары Алтын Орда тарихынан бастау алып, XVIII ғасырға дейінгі қазақ тарихының мәселелері, Қазақ этногенезінің қалыптасуы мен «қазақ» сөзінің шығу тегіне қатысты мәселелер, Қазақ тарихындағы тұлғалар, Қазақстан территориясындағы мемлекеттілік тарихына арналады. Ғалымның ізденісі, ғылыми зерттеулерінің нәтижесінде туындаған көлемді еңбектері қазақ тарихын зерделеуде аса құнды мұра.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Кәрібаев Б.Б. Қазақ хандығының құрылу тарихы. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2015. – 520 б.
- 2 Рысбеков Т.З. Тарихи тұлғалар: уақыт және өмір жолдары. Алматы: «Абзал-ай» баспасы, 2014. – 528 б.

3 Қозғанбаева Г. Қазақ хандығы тарихын жүйелеген ғалым // Түркістан газеті. 24.09.2020. <https://turkystan.kz/article/118827-aza-handy-y-tarihyn-zh-jelegen-alyam/>.

4 Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті блогы <https://pps.kaznu.kz/kz/Main/Personal/92/137/119/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%B1%D0%B0%D0%B5%D0%B2%20%D0%91%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BA%D0%B5%D1%82%20%D0%91%D0%B0%D1%85%D1%8B%D1%82%D0%B6%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87>.

5 Кәрібаев Б.Б. «Қазақ хандығының күшеюі» (XV ғ. соңғы – XVI ғ. алғашқы ширектері). – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2016. – 176 б.

6 Кәрібаев Б.Б. «Қазақ хандары туралы зерттеулер» (XV ғ. ортасы – XVIII ғ. басы). – Алматы: «Қазақ университеті», 2019. – 225 б.

ГРНТИ 03.20

ДИСКУССИОННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРОИСХОЖДЕНИЯ СРЕДНЕСАРМАТСКОЙ КУЛЬТУРЫ (ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР)

Н.Ж. Турмахан

Лаборант, Институт археологии им. А.Х. Маргулана, г. Алматы

В последнее время в отечественной и зарубежной историографии вновь возникает интерес к сарматам, их истории, и культурному наследию. Непременным условием решения этой проблемы является исследование среднесарматской культуры, и прежде всего вопросы, связанные с ее характером и временем существования. В предложенной статье мы рассмотрим некоторые дискуссионные проблемы, связанные с происхождением среднесарматской культуры, а также представим различные точки зрения и современные исследования, направленные на исследование этой темы. При написании работы использовались такие методы, как системный, и сравнительно-исторический методы.

Ключевые слова: Археология, сарматы, происхождение, среднесарматская культура, ранний железный век.

Среднесарматская культура-одна из самых важных археологических культур железного века, широко распространенная на юге Центральной Европы и в Западной Азии. Однако происхождение этой культуры остается предметом дебатов и споров среди ученых. Существует несколько ключевых спорных вопросов, которые будут рассмотрены в этой статье.

Среднесарматская культура является одной из ключевых культурных формаций, существовавших на пространстве Центральной Евразии в древности. Ее исторические и археологические артефакты включают в себя уникальные изделия из металла, керамику, а также останки погребений. Однако, несмотря на большой объем уже проведенных исследований, вопросы, связанные с происхождением и формированием среднесарматской культуры, остаются объектом научных дискуссий.

Археологические находки на территории, где присутствовала среднесарматская культура, представляют собой основу для многих теорий о происхождении и влиянии этой культуры на соседние регионы. Одним из ключевых аспектов является изучение материальной культуры, которая позволяет реконструировать социально-экономическую организацию, религиозные верования и контакты с другими культурами. Ведущее место в становлении среднеарматской культуры занимает территория Поволжье. Первые 1924-1926 гг. раскопки, проведенные П.С. Рыковым в Сусловской курганный группе, а П.Д. Рау датировал 1927 г. с конца I в. до н.э. – до конца II в. до н.э. В качестве основной характеристики этой культуры рассматривается: погребение головой на юг, юго-запад, остатки мела на могиле, из могилы идентифицированы ребра и передние ноги овцы, мечи и кинжалы с кольцевидными рукоятками с заостренным навершием, алебастровые горшки и различные виды глиняных сосудов [1, с. 64-68].

Позже К.Ф. Смирнов в своей кандидатской диссертации использовал термин «среднеарматская культура», выделив вместе с ним пять особенностей могильной ямы. Особенно в квадратной форме надгробной ямы, где человек лежал по диагонали, заметил отсутствие косвенной надгробия в кургане. А также ученый не исключает что основные предметы материальной культуры находились под влиянием античной культуры из Центральной Азии и Северного Черного моря. Кроме того, отмечена возможность прибытия жителей из Сибири и Центральной Азии в Уральские и Поволжские степи миграционным процессом [2, с. 75-81].

На основе этого можно сказать, что некоторые ученые считают, что это была новая группа людей, которые мигрировали в регион из Центральной Азии, в то время как другие считают, что они были местным народом, который перенял новые культурные черты у своих соседей. Археологические данные свидетельствуют о том, что средние сарматы были смесью разных народов, и что их культура представляла собой сплав разных традиций.

Археолог С.Ю. Гуцалов в своих исследованиях отметил, что в результате исследований в могильнике Солянка II, выявленных в Западном Казахстане, некоторые курганы он датировал I в. до н.э., и он отмечал необоснованность того, что формирование среднесарматской культуры происходило в раннее время [3, с. 216-221]. В целом вопрос перехода от ранней сарматской культуры к среднесарматской остается нерешенным до настоящего времени. Исследования позволяют предположить, что среднесарматская культура возникла в результате слияния и взаимодействия различных культурных и этнических групп в регионе. Влияние других культур, таких как греческая и персидская, также может быть отмечено в искусстве и архитектуре среднесарматской культуры.

По словам М.Г. Мошковой, археологические памятники, относящиеся к среднеарматской культуре в окрестностях Южного Урала, начинались в II-I в. до н.э. и заканчивались в середине или конце I в. до н.э. А в связи с диагональными захоронениями Мошкова М.Г. составила объемный отчет по

Южному Уралу и датировала их III – I в. до н. э. Особой характеристикой в становлении среднеарматской культуры явилось «диагональное захоронение». Даже К.Ф. Смирнов рассматривал этот период под названием «диагональная погребальная культура» [2, с. 81].

К примеру, в Сусловском могильнике более 15 могильных ям четко встречается захоронение человека по диагонали. Если из одной общей группы курганов было выявлено 36 захоронений, то данные Суловского могильника ставят под вопрос сам вопрос отнесения к полноценной среднеарматской культуре [4, с. 110].

По словам А.С. Скрипкина, в I в. до н. э. среднеарматской культуры появились богатые захоронения, встречались новые украшения, импортные предметы, выполненные в зверином стиле. Наличие таких новых предметов не встречалось в период ранней сарматской культуры. В этой связи исследователь отметил, что основные различия среднеарматской культуры четко выражены и в материальной культуре [5, с. 182].

Среднесарматская культура представляет собой сложное исследовательское поле, где множество дискуссионных проблем до сих пор остаются открытыми. Формирование ранней сарматской культуры, которая является самой ранней стадией, было создано под влиянием многих компонентов. При этом, учитывая, что ранняя сарматская культура имела свои особенности в становлении в каждом регионе, можно констатировать, что проблема решена не в ясной форме. Дискуссионные проблемы происхождения среднесарматской культуры остаются актуальными для научного сообщества.

Археологические материалы играют важную роль в изучении происхождения среднесарматской культуры. Анализ находок позволяет выявить территориальное распространение этой культуры, понять особенности материальной культуры, социально-экономическую организацию и взаимодействие с другими культурами. Таким образом, археологические материалы свидетельствуют о происхождении среднесарматской культуры в результате взаимодействия различных этнических групп и культур на территории Восточной Европы. Эта культура имела собственные характерные особенности в образе жизни, хозяйственной деятельности и военном искусстве, что делает ее одной из важных культурных формаций этого региона. Несмотря на наличие значительного количества археологических данных, исследователям предстоит продолжать работу для получения более полного понимания происхождения и развития среднесарматской культуры.

В этой связи мы можем выделить несколько выводов в становлении среднесарматской культуры:

1. В какое именно время начался переход от ранней сарматской культуры к среднеарматской до сих пор не нашел своего решения;

2. Погребальные обряды и предметы новой материальной культуры, обнаруженные в могилах, позволили выделить основную среднеарматскую культуру.

Литература

- 1 Rau P.D.1929. Die Graber der fruhen Eisenzeit im Unteren Wolgagebiet. Pokrovsk. – 80 s.
- 2 Смирнов К.Ф. Сарматские курганные погребения в степях Поволжья и Южного Приуралья / К.Ф. Смирнов // Доклады и сообщения исторического факультета. – М.: Изд-во МГУ, 1947. – Вып.5. – С.75-82.
- 3 Гуцалов С.Ю. Древние кочевники Южного Приуралья VII–I вв. до н.э. – Уральск: Полиграфсервис, 2004. – 136 с.
- 4 Скрипкин А.С. Материалы Суловского курганного могильника / А.С. Скрипкин // Нижне-волжский археологический вестник. – 1998. – Вып. 1. – С. 104-124.
- 5 Скрипкин А.С. Сарматы. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2017. – 293 с.

ҒТАМР 16.01.11

ҚАЗАҚ ТІЛІН ҮЙРЕТУГЕ АРНАЛҒАН ТІЛДІК КОРПУСТАРҒА, МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАЛАРҒА, ОНЛАЙН ПЛАТФОРМАЛАРҒА, ЭЛЕКТРОНДЫ СӨЗДІКТЕРГЕ, МАШИНАЛЫҚ АУДАРМАЛАРҒА ШОЛУ

А.Б. Темиркулова

Магистр, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

Тіл – өте күрделі, көп қырлы, сан салалы құбылыс, сонымен бірге тіл – адамдардың ойлау қабілетін іске асырушы, оны одан әрі дамытушы, ерік-жігерін, сезімін білдіруші, мәдени-тарихи дәстүрлерін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші құрал [9]. Әрбір адам өз тілінің, мәдениетінің өкілі, кейіннен өзге ұрпаққа, қоғамға таратушы. Тілдің сырын түсіну, тілдің шығу тарихын зерттеу белгілі бір мамандарға тән болса, өзге тілді немесе өз тілін үйрену, қолдану, оған заман талабына сай жаңалықтар мен өзгерістер енгізу барша адамға тән. Тіл үйрену қазіргі заманда да актуалдығын жоғалтқан жоқ. Керісінше, қазіргі заманда тіл үйрену қолжетімді, мыңдаған қосымшалар, электронды оқулықтар, сөздіктер, вебинарлар, электронды курстар тіл үйренушілерге кез келген жерде, кез келген уақытта білім алуға көмектеседі. Мақалада қазақ тілін үйренуге арналған тілдік корпустарға, мобильді қосымшаларға, онлайн платформаларға, электронды сөздіктерге, машиналық аудармаларға, чатботқа шолу жасалып, оны қолданушылардың пайызын, жұмыс сапасын анықтау мақсатында отызға жуық респонденттен сауалнама жүргізіледі. Мақаланың басты мақсаты қазақ тілін үйренуге арналған жоғарыда аталған құралдардың қаншалықты қолданушылар арасында танымал екенін, оның жұмыс сапасын анықтау. Зерттеудің әдісі аралас сандық және сапалық әдістер.

Түйін сөздер: қазақ тілі, жаңа технология, тілдік корпус, машиналық аударма, электронды сөздіктер.

Тіл үйренушілердің қызығушылығын тудыратын тілдің бірі ағылшын тілі екені сөзсіз. Тілді үйренуге сұраныс болғандықтан, оны үйретуге арналған қосымшалар саны да көп. Ал, сөйлеушілер саны Wordtips дерегі бойынша

12,934,060 адамға жуық болатын, таралу деңгейі бойынша әлемнің жүз елдерінің қатарында сексен тоғызыншы орынды алатын қазақ тілін үйретуге арналған қосымшалар, платформалар, электронды оқулықтар қаншалықты дамығанына шолу жасайық [2]. Қазақ тілін үйренушілердің саны ағылшын немесе орыс тілін үйренушілерге қарағанда аз. Алайда, тілге деген қызығушылық бар және тіл үйренушілерге арналған сөздіктер, платформалар, сайттар, вебинарлар, курстар, корпустар қолжетімді.

Тәжірибелік бөлім.

Сауалнамада, қазақ тілін үйретудегі жаңа технологиялардың рөлі және қолдану деңгейі, қазақ тіліндегі тиімді, қолайлы электрондық сөздіктерді, сайттарды, қосымшаларды, корпустарды анықтау зерттелді. Деректерді жинау әдісі келесі көрсеткіштері бар жабық сауалнаманы қолданды: 1) қазақ тілін меңгеру деңгейін анықтау, қазтест ұсынған деңгейлер бойынша; 2) қазақ тілін үйренуде/үйретуде ақпараттық технологияларды қолдану; 3) бірнеше сөздіктер тізімінен жиі қолданатынын анықтау; 4) тіл үйренуде немесе үйретуде тілдік корпустарды қолдану; 5) тізімде берілген машиналық аудармалардың қазақ тілінде жұмыс істеу сапасы; 6) қазақ тілін үйрететейін сайттар, платформалардың жиі қолдану деңгейін анықтау; 7) GPT чатботтың қазақ тілінде ақпарат ұсыну сапасы.

Нәтижелер және талқылау.

Сауалнамаға 14 мұғалім, 4 қазақ тілін үйренуші және 12 студент қатысты. Респонденттердің қазақ тілін меңгеру деңгейлері 70% C1 деңгейі, 20% B1 және B2 деңгейлері, және 10% бастапқы деңгейде. Келесі сұраққа берілген жауапты диаграмма арқылы көрсетейік.

Қазақ тілін үйретуде/үйренуде жаңа технологияларды қолданасыз ба?
30 ответов

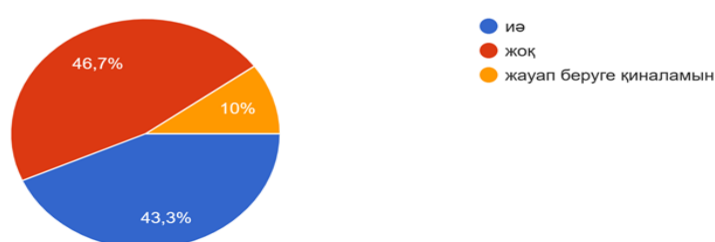

Диаграмма 1. Қазақ тілін үйретуде/үйренуде жаңа технологияларды қолдану пайызы.

Сауалнама нәтижесі бойынша 46.7 % респондент жаңа технологияларды қолданбайды, ал 43.3 % қолданамын деп, 10 % жауап беруге қиналамын деген нұсқаны тандаған. Жаңа технологияларды қазақ тілін үйретуде немесе үйренуде пайдаланбау көрсеткіші жоғары болу себептері бар. Ол көбіне қазақ тіліндегі жұмыс істейтін сайттардың, платформалардың танымал болмауы, сонымен қатар жетіспеушілігі.

Екінші сауалда, қазақ тілі қосылған электронды сөздіктердің қайсысын қолданасыз делінген. Жауапты келесі диаграммадан көрейік.

Аталған сөздіктердің қайсысы тиімді, қолайлы?
28 ответов

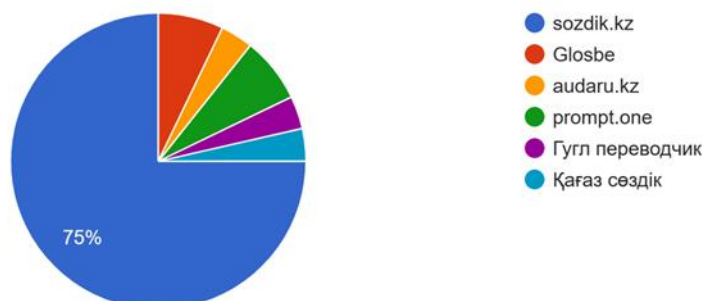

Диаграмма 2. Электронды сөздіктерді қолдану нәтижесі.

Ең жиі қолданатын электронды сөздік sozdik.kz 75% көрсеткішпен бірінші орында, келесі электронды сөздіктер бірдей пайыздық көрсеткіштермен кейде қолданысқа ие болатынын көруге болады. Sozdik.kz қазақ тіліндегі танымал интернет-ресурс, жан-жақты қазақ-орыс және орыс-қазақ сөздігі және аударма алаңы. Веб-сайт пайдаланушыларға тіл үйренуге, аударуға және түсінуге көмектесетін көптеген лингвистикалық құралдар мен мүмкіндіктерді ұсынады. Sozdik.kz қазақ және орыс тілдерінде сөздерді, сөз тіркестерін іздеуге болатын ыңғайлы интерфейсті ұсынады. Онда егжей-тегжейлі анықтамалар, синонимдер, антонимдер, қолдану мысалдары және ізделген терминдерге қатысты сөздер келтірілген. Платформа сонымен қатар сөздің айтылуын, грамматикалық түсіндірмелерді және пайдаланушылар тілге қатысты сұрақтар қойып, тақырыптарды талқылай алатын форумды ұсынады. Сөздіктің функционалдығына қосымша, Sozdik.kz етістік жіктелу кестелері, идиоматикалық өрнектер және тілге қатысты мақалалар сияқты тілдік ресурстарды қамтиды. Іздеген сөздердің аудармаларын тарих бөлімінен таба аласыз, мәтінді аудару қажет болса арнайы сөздікке кіріктірілген переводчик бөлімінде аударуға болады. Ол ана тілінде сөйлейтіндер үшін де, қазақ тілін үйренушілер үшін де, қазақ тілінен орыс тіліне аударуға ұмтылатындар үшін де құнды құрал ретінде қызмет етеді.

Келесі Glosbe сөздігіне талдау жасасақ. Бұл сөздік sozdik.kz қарағанда азырақ қолданылады, алайда бұл сөздіктің біраз артықшылықтары бар. Біріншіден, сөздікте бірнеше тілдер қамтылған. Сөзге байланысты суреттер көрсетіледі, аударған сөздің мәтіндердегі қолданысы, сөз тіркестері берілген. Мысалы, алма сөзін орыс тіліне аударайық.

Перевод "алма" на русский
яблоко, яблоко — самые популярные переводы слова «алма» на русский. Пример переведенного предложения:
Ол маған алма берді. → Он мне дал яблоко.

алма Noun грамматика

"АЛМА" В СЛОВАРЕ КАЗАХСКИЙ - РУССКИЙ

яблоко noun neuter

плод яблони

Ол маған алма берді. Он мне дал яблоко .

en.wiktionary.org

ПОКАЗАТЬ АЛГОРИТМИЧЕСКИ СОЗДАННЫЕ ПЕРЕВОДЫ

Алма

"АЛМА" В СЛОВАРЕ КАЗАХСКИЙ - РУССКИЙ

яблоко noun

плод яблони

Ол маған алма берді. Он мне дал яблоко .

wikidata

ИЗОБРАЖЕНИЯ С «АЛМА»

яблоко

Кешігуді әдетке айналдырып алма Стремись к пунктуальности

jw2019

Есік алдында көп сөйлесіп тұрып алма, әсіресе Не оставайся слишком долго у двери, особенно в плохую погоду.

jw2019

«Орман теректері арасындағы [көлеңкелі әрі жеміс беретін] алма ағашы сияқты, менің сүйіктім де жасөспірімдер ортасында»,— деді қыз.

«Что яблоня [которая дает тень и урожай] между лесными деревьями,— говорит суламитянка,— то возлюбленный мой между юношами».

jw2019

Сурет 1. Glosbe сөздігінің жұмыс істеу принципі.

Жоғарыда көрсетілген электронды сөздіктің біршама артықшылықтары бар екенін байқауға болады. Сол себептен, бұл сөздікте де қолдануға кеңес береміз. Алайда, sozdik.kz біршама қазақ тілінің синонимдерін көрсетіп, аударманы мақалалардан іздейді. Яғни, sozdik қазақ тілін жақсы меңгергендерге бірнеше сөздің синонимдерін қолдануға пайдалы. Ал, glosbe қазақ тілін шеттілі ретінде үйренушілерге пайдалы деп есептейміз.

Респонденттерден тіл үйренуде немесе үйретуде тілдік корпустарды пайдаланасыз ба деген сауал қоялды.

Төменде көрсетілген тілдік корпусардың қайсысын білесіз немесе қолданасыз?

30 ответов

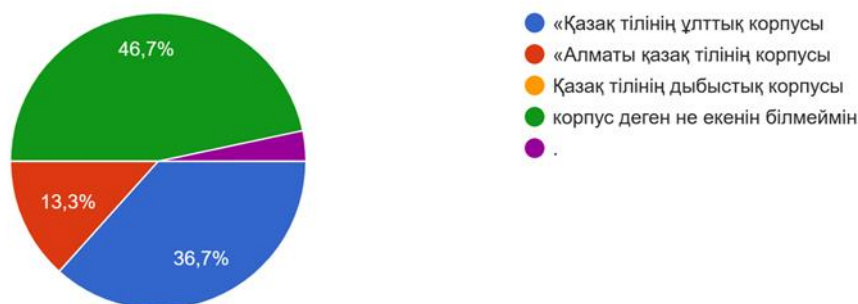

Диаграмма 3. Тілдік корпусарды тіл үйретуде қолдануын анықтау.

Диаграммада көрсетілгендей 46.7% респондент тілдік корпус туралы білмейді. Оған себеп те бар, корпусы көбінесе ғалымдар қолданады. Тілдік корпусарды лингвистер, зерттеушілер және тіл мамандары тілдің әртүрлі аспектілерін үйрену және түсіну үшін пайдаланады. Олар тілдік модельдерді, тілді оқытуға арналған материалдарды және машиналық аударма, сөйлеуді тану және табиғи тілді өңдеу сияқты компьютерлік лингвистиканың қосымшаларын әзірлеуді жеңілдететін әртүрлі контексттерде тілдің қолданылуын эмпирикалық бақылаулар мен талдауға мүмкіндік береді. 36.7% ұлттық корпусы қолданамыз деп жауап берген. Алматы қазақ тілі корпусын (АҚТҚ) білетіндер 13.3%. Корпус қазіргі кезде статикалық түрде, яғни ұлттық корпусқа жыл сайын жаңартулар мен жаңа мәтіндер енгізілсе, Алматы корпусына жаңартулар еңгізілмеген. Алайда, статикалық корпусы тіл үйретуде, лингвистикалық зерттеулер жасауда қолдануға болады.

Келесі сауал машиналық аудармалар жайында болды. Қазақ тілінде сапалы аударма ұсынатын машиналық аударманы анықтайық.

Төменде көрсетілген машиналық аудармалардың қайсысы қазақ тілінде жақсы жұмыс істейді?

30 ответов

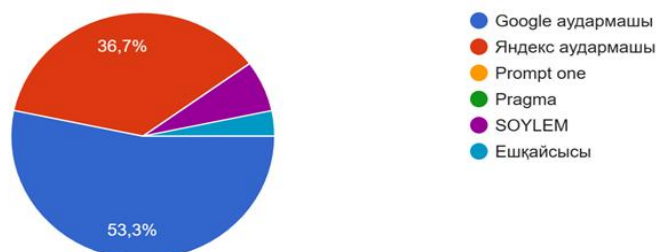

Диаграмма 4. Тіл үйретуде/үйренуде машиналық аударманы қолдану көрсеткіші.

Бірінші орында Google аудармашы 53.3 %, екінші Яндекс аудармашы 36.7% респондент қолданады екен. Үшінші орында Soylem Audaru.kz машиналық аудармасының базасының негізінде пайда болған аударма. Yandex және Google Translate сияқты заманауи машиналық аударма жүйелері дәлірек және табиғи аударма үшін кең контекст пен лингвистикалық нюанстарды ескеретін статистикалық және нейрондық машиналық аударма сияқты жетілдірілген әдістерді қолданады. Сондықтан, машиналық аудармалар мәтіндерді, сөз тіркестерін аударуға арналған. Оған түрлі мәтіндерді ұсына отырып, оның дұрыс жұмыс жасауына септігін тигізесіз. Машиналық аударма адамнан үйренетінін есте сақтау керек. Сондықтан, электронды сөздіктерді жеке сөздерді аудару мақсатында, машиналық аударманы сөз тіркестері мен мәтіндерді аудару мақсатында қолданамыз.

Қорытынды. Шолу жасалған сайттардың, платформалардың қолданылуының аз болу себебі де түсінікті. Қазақ тілін үйренушілер саны аз. Мысалы, көптеген ағылшын тілін үйрететін курстарда, қосалқы қазақ тілінің сабақтары да бар. Ол сабақтарға барушылар саны өте аз. Келетіндердің көбісі оқушылар, қазақ тілі сабағынан үй тапсырмаларын қазақ тілі мұғалімдерге тексерту мақсатында, мектептегі бағасын көтеру және солай сияқты. Қазақ тілі шет елге таралмаған тілдердің бірі. Кез келген адам, пайдама жарайды деген мақсатта танымал болып келетін тілді үйренуге тырысады. Мысалы, итальян тілін немесе ағылшын тілін үйретуді ұсынсаңыз, көбі ағылшын тілін таңдайды. Себебі белгілі. Біздің басты мәселеміз туған тілін білмейтіндердің көбі. Қазақ тілін үйрететін курстардың мәліметі бойынша, қазақ тілін үйренуге келетіндердің 50%-ы қазақтар, 50%-ы өзге ұлт өкілдері. Тәуелсіздік алғанымызға отыз жылдан ассада кеңестік идеология, құлдық санадан әлі арылған жоқпыз. Елімізде алдымен қазақыландыру процессі жүруі тиіс, қазақ тілінің тек қана тұрмыстық жағдайда қолданылуымен шектелуі, тілдің болашағына әкелетін қауіп. Алайда, қазақыландыру процессі ұлтаралық араздыққа әкеліп соқтырмауы тиіс. Ол туралы қазақ тілінің мәселесі жайлы мақалада былай делінген: «We would like to note that the process of Kazakhization should be gradual due to the multinationality of Kazakhstan» [33]. Бұл жерде, елді қазақыландыру бірте-бірте жүзеге асуы тиіс, себебі Қазақстан көпұлтты мемлекет деп айтылған. Option журналында жарияланған мақалада, «Communication functions of dominated languages in Kazakhstan are the following: the Kazakh language is 20-25%, the Russian language is 75-80%, and other languages are no more than 5%» [33]. Қазақстандағы доминантты коммуникация тілі көрсеткіштері бойынша қазақ тілі 25%, орыс тілі 75%, өзге тілдер 5% деп көрсетілген. Сол себептен, қазақ тіліндегі сайттардың, платформалардың қолданысының танымалдылығына тікелей тілдің қажеттілігі әсер етеді. Болашақ ғалымдардың алдында тұрған мақсат, қазақ тіліндегі материалдарды арттыру, тілдің дамуына үлес қосу. Машиналық аудармаларды қазақ тілінде қолдану, қателік шыққан кезде түзетулер енгізуге тырысу, қазақ тіліндегі бар сайттарға, платформаларға баға беру. Біз, қазақ тілінде сөйлемейтіндерге ашынбауымыз керек, керісінше қазақ тілінде сөйлеуге олардың уәждемесін

арттырып, қазақ тілін қажет тіл екенін дәлелдеуіміз керек. Ағылшын тілінің таралуының астарында оның алдымен ол тілде сөйлейтін елдердің экономикасының мықты болуы, ағылшын тілін оңайлату процессі, яғни ғалымдардың орасан зор жұмысы жатыр.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Kumar Basak S., Wotto M., Bélanger P. E-learning, M-learning and D-learning: Conceptual definition and comparative analysis // E-Learning Digit. Media. 2018. Vol. 15, № 4. – P. 191-216.
- 2 Marunovich O. E-learning and m-learning as tools for enhancing teaching and learning in higher education: a case study of Russia // SHS Web Conf. 2021. Vol. 110. – P. 30.
- 3 Иманқұлова С.М., Абдрахманова Ж.Ә. Смарт білім беру технологиялары. 2019.
- 4 Ahyani N., Wahid W. Student's Perception of E-Learning // Prem. Educ. J.Pendidik. Dasar dan Pembelajaran. 2021. Vol. 11, № 2.
- 5 Ahmad S. E-Learning and M-learning for English language Teaching : Benefits, drawbacks and its pedagogical implications. 2023. № March.
- 6 Togaibayeva A. et al. Effect of mobile learning on students' satisfaction, perceived usefulness, and academic performance when learning a foreign language // Front. Educ. 2022. Vol. 7.
- 7 Miangah T.M. Mobile-Assisted Language Learning // Int. J. Distrib. Parallel Syst. 2012. Vol. 3, № 1. – P. 309-319.
- 8 Қазақстанның ашық университеті. Мобильді оқытудың дидактикалық ерекшеліктері // №21 дәріс.
- 9 Медетбекова П.Т., Мәмбетова М.Қ. Тіл үйренуде компьютерлік лингвистиканың қосар үлесі. № 2, № 574. –1-4 б.
- 10 Aiman Z. Language situation in Kazakhstan in the modern period: Ideology, policy and planning // Opcion. 2020. Vol. 36, № 91. – P. 90-106.

ҒТАМР 16.31.41

ПРЕЦЕДЕНТТІ МӘТІННІҢ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДА БЕРІЛУІ

А. Ізтай

*Магистрант, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент қ.*

Мақалада Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанын мысалға ала отырып, «прецеденттік мәтін» ұғымына лингвомәдени талдау жасауға тырыстық. Ең алдымен, прецеденттілік ұғымының мәніне назар аударылып, сонымен қатар түрлі сөздіктер мен «прецеденттік мәтін» ұғымын зерттеген бірқатар ғалымдардың пікірлеріне шолу жасалынады. «Прецеденттік мәтін» ұғымды зерттеген ғалымдардың еңбектерінде сүйене отырып, Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанындағы прецедентті феномендер зерделенеді. Дастандағы прецеденттік феноменнің мысалдары талданып қарастырылады. Шығармадағы прецедентті феномендердің қолданылу мақсаттары айқындалады. Дастандағы тұрақты сөз тіркестері мен прецедентті мәтін ретіндегі ерекшелігі екеніне аса мән беріледі. Дастанның авторы кедейлер, аш-жалаңаштар, жетім-жесірлер, кемтар жандар туралы айтқан сөздер ел билеген әкімдерді шапағатқа, мейірімділік пен жомарттыққа үндейді. Жүсіп Баласағұн өзінің дидактикалық сарында жазылған шығармасында мораль, этика, әдептілік, тәлім-тәрбие туралы өсиет-ғибрат сөздер айтады. «Құтты біліктегі» тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер және қанатты сөздер алғаш рет прецеденттік феномен ретінде зерттелініп отыр. Еңбектегі адамзаттың танымдық ойлауының жемісі болып табылатын тұрақты тіркестер семантикалық аспектіде талданылады. Зерттеу барысында ақынның өзіндік шеберлігі мен шығармадағы тақырыптық маңызы айқындалды. Ақынның шығармасының стильдік ерекшелігіне талдау жасалынды.

Түйін сөздер: прецеденттік мәтін, прецедентті феномен, поэма, мақал-мәтелдер, фразеологизм.

Ұлттық мәдениетті танудың көрсеткіші болып табылатын заманауи әдебиет ауыз әдебиетін зерттейді. Бұл аспектіде көркем әдебиетте қолданылатын шығармалар, фольклорлық мәтіндер прецедент ретінде қарастырылады, олардың мәдени тіл біліміндегі мүмкіндіктері мен орнын сипаттайды. Прецеденттік тіл бірліктері, яғни прецеденттік атаулар, прецеденттік есім, прецеденттік жағдайлар тіл және мәдениет аспектісінде

қарастырылып, семантикалық талдауда жүзеге асырылады. Прецеденттік мәтіндер көркем шығармалардағы прецеденттік мәтіндер және тұрақты сөз тіркестері көркем мәтінде беріледі [1, 67 б.].

Соңғы жылдары лингвистикада прецедентті феномендерді зерттеуде бірнеше тәсілдеме дамып келеді. Біріншісі, тәсілдеме тілдік тұлға теориясы мен когнитивтік лингвистика тұжырымдамаларын біріктіреді. Бұл қатарға Ю.Н. Караулов, В.В. Красных, И.В. Захаренко, Д.Б. Гудков, В.Г. Костомаров, Ю.Е. Прохоров ғалымдарды жатқызамыз. Екіншісі, тәсілдеме лингвистиканың жас дамушы саласы лингвомәдениеттану жетістіктеріне негізделеді. Бұл тәсілдемеге С.Л. Кушнерук, Г.Г. Слышкин, Л.И. Гришаева. Үшінші тәсілдеме өкілдері А.Е. Супрун, Н. М. Орлова, Г.Д. Распаева, Н. В. Иноземцева, Н.А. Кузьмина, А.Д. Васильев, И.И. Яценко, А.А. Евтюгина, С.С. Чистова ғалымдарды жатқызамыз.

Жоғарыда аталған ғалымдар прецедентті феномендерді интертекстуалдық теориясы тұрғысынан қарастырды. Еңбектерін прецедентті феномендерге арнаған ғалымдар саны көп болғанымен, бүгінгі таңда бұл құбылысты жан-жақты зерттелген деп сенімді айта алмаймыз. Жоғарыда аталған лингвистикалық білімдер жүйелері аясында қарастырылған прецедентті феномендердің базалық ұғымдары әртүрлі түсіндіріледі және прецеденттілікке қатысты әрқилы негізгі және екінші реттік белгілер айқындалады. Мұның барлығы тілдік прецеденттіліктің күрделі және көп сырлы, әлі де кешенді жан-жақты зерттеуді талап ететін құбылыс екенін көрсетеді.

Зерттеу жұмысында қазіргі тіл ғылымында қалыптасқан негізгі принциптер мен тіл дамуының мәдени-тарихи үрдісін айқындайтын ғылыми әдістер мен тәсілдері қолданылды. Зерттеу барысында ғылыми сипаттама, тарихи-салыстырмалы, контекстік, жүйелеу, құрылымдық-семантикалық әдістер қолданылды.

Алғаш рет «прецедентті феномен» ұғымын Ю.Н. Караулов өзінің «Русский язык и языковая личность» атты жұмысында қолданды. Ғалым прецедентті мәтіндерді тілдік тұлға теориясы аясында қарастырып, олардың қолданылуын тұлғаның коммуникативті іс-әрекеттік қажеттілігі деп түсіндіреді [2, 215 б.].

Ю.Н. Карауловтың пайымдауынша, прецедентті мәтіндер жалпыға мәлім және қайта интерпретациялау қасиеттерімен ерекшеленеді. Прецедентті мәтіндердің жалпыға мәлімдігін түсіндіре отырып, ғалым өте жақсы негізделген болжам жасайды: тілдік тұлғаның прецедентті мәтіндермен танысуы мектеп қабырғасынан және әлеуметтену процесі кезінде орын алады, «прецедентті феномендерді үйрену тіпті жалпы білім беру бағдарламасына кірмесе де, оларды «оқып немесе естіп» үйренбесе де, сөйлеуші бәрібір олар (прецедентті феномендер) туралы біледі [2, 216 б.] Осыған орай, айта кететін маңызды жайт, тіл таратушысы прецедентті мәтіндерден хабардар болу керек, өйткені «прецедентті мәтіндерді білу тұлғаның сол дәуірге және мәдениетке жататынын білдіреді, ал білмеуі оның сол мәдениетті қабылдамауын көрсетеді» [2, 216 б.].

Ю.Н. Караулов прецедентті мәтіндердің тұрақсыз екендігін айтады. Оның пікірінше, уақыт өте база өзгеріп отырады: кейбір прецедентті мәтіндер ескіріп, орнына жаңа мәтіндер келеді. Ю.Н. Караулов прецедентті мәтіндерге семиотикалық тіршілік амалы тән деп белгілейді, яғни «түпнұсқа мәтін тұспал, қайта сілтеме, нышан ретінде беріледі, коммуникация процесіне мәтін не толығымен енгізіледі, не сөйлеу жағдаятына немесе үлкен өмірлік оқиғаға байланысты жеке фрагменттер ретінде көрініс береді, мұндай жағдайда бүтін мәтін немесе оның фрагменті тұтас белгілеу бірлігі болады»[2, 217 б.].

Р.З. Назарова мен М.В. Золотарев прецедентті феномендердің осы қасиетін анықтаушы ерекшелік деп есептейді; бұл сөйлеу ағынынан прецедентті мәтіндерді анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен, Ю.Н. Караулов прецедентті мәтіндердің негізгі ерекшеліктерін былай анықтайды:

- 1) Эмоционалдық және танымдық маңыздылығы;
- 2) Жалпыға мәлім, тұрмыстық қолдану аясының кеңдігі;
- 3) Бірнеше рет жаңартылуы (қайталанылуы);
- 4) Қайта интерпретациялануы (өнердің басқа формаларында жүзеге асырылу қабілеттілігі);
- 5) Хронотопиялық таңбаланылуы (прецедентті мәтіндер белгілі бір дәуірге және мәдениетке жатады);
- 6) Семиотикалық тіршілік амалы. Жоғарыда көрсетілген ерекшеліктер прецедентті мәтіндерді басқа мәтіндер түрінен ажыратуға мүмкіндік береді, сонымен қатар олар тілдік тұлға дискурсында прецедентті мәтіндердің қызметін сипаттайды.

Зерттеудің бұл бағыты соңғы онжылдықта кеңінен таралуда. Бұл тәсілдеменің негізгі ерекшеліктері:

- 1) прецедентті феноменді адами мәдениет артефактінің өкілі ретінде қабылдау және
- 2) мәтінді кең мағынада түсіну. Бұл ерекшеліктер «прецедентті мәтін» ұғымын кең ауқымда түсінуге ықпал етеді.

Г.Г. Слышкин прецедентті мәтінді әртүрлі ұзақтыққа ие болуы мүмкіндігін айтады, «мақал-мәтелдер немесе афоризмдерден бастап эпосқа дейін» [3, 29 б.]. Ю.Н. Карауловтың прецедентті мәтінге алғаш берген анықтамаларына қатысты кейбір шектеулерді, яғни прецедентті мәтіндердің кеңдігі, олардың қолданыста жүру уақыты мен тіршілігіне байланысты шектеулерді алып тастап, олардың мағынасын ауқымдайды. Ұсынылған анықтамалар қатарына мәтінішілік аллюзиялар, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер сияқты құбылыстар жатқызылады.

Біз Ж. Баласағұнның еңбегіндегі тұрақты сөз тіркестері мен мақал-мәтелдерді зерттеу нысаны ретінде алдық.

Сонымен, прецедентті феномендер халықтың жадындағы құндылықтарды ұрпақтан ұрпаққа жеткізудің бірден-бір құралы бола отырып, халықты мәдени-рухани құндылықтардың шеңберінде біріктіру тәсілі бола алады. Прецедентті феномендердің сан-алуандығы ұлттық тіліміздің ерекшелігінің көрінісі болып

табылады. Осы тұста халықтың, мәдениет пен тілдің өзара байланысы айқын көрінеді.

Үйлесімді құрастырылған, ғибрат айтып, бейнелі аяқталған ойды қысқаша түсіндіріп беретін тұрақты сөз орамдарына тоқталайық. Бұндай сөз орамдарын шығарманың кез келген бәйітінен тізбелеп келтіруге әбден болады. Қанатты сөз тіркестердің, қазіргі мақал-мәтелдеріміздің бір кездегі, яғни, көне дәуірдегі дәні болып табылатын бірқатар бәйіттерге назар аударғымыз келеді [4, 69 б.].

Дастаннан мақал-мәтелдер мен қанатты сөздерге, ұшқыр ойлы тіркестерге қатысты шығармашылық мектептің табиғи қалыптасқан арналарын аңғармау мүмкін емес. Дастандағы мақал-мәтелдер: *Білікті сөз білген құлға қонады; Сұмырай келсе су құриды; Сақтансаң тек сақтайды; Ақыл-шырақ, қара түнді ашатын, Білім – жарық, нұрын саған шашатын; Ақыл көркі – тіл, тілдің көркі – сөз; Кісі көркі – жүз, жүздің көркі – көз; Таяқ еттен, ет сүйектен өтеді; Ас – арқауың, онсыз күнің қараңғы.*

Мақал-мәтелдердің құнарлы топырағын танығанда эстетикалық түйсіктің табиғилығына, болмысты философиялық танудың құдіретті қуатына тәнті боласыз. Ал мына жолдардың мағынасы аса айқын:

*Ішпек-жемек – әуелгісі бұлардың
Қатын алмақ – бірі рахат-құмардың.
Үшіншісі – тән саулығың, тірлігің,
Бұл үшеудің ұстау қажет бірлігін.*

Бұл да тіршіліктің үш негізгі тиянақтары, біз үшін кәдімгі «Әуелгі байлық – денсаулық, екінші байлық – ақ жаулық, содан кейін – он саулық!» деген әйгілі мақалмен үндестігімен қымбат [5, 45 б.].

Алтын көрсе, періште жолдан таяр дейді қазақ ұғымы. Төл қазынамыздың төркіні тереңде жатқан текті нақылы. Оған мына бәйітті оқығанда көзіміз жеткендей.

Қазіргі әдеби тілімізде тұрақты тіркестерге айналып жеткен «ұйқы – өлім», «ұйқы – ғафылдық» (5267), «асыққан шайтан ісі» (5218), «немене ексең, ертең соның өнеді» (4733) секілді баламалар да дастан беттерінен жиі көзге түседі.

Сүйекті де суретті, ішкі жігерге (динамикаға) бай, құнарлы тіркестер санаға тасқа түскен таңбадай жазылып қалады: «Тіл – арыстан, есік баққан ашулы» (164), «Ақыл – бұйда, ере түссең жетелер» (532), «Бұл тіршілік көрген түстей өтеді» (1132). Төр – босаға, ал босаға болды төр!» (262), «Сүйіктіңнің міні – басты қадірі» (532), «Надан, пасық сөзге өгіздей жайылар, Тойса, ыңкылда жатып күйіс қайыар» (988), «Адам білсең, үй түн түнеп түнерген, Ақыл шырақ жарық төгіп жіберген» (1840), «Білім деген шым бүркеген бір теңіз, Бұрқырар су аяқ басып жүрсеңіз» (2380) [6, 40 б.].

Мұндай мысалдарды әр беттен-ақ тізіп түсіру қиынға түспейді. Бұл бәйіттер поэзия шығармасының ғана зерлері емес, көркем ойлап, келістіріп

сөйлеудің көрнекті үлгісі. Ел тұрмысы мен тарихи-мәдени танымының жанды көрінісі. Күрделі ойлар – жұрттың барлығына бірдей етене жақын түсінікті бейнелеулер. Бар болмысымен жүрекке шұғыл жетіп, санаға сіңіп қалатын толғамдар.

Ел ішінде ежелден кең таралған адамшылық, имандылық хақындағы, өмір, тіршілік жайлы тұжырымдардың, ырым-нанымға, танымға айналып кеткен қағидадай әдет-ғұрып, салттарының бедерлі белгілерінің ескі мұра беттерінен, өлең шумақтарынан, ұшқыр сөздерден, мақал-мәтелдерден көзге жылы ұшырай жамырап көрінуінің өзі тарихи көркем танымның, тарихи поэтиканың, тарихи сананың мағыналы заңдылықтары.

Ежелгі әдеби мұралардың ерекшелігі көркемдік таным дүниесі мен әдеби тіл құнарын, шығарманың поэтикалық жаратылысын табиғи ұштастыруы. «Білікті мен біліксіз қашан тең болып еді», «Біліксіз майсыз сүйек тәрізді», «Білікті ер өлді, аты өлмеді, Біліксіз өлген сәтте аты да өшті», – деген білік туралы түйінді тұжырымды ойлары Жүсіп Баласағұн тебіреністеріне іш тартады. Білікті бол, тілді бол. Сол білік пен тілді ұтымды қолдан. Сонда елден ерек білімді боласың, басың да амандықта, құтты, баянды ғұмыр кешесің. Жүсіп Баласағұн ақыл, білім тілмәші – тіл, сөз кісіні ұлы қылар, бек қылар дейді [7, 98 б.].

Үлкенге – құрмет, кішіге – ізет секілді күнделікті тұрмыс әдебінен бастап елдік деңгейдегі, мемлекеттік дәрежедегі моральдық қарым-қатынас әдебіне дейін «Құтты білікте» түзілген. Қанағат, сабыр, сезім-ақыл, кішіпейілділік тәрізді небір ізгі қасиеттердің әлеуметтік бітімін тани түсеміз. «Қастық қылма, арамдықты сайлама, Тый құлқыңды, жақсылық қыл қайда да!» (1315), «Сабыр етсең – бұзылған іс түзелер» (1318), «Сабыр соңы – салқын сая жаныңа» (1317), т.б. Сабырлылық, ұстамдылық халықтық мінез-құлық ерекшелігі ретінде де мәлім. «Сабыр түбі сары алтын», «Сабырсыз қалар ұятқа» деген әдеп-қағидалар ұрпақ құлағына ата-баба аузымен құйылып келген.

Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» атты еңбегіндегі мақал-мәтелдер тілдің лексикалық та, грамматикалық та көп-көп көне белгісін бойында мол сақтаған. Сол себепті де осындағы көне мақал-мәтелдерді әлі де болса тереңге сақтаған құпиясын ашуда тіл мамандары үшін қызметі өлшеусіз. Сондай-ақ халқымыз бір кезде тұтынған, замандар өте әр қилы себептермен ұмтылған мақал-мәтелдер осылайша зерттелуі арқылы тағы да қайыра көпшілік игілігіне айналар деген сенім қазіргі кезде өзекті болып табылады [8, 124 б.].

Аталмыш ортағасырлық еңбекте сан ғасырлар бойы халықтың өзімен бірге жасасып, екшеленіп, ұрпақтан ұрпаққа мұра болып келе жатқан мақал-мәтелдердің алар орны ерекше.

Тегінде мақал-мәтелдер қай халықтың болса да жан-дүниесінің, мінез-бітімінің, тыныс-тіршілігінің айнасы. Ал иісі түркі халқына ортақ мұра «Құтты біліктегі» мақал-мәтелдер тұлғасы жағынан да, мазмұны мен мағынасы жағынан да қазақ мақал-мәтелдеріне өте ұқсас. Өйткені «Құтты біліктегі» мақал-мәтелдердің де, қазақ мақал-мәтелдерінің де айтары біреу, ол – өсиет, ұлағат, тәлім-тәрбие, парасат, ізгілік.

Дастандағы тұрақты тіркестердің бүгінге жету жолын, түрлену үрдісінің көріністерін шартты түрде мынадай ыңғайда жіктеп қарадық:

1) Жұмырланып, жетіліп тілдің поэтикалық ерекшеліктерімен ұшқырланып мақал-мәтелге, өнегелік шағын шумақ, жырларға айналып, халық санасына, әдебиетіне шығармашылықпен сіңу арқылы жеткен толғамдар; Мыс.: «Шайтан ісі – абдыраған, асыққан, Асыққан іс ығын бермей жасытқан» (5217). – «Асыққан – шайтанның ісі» (*қазақ мақалы*). «Кісі сүйсе айыбы асыл көрінер, Сүймесе егер, асылы айып көрінер» (533) – «Сүйгеніңнің шұнақтығы байқалмас» (*халық мақалы*).

2) Түпнұсқадағы бәз күйінде, қаз-қалпында сақталған тұрақты тіркестер; Мыс.: «Ұлық болсаң, кішік бол» (4532). «Ақыл көркі – тіл, тілдің көркі – сөз, Адам көркі – жүз, жүздің көркі – көз» (274).

3) Мағынасы, мәні, өзегіндегі нәрі, өміршең қағидасы жаңа сөз тіркесімен, жаңа үлгімен жеткен ой-толғамдар; Мыс.: «Өзіңнен де зорлар сөзін қозғаса, Құлағың сал, сөйлеп әуре болма аса» (4116) – «Аузы қисық болса да, байдың ұлы сөйлесін» (*мақал*); «Күштілерім сөз атса, бас изеймін шыбындап» (*Абай*); «Ас - арқауың, онсыз күнің қараңғы, Құлқын – өңеш билемесін адамды» (3667) – «Ас - адамның арқауы» (*мәтел*), «Құлқынның құлы» т.с.с.

4) Тіршілік-тұрмыстың үлкенді-кішілі заңдылықтарына айналған рәсімдер; Мыс.: «Өсекшіге араласпа жақындап, Өсекшінің өртер тілі лапылдап» (4212); «Аузыңды бақ, енер содан кесел де!» (4615); «Әдептінің түр-түсі де әдемі» (4604); «Айтарыңды сайлап сөйле, жүректі ер!» (3878); «Сөйлемесең, сөзің саған құл болар, Сөйлеп қойсаң, сені өзі құл қылар.».. (3880); «Көңіл жақын болса, жақын алыс жер, Көңілді бақ, алыс кейде қарыс жер!» (3705).

5) Халық даналығына ұласып, ұлттық парасат-сана қисындарымен суарылып, мазмұнын байытқан толғаныстар. Мыс.: «Тіршілікке алданбағын, өшеді, Дүниеге алданбағын, көшеді!» (1274); «Жамандықты қусаң, азап шегесің, Жамандыққа жақсылық қыл, жеңесің!» (929); «Ақыл – бұйда, ере түссең – жетелер, Сөйтіп арыз-тілегіне жетеді ер.».. (159); «Ақылдылық – асылы ізгі жандардың, кішілікте кісілік бар, аңғарғын.».. (934) т. с.с. [9, 22-23 бб.].

Жоғарыда көрсетілген мысалдардан ортағасырлық түркі еңбегіндегі мақал-мәтелдердің осы күнгі қазақ тіліндегі мақал-мәтелдермен тығыз сабақтастықта екендігін көруімізге болады.

Дегенмен де, дәстүрлі тұрақтылыққа ие, әбден қалыптасқан, тәрбие мен тағылымның, білім мен парасаттылықтың, әдеби таза, сауатты сөйлеудің қайнар бұлағы саналатын дастанда мақал-мәтелдерді мынадай топтарға бөліп қарастыруға болады:

1) Білімге деген құштарлыққа, ақыл-парасаттылыққа тәрбиелейтін мақал-мәтелдер;

2) Сабырлылыққа, қарапайымдылық пен кішіпейілділікке шақыратын мақал-мәтелдер;

3) Еңбексүйгіштікке, адалдыққа, мақсатқа жету жолында ерінбей талпынуға шақыратын мақал-мәтелдер;

4) Ұқыптылыққа, үлкенді сыйлау мәдениетіне, әдептілікпен сыпайылыққа шақыратын мақал-мәтелдер.

«Құтты білік» дастанындағы мақал-мәтелдердің құрылымдық сипатына тоқталар болсақ, дастанда кездесетін мақал-мәтелдер дыбыстық, грамматикалық, лексикалық өзгерістерге ұшырап қалыптасуы құрылымдық сипатын ашуға мүмкіндік береді.

Мақал-мәтелдер бір дәуірдің жемісі емес, қоғамдасқан, ұжымдасқан халықтың басынан кешкен өмірінің бел-белестері мен сол халық тілінің лексикалық қорының, лексика-грамматикалық жүйесінің өсуі, қалыптасу, рухани мәдениетіндегі дүниетанымы мен пайымдауы, тіл төркіндестігі, тектестігі, бір тілде пайда болған мақал-мәтелдерді тіл заңдылығына ыңғайластыра қабылдауы қазақ тілінде де көрініс тапқан. Жүсіп Баласағұнның мақал-мәтелдеріне құрылымдық сипат анықтау кезінде «Мақал-мәтелде ұғымнан гөрі кесек ой жатады. Сондықтан да бұлар сыртқы пішіні жағынан сөйлем түріне келеді» деген В.П. Жуковтың концепциясын негізге алдық [10].

«Құтты біліктегі» кесдескен мақал-мәтелдердің құрылымы бүгінгі тіліміздегі мақал-мәтелдер құрылымымен ұқсас.

Ұлттың елдігін, зердесі мен сезім тұңғығын ұғындыра түсетін ой орамдары ұлттық сана, таным мен салт-дәстүріміздің тұнық қайнар бастауы ретінде қастерлі.

Тұрақты тіркестер халқымыздың ғасырлар бойы қалыптастырған көркем ойлау жүйесі мен өмірлік тәжірибесінің, философиялық таным-түсінігінің жемісі. Олай болса «Құтты білік» дастанында көрініс тапқан тұрақты тіркестердің қазақ халқының ауыз әдебиетінде қалай жалғасын тапқандығы, өзгеріске түскендігі, мағыналық үндестігін айқындау біздің жұмысымыздың негізгі мақсаты болып табылады. Ж. Баласағұнның даналыққа толы ғибратты ойлары қазақтың жазба әдебиетінде де дәстүрлі жалғасын тапқан. Әдебиеттегі дәстүр ұғымы – бір ұрпақтан келесі ұрпаққа ұдайы ауысып отыратын, тарихи тұрғыдан қалыптасқан нормалар мен іс-әрекеттердің рухани негізі десек, «Құтты білік» арқылы жалғасын тапқан көркемдік дәстүрдің кейінгі қазақ поэзиясында ықпал етпеуі мүмкін емес. Олай болса, бұл мәселелердің де басын ашу жұмысымыздың міндетіне кіреді.

Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігі» осыдан он ғасыр бұрын жазылған ұлы ескерткіш. Дастан қарапайым оқырманнан бастап, маман ғалымдарға дейін аса қызғылықты, байсалды, ұлттық мәдениет бастауларына бастап, рухани дүниемізді байытатын ұлағаты мол мұра. Қуантатын жағдай ғалымның тұрақты тіркестері, нақыл сөздері, мақал-мәтелдері және бәйіттері бұл күндері мектеп табалдырығында қазақ тілі және әдебиет пәндерінен оқытылып жүр. Егеменді ел болып, тіліміз бен рухымызды, елдігіміз бен мәдениетімізді өркендету жолында болашақ ұрпақтарымыздың бойын мұндай бай мұрамен сусындатудың маңызы зор.

Жалпы Ж. Баласағұн шығармада халық тілінің асыл қазынасы – мақал-мәтелдерді мен фразеологизмдерді қолдануы тарихи баяндаудың стильдік белгісіне жатады. Романда этномәдени ақпараттың бір бөлігін құрайтын

фразеологизмдер, мақал-мәтелдердің ұлттық мәдениетіміздің тілдік көрінісі деуге болады. Шығарманы оқи отырып, кітаптың әр парағынан қазақ халқының ой шеберлігі мен бай тілін көрсететін өткір ойлы мақал-мәтелдерін жиі кездестіреміз. Романда жазушы мақал-мәтелдерді қолдануы шығармаға эмоционалдылық пен экспрессивтілік реңк беріп, поэтикалық қызмет атқарады деуге болады.

Құтты білік» дастанында мезгілді білдіретін тұрақты тіркестер де кездеседі. Қазақ тіліндегі уақыт, мезгіл өлшемдерін білдіретін тұрақты тіркестерді саралап қарасақ, көп мәліметтер назарды аударады. Бұрындары ата-бабаларымыз уақытты сағатпен өлшемей-ақ, секунд, минут, сағат өлшемдерін шамалап, дәл болжай білген. Мысалы, секунд – демнің арасында, қас қаққанша, ауыз жиып алғанша, қас пен көздің арасында деген сияқты образды тіркестермен берілген.

Тілімізде «түн баласына көз ілмеу» деген тұрақты тіркес бар. Бұл түн ұйқысын төрт бөлу фразеологизміне синоним бола алмайды. Түн ұйқысын төрт бөлу тіркесінде ұйықтау, алайда ол ұйқының тым мазасыз, шала-шарпы болуына, бір кедергілерге байланысты дұрыс ұйықтамауына меңзеу бар да, түн баласына көз ілмеу тіркесінде мүлдем ұйықтамау, ұйықтауға әлдебір бөгеттің барлығына тұспал бар. Бұл тіркес атар таңды көзбен атқару фразеологизміне синоним болады. Осындағы түн баласы – ерекше тілдік қолданыс. Өйткені, түн және бала – өзара шартты тіркесім, синкретті амал, яғни мағыналары алыс, бір-біріне тіркеспейтін сөздерді әсерлі ету мақсатымен тіркестіру – тілімізде кездесетін тілдік әдіс.

Аталған тұрақты тіркестердің бәрі де жыл мезгілдеріне қатысты қолданылып, айлар мен уақыттық циклдың баламасы ретінде қазірге де жалғасып келеді. Әсіресе, көркем әдебиетте, образды, бейнелі ой қажет етілетін шығармашылық жұмыста, бұхаралық-ақпарат құралдарының мәтіндерінде де жиі қолданылатын тілдік элемент ретінде бұндай мезгіл мәнді тіркестер өміршең болып қала бермек. Бұлардан басқа тағы бір топты адам жасына қатысты поэтикалы мазмұндағы мезгіл мәнді тіркестер құрайды. Оларға: балалық шағында, ес жиып, етек жапқанда, бір мүшелге толғанда, мектеп қабырғасында жүргенде, кәмелетке толғанда, оң мен солын танығанда, ат жалын тартып мінген шақта, орда бұзар жасында, қырықтың қырқасында, ердің жасында, самайын ақ шалғанда, алпыстың асқарында, сексеннің сенгірінде деген сияқты метафоралы, айшықты тіркестер жатады.

Бұлардың ішінде адамның өмір сүру кезеңіндегі түрліше сатылардың параллельді құбылыстардың белгісіне сүйене отырып, ауыспалы мағынада қолданылуы – көркем шығармаларда жиі пайдаланылатын тәсіл. Мысалы, сары ауыз шағында (балалығы тарқамаған кезде), жер ортасына келгенде (жігіт ағасы болған кез), базары тарқағанда (қарттықтың белгісі), зауал шағында, т.б. тіркестер перифразаланған тұрақты тіркестердің қатарына жатады. Перифраза дегеніміз – көркем сөз мәдениетінің күрделі дамуын, бейнелі тіркестің поэтикалық табиғатын көрсететін тәсіл. Перифраза – қандай да бір ұғымды өз денотатынан тыс, басқашалап, бірнеше суреттермен сипаттау әдісі, яғни қандай

да болмасын, заттың, құбылыстың, мезгілдің, іс-әрекеттің бір белгісіне, қасиетіне қатысты суреттеліп, өз аты аталмай, оны басқаша етіп атап, суреттеп түсіндіру әдісі. Мысалы, адам өмірін ұзақ көш деп атаса, мұнда адам өмірінің көш сияқты жылжу, ілгері басу, күннен күн, жылдан-жыл өткізу тәрізді белгісін көш сөзімен көрсетіп, суреттеп, өзге сөздермен атап тұр. «Перифраз құбылысын тануда көзқарастар біркелкі емес. Біреулер белгілі бір ұғымды әдеттегі (тілдегі қолданыстағы) бар атаудан өзгеше сөздермен (не сөзбен) аталғанның бәрін перифраз деп таныса, енді бір зерттеушілер мұнда екінші атаудың (орысша «вторичная номинация») арнайы жасалу жолы (амалы) барын көрсетеді, ол амал бір нәрсені (затты, құбылысты, іс-әрекетті, абстракт ұғымды), оның бір белгісін көрсетіп, яғни астарлы айтқанда, сол белгіні танытатын сөзді келтіріп, суреттеп атауды жүзеге асырады» [11, 67] деп түсіндіреді белгілі ғалым Р. Сыздық.

Көркем мәтін тіл мен мәдениеттің бірлігі болып табылады десек, халықтың өткен тарихы мен мәдениетін суреттейтін шығармалар да прецедентті мәтіндерге жатады. Осы орайда, тарихи шығармалардағы этномәдени ақпаратты білдіретін лексика ұлттық-прецедентті феномендерді білдіретін прецеденттік мәтіндердің бірден-бір қайнар көзі болып табылады және олар өз алдына жіті зерттеуді қажет етеді.

«Құтты білік» дастанынан 1000-ға жуық тұрақты тіркестерді жинастырдық. Олардың ішінде, мысалы, *есті сөз, көңілі тоқ, жанын қиып, құлақ құрышыңды қандырар, қолға тиген іс, жүзін бұрып, күналарын арылтсам, сара көңіл, шағылмасын тауаның, қадір тұтқаны, сөзің құны ұшқаны, жанады анық еңбегі, тілге жеңіл, жанға жылы, білгеніңді қорлама, қалың жсау, жсауабына қанайын, көзі қанып, көңілін аулайды, жылы сөз, шырын тілін, көңілімді ақтардым, сұм дүние, жарлы көңіл, кісіліктің ұстасы, жаныңды жеп, ұйып тұрарсың, ақ жүректен, ашар саған құшағын, қайғы жұтқанды, өз жаныңды бағыпсың, бауыры еріп тұрса, құлдық ұру, көңіл бұр, қолы кең, еске тұтып қырсық қыспай, құдай сәтін салар, сөзің құнын кетірме, бұрды назарын, қан жүгірді өңіне, көңіліңді ашайын, бет көріссе, құлағымды түрейін,мқамын жейді, қайғы жеп, медет етеді, тілін тияр, тіл қатты, көз тігеді, ауыз ашсаң, сөзі майда, қолым қысқа, бауыр тұтқан, жылы сөйлеп, бел байлады, сегіз қырлы, бір сырлы, қайтарма бетімді, көзі тиді, жанын қиып, ой жіберіп, жүзін жасырды, сәлем қылды, жасы жеткен, есік көзінде, жапа шекті, ашу қысты, қара басы, тілге тиек етті, көзін қадар, қолы қысқа, көзі тойып, қапы қалдым,опық жседім, өркені өсіп, бақ жұлдызы жанады, пешенеге жазғаны, қабырғасы сөгіліп, демен,жебеп жүр, құты қашып,бағы тайса, түрік болсын құлағың/құлағын түрді, елең қылмайды, құлқының таза, қонған бақты ұшырар, тілін ұзартар, жүзіңе қан жүргізер, жаттың көзін тигізбе, басым көкке тисін десең/төбесі көкке жету, ат қойып,азан шақырар, түспе түлкі бұлаңға, лағынет қылғанды, зая кетті, таңдайыма татыды, құлақ түрейін, жер қылды, бейнет шексе, қайғы басты, көзі алдана береді, көзі-көзге түскенде, сыр беру, отыз тістен шығу, тілі-майда,сөзі-шоқ, ләзім дертті жеңу, қабақ шытылмас, құдай құлық сыйлады, бетін қайтару, бұрсын елге*

бүйрегің, сырт айналу, көпті көрген, көп жасаған, елдің шырқын алу, шарап жастанар, қырық пышақ болу, ұзартады қолын, көңіл-көзің ашылар, тәнің көрге бағынар, жан бауыры қиналды, көкірегін күн керді, қайғы жұту, жанын пида қылу, жаны жайсаң, көзін ашып, көңілі өксіп жүдеді, қапы қалдым, аш бөрідей торыған, жан өртенер, жаным ұшқанша, қол ұшын да бермегей, кірпік ілмеу, тәрік қылу, бет пердесін ашу, көңіл берді, көкке ұлассын, бас болу, шет қылу, көзін байлаған, күнім қараң, кеуде кердім, жалаң келдім, шыбын жанды қиямын, көз жазып, құлақ құрышын қандырар, көзін сүзіп қалмасын, шөп түсірмей, жағын ашады, топырағым торқа болса, құты тасу, көзіне де ілмеу, қол артпау, тілді тия алмау, тілдің ілгегін ашу, қолы қысқа, соры қалың адам, таяқ еттен, ет сүйектен өтеді, ат құлағында ойнау, құралайды көзден ату, төрт құбыласы тең бол, мысы басты, сағын сындырмау, сыр беру, көңіл сырын көлдетпеу, қызыл тіл, тіл мен жағы жаңылу, бір жеңнен қол шығару, тіліне май тамызған, жасқа толар етегі, қара жерді жастанып, өткелекті өткерген, жалған дүние, сөзін ақтағын, қапы қалмаңдар, сабыр сақта, көтер жебеп еңсесін, құт дарытып, ризық беріп қолдасын, ақыл-шырақ, қара түнді ашатын, білім-жарық, нұрын саған шашатын, ақыл көркі – тіл, тілдің көркі – сөз, кісі көркі – жүз, жүздің көркі – көз, қара жер, жасыл көк, түнек түн, ұйқы қашу, аты аңызға айналу, көңіл берді, аты қалды, дүниеден өтіпті, көзі ашылар, тартты ішіне, бауыр тұтқан, бел байлады, қайтарма бетімді, берді ерік, басыңды бақ, тобығымды төседім, жауабымды асырдым, жүзімді жасырдым, жетті қолым, кірпік ілмеу, нәр сызбау, тілін ұға алмау, қор болу, басымды идім, дәулет құру, көзін ашу, көре алмау, іштей тыну, өшін бүгу, түйіп қабақ, тыным таппады, қадірі артты, көзіне ілінді, ойға шомып, міз бақпады, өңі жылып, жүзін бұрып, құлақ құрышыңды қандырар, көңілін аулайды, көңіл бұр, бас болу, басын жұту, жапа шегу, қолымды тигіздім, тіл тигіздім, кеуде кердім, тілеуін тілеу, бейнет шегу, үмітін ақтау, тілді күту, дүние құдым, жаласына қалып, жағын ашады, түйіп қабақ, ұйқы қашып, күш жұмсап, жасқа толар етегі, көңілін бағу, қол ұсыну, шыбын жанды қиямын, мұңымды шағайын, көтер жебеп еңсесін, жақын тұттым, көңілімді ақтардым, ұйып тұрарсың, бауыры еріп тұрса, көз тігеді, т.б.

Енді осы тілдік бірліктер қалыптасқан дәстүр бойынша әрбір салалық тұрақты тіркестер ішінен толып жатқан тақырыптық топтарға жіктелуі мүмкін. Тақырыптық топтар деп бір саладағы тұрақты тіркестердің мазмұны, мағынасы жағынан бірнеше топтарға іштей жіктеліп, тақырыпқа орай шоғырландырылған, топтастырылған түрлерін айтамыз. Бұлай топтастыру арқылы біз бұл еңбектегі тұрақты тіркестердің рухани-мәдени өмірдің қай саласында көбірек, қай саласында азырақ қолданылуын, оның тарихи этнолингвистикалық себептерін айқындай түсуге мүмкіншілік аламыз.

Қорыта келе, біз Ж. Баласағұнның «Құтты білік» дастанындағы прецедентті мәтін, яғни оның ішінде тұрақты сөз тіркестері мен мақал-мәтелдерін талдап көрсеттік.

Әдебиеттер

- 1 Когнитивная база и прецедентные феномены в системе других единиц и в коммуникации / Д. В. Багаева, Д. Б. Гудков, И. В. Захаренко, В. В. Красных //Вестник Московского университета. Серия 9: Филология. – 1997. – № 3. – С. 62-85.
- 2 Караулов Ю. Русский язык и языковая личность. – М., 2010. – С. 215.
- 3 Слышкин Г. Лингвокультурные концепты прецедентных феноменов в сознании и дискурсе. – М., 2000. – С. 29.
- 4 Дина Б. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің танымдық-прагматикалық аспектісі. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің танымдық-прагматикалық аспектісі: Филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 2002. – 118 б.
- 5 Трабаева Ғ. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің окказионалды қолданысы: Филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 2000. – 120 б.
- 6 Егеубаев А. Кісілік кітабы (ғылыми эссе). – Ана тілі, 1998. – 320 б.
- 7 Келімбетов Н. Көркемдік дәстүр жалғастығы: ежелгі түркі поэзиясы және қазақ әдебиеті бастаулары. – Астана: Елорда, 2000. – 210 б.
- 8 Авакова Р.Ә. Фразеология теориясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 292 б.
- 9 Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық: 5-т.: Жүсіп Баласағұн. Құтты білік / Көне түркі тілінен аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Қ.Егеубаев. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2007. – 536 б.
- 10 Жуков В.П. Словарь пословиц и поговорок. – М.: Русский язык, 2005. – 537 с.
- 11 Тұрақты тіркестер. Mtdi.kz.

ҒТАМР 16.01.11

ТҮРКІ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ ОРОНИМДЕР КУЛЬТІНІҢ КӨРІНІСІ

К.Қ. Садирова

Фил.ғ.д., профессор, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ.

Мақалада түркі дүниетанымындағы оронимдер культінің көрінісі сипатталады. Тау-тасты жаратылыстың алғашқы элементі санайтын мифологиялық түсініктер келтіріле отырып, оның ғылыми айналымда жүрген негіздемелері беріледі. Тау мен тасқа тылсым күш деп табынудың мифтік мәтіндердегі, аңыз-әңгімелердегі себептерінің мазмұндалуымен сабақтастыра отырып, Орал тауы, Қаскелең, Бөрі сарқырамасы, Шақпақбаба атауларының этномәдени мазмұнына талдау жасалады, оронимдердің этимологиясына тоқталады.

Түйін сөздер: ороним, тау-тас атауы, дүниетаным, культ, миф.

Қай халықтың болса да жаратылыстағы заттар мен құбылыстарға, оларға қатысты әрекеттерге атау беруі олардың өзіндік тұрмыс салтының, әдет-ғұрпының, көзқарастарының, дүниетанымының әсерінен болатыны анық. Осымен байланысты когнитивтік тұрғыдан тілді зерттеу парадигмасында «ғаламның тілдік бейнесі» термині орныққан. Қазақ тілінің ономастикалық жүйесі де – «ғаламның тілдік бейнесі» ретінде мифтік танымнан поэтикалық ойға дейін жетілген ой мазмұнын, тілдік модельдердің сандық және сапалық қатынастарын бойына сіңіретін үздіксіз даму үстіндегі ашық жүйе [1, 41 б.] сапасында танылуы орынды. Осы жүйедегі әр этностың дүниетанымдық бай тарихын ішіне бүгіп жатқан топонимдік атаулардың бірі – оронимдер (тау-тас, шатқал, алқап және т.б.) атаулары. Оронимдер культінің көрінісі түркі дүниетанымында, оның ішінде қазақ дүниетанымында сақталған. Тау-тасқа табыну, олардан қасиетті тылсым күшті сезудің мифтік танымдағы негізін С.Қондыбай былайша түсіндірген: «Тас» деген жалпы атаумен барлық дерлік қатты, ірі кесекті тау жынысын атай береді; ...Тас, «Ілкі тас» – құдайы құдыреттің, нұрдың (көрілместің) материалдық эманациясы (көресіні), Ілкі Төрдің заттық символы болып табылады. Сондықтан да Ілкі Төрге, Нұрға қатысты сипаттардың барлығы дерлік төменгі мифтік таным деңгейінде нақ осы тасқа қатысты болып шығады. Яғни: Нұр – ілкі зат, ілкі тұрпат болса, Тас та ілкі зат, ілкі тұрпат болмақ. Нұр – тудырушы бастау болса, Тас та тудырушы бастау болмақ. Нұр – энергияның (жарықтың, жылудың т.б.) қайнар көзі болса,

Тас та – энергияның қайнар көзі болмақ. Осындай іргелі қисындар негізінде мифологиядағы (ғұрыптардағы, сенім-нанымдардағы) тастардың болмысын түсіндіруге болады [2, 177-178 б.]. Бұл тұжырымды мифтік мәтіндер мазмұны дәйектейді. Батырдың денесінен таудың жаратылуы немесе жауынан жеңіліп бара жатқан батырдың тау тастарына қылышын жанып, ешкімнен жеңілмейтін күшке ие болуы т.с.с. сарындардың сақталуы, тау-тасқа тылсым күш сапасында табынудың болғанын білдіреді. «Көптеген киелі ұғымдар, бейнелер уақыт өте келе тілде жоғалып кеткен, ал кейбіреулері аңыздар мен хикаяларда сақталып қалған, сондай-ақ олардың кейбіреулері географиялық объектілердің атаулары ретінде бекіген. Сондықтан аталған топонимикалық деректер олардың кейбіреулерін қайта жаңғыртуға мүмкіндік береді» [3, 4 б.].

Әрине тау атауларының астарындағы мәнді аңыз, әңгіме, мифтік мәтін мазмұнынан хабарсыз жан бірден аңғармауы мүмкін. Бірақ түркі, оның ішінде қазақ ономастикасының этномәдени мазмұнын сақтаған мәтіндерді жинақтау, тарату, насихаттау, талдау жұмыстарының жүргізілуі бұл бағыттағы істің нәтижелі болуына өз ықпалын тигізері анық. Біз мақаламызда осы мақсатта кейбір оронимдерге қатысты ақпараттарды ұсынамыз. Оның алғашқысы Орал тауларына қатысты болады.

Орал таулары – Шығыс Еуропа мен Батыс-Сібір жазықтары арасында орналасқан. Қазақстанда Орал тауының оңтүстік бөлігінде – Мұғалжар тауы орналасқан. Тау Жаманқаланың (Орск) тұсынан басталып, солтүстіктен оңтүстікке қарай созыла орналасқан. Ол экзогенді процестер әсерімен мүжіліп, аласарған таулардың қатарына жатады. Орал тауы, киелі жер, башқұрт халқының отаны болып табылады. Бұл сөз бірінші рет XVII ғасырдағы ресми құжаттарда сөз болып, XVIII ғасырда қолданысқа енеді. Ежелгі дереккөздерде Орал рипеймен және көбіне Гиперборлық таулармен байланысты.

Р.З. Шакуров «Орал таулары мен елдері және Орал-батыр эпикалық кейіпкерінің есімін бір-бірінен оқшау қарастыруға болмайды...» деп санайды. Башқұрттардың ежелгі Отанындағы Оңтүстік Орал таулары халық эпосы қаһарманының атымен аталу мүмкіндігін де жоққа шығаруға болмайды» [4, 35 б.]. Алғашқы қауымдық қоғамда *батыр* тайпалық тотем болып табылған. Фридененберг былай деп жазады: «Тотемде барлық «бәрі» және «бір» бірігіп кеткен және бұл қарама-қайшылық синхронды және уақытша градациядан айырылған» [5, 47 б.].

Тотем ретінде ол, яғни *батыр* – тұтас ұжым мен оның бөлшегі, аймақ, тайпаның көшбасшысы, әкесі. Сондықтан эпикалық кейіпкердің аты, тау мен елдің атауы тілде бір ғана сөзбен беріледі. Р.З. Шакуров «Орал оронимін «таулар, тау жүйесі, тауы көп өлке» мәнді *ural* лексемасына апарып тірейді» [4, 69 б.].

Ғалым: «Ural тау атауының жалпытүркілік *ura* қимыл етістігі (белдеуле, бұранда, ирелеңде, қорша) мен – I сөзжасам қосымшасынан қалыптасқан. Ural топографиялық терминдер қатарында ороним мағынасында да, әрі тау жотасы мағынасында да жұмсалады. Башқұрт халқы әлемде Ural сияқты жеті тау бар деп түсінеді. Башқұрттардың мұндай пайымдаулары ежелгі араб

географтарының ғаламды жеті түрлі климатқа, басқаша айтқанд, климаттық өңірлерге бөлетін көзқарастарымен сабақтасады [4, 37 б.].

Кейбір тілші ғалымдар аталған сөз «bel» семантикасын көрсетеді деген пікірге саяды да, оны жалпытүркілік *uralu, oralu* «белдеулеу» етістік сөз табымен қатысты талдайды. Сонымен қосымша зерттеуші Даль *уралды* «тасты тау, тау жыныстары» деп таныса, ал Фасмер, *уралдар* «Алтайдағы тік шыңдар» деп жазады. «Oral» (Ural) остяк тілінде кездесетін «*taular tizbesi*» мағынасындағы *urrъ* лексемасымен төркіндестірсе, өзгелері татарша *Araltau* тұлғасынан пайда болған деп болжалдайды. А.К.Матвеев: «Ural – қазақша айтылатын *oral-u*, бұл атаудың алғашқы формасы «*Арал*» болған, оны башқұрттар өзгертіп, өз тіліне бейімдеп айтқан» деген еді [6, 38 б.]. Ғ.Қоңқашбаев та Ural топонимінің шығу төркіні жайында былай дейді: «Слово *Урал* в составе топонима *Уралтау* воспринимается как причастие, являющееся определением существительного *тау* (гора), т. е. Уралтау – «опоясывающая гора» (точнее, «опоясывающаяся гора») [7, 73-75 б.] деп көрсетсе, А.Әбдірахманов: «Түркі сөзі орал, орыс сөзі «огибь» оралып жатқан тау мен өзеннің көрінісін дәл бергендіктен, осылай аталған», – дейді [8, 143 б.].

Пікір айтушылардың басым көпшілігінің Орал тауының осылай аталуын тау-өзен, көл бейнелерімен байланыстыруы, қимыл мәнді етістіктердің субстантивтенген тұлғалары ретінде қарастыруын жоққа шығаруға болмайды, өйткені бұл пікірлер ойлау тұрғысынан да дұрыс, әрі ақиқатқа жақын келеді. Сондай-ақ *Zhajuq* (Жайық) өзенінің бұлайша аталуында оның қазақ тіліндегі «жай– жайыл– жайылу, жаз-жазыл– жазылу» етістігімен өзара мәндестігі дәлелдеп көрсетіп тұрғандай.

Түркі тілдерінде, оның ішінде өзіміздің қазақ тілінде де *tau* тұлғасы жалпы тау атаулыны көрсетеді. Бұл жерде *ural* биік тауы бар жерлерді білдірген болу керек. «Uraltau» тіркесіміндегі *ural* лексемасы тау сөзімен анықтауыштық қатынаста келіп, қосымша мағыналық реңкті иеленеді. Морфологиялық жағынан талдайтын болсақ, *ural* – күрделі тұлға. Мұндағы *ūr//ur* «биік», «жоғары», *tau* *üre* «тау, биіктік шыңы, өресі», *ürläü* «өрлеу, көтерілу», ал *a(l)* элементі–баба алтайлық көптік жалғауының аффиксі.

Объектілерге географиялық атауды халық береді. Бұл атау халықтың дүниетанымы мен оларды қоршаған орта жайындағы әлемдік түсінігін көрсетеді. Уралтау батырдың тәнінен керемет тау жасалып, оның бейітінде алтын пайда болған. Урал – тайпалық тотем ретінде қарастырылатын адам және жартылай құдай. Ол тотем ретінде ұжымның басшысына, ал сыртқы табиғаты жағынан – тауға сәйкес келеді. Оның мифопоэтикалық көрінісі тілде де бейнеленеді: Орал сөзінің негізінде башқ. *үр//ур* ««биіктік», тау, таудың шыңы» мағынасы жатыр. Орал сөзі алтай тілінің **ora* «көтерілу, шығу»: **or/a/* – (монғ. *-*ora-* немесе **oro-* «шығу»; тунг. **ora-*; нанай. **oja* «жоғары», эвенк. **oro* «көтерілу, өрмелеу»; корей. **ori-*, **ori-* «көтерілу», *orom, oram* «тау» ~ **ora-* **or(a)* – (түркі. **or(a)* ~: якут. **oro* «жоғары», көне-ұйғыр. **or-/ *ora* «көтерілу»; монғол жазбаларында. *or-nj-* ., халха *or no* – «өсу, ұлғаю» [9, 254 б.].

Орал – башқұрттардың халық ауыз әдебиетінде қасиетті, арман еткен өлке, жерұйық ретінде жырланады. Эпостық жырларда батырлар соғыс кезінде күштері кетіп, әлсірей бастағанда Орал жеріне жалбарынып, оның көк тасына қылыштарын қайрайтын болған. Осыдан кейін оларға мификалық Орал-батырдың күші беріліп, жеңілмейтін алпауытқа айналған. Мысалы, *Қаскелең* атауының қойылуына қатысты да қызықты деректер сақталған.

Қаскелең атауы – саяси құғын-сүргін немесе қоғамдық деспотизмнен туындаған атау емес, халқымыздың рухани санасындағы дәстүрлі танымдарына қатысты қалыптасқан атаулар қатарына жатады. Мәселен, Шыңғыс ханның бастапқы аты Тэмуджин болған. Кезінде бұл есім *тэмуджин* – «темірші» деген мағынаны білдіретін сөз болған. Шыңғыс ханның әкесі Есугей баһадүр көп жылдан бері жауласып келе жатқан қаскөй жауы Тэмуджинді өлтіріп, сол кезде дүниеге келген сәбиінің атын осы өлтірген жауының есімімен атайды. Көпжылдық дұшпаны, ұзақ уақыт жауласып жүрген жауының атын баласына қоюының себебін ежелгі мифтік наным-сеніммен, яғни, шамалап айтатын болсақ, қас дұшпанының «күшін», «рухын» жаңа туған баласына көшіру тәрізді мифтік наныммен байланыстырады. Сондықтан да *Қаскелең* атауының түп төркінінде өлтірген дұшпанының рухын, жанын «ол да сондай қайсар батыр болсын деген» не болмаса өлтірген жауының рухын бейтараптандыру секілді наным-сенім жатыр. Сонымен қатар *Қаскелең* болып аталуында қаскөй жауын, дұшпанын өлтірген жерді белгілі тарихи оқиға ретінде халықтың есінде қалдыру, келешек ұрпаққа жеткізу мақсаты да жатқан сияқты. Бұдан басқа көне түркі тайпаларының өлтірген дұшпанының санына қарай сонша балбалтас қоятын дәстүрлері де болған. Бұл да халықтың дүниетанымында сақталып қалған ертедегі наным-сенімдердің ізін көрсетеді.

Бөрі сарқырамасы – тау жартастар, қыраттар, ормандар мен көлдер арасындағы көркем шатқалда орналасқан. Қарғалы өңірінің қақ ортасында орын тепкен. Бұл Жайық таулары Мұғаджар тауларына өтетін Оралдың оңтүстік сілемдері.

Олар *Қасқыр сарқырамасын* Ащылысай деп те атайды. «Қасқыр» сарқырамасына қатысты пайда болған аңыздардың бірі бойынша, сарқыраманың дауылды ағыны шайып кеткен төлінен айырылып, өзен шатқалына күн сайын түнде қасқыр келеді. Кейбір саяхатшылар аңның мұңды ұлығанын алыстан естігендерін мойындады.

Сарқырама тек көктемде, Бадамшы-Әлімбетов шыңындағы мұздықтар еріген кезде ғана көрінеді. Сондықтан бұлақтағы судың мұздылығы сонша, аяқ буындарын кішірейтеді. Мұндай құйында денені бір сәт қана салқындатуға болады.

Шақпақбаба – ауыл, елді мекен, Оңтүстік Қазақстан облысы, Түлкібас ауданында. Энциклопедиялық деректерде ауданның Таразға қарай шыға берісінде Шакпакбаба ауылы мен Жуалы ауданына қарасты Шақпақата ауылдарының қатар жатқандығы айтылады. Ауыл Қаратауға жақын жерден орын тепкен. Климатында басқаларға ұқсамайтын ерекшелік бар екен: қысы суық және ұзаққа созылады, үнемі жауын-шашынды. Қаратау әрдайым шақпақ

шағып, найзағай ойнатып, ауа райын әрдайым құбылтып тұрады. Жергілікті тұрғындардың аузында жүрген «Шақпақтың желі» деген сөз де біраз жайды ұқтырғандай. Ол жел бір соқса, жеті күнге созылып, тұрып алады екен. Сол жерді, тауды киелі санаған ел екі ауылдың атын солай атаған, –деп түсіндіреді [10, 208 б.].

Мұндай «жер-су атауларын салыстыра зерттеудің тіл тарихы үшін мәні зор, өйткені атауларда көне түркілік лексикалық қабаттар көрініс береді. Халық жер және су атауларын белгілі бір себептерге, наным-сенімдерге, әдет-ғұрыптарға және жер бедері мен қазына-байлығына байланысты қойған. Әрбір атауда зор мән-мағына, сыр-шежіре жатыр» [3, 21 б.].

Бұл айтылғандардың жаны бар: халық айтса, қалпы айтпайды. Ежелгі түркі тайпаларының тілінде де «ұшқын атқан шақпақ» мағыналарын білдіретін *чақмақ/сақтақ* сөзін кездестіруге болады. Ендеше тұрғылықты жерді ежелгі дәуірде түркілер «шақпақ» деп атағандықтан, кейіннен сол жерде пайда болған мекен атауы сол атауға ие болған да, атау құрамындағы *баба* мен *ата* лексемалары кейіннен қосылған болса керек.

Тау-тастың әлемнің жаратылысының алғашқы элементі болып саналатынын башқұрт мифологиясынан да аңғарамыз. Мысалы, башқұрт мифологиялық сөздігінде бұған қатысты мынадай ақпарат жазылған: «башқұрттар түсінігінде тас – тірі: ол өседі (*таш үсә*), демалады, ұйықтайды (*таш тыныға*), балалайды (*таш балалай*)» [11, 328 б.]. Аталған халықтың осындай сеніміне орай қалыңдықтың суға барғанда, оған тас не тиын салу ғұрпында сақталған, мұндай түсінік қазақта да бар, ол ұзатылған қызға айтылатын «барған жеріңе тастай батып, судай сің» тілегінде және түнде құдықтан не өзен-көлден су алуға барғанда су иесін ояту мақсатында суға тас лақтыру сенімінде сақталған.

Қорыта айтқанда, оронимдердің мазмұнында сақталған этномәдени мазмұндағы ақпараттарды тануға аңыз-әңгімелер, хикаялар, мифтік мәтіндер мүмкіндік береді. Сол арқылы тау-тас атауларының шығуы мен сол жердегі мекен атауларының қойылу төркінін түсіндіре аламыз. Тау-тас, шатқал т.с.с. атаулардың тылсым күшіне сенген мифтік дүниетанымды тану жалпы дүниетанымның дамуын түсіндіруге, ономастикалық жүйеде таңбалану ерекшеліктерін анықтауға өзіндік үлесін қосады.

Қаржыландыру. Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім Министрлігі Ғылым Комитеті тарапынан қаржыландырылатын «ЖТН АР 09259776 Ономастикалық дискурс: мифологиялық аспекті» жобасы аясында орындалды.

Қолданылған әдебиеттер

1 Манкеева Ж. Қазақ ономастикасындағы сөз энергетикасы//Қазақ сөзінің синергиясы. – Алматы, Қазақ Ұлттық университеті, 2021. – 272 б.

2 Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. Үшінші кітап. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 488 б.

- 3 Қосымова Г. Тарихи атаулардың этимологиясы. Алматы, 2018 – 150 б.
- 4 Шакиров Р. Истоки духовности: Исследования, статьи. – Уфа: Гилем, 2009. – 520 с.
- 5 Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. 2-е изд. М.: Наука, 1998.
- 6 Матвеев А. К. О происхождении названия «Урал» // Вопросы истории Урала. Вып. 39, ч. I., 1961.
- 7 Конкашбаев Г. По поводу названия Урал // Вопросы топонимики. № 5, 1971. – С. 73-75.
- 8 Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. – Алматы: Ғылым, 1975. – 204 б.
- 9 Иллич-Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков. – Вып. 1. – М.: УРСС, 2003.
- 10 Қазақтар. Құрастырушылар: М.Б.Олкотт. Қазақшаға аударған: З.Әбдешев. – Астана: Шаңырақ-Медиа, 2011. – 255 б.
- 11 Хисамитдинова Ф.Г. Словарь башкирской мифологии. – Уфа: Китап, 2019. – 432 с.

ҒТАМР 03.20

XX ҒАСЫРДЫҢ АЛҒАШҚЫ ШИРЕГІНДЕГІ ОРАЗМАҒАНБЕТ ТҰРМАҒАНБЕТҰЛЫНЫҢ САЯСИ ЖӘНЕ ГЕОЛОГИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

А.Ш. Ақжанова

Магистрант, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ.

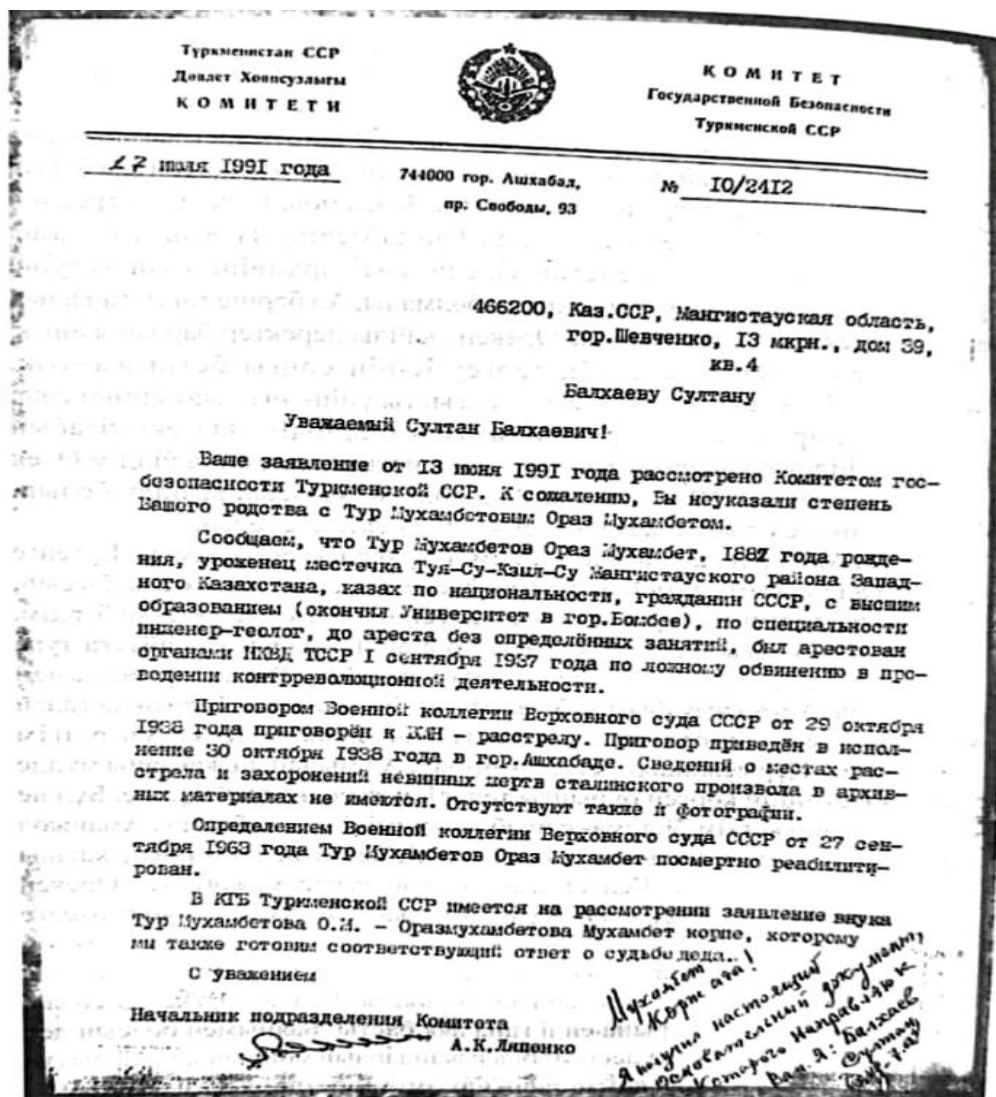
Бұл мақалада қазақ халқынан шыққан, Бомбей университетін бітірген XIX-XX ғасырларда Хиуа мен Бұхара, Стамбул мен Үргеніште діни білім алған дінтанушы, Алашорда партиясының белсенді мүшесі, саясаткер Оразмағамбет Тұрмағамбетұлының еңбек, өмір жолдары қамтылады. Оның Маңғыстау, Түрікменстан жерінің қазба байлықтарын белгілі орыс ғалымы М.В.Баярунаспен біріккен зерттеулеріне және Адай округіндегі Алашорда ұйымының қоғамық саяси қызметіне тоқталады.

Түйін сөздер: ахун, Алашорда ұйымы, Адай округі, діни-ұлттық идеология, молда, қуғын-сүргін.

Зерттеу нысаны болып отырған тұлға – Оразмағамбет Тұрмағамбетұлы өмір сүрген XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың бірінші жартысы қазақ даласының Патша үкіметінің билігін толық мойындаған, оның саяси, әкімшілік, экономикалық жүйесіне бағынған кезең еді. Ресей империясы далалық өлкелерді зерттеу үшін және толық өз пайдасына жарату үшін түрлі экспедициялар жасақтап, өлкемізге жіберген болатын. Мұндай экспедицияға аумақты табиғи, тарихи зерттеу, өлкенің маңызын анықтау, жерді шаруашылыққа пайдалану тәртібі туралы ақпарат жинау міндеттелді. Міне, осы Оразмағамбет дәл осындай Маңғыстау түбегіне жер асты қазба байлықтарын зерттеуге келген Н.И. Андрусовпен, көмекшісі М.В. Баярунаспен тығыз байланыста болып, өлкені зерттеуге өз үлесін қосты. Оразмағамбет қоғам қайраткері ретінде де заманында елге танылған, Алашорда контрреволюциялық ұйымының Адай уездіне қарасты бөлімінің белді басшысы болды.

Оразмағамбет (Размағамбет) Тұрмағамбетұлы 1882 жылы (Түрікменстан Қауіпсіздік басқармасының материалдарында 1881 жыл деп көрсетілген) Маңғыстау облысы, Қызылсу ауылында дүниеге келген діни ғұлама, ғалым-геолог, алаш қозғалысының мүшесі. Адайдың бәйімбет руынан шыққан [1, 344 б.]. Әкесі Тұрмағамбет – «Құран тауысқан», Маңғыстаудың Қызылсу елді-мекенінде мешіт ұстаған, дәулетті, діни мектебі бар, ахун болған адам.

Көзкөрген замандастарының айтуы бойынша бұл кісі Орта Азияға танымал ірі діни қайраткер болған [2, 487 б.]. Алғашқы сауатын әкесінің мектебінен ашып, 10-11 жасында Көне Үргеніште, 1895-1897 жылдары Хиуа, Бұқарадағы медреселерде оқыған. Шерғазы медресесінен дәріс алып, Зәкірат ишаннан дін, Мәткәрімнен геология негіздерін үйренеді. 1897-1900 жылдары Бомбей қаласында арнайы инженер білімін алған. 1900-1903 жылдары қысқа мерзімдік оқулармен Түркия, Иран, Германия елдерінде білімін жетілдірген [3]. Оразмағанбеттің Бомбей қаласында инженер-геолог мамандығын алғанын дәлелдейтін құжаттың әлі күнге шейін таптырмай отырғаны өкінішті. Бұл жөнінде Оразмағанбет Тұрмағамбетұлы туралы деректерді жинақтаушы, зерттеуші О.Көшбаев маған берген сұхбатында, бірде өзі жұмыс жасайтын Ә.Кекілбайұлы атындағы облыстық мұражайға Үндістанның елшісі келгенін, онымен кездесіп оған Маңғыстаудан шыққан Оразмағанбет жөнінде оның XIX ғасырдың аяғында Бомбейде білім алғанын айтып, сол ЖОО бүгінгі таңда бар ма, жоқ па, сол туралы біліп бере аласыз ба деген өтінішін қабыл алғанымен, хабарсыз болғанын айтты. Кейіннен Бомбейдегі ҚР консулдығымен сөйлескен, бірақ бұл жерден де тұщымды жауап ала алмаған, тек бұл оқу орнының ағылшындардың ашқанын және Үндістан өз тәуелсіздігін алған соң, университет жабылып, ағылшындар барлық құжаттарын өздерімен алып кеткендігі белгілі болды. Соңғы жылдары ғана британдықтардың Үндістандағы ашқан оқу орындары жайлы зерттеулер ғаламторға жариялай бастағанын жеткізді. Дегенмен де, бұл мәлімет ақиқат себебі, 1991 жылы Түрікменстан Прокуратурасының Сұлтан Балхаевқа жазған нықтамасы бар. Ал ғалымның Стамбулдан, Хиуадан Бұхарадан алған білімін дәлелдейтін айғақтар аз, мұны біз өзінің тергеуде берген жауабынан көре аламыз.

Сурет 1. Түрікменстан Прокуратурасының Сұлтан Балхаевқа жазған жауабы.

Маңғыстау түбегі күні кешеге шейін сырын ішіне бүккен құпия қазынаның орны болғандықтан, Ә. Кекілбаевтың «Ұйқыдағы ару» еңбегіне арқау болды. Сол «Ұйқыдағы арудың» оянуына себепкерлердің бірі Оразмағанбет Тұрмағанбетұлы болды. 1890-1911 жылдар аралығында құпияға толы мекен Маңғыстаудың жерасты байлығын зерттеуге С.Н. Никитин, О.С.Вялов, Д.А. Архангельский, А.С. Берг, Н.И. Андрусов секілді орыс ғалымдары келді. Осы кезде жоғары білімді геолог Оразмағанбет Ресейлік экспедициялармен тығыз байланыста болды. Оның ішінде орыс ғалымы Н.И.Андрусовтың көмекшісі М.В. Баярунаспен бірігіп, кен іздеу жұмыстарын одан әрі жалғастырды. Үш жылға созылған еңбектің арқасында, Маңғыстау байлығы толық зерттелді.

Маңғыстауды зерттеуде, әсіресе, белгілі орыс ғалымы Николай Иванович Андрусов ерекше көзге түсті. Ол бұл аймаққа алғаш рет 1887 жылы аяқ басты. 1907-1908 жылдары арнайы кен зерттеу жұмыстарын жүргізді... Оның шәкірті М.В.Баярунас түбек байлықтарын ашуға көп үлес қосты. Ол 1910-1911 жылдары фосфорит, 1926-1928 жылдары тас көмір кендерін тапты [4, 70 б.].

Ресей ғалымдары М.В. Баярунас, И.Н. Лупповпен бірге Маңғыстауда Қарабұғаз аймағында басталған геологиялық-зерттеу жұмыстарына қатысқан Оразмағанбет Маңғыстаудың қай жерінде қандай кеніштер бар екені туралы карта жасаған. М.В. Баярунастың шәкірті, көрнекті ғалым Н.П. Луппов: «1928 жылы (24 жасар студентпін) мен Михаил Викенъевич Баярунастың геологиялық отрядында прораб қызметін атқардым. Біз Маңғышлақта жұмыс істедік. Форт – Александровскіден (қазіргі Форт – Шевченко) біздің отряд ат және түйемен Қаратауға қарай жылжыды. Қаратаудан Қызылсуға барып аялдауды ұйғардық. Жанымызға орта жастағы, орта бойлы, толықша, сақал-мұрты жоқ кісі келді. Ол өте әңгімешіл және орыс тілін тәп-тәуір білетін болып шықты. Бұл ғалымдар келді дегенді ести сала бізді қонаққа шақыра келген Оразмағанбет Тұрмағанбетов екен. О. Тұрмағанбетов өзі ашқан жаңалықтарды баяндап, М.В. Баярунасқа кен бар-ау деген тұстарды көрсетеді. Оларды картаға түсіреді. Кезекті бір сапарға шығар алдында Оразмағанбет Баярунасқа семіз ат сыйлады. Ал, 1929 жылы келгенде Баярунас оған радио қабылдағыш сыйлады. 1930 жылы екі дос Маңғыстаудың Қаңға – баба жерінде кездесті. Оразмағанбет Баярунас арқылы «Правда» газетін алдырып оқитын», – деп жазады [5, 13-14 б.].

Ғалымның бел баласы Мұхаммед өз естелігінде: «Әкеміз араб, парсы, орыс, түркі тілдерін жетік білген. М.В. Баярунас бес-алты адам болып келген. Қосауыз мылтық сыйлаған. Көшкен кезде екі-екі бөліктен атқа артып жүретінбіз. Қызылсуда отырған кезде де, ауыл жылып қонған шақта да тау кезіп, тас түрлерін жинайды, сай-саланы, қыр-қыратты кезіп кетеді. Үлкен әкеміз ағам Қайырмағанбетке осы Оразмағанбет не істейді, соны байқа дейді. Қызылтөбедегі тесіктен кіріп, үңгір, қуыстарды барлайды. Жоса, далап, тұз, емдік балшықтар туралы әңгіме айтады. Бұл түбектің қазба-байлық қоймасы екенін алғаш әкемізден естідік. М.В. Баярунас бұл өлкеге ат басын тіресе болды, біздікіне келіп, әкемізді қасынан қалдырмайтын, оған өзі байқаған қазба байлық түрлерін көрсетіп, ерекше үмітті жерлерге алып баратын» [6, 74 б.].

Сурет 2. М.В. Баярунастың Маңғыстау жеріндегі экспедициясы.

Оразмағанбет Тұрмағанбетұлы – қазақ арасынан шыққан тұңғыш –геолог ғалым. Жоғары білімді геолог Оразмағанбет Маңғыстау, Түрікменстан жерлерінің жерасты байлығын зерттеп, зерделеуге көп еңбек сіңіреді. Бүгінде мұнаймен қалың қазақтың қара қазанына ас салған Өзен төңірегін Оразмағанбет «Қойыныңа құт-қазынаны бөктеріп жатырсың-ау, кайран далам! Заман тынышталған соң, біздің ұрпақтарымызды асырайтын сен боларсың» деген екен. Айтқанының айнымай келгеніне қазақ түгіл шетелдіктер куә болды. Оның жерасты байлығын тап басып танып, бағыт-бағдар бергені тек бұл емес. Ол Иран Үкіметіндегі Өнеркәсіп бас басқармасына: «Бендер шах қаласындағы зауыттың солтүстігінде 500 метр жерде мұнай қоры бар, тереңдігі – 450 метр. Бұл жердегі мұнайды шығынынан қашпай игерсе, мол байлыққа жетуге болады. Әрине, оған жұмсалатын қаражат мөлшері көп. Бірақ, 1 жыл мұнай өндіргеннен кейін жұмсалған қаражаттың ақталатынына сенімдімін. Бұл жердегі мұнай қоры шыға бастағанда минутына 6000 фунт шамасында болады. Мұнай құрамында бензин, керосин, күкірт бар» – деп көріп тұрғандай, қанша уақытта қанша пайдаға кенелетінін есептеп хат жазған [5, 58 б.]. Өлке зерттеушісі, Махамбет атындағы сыйлықтың иегері Әбілхайыр Ыспанның айтқан деректеріне сүйенсек, Оразмағанбет Маңғыстаудың тас үлгілерін Мәскеуге жіберіп тұрған. Соғыс жағдайына байланысты уран қажет болғанда, орыс ғалымдары зерттеген көп тастың арасынан Маңғыстауда уран бар екендігі байқалған. Демек, Маңғыстауда уран кенін зерттеуге алғаш себепші болған да – Оразмағанбет [7].

Ендігі мәселе осы тұлғаның бір қыры – саяси қызметі. 1930 жылдары белең алған қуғын-сүргін кезінде Оразмағанбет бірнеше рет жазықсыз ұсталып, тергеуге алынды және жалған жаламен түрмеге де отырып шықты. Оразмағанбеттің «Алашорда» қоғамдық қозғалысының белді мүшелерінің бірі болғандығын Түрікменстан мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің тергеу материалдары дәлелдеп отыр. Ол бір тергеу ісінде «Алашорда» контрреволюциялық ұйымының қызметі туралы: «Мен сонау 1924 жылдың өзінде мынаны білген едім: 1919-1920 жылдары Қазақстанда қазақ ұлттық-контрреволюциялық «Алашорда» шпиондық-диверсиялық ұйымы құрылып, белсене қимыл жасай бастады. Оның негізгі мақсаты – Совет үкіметін құлатып, оның орнына егемен қазақ буржуазиялық-демократиялық мемлекетін құру. Бұл ұйымның орталық комитеті және филиалдары болды» – деп анықтама берген [6, 28-29 б.].

Қазақстан Республикасының президенті Қ.Тоқаевтың 2020 жылдың 24 қарашадағы №456 жарлығымен құрылған саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі комиссияның жұмыстарына байланысты жазықсыз жала жабылғандардың, аяусыз түрмеге түсіп атылғандардың ісі қайта қаралып, бұрынғы мұрағат деректерін ақтара төңкеру қолға алынып жатыр. «Соңғы уақытта табылған мұрағат деректеріне қарағанда кезінде сонау Иранға көшіп кейін елге қайтқан уақыттарындағы берген жауаптарында былай депті: «Атақты Түркістан легионын құрушы М.Шоқай Маңғыстау арқылы Бакуге

барып ары қарай Германияға жетті. Соғыстың кезінде сол шетелде жүріп «Жас Түркістан» атты газет шығарды. Сол газеттерді Иранға жіберіп, Иранда Оразмағанбеттің жан-жаққа таратқан, оны анық білетінін айтқан екен»– дейді Отыншы атам өз сұхбатында. Осыған қарап отырып Оразмағанбеттің Алашорда ұйымының белді тұлғасы болғандығын, оның басқа-басқа М.Шоқаймен байланысып, хат-хабар алмасқан болу керек деген шешімге келе аламыз.

Тергеу кезінде Оразмағанбет өзі мүше болған Алашорданың Адай уезіне қарасты бөлімі туралы: «Алашорданың Орталық комитеті мүшелерінің барлығын түгел санай алман және тұтас алғанда бүкіл ұйымның құрылымы жайлы мәлімет бере алман. Себебі мен тек оның Маңғыстау Жартыаралындағы, бұрынғы Адай округіндегі ұйым қызметінен хабарым бар. Бұрынғы Адай округіндегі 1920 жылдан 1931 жыл аралығындағы кезеңде бүлікшіл-көтерілісшіл істерге «Алашорда» Орталық комитетінің мүшелері Джаншахан Досмұхамедов, Бақытжан төре Қаратаев, Ахмет Байтұрсынов басшылық етті. Бұрынғы Адай округінде ұйымға тікелей басшылықты жүргізу жер құрылыстары қызметінің қызметкері Меңдалиев Алшынға жүктелгенді. Мұндай міндет Қилыбаев Байбозға – қазіргі Гурьев қаласындағы балық консерві зауытының директоры, Алниязов Тобаниязға, Дауылов Орынбасарға жүктеледі. Бұрынғы «Адай» округіндегі «Алашорда» ұйымының бізде сегіз филиалы болды – Маңғыстау, Ойыл, Табын, Жылой, Қарасу, Үстірт, Қарабұғаз, Красноводск» – деп жауап берген.

Сурет 3. Оразмағанбеттің пайдаланған мөрі мен тасбихы.

1937 жылғы 22 қыркүйектегі Оразмағанбеттің ісінде тергеуші Якубовқа ол барынша анық жауап берген: «Мойындаймын мен 11 жыл бойы Қазақ ұлттық (контрреволюциялық) ұйымның мүшесімін, мен «Алашорда» ұйымына 1926 жылы кірдім, өйткені осы ұйымның мақсаты мен міндеттері дін жолын және мұсылмандарды қорғауға бағытталған екен. Менің бала кезімнен санама орныққан діни-ұлттық идеология Совет өкіметінің орнығуымен мені оған қарсы жақтар легіне шығарды. Батыс Қазақстанда өмір сүрген 1919 жылдан қазақ ұлттық (контрреволюциялық) ұйым орталығы Ақтөбеде бола тұра, негізінен «Әлім» тайпасының қазақтарын қамтыған. Ал 1926 жылдан өзінің ел арасындағы ықпалын ұлғайту мақсатында өз өкілдері Бақытжан Қаратаев, Тобанияз Әлниязов арқылы Маңғыстау түбегін мекендеген Адай тайпасы қазақтары арасында өз филиалдарын құру жөнінде көптеген жұмыстарды өрістетті»[6, 40 б.].

XX ғасырдың 30-жылдары мұсылманша оқыған діндарлар үшін, дәулетті байларға, надан шаруаларға шолақ белсенділер әңгіртаяқ ойнатып, түрмеге тығып, бар дүние-мүлкін жинап алып, ел дүрлігіп, барынан айырылып, бір үзім нан мен бір жұтым суға зар болған кезі болатын. Амалының жоқтығынан халық жан-жаққа тарыдай шашылып, туған жерден Түрікменстан арқылы Иран мен Ауғанстанға, Қытай мен Өзбекстанға көшіп жатты.

Кісілігімен, жоғары білімі мен ұстаздығының арқасында танымал болған Оразмағанбет те бұл сұрқия саясаттан құтыла алмады. «Діндар молда» деген айып тағылып, қудалауға ұшырады. Әр кезде түрлі жаламен ұсталып, босатылды. Сол себепті Иранға кетуге мәжбүр болды. 1937 жылы 13 қыркүйектегі тергеуде «Сіз 1935 жылы Советтер Одағынан шекарадан өтіп, Иран мемлекетіне ауып кеттіңіз. Бұлай етуіңіздің себебі?» – деген тергеушінің сұрағына Оразмағанбет: «Советтер Одағында қуғын-сүргін 1930 жылдан бұрын басталды. Көптеген басшыларды түрмеге жапты. Мысалы, Тобанияз Әлниязов, Жалау Мыңбаевтың соңына шырақ алып түсті. Басқаларға қауіп төнді. Ал бұлардың бәрі еш кінәсіз жандар ғой. Қуғын-сүргін Маңғыстау, Гурьев, Ақтөбе губернияларында өрістетілді. Сонымен, келесі жаппай қуғын-сүргін 1937-1938 жылдары болады деп күтілді. Сондықтан мен қуғын-сүргіннен қауіптеніп, амалсыздан Советтер Одағынан кетуге, шекарадан әрмен өтуге мәжбүр болдым».

Бұл уақытта бас көтеріп білгенін айтқан, оқыған азаматтарға «халық жауы», «қауіпті адам», «ниеті бұзық», «бүлікшіл» деген негізсіз айып тағылып, ұсталып қамалды. Сондай «халық жауы» деген жала жабылып, Иранға кеткен Оразмағанбет Тұрмағанбетұлын бұрынғы Одақтық Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің тыңшылары оның жақын-жуық, дос-жарандары арқылы алда-арбап Иран мен КСРО шекарасына жеткізуді ұйымдастырады. 1937 жылдың 1 қыркүйегінде шекараға жетісімен аяқ-қолы кісенделіп, Ашхабад түрмесіне қамалады. Мұрағат құжаттарына сүйенсек, 1928-1929 жж. Т.Әлниязов, Ж.Мыңбаев, ағайынды Оңғалбаевтар жазықсыз сотталғанда, ол да «халық жауы» деген атпен сотталды. 1935 жылы Кеңес үкіметінің қыспағынан қашып,

Иранға қоныс аударады. 1937 ж. тамыз айында Мемлекеттік қауіпсіздік комитеті тыңшылары тұтқындап, Ашхабад қаласының түрмесіне қамайды. 1938 ж. 29 қыркүйекте КСРО Жоғары Әскери коллегиясы «халық жауы» деп ұйғарып, мал-мүлкін тәркілеп, өзін ату жазасына бұйырды. Ал 1938 жылдың 29 қазанында ату жазасына кесіледі[4, 176.] Алайда білімі мен дарыны арқасында Оразмағанбет 1942 жылдың қазан айының аяғына дейін Түрікменстан өңіріндегі мұнай-газ кеніштерін барлау жұмыстарына пайдаланылды.

Тәуелсіздік алғаннан кейін 1996 жылдан бері мақсаты өлкеміздегі белгілі тұлғалар туралы жан-жақты мағлұматтар жинау және олардың халық алдында сіңірген еңбектерін ұрпақ жанына дарыту болған «Оразмағанбет» атындағы қор жұмыс жасайды. Қордың қазіргі төрағасы Қармысов Болат Бектұрғанұлынан алған сұхбатымда ол өзінің 2021 жылдан бері осы қорда қызмет ететінін және қордың белсенді мүшелері ретінде: Әділет Шыртанов, Ерлан Тиынов, Абай Тәуірбаев, Азаттық Бекжанов, Бектұрған Келмағанбетов, Қалдыбек Исмағанбетов сияқты азаматтарды атады. Сондай-ақ осы қорда жақында табылған Оразмағанбеттің дүрбісі, ғалымға арналып жазылған негізгі еңбектер сақталғанын айтты. Б.Қармысов осы жылы Оразмағанбет Тұрмағанбетұлына арналып Жаңаөзен мектеп-гимназиясының алдына ғалымның ескерткіші(бюст) орнатылғалы жатқанын және де орталық көшелердің біріне Оразмағанбет есімі берілетінін қуанышпен жеткізді.

1998 жылы наурызда Жаңаөзен мұнай және газ колледжіне ғалым Оразмағанбет Тұрмағанбетұлының аты берілді.

2002 жылы белгілі ғалым, ірі діни қайраткер Оразмағанбеттің 120 жылдық мерейтойы аталып өтілген соң қала әкімі Ж.Бабаханов арнайы өкім шығарып, Оразмағанбет туралы дерек жинау бағытында экспедиция ұйымдастырды. Экспедиция басшысы болып сол уақыттағы Жаңаөзен мұнай-газ колледжінің директоры Құрман Игібай тағайындалған еді. Ол ғалымды көзі көрген ақсақалдардан суыртпақтап естеліктер жинап, оның ұстап тұтынған мұраларынан колледж жанынан мұражай ұйымдастырды. Сол сапардың нәтижесінде «Жұмбақ жайлап, аңыз өрген Маңғыстау» еңбегі жарыққа шықты. Оразмағанбеттің Мұхаммед, Шарғи, Панар, Жазила, Қазина деген балалары болғаны, олардан тараған ұрпақтар қазір Иранда тұрып жатырғаны бізге белгілі болып отыр.

Қорыта айтсақ, атақты ахун Оразмағанбет Тұрмағанбетұлы кезінде халықтың қамын жеген, болашақ ұрпақтың сауатын ашқан, тәрбиелеген прогресшіл, діндар, ғылым және қоғам қайраткері екені анық. Ғалым XIX-XX ғасырларда өмір сүріп, Ресей империясының либералдық, тоталитарлық саясаты үстемдік құрған, ұлттық, діни қысымшылықтан қашып, түрмеге жабылды. Сталиндік репрессия кезінде негізсіз жазаға ұшыраған Оразмағанбет Тұрмағанбетұлы 1963 жылы ресми түрде ақталды. 2007 жылы Оразмағанбеттің 125 жылдық мерейтойы облыс көлемінде аталып өтілді. Қарақия ауданының Қызылсу қорымындағы Оразмағанбет Тұрмағанбетұлының дала мешітін қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді. Ғалымға құрмет ретінде сонау 30-жылдары өзі мектеп ашып, бала оқытқан Қызылсу жерінде кесене тұрғызылды.

Белгілі ғалым, діни қайраткер туралы О.Көшбайұлының «Дала данасы» атты кітабы жарық көрді.

Осы жылы Оразмағанбет Тұрмағанбетұлының 140 жылдығы құрметіне Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университетінде атаулы оқу аудиториясы ашылып, халықаралық ғылыми-практикалық конференция ұйымдастырылды. Конференцияда «Ұлыстың ұлы перзенті» атты жаңа кітап жарық көрді.

Ахун туралы естеліктер жазылды. Соның бірі Ө.Озғанбай мен Т.Шәдіқұл құрастырған «Оразмағанбет» топтамасы (1997). Оразмағанбеттің алғашқы ізденушісі, Түрікменстан Мемлекеттік қауіпсіздік комитетімен байланысқан, ол туралы Ашхабад мұрағатынан материалдар жинаған, «Озық ойлы Оразмағанбет» атты еңбектің авторы Сұлтан Балхаевтың, Әбілқайыр Спановтың еңбегі ерен.

Алда Москва, Санкт-Петербург, Ашхабад, Уфа сияқты қалалардың мұрағаттарында тапжылмай отырып деректер іздеу, ғалымның пайдаланған, әлі мәнін жоймаған парсы, араб тіліндегі ХҮІІІ-ХІХ ғасырларда шыққан кітаптарын тәржімалау секілді жұмыстар жетерлік. Оразмағанбет Тұрмағанбетұлына арнап ескерткіш орнатылса, есімі көшелерге және білім ордаларына берілсе екен деймін. Жас ұрпақтың жадында болуы үшін Оразмағанбет оқулары өткізіліп тұрса, оқу орындары, ұстаздар, геолог-ғалымдар зерттеулерге тартылса қандай жақсы.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясы (10 томдық). – Алматы, 2005. – 728 б.
- 2 Маңғыстау энциклопедиясы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2008. – 635 б.
- 3 Озғанбаев Ө. Дала данасы Егемен Қазақстан. 2002. – 21 мамыр. №112, – 4 б.
- 4 Кекілбаев Ә. «Ұйқыдағы арудың оянуы». – Алматы, «Қазақстан» баспасы, 1979. – 168 б.
- 5 Көшбайұлы О. Дала данасы. – Алматы: «Нұрлы Әлем», 2007. – 256 б.
- 6 Озғанбай Ө., Шәдіқұл Т. Оразмағанбет. – Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1997. – 176 б.
- 7 Шынтемірқызы Г. Арманда кеткен бір арыс. Үш қиян, №43, 24.10.2007.

ҒТАМР 17.82.90

ШЫҢҒЫС АЙТМАТОВТЫҢ «ЖӘМИЛӘ» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ ӨРИСТЕРДІҢ ТІЛДЕ ӘРТҮРЛІ ЛЕКСИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ГРАММАТИКАЛЫҚ СӨЗДЕРДІ ҚАМТУЫ

Ш.Ә. Ситжанова

Магистрант, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.

«Функционалды-семантикалық өріс» – тілдегі грамматикалық көрсеткіштердің лексикалық, лексика-грамматикалық әрі сөз тудырушы, сөз түрлендіруші лексемалардың екіжақты қырынан (мазмұн-форма) үндесе әрі үйлесе бірігіп келіп, белгілі бір семантикалық ортада көрініс табады» – деп көрсетті орыс ғалымы А.В. Бондарко. Функционалды-семантикалық өріс – семантикалық категориялар негізінде әртүрлі деңгейдегі әрекеттес тілдік құралдардың функцияларының ортақтығына байланысты қалыптасқан жүйе екені де белгілі.

Ш.Айтматовтың «Жәмиля» шығармасындағы функционалды-семантикалық өріс эмоциясына талдау жасау арқылы шығарманың тіліне, семантикалық категориясына, грамматикалық көрсеткіштеріне, лексика-грамматикалық лексемаларының қолданылу шеберлігіне қоса, қаламгердің дарындылығы мен білімінің тереңдігіне тәнті боласыз.

Жалпы «Жәмиля» повесі оқырман қауымын толғандырып, толқытып, қайталап оқуға жетелей беретін туынды. Оның «өз» оқырманы бар, өйткені, ол махаббат сезімін бастан кешкен жанның да, ондай сезіммен бұрын-соңды кездесе қоймаған жанның да жүрегін дір еткізіп, қобалжытып, жүрек түбін қозғап, шымырлатып, оның тереңіне тәтті нәрді бойлатып, жаңа бір сезімге бөлейді.

«Жәмиля» повесіндегі эмотивтіліктің функционалды-семантикалық өрісі әр түрлі сөйлеу мүшелерінің лексикалық бірліктерін қамтиды. Сөздік лексика барынша берілген, ол оқиға кейіпкерлерінің эмоционалдық күйін айқынырақ жеткізеді. Әдетте, эмоционалды етістіктер мен күй категориясының сөздері функционалдық жағынан, ең алдымен, эмоцияның ситуациялық семантикасын көрсетуге арналған. Ғылыми дереккөздерге сәйкес эмоционалдылық: күй мағынасы бар эмотивтер, қатынас мағынасы бар эмоциялар және әсер ету мағынасы бар эмоциялардан тұруы мүмкін.

Көңіл-күйлік мәні бар эмоцияны «белгілі бір эмоционалдық күйде болу, белгілі бір күйге ену» деп квалификациялауға болады. Мысалы, қайғыру,

азапқа түсу, бейнеттену, қасірет тату т.б. Бұл эмотивті лексиканың ерекшелігі – ерікті белсенділіктің болмауы, уақыт ұзақтығының шектелуі, нәтижесінде бұл лексика эмоцияларды субъектіні белсенді емес, тұйық күйінде береді. Тұйықтық жағдайы: мазасыздық, шабыт, қайғы, мұң, ықылас, күмән, қорқыныш сезімдері бейнеленген.

Қарым-қатынас мағынасы бар эмотивті «біреуге немесе бір нәрсеге бағытталған немесе бір нәрседен туындаған белгілі бір эмоционалды қатынасты сезіну»деп санауға болады. Мысалы: сену, жек көру, мақтан тұту, өкіну, табыну және т.б. сезімдер белсенді процесс ретінде бейнеленген. Эмоционалдық қарым-қатынасы ретінде, ең алдымен, сенім, достық, үміт, сенімсіздік, қастық, құрмет сезімдері қалыптасады.

Шығарманың бас кейіпкері Жәмилә бейнесінің эмоционалдық қарым қатынасын қаламгер қалай берді? Жазушы махаббаттың не екенін түсініп үлгермеген, тұрмысқа сүйіспеншіліксіз шыққан, құшақ ляззатын сезіне қоймаған жас әйелдің бойындағы асыл қасиеттерін көрсетуге тырысты. Жәмиләнің бойындағы қайсарлық қиындыққа қарсы тұратын, сол қиыншылықты жеңуге тырысуы, жүректерін қайғы мен мұң, уайым мен сағыныш басқан ауыл адамдарымен ашық, жарқын қарым-қатынасы, аңқылдаған балаға тән мінезі, жаны қанша қиналып тұрса да саңқылдаған күлкісі оқырманды елітіп әкетеді. «Жәмилә бала сияқты жеңілтек, ашық болатын. Кейде ол ешбір себепсіз ежелеріне келіп еркелейді, я болмаса сықылықтап күледі, жас қыздарша арықтан секіріп өтіп, қораға жүгіріп кіреді, әр кезде ыңылдап ән салып жүреді».

Ең бастысы, бұл Жәмиләнің таза, табиғи бейнесі. Ол өзін қоршаған адамдарға тентектеу, бұзақылау, еркелеу болып көрінеді. Оның өмірдің қиындықтарына жеңіл қарауы, орынсыз күлуі, ән салуы айналасындағылардың назарын тартады.

Кейіпкердің мұндай жай-күйінің себебі неде? Ол мүмкін туа біткен мінезі болар, мүмкін, күйбең тірліктің көңілсіз тұстарына мойынсұнбай, оны көңілді етудің жолын іздеуі болар. Қалайда, осы бір алаңсыздықтың астында оның көкірегін кернеген беймәлім сезім тысқа шығуға бұлқынады.

Сонымен, «қуаныш» кейіпкердің ішкі жан-дүниесінің сипаты іспетті, оның көңіл-күйінің көрінісі, ішкі жай-күйі, оның рухани көрсеткіші ретінде бізге Жамиланың бейнесін сипаттайтын және толықтыратын белгілердің бірі болып көрінеді.

Шығармада «қуаныш» эмотивімен бірге «күлу» эмотиві жиі қолданылады. Бұл эмотив шығармада Жәмиләнің бейнесін сипаттау кезінде бірнеше рет кездеседі. Мысалы, «Жәмилә күлгенде, оның қарақаттай қап-қара көзінде денсаулықтың, жастықтың арнасынан асып-тасқан күші елес беріп тұрады». Оның дәл осындай жағдайы келесі контексте ерекше аталады: «Жәмилә сол бойында сықылықтап күле берді, бірақ барған сайын оның күлкісі сұйылып, ол өз-өзін қыстап күлдіріп тұрған сияқты болып көрінді».Сонымен қатар, «күлу» эмотивінің синонимі әртүрлі реңмен беріліп отырады, бірде көтеріңкі көңіл-күймен берілсе, бірде бәсеңдеу реңге енеді. «Абайла, мен оның

қайнысы боламын. Қорғайтын ешкімі жоқ екен деп көп сұқтана берме» – дегенді білдіргім келіп, олардың сөзін бөліп, қағыта күліп, ең ақыры сүзеген текедейін көзімді алартып, оларға қабағымның астымен қарайтынмын». Жәмиләнің көңіл-күйі, оның жүрегінің тереңінде жатқан шынайы сезімін жазушы мына жолдар арқылы керемет жеткізеді: «Менің іш дауылымды түсінген жеңгем, қуанышты күлкісін әзер тоқтатып, маған мұңая қарап: «Істерің болмасын менің қайнымда, жеңге деген жерде жатыр ма? Жүр, кеттік, қайным?»– деп, аналарды онан бетер қызықтырып, бұраң етіп, басын жоғары көтеріп, менімен қатар кетіп бара жатып, өзіне разы болып па, әлде ыза болып па, білмеймін, әйтеуір, үнсіз күлімсірейтін».

Жәмиләнің алып – ұшып тұратын көңіл-күйі жанындағыларды да елітіп әкететін. Оны қаламгер мына жолдар арқылы шебер суреттейді: «Жолдағы орыс қыстағында біреудің бағына кіріп, Жәмила екеуіміз алма ұрлап шықтық та, жол бойы қарқылдап күліп келдік: Жәмила Даниярға «ұста!» деген болып, оны алмамен ұрып келе жатты. Алма біткеннен кейін, біз әдетімізше Даниярды шаңға көміп, жанынан өте шығып біраз ұзап кеттік».

Жәмилә образын, оның ішкі жан-дүниесін ашуда жазушы «күлу» етістігі арқылы берілген «қуаныш» эмотивін бірнеше рет қолданады. Елдің басына түскен ауыртпалығын, ауыл адамдарының уайымы мен қайғысын жеңілдету мақсатында қаламгер осы эмотивті Жәмиләнің көңіл-күйі арқылы береді. Жәмиләнің әрбір ісі қасындағы адамдарды еріксіз күлдіріп, ауыр бейнеттен сәл де болса бас көтеруге, өмірдің мәнін түсінуге жетелейді.

Бұл кейіпкердің таза табиғи жай-күйі екендігін түсіну керек, өйткені шын мәнінде Жәмиләнің шынайы бейнесі осы, ол ешқандай қиындықтан қорықпайды, өзіне сенімді, батыл, қайсар. Оның өмірге деген риясыз ықыласынан өмір сүруге деген талпынысы туындайды. Ол жан жағындағы сүреңсіз көрініске көңіл аудармай, оны күлкі мен қуанышқа толтырып жүреді. Жәмилә бүгінгі заманның адамы болса, нағыз мотиватор болары сөзсіз еді. Қай кезде де, қай заманда да халық арасында Жәмилә сияқты адамдардың арқасында өмір сүрудің құдіретін түсіну, түйсігін өзгерту секілді қасиеттің жоғалмайтыны қуантады.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы. 1960.
- 2 Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы. 1978.
- 3 Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 608 с.
- 4 Букетова Н.И. Реликтовая корневая морфема как языковая универсалия. – Алматы: Казахстан, 1994. – 296 с.
- 5 Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М.: Наука, 1976. – 355 с.
- 6 Кузнецов А.М. Проблемы компетентного анализа в лексике. – М., 1980. – 60 с.

7 Қазақ тілінің лексикологиясы: Жоғары оқу орындары филология факультетінің студенттеріне арналған көмекші құрал // Болғанбаев Ә. – Алматы. Мектеп, 1979. – 176 б.

8 Аханов К. Тіл білімінің негіздері: оқу құралы // Аханов К. – Алматы: Өлке баспасы, 2010. – 560 б.

9 Айтбаев Ә. Қазақ сөзі. – Алматы, Рауан, 1997. – 240 б.

10 Аққошқаров Е. Физика терминдерінің орысша-қазақша түсіндірме сөздігі. – Алматы: Қазақстан, 1974. – 152 б.

11 Лексика-семантикалық тәсіл арқылы жасалған физика терминдері // С.Е.Сарсенова // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы = Вестник КазНУ. Сер. филологическая. – 2008. – №2.

ҒТАМР 03.61.91

ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЖӘДІГЕРЛЕРДІ ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ МҰРАЛЫҚ МАҢЫЗЫ

Қ.Ш. Кемелова

Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейі, Түркістан обл.

Мақалада этнографиялық мәтін жәдігердің тұрмыстық, өзіндік ақпараттық қасиетінің болуын анықтайды және көрсетеді. Сонымен қатар, қолөнер туындыларына талдау жасалып қана қоймай, зерттеу барысында этнографиялық жәдігердің тек тұрмыстағы қолданыстық деңгейін ғана көрсетпей, этностың өміріндегі қажеттіліктерді өтей алу деңгейінің анықталуымен ерекшеленеді. Ұлттық құндылықтың санаға сіңуінің негізінде жүзеге асып жатқан қолөнер туындыларының тарихи мұралық маңызы мақалада тереңінен қамтылған.

Түйін сөздер: этнография ғылымы, қолөнер, рухани байлық, ерекшеліктері, мұралық маңызы.

Мұражайдағы этнографиялық жәдігерлер этнология және этнография ғылымының деректік базасы, қоры ретінде ғана емес, деректану нысаны ретінде қызықты. Бұл жәдігерлерді зерттеуде тарихи деректану мен мұражайлық деректану салалары бір-бірімен тығыз байланыста қарастырылады.

Жалпы, этнографиялық деректерге этностың баспанасы, киім-кешегі, ыдыс-аяғы, сәндік әшекей бұйымдар, құрал-жабдықтары, өнері, наным-сенімдік бұйымдары жатады десек. Осы аталған бұйымдардың көпшілігі Отырар мемлекеттік қорық-мұражайында жинақталған.

Ғылымда этнографиялық жәдігерге халықтың «дәстүрлі тұрмыстық салт-дәстүрінің этникалық белгілерін толықтай көрсете білетін зат» деп анықтама беріледі [1, 15 б.]. Сондықтан, этнографиялық жәдігер ең бірінші белгілі бір этносқа тән бұйым, не зат ретінде қарастырылады.

Кез келген этнографиялық жәдігер ең алдымен екі түрлі ақпараттық дерек береді; біріншіден, жәдігердің өзі «этнографиялық мәтін» болып табылады, яғни белгілі бір этностың мәдениет элементі ретінде этникалық ортаны, мәдениетті сипаттай алуымен қатар, мұражай жәдігері этнографиялық қолданыста болған, тұрмыстық ортадан алынған зат ретінде «өне бойы» деректік ақпаратқа толы болады, екіншіден, сол этностың тек мәдениеті ғана емес, бүкіл тарихи– әлеуметтік, экономикалық, шаруашылық, саяси өмірінен ақпарат бере алатын мүмкіншілігі бар тарихи-мәдени мұра болып табылады.

Осы деректік ақпарат көзін анықтағаннан кейін ғана жәдігер мұражайдың жинақтау (комплектование) үрдісіне қатыса алады және жәдігердің мән-маңызы анықталып, құжатталады [2, 60 б.].

Жалпы, этнографиялық зерттеудің негізгі міндеті өткен кезеңнің оқиғаларын өзгертпей баяндау, сонымен қатар қандай жаңа өзгерістер келді соны айту. Сонда, халықтың тұмыс –тіршілігі этнографиялық зерттеудің басты объектісі болып табылады. Этнография саласы басқа тарихи пәндермен, әсіресе археологиямен, антропологиямен, мәдениеттанумен, географиямен архитектурамен және этнолингвистикамен байланысады. Бұдан басқада ол жазбаша және графикалық құжаттарды, заттық және тұрмыстық материалдарды пайдаланады. Ал осының өзі этнографияны басқа тарихи ғылымдардан ерекшелейді.

Қазақ халқы – өзінің ұлан байтақ жеріндегі ежелден қалыптасқан көне мәдениеттің мұрагері және сол дәстүрді жалғастырып дамытушы ел деп айтамыз. Себебі, ол өзінің рухани және материалдық мәдениеті болып табылатын асыл мұраларын дүниеге келтіріп, жоғалтпай жаңғыртып ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отырған. Оған әр кезеңде жан-жақтан келген рулар мен ұлыстардың, сондай-ақ Сібір және Орта Азия халықтары мәдениетінің де ықпалы болды. Сондықтан өзіндік мәдениет сырттан келген мәдениет элементтерінің сан түрлілігін бойына сіңіріп, үнемі жаңарып,толысып, ерекшеленіп отырған.

Қазіргі кезеңде еліміздің ертеден дәріптеп, қастерлеп келген ұлттық мәдениет пен өнеріміздің тегін тектеу, болмысын тану, оның асылын тарихтың рухани көш-керуеніне ілестіріп отыру өскелең өмір талабы болып отыр. Халқымыздың жақсы дәстүрлері мен тағлымдарын, ата-бабалардың қалдырып кеткен қол таңбасы – тарихи мұраларымызды өнеге тұтпай, жастарды ізгілікке, парасаттылыққа баулу мүмкін емес. Сондай-ақ, өмірдің құндылыққа айналған бір бөлігі– тарихи ескерткіштердің қоғам үшін маңызы өте зор. Олардың ішіндегі заманына сай мәдениет деңгейін көрсететін этнографиялық жәдігерлердің өзіндік ерекшеліктері бар. Кең өріс алған материалдық мәдени мұралардың алғашқы белгілері ағаш ұқсату, сүйек ұқсату, көркем құйма секілді қолөнер бұйымдары халық шығармашылығынан бой көрсетті.

Этнографиялық зерттеу жүргізілетін аймақ жөнінде мәліметтер жинау ең маңызды іс болып табылады. Гуманитарлық ғылымдардың өзге салаларының ішінде этнографияның өзгешелігі ең алдымен бастапқы фундаменталды дайындығын, яғни нақты тақырыпты анықтап алу, зерттеудің бағдарламасы мен әдістемесін құрастырып алу, теориялық білімді игерген болуың керек. Ал, этнографиялық тарихи мұраларды жинақтаудың негізгі формасы этнографиялық экспедицияларды ұйымдастыру болып табылады. Осы этнографиялық экспедицияның нәтижесінде жергілікті халықтың киімі, тұрғын үйі, материалдық мәдениеттің өзге де заттарын жинақтау және тіркеу үшін үлкен жұмыстар атқарылады. Этнографиялық тарихи мұралар –жәдігерлер жиынтығын құрайды.

Этнографиялық жәдігерлердің басты өлшемі: техникалық жағы емес, оның этникалық жағы, яғни халықтың тәжірибесін көрсете білу, мәдениетінен тұтастай дерек бере алу қасиеті. Бұл жайында мұражайтанушы Е.Л.Галкина «мұражайдағы этнографиялық жәдігерлер кем дегенде бес түрлі аспектіден этнографиялық жәдігер ретінде қызықты дерек бере алады» дейді.

Біріншіден, этнографиялық жәдігерлер заттай мәдениет ескерткіші ретінде; екіншіден, халықтың тұрмысынан, өмір сүру қабілетінен дерек беруші зат ретінде; үшіншіден, халықтың рухани мәдениетінен дерек көзі ретінде; төртіншіден, қоғамдағы өзгерістерден дерек беруші жәдігер ретінде; бесіншіден, символ, образдардың, идеялардың квинтэссенциясы (бір нәрсенің нағыз мазмұны) ретінде дерек бере алады деп тұжырымдайды [1, 20 б.].

Жалпы, қолөнер кәсібінің ел қажетін өтейтін тамаша үлгілері өте көп. Солардың танылмай жатқан түрлері баршылық, осындай этнографиялық қолөнер мұралары әлі де болса анықтауды, саралауды қажет етеді. Халық арасында үй жиһаздарын жасаудың алуан тәсілдері бар, ал олардың кейбір түрлері қазіргі заманға дейін өз мәнін жоғалтқан жоқ [3, 94 б.].

Қазақтардың темір ұсталығы, тұрғындарды шаруашылық және тұрмыстық бағытта қамтамсыз етіп отырды [4, 71 б.]. Қолөнерінің әсемдігін айғақтауда кәсіпқой шеберлер мен ісмерлердің еңбегі ерекше екендігі белгілі. Олардың халық шығармашылығы болып есептелетін қазақ өнерін байытқан қайталанбас бұйымдық заттары бүгінге дейін жетті.

Заманымыз жаңғырып, салт-дәстүрімізге елеулі өзгерістер ене бастады, оны жасаушы шеберлердің де саны сиреп бара жатыр. Қолөнер бұйымдарының сапасын аттыру бүгінгі күнгі игілікті іс болмақ, осы негізде біздер бірнеше этнографиялық экспедиция ұйымдастырдық. Осындай іс-сапарлар нәтижесінде, ел арасында күні бүгінге дейін сақталып келген зергерлік, тұрмыстық бұйымдар, ағаштан жасалған ұлттық қолөнеріміздің озық үлгілері және тағы басқада құнды жәдігерлер біздің Отырар мемлекеттік археологиялық музей қорығының қорын толықтыруда.

Ұлтымыз өзінің тұрмыс – тіршілігін, қоршаған дүниені, ерекше әсемдікті, өздерінің табиғатпен біте қайнасқан заманнан келе жатқан қарым– қатынасын бөлінбес бірлігін қолөнерінде көрсете білген. Қолөнер ескіден келе жатқан өнер. Дегенмен, қазақ қолөнерінің ерекшелігі оның өзіндік өрнегінде.

Бүгінгі таңда қазақ қолөнерін қайта жаңғырту үшін қолөнер өнімдерінің қазақ мәдениеті тарихындағы орнын көрсету, XX ғасырдағы деректермен толықтыру халық санасымен, тарихымен тығыз байланыстылығын нақтылау керек [5, 10 б.].

Ал осы XX ғасырдағы ғажайып қолөнердің этнографиялық тарихын анықтау жоғарыда атап өткеніміздей ұсыныстардың негізгі шарты болып табылады. Алдағы кезеңдерде келешек ұрпаққа бай да өнегелі өнеріміздің бір үлгісі этнографиялық жәдігерлерді көздің қарашығындай сақтап болашаққа жеткізу игілікті іс, міндетті парыз. Сондықтан халқымыздың тағылымды тарихы мен жоғары мәдениетімізді көрсететін асыл мұраларымызды мирас ете отырып, оны әрқашан терең түйсініп, зерттей беруіміз тиіс.

Ұлттық этнографиялық жәдігерлерді зерттеудің мұралық маңызы қазіргі таңдағы қоғамдағы өзекті мәселелердің бірі.

Отандық мұражайларда тарихи деректер де, ғылыми қосымша материалдар да жеткілікті. Соның ішінде, әсіресе, этнографиялық жәдігерлердің молдығы болашақта оларды тарихи деректану тұрғысынан кеңінен зерттеуге мүмкіншілік береді.

Қолданылған әдебиеттер

1 Галкина Е.Л. Этнографические источники в музее проблемы интерпретации. – М.; РИК, 1998. – 164 с.

2 Райымхан К. Этнографиялық жәдігерлерді зерттеу мәселелері. Қазақ тарихы. 2006. №4. – 60 б.

3 Шаңырақ. (қысқаша үй-тұрмысы энциклопедиясы). – Алматы: Қаз. Сов.энцикл. Бас редакциясы. 1990. – 94 б.

4 Казахи / Историко-этнографические исследование. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 71 б.

5 Ісләмов О. Қазақ қолөнері қалай зерттелуде? // Қазақ тарихы. 2001, №4. – 10-11 б.

**ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ, ӘСКЕРИ ІС ЖӘНЕ
ҚАУІПСІЗДІК САЛАЛАРЫ**

**ЮРИСПРУДЕНЦИЯ, ВОЕННОЕ ДЕЛО И
БЕЗОПАСНОСТЬ**

**LAW ENFORCEMENT, MILITARY AND
SECURITY**

ҒТАМР 10.45.01

МҰРАГЕРЛІК ҚҰҚЫҚТА МҰРАНЫҢ АУЫСУЫ ЖӘНЕ МҰРАДАН БАС ТARTУ

Ш.Т. Мырзаханова

З.ғ.м., аға оқытушы, Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы, Алматы қ.

А.Ғ. Өмірзақ

Магистрант, Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы, Алматы қ.

Бұл мақалада мұрагерлік құқықта мұраның ауысуының түсінігі және мұрадан бас тарту жағдайларын мен құқықтық салдарын анықтау ерекшеліктері талданған. Мұраны алу тәртібі мен негіздері жан-жақты ашылған. Мұрагерлік құқық тұрғысынан, мұраны бөлу, мұрагерлік құқықтың қорғалуы және куәландырылуының маңыздылығы зерттелген. Мұраны қабылдауға байланысты бірнеше мұрагерлер болған жағдайда олардың арасында мұралық мүлікке қатысты мәселелердің мәні толықтай ашылған. Ортақ бірлескен меншікке қатысушының қайтыс болуы және оның меншіктегі үлесін айқындауға талдау жүргізілген. Мұрадағы міндетті үлеске құқықтың маңызды негіздері зерделенген.

Түйін сөздер: мұраны бөлу, мұрадан бас тарту, мұрадағы міндетті үлес, өсиет, заңды мұрагерлік, мұрадан бас тартудың құқықтық салдары.

Мұра ашылғанда мұрагерлер мұраны иеленеді. Әмбебап құқық мирасқорлық ережесі – заңды мұрагерлер және пай мұрагерлерінің мұраны алуында қолданылатын ереже болып табылады. Мұнда мұрагерлік құқығын жоғалтпаған заңды және пай мұрагерлер мұраға ортақ меншік ретінде иеленеді. Ал басқа мұрагерлік мәміле бойынша мұрагерлер болса, жеке құқық мирасқорлық ережесі негізінде мұраны алады. Яғни бұлар үшін, мұра ашылғанда тек мұраны сенімгерлікпен басқарушы немесе заңды мұрагерлерден мұрагерлік мәміледе белгіленген талап құқығы туады. Осылайша талап құқығы туған мұрагерлер тек мүлік немесе құқық, заңда белгіленген нысанда жасалып, ауысқаннан кейін ғана меншігі болады. Ал әмбебап құқық мирасқорлары болса, мұра ашылғанда еш әрекетті қажет етпей-ақ, мұра құрамындағы мүлік, құқықтардың түріне және қай жерде екендігіне қарамастан меншіктенеді.

Сонымен қатар, заң бойынша немесе мұрагерлік мәміле бойынша мұрагердің мұрадан бас тарту құқығы бар. Бұл бас тарту құқығы – бір бұзушы жаңалық туғызатын құқық болып табылады. Сол себеппен бас тарту құқығын қолданғаннан кейін, оны кері қайтарып алу мүмкін емес. Құқығымызда мұрагер

өзінің мұрагерлікке шақырылғандығын білгеннен немесе білуге тиіс болғаннан бастап, алты ай ішінде бас тарта алады және осындай бас тарту мұраның ашылған жері бойынша нотариусқа арыз беру арқылы жасалады. Дәлелді себептермен бұл мерзім екі айға дейін тағы ұзартылуы мүмкін.

Мұрагер өсиет және заң бойынша мұрагер болса, осы негіздемелердің біреуі немесе екеуі бойынша не үстелу құқы бойынша өзіне тиесілі үлестен ғана бас тарту құқын қолдана алады. Яғни мұрагер өзінің мұрагерлігін негіздеген құқтары бірнешеу болса, солардың бәрінен әлде бірнешеуі немесе біреуінен ғана бас тартып, басқаларынан бас тартпауы мүмкін [1, 147 б.].

Сол сияқты мұрагер кез келген кезектегі заңды мұрагердің немесе өсиет бойынша мұрагер пайдасына бас тарта алады. Бірақ осы орайда айта кететін жәйт, заңды мұрагерлікте басқаның пайдасына бас тарту, тек заңда қарастырылған алты кезектегі заңды мұрагерлер пайдасына ғана бас тарту мүмкін. Яғни пайдасына бас тартылған, заңда белгіленген алты кезектегі мұрагерлерден болуы тиіс.

Мұрагер өсиеттік мұрадан бас тарта алады. Ол да шарт немесе ескерту жасап бас тарта алмайды. Бірақ бір мезгілде мұрагер болып табылатын бас тартушылар бір бірінің пайдасына бас тарта алады.

Мұраны бөлу. Мұрагерлік мүлік жалпы, мұра ашылғанда оған кіретін құқық және міндеттердің қай жерде болғандарына қарамастан, бір бүтін ретінде мұрагерлерге ауысатыны жайында жоғарыда айтылған. Егер мұрагер, жалғыз адам болса, онда қиыншылықсыз мұраға құқықты иеленеді. Ал мұрагерлер көп болса, онда олардың арасында мұраны бөлу мәселесі тууда. Мұраны бөлуді, мұраны қабылдаған мұрагерлердің кез келгені талап ете алады. Сонымен қатар әмбебап құқық мирасқорлық негізінде мұра ашылғанда құқық иеленген заңды немесе пай мұрагерлері, мұраға бірлескен ортақ меншік негізінде иеленеді. Әрине бұлардың барлығы бірігіп мұраны басқаруы қиындықтар туғызатындықтан, құқығымызда, егер өсиет болса, өсиет орындаушысын, өсиет болмаса, мұраны сенімгерлікпен басқарушы тағайындау керектігін қарастырған. Осындай басқарушыны мұра қалдырушы өсиетінде ҚРАК 1059/1-ге сәйкес тағайындай алады, егер тағайындалмаса, мұрагерлердің өзара келісімі бойынша нотариус, ол да мүмкін болмаса, сот тағайындайды. Осы тағайындалған басқарушы мұраны қорғау, мұраны борыштардан тазарту және мұра қалдырушының алашақтарын талап ету сияқты т.б. ҚРАК 1059-шы бабында айтылған істерді орындаумен жауапты.

Енді мұраны мұрагерлер арасында бөлмес бұрын алдын ала жасалуы тиіс кейбір әрекеттерге тоқталайық.

Мұраны мұрагерлер арасында бөлмес бұрын, алғаш мұра мұра есебінен кейбір шығындар шығарылады. Бұлар:

- Мұра қалдырушының қайтыс болар алдындағы науқастығынан туатын шығындар;
- Мұра қалдырушыны жерлеуге арналған шығындар;
- Мұраны қорғауға және басқаруға, өсиетті орындауға жұмсалған шығындар;

– Мұраны қорғауға және басқаруға, өсиетті орындауға жұмсалған шығындар;

– Өсиетті орындаушыға немесе мұраны сенімгерлікпен басқарушыға сыйақы төлеуге байланысты шығындар.

Осы шығындарға қанағаттандырылғаннан кейін барып мұра борыштардан тазартылады. Алайда, әрқандай себептермен мұра бөлінбес бұрын, қанағаттандырылмаған мұра қалдырушының кредит берушілері, мұра бөлінгеннен кейін, ортақ борышқорлар ретінде, әрбір мұрагерге ауысқан мұра құны шегінде мұрагерлерден талап ете алады. Мұра қалдырушының кредит берушілеріне мұрагерлердің жауапкершілігіне мұрагерлік құқығымызда талап мерзімі белгілемеген. Олай болса осы орайда талап мерзімі жалпы ережелермен реттеледі.

Осылайша мұра пассивтерден тазартылғаннан кейін барып мұраны мұрагерлер арасында бөлуге болады. Осы орайда, алғаш пай өсиетінен басқа, өсиет бойынша мұрагерлердің өсиеттеріндегі құқықтар беріледі немесе міндеттемелер орындалады. Осыдан кейін барып қалған мұраны пай және заңды мұрагерлер арасында бөледі. Яғни соңғы айтылған бойынша, мұрагерлер заң бойынша немесе мұрагерлік мәміле бойынша, әлде екі түрі бірге болуы мүмкін. Мысалға мұраның $\frac{1}{2}$ -сі (Ө)-ге өсиет етілсе, мұраның жартысы (Ө)-ге. Ал қалған жартысы, заңды мұрагерлер арасында заңды үлестеріне сәйкес бөлінеді. Осылай мұраны бөлу кезінде, мұрагерлердің мұрагерлік үлестеріне сәйкес араларында жасалған келісімге мән беріледі. Мұндай келісімге қол жетпеген жағдайда сот тәртібімен реттеледі.

Алайда құқығымызда кейбір мұрагерлерге мұрагерлік мүлікке басым құқық танылған. Олар:

– Мұра ашылғанға дейінгі бір жыл мұра қалдырушымен бірге тұрған мұрагерлер тұрғын үйді және жабдықтары мен үй іші тұрмысы заттарын мұра үлесіне алуға;

– Мұра қалдырушымен бірге мүлікке ортақ меншік құқы бар мұрагерлер ортақ меншікті алуға.

Осы айтылғандардың аталған құқықты алуға басым құқығы бар. Бірақ басым құқығы бар мұрагерлер құқықтарын жүзеге асырғанда, басқа мұрагерлердің мұрагерлік мүдделері сақталуы тиіс. Яғни мұнда басым құқығы бар мұрагерлер басым құқығы негізінде мүлікті алғанда басқа мұрагерлердің үлестеріне мұрада қалған актив жеткіліксіз болса, басым құқығы бар мұрагерлер үлестерін асқан мөлшерде басқа мұрагерлерге ақшалай немес мүліктік өтемақы беруге тиіс.

Мұрагерлік құқықтың қорғалуы және куәландырылуы. Мұрадағы құқықтар мұрагерлерге үлестіріліп берілгенге дейін, мұрадағы құқықтардың қорғалуы және басқару үшін керекті шаралар, мұра ашылған жердегі нотариус тарапынан жүзеге асады. Яғни бұлар мұрагерлік мүліктерді тізімдеу, мұраны сенімгерлікпен басқарушы тағайындау, басқа жердегі мұраның құрамындағы мүліктер болса, сол жердегі нотариусқа мұраны қорғау жөніндегі шараларды орындау туралы нұсқаулар береді. Сонымен қатар заңды және пай мұрагерлері,

мұрадағы мүлікті мұра ашылғанда ортақ мүлік ретінде иеленгендіктен, мүлікті қорғауға байланысты мүлікті құқықтан туған дау, талаптарын қолдануы мүмкін. Мұраны бөлісу нәтижесінде мұраға құқық иеленген мұрагерлерге мұраның ашылған орнындағы нотариус мұрагерлерге мұрагерлікке құқық туралы куәлік береді. Мұнда маңыздысы куәлік мұра ашылған жердегі нотариус тарапынан және осы куәлік мұра ашылғаннан кейін 6 ай өткеннен соң беріледі. Алайда куәлік берілуін талап еткен мұрагерден, басқа мұрагердің жоқтығы жайында анық деректер болса, мерзім өтпей берілуі мүмкін. Бұл куәлік тек мұрагерлердің мұрадағы құқықтарын куәландыруда. Болмаса, осы куәлік берілген мезетте құқ тууда деген пікір қате болар. Осы куәліктің маңызы, мұрадағы құқықты тіркеуді керектіретін мүлік немесе құқтардан болса, аталған куәлік алынбай тіркеуді жүзеге асыру мүмкіндігі болмайды. Себебі аталған тіркеу мекемелері осы куәлік арқылы тіркейді.

Мұраны қабылдауға байланысты бірнеше мұрагерлер болған жағдайда олардың арасында мұралық мүлікке қатысты жалпы меншік құқығы пайда болады. Бұл Азаматтық кодекстің 209-219-баптарымен реттелетін ортақ меншік құқығының пайда болуының кең таралған түрі. Мұраға ортақ меншік құқығы режимі мұрагерлер өзгертпейінше бола береді [2].

Азаматтық кодекстің 1076-бабына сәйкес мұраны қабылдаған кез келген заң бойынша мұрагер мұраны бөлуді талап етуге құқылы. «Мұрагерлік жөніндегі заңдарда соттардың қолданылуындағы кейбір мәселелер туралы» Жоғарғы соттың қаулысының 17-тармақшасына сәйкес мұраны бөлу мұрагерлерге тиесілі үлестерге сәйкес мұрагерлердің келісімі бойынша, ал келісімге қол жетпеген жағдайда – сот тәртібімен жүргізіледі. Мұралық мүлікті болу туралы дауды шеше отырып, сот оның құрамын және істі қарау кезіндегі оның нақтылы құнын істі қараған уақытқа сәйкес анықтауға тиіс. Бөлуге жататын мүліктің құрамына мұра қалдырушының Азаматтық кодекстің 115, 116-баптарына және 191-бабының 2-тармағына сәйкес, азаматтардың меншік құқығының объектісі болуы мүмкін жылжитын және жылжымайтын мүліктері қосылуы мүмкін.

Азаматтық кодекстің 1076-бабының мәніне қарайтын болсақ, мұраны бөлудің үш түрі бар:

- 1) мұрагерлер арасында өздерінің келісімі бойынша болу;
- 2) нотариат арқылы болу;
- 3) сот арқылы болу.

Мұраны, егер оның құрамында арнайы, міндетті тіркеуді талап ететін мүлік және мұрагерлер арасында мұраны бөлуге байланысты дау жоқ болса, онда мұраны мұрагерлер нотариатты, сотты қатыстырмай-ақ бөле алады. Бұл әдіс бойынша мұра мұраға құқық туралы куәлік алған мұрагерлер арасында мұраны бөлу туралы келісім-шартты рәсімдеу жолымен мұраны реалды түрде бөліп алу арқылы жүзеге асырылады. Бұл шарт мүлікті тиісті органда тіркегеннен кейін және мұраға құқық туралы куәлік алғаннан кейін рәсімдейді. Мүлікті бөлу туралы шарт заңмен белгіленген тәртіп бойынша мемлекеттік тіркеуге жатады. Үлесті бөлу кезінде құқық белгілеуші құжатқа үлестің бөлінуі

туралы белгі соғылып, мұрагерлік құқықты иеленушілерге қайтарылады. Мұрадағы мүлік бөлінген кезде жалпы үлестік меншікті реттейтін Азаматтық кодекстің 209-219-баптарының нормалары қолданылады.

Мұрагерлердің арасында дау болмаған жағдайда және нотариалдық конторадан алған мұраға құқық туралы куәліктерін көрсеткен кезде ғана ала алатын мұра ішіндегі мүлік (тұрғын үй, автокөлік, т.б.) болған жағдайда мұраны бөлу нотариалдық тәртіппен жүргізіледі.

Мұраны бөлудің үшінші әдісі – сот арқылы бөлу де өмірде кездеседі. Мұраны бөлу туралы даулар сотта жалпы талап өндірісі тәртібі бойынша жүргізіледі. Сот шешімінде белгілі Мұрагерлерге тиісті үлес немесе әрбір мұрагерлердің меншігіне сот шешімінде аталған заттар берілген болса, мұралық мүлікті реалды түрде бөлу жүзеге асырылғандығы көрсетіледі.

Заң бойынша мұрагерлікте де, өсиет бойынша мұрагерлікте де мұраны бөлу мұрагерлер арасында жүргізілмесе, мұра мұрагерлерге ортақ үлестік меншік құқығы ретінде рәсімделеді. Осыған байланысты мұралық мүлікті бөлу өте қажет болса, онда ол мұраға құқық туралы куәлікті алғанға шейін жүргізілуі керек. Мүлікті бөлген жағдайда әрбір мұрагер жеке меншікке мұрагерлік құқық туралы куәлік ала алады. Егер мұраға мұрагерлік құқық рәсімделгенге шейін мүлік бөлінбесе және мұрагерлер жалпы үлестік меншікке мұрагерлік құқық туралы куәлік алса, онда мұндай құжаттарды рәсімдегеннен кейін мұрагерлер Азаматтық кодекстің ортақ үлестік меншік туралы тарауының ережелерімен мүлікті бөле алады. Бұл жағдайларда мұраға құқық туралы жаңа куәлік талап етілмейді. Мұнда құқық белгілеуші құжат ретінде мұраға құқық туралы куәлік және бөлу туралы келісім немесе сот шешімі болып табылады.

Мұралық мүлікті бөлгенде мұраны қабылдаған мұрагердің келісімімен оларға тиісті үлестерді мүмкіншілігіне нәрседей бөлінеді, тек төтенше жағдайда шешім қабылдаған кездегі бағамен ақшалай төлеммен өндіріледі.

Заң бойынша мұрагерлердің қатарына өсиеттің мазмұнына тәуелсіз мұраға белгілі бір үлесі бар заң бойынша мұрагерлердің ерекше категориясы бар. Лайықсыз мұрагерлерді қоспағанда, қажетті мұрагерлердің мұраға тиесілі құқығы болғандықтан бұл үлес міндетті деген атақ алды.

Азаматтық кодекстің 1069-бабына сәйкес мұрадағы міндетті үлеске мұра қалдырушының кәмелетке толмаған немесе еңбекке жарамсыз балаларының, сондай-ақ еңбекке жарамсыз жұбайы мен ата-анасының құқығы бар. Бұл тұлғалардың санаты заң бойынша мұрагерлердің бірінші кезегіне қатысты тұлғаларды және еңбекке қабілетсіз мұра қалдырушының асырауындағы адамдарды заң бойынша мұрагерлікке шақыру кезінде ескерілетін критерийлерге байланысты анықталады.

Мұрадағы міндетті үлеске бұл аталған тұлғалардан басқа заң бойынша мұрагерлердің, егер олар еңбекке қабілетсіз болса да басқа кезектердегі мұрагерлердің де, ұсыну құқығы бойынша мұрагерлік құқығы бар мұрагерлердің де құқығы жоқ. Заң бойынша мұрагерлік кезінде Азаматтық кодекстің 1069-бабына сәйкес мұра қалдырушының міндетті үлеске құқығы бар

мұрагерлері өсиеттің мазмұнына байланыссыз заң бойынша мұрагерлік кезінде әрқайсысына тиесілі болатын үлестің кемінде жартысын алады [3, 254 б.].

Мұндай үлеске құқығы бар мұрагерлердің міндетті үлесінің көлемін анықтаған кезде өсиет бойынша да, заң бойынша да мұраға алатынның барлығы, оның ішінде әдеттегі үй жабдықтары мен үй іші тұрмысында ұсталатын заттардан тұратын мүліктің құны және мұндай мұрагерлердің пайдасына белгіленген өсиеттік бас тартудың құны міндетті үлеске есептеледі. Мұрагерлердің мұрадағы міндетті үлесі мұраның ашылған күнінен бастап есептеледі. Заң бойынша мұрагерлердің міндетті үлеске құқығы оның мұра қалдырушымен бірге тұрғанымен және жалпы шаруашылықта бірге жүргізгенімен байланыстырылмайды.

Егер де міндетті үлеске құқығы бар мұрагерлер мұра мүлікті заңда белгіленген тәртіппен қабылдап алмаса, онда мүлік өсиет қалдырған мұрагерге өтеді. Міндетті үлеске құқық мұрагердің жеке өзімен ғана байланысты, сондықтан мұндай мұрагер тиісті мұраны алуға үлгермей қайтыс болса, оның міндетті үлесті алу құқығы трансмиссия ретінде оның мұрагерлеріне өтеді.

Міндетті үлес алатын мұрагерлердің құқығы бұзылған жағдайда, өсиетпен қалдырылған мұраның тек міндетті үлес бөлігі ғана заңсыз деп танылады. Мұрадағы міндетті үлеске құқығы бар мұрагер үшін белгіленген кез келген шектеулер мен ауырпалықтар тек мұрагерлердің міндетті үлесінен асатын оған көшетін бөлігіне қатысты жарамды болады. Егер тұратын жері анықталған, мұрагерлікке шақырылып, болмай қалған мұрагерлер Азаматтық кодекстің 1074-бабында көрсетілген алты ай мерзім ішінде мұрагерліктен бас тартпаса, қалған мұрагерлер өздерінің мұраны бөлісуді жүргізу ниеті туралы хабардар етуге міндетті. Егер мұра ашылған күннен бастап, бір жылдың ішінде болмаған мұрагерлердің тұратын жері анықталмаса және оның мұрадан бас тартқандығы туралы мәліметтер болмаса қалған мұрагерлер болмаған мұрагерге тиісті үлесті бөлек шығарып, өзара келісім бойынша бөлісті жүргізуге құқылы.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Корнеева И.Л. Наследственное право: Учебник и практикум для вузов. 5-е изд., перераб. и доп. – Москва: Издательство Юрайт, 2021. – 331 с.
- 2 Қазақстан Республикасының 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-ХІІІ Азаматтық кодексі (20.04.2023 жылғы берілген өзгерістер мен толықтырулармен) // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000/_k941000_hm.
- 3 Жайлин Ғ.А. Қазақстан Республикасының азаматтық құқығы (Ерекше бөлім). – Алматы, 2012. – 407 б.

ҒТАМР 10.27.01

АДАМ ҚҰҚЫҒЫ – ЕҢ ҚЫМБАТ ҚАЗЫНА

К.С. Пирназарова

*Оқытушы, Шымкент қаласы Білім басқармасының Политехникалық колледжі,
Шымкент қ.*

Мақалада адам және адам құқығы туралы әр түрлі түсініктер баяндалады. Адам құқығы, оның қамтамасыз етілуі – әлемдік тұрақты даму стратегиясының маңызды факторы болатын демократиялық, құқықтық құндылықтарға негізделген мемлекет дамуының түпкілікті мақсаты және басты нәтижесі. Азаматтық қоғамды қалыптастыру мен құқықтық мемлекеттің қалыптасуының басты шарты азаматтардың құқықтық мәдениетін қалыптастыру, соның ішінде оның құрамды бөлігі – адам құқығының мәдениеті.

Түйін сөздер: адам құқығы, заң, мемлекет басшысы, Конституция.

Қазіргі әлемдік қауымдастықтың дамуы адам құқығы мәселесіне көбірек көңіл бөлу керек екендігін анықтап отыр.

Адам құқығы мен бостандығының заңды тұрғыда бекітілуі, олардың қамтамасыз етілуі саяси, экономикалық, әлеуметтік, мәдени жүйелердің қалыптасып, динамикалық дамуының қажетті шарттары болып табылады. Адам құқығы, оның қамтамасыз етілуі – әлемдік тұрақты даму стратегиясының маңызды факторы болатын демократиялық, құқықтық құндылықтарға негізделген мемлекет дамуының түпкілікті мақсаты және басты нәтижесі.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев Жолдауында адам құқығын қорғау мәселесін саяси жаңғырумен қатар қояды.

Еліміздің құқық қорғау мәселелерін ілгерілетудегі жоғары нәтижелілігін ерекше атап өткен Мемлекет басшысы кеңесте сөйлеген сөзінде: «Мен адам құқықтарын қорғау бағытына ерекше назар аударамын, өйткені оның жай-күйі, сайып келгенде, біздің қоғамның даму деңгейіне әсер етеді» – деп атап өтті.

Біз құқықтық және әділ мемлекет құру жолымен кезең-кезеңімен ілгерілеп келеміз. Мұны ел Президенті «Мемлекетіміздің стратегиялық бағдарының басым міндетінің бірі – саяси жаңғыруды біртіндеп жүзеге асыру» деп түсіндіреді. Ал бұл міндет соңғы үш жылда адам құқығын қорғау саласына едәуір өзгерістер енгізіп, осы бағыттағы жұмыстарды біршама ілгерілетіп түскені анық. Солардың ішіндегі елеулісі – Үкімет бекіткен Адам құқығын қорғау жөніндегі кешенді жоспар.

Осыдан 28 жыл бұрын қабылданған Ата Заңымызда да еліміз өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырып, ең қымбат қазынасын – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары деп бекітті.

Ел дамуының ең маңызды құжатына айналған Конституцияның алғашқы екі бөлімі халықаралық құқықтық шарттарға сай адам құқықтарын қорғауға негізделген. Жалпы әлеуметтік және экономикалық, азаматтық пен саяси құқықтың барлығын бір жерге біріктірсек те, нормалардың ішінде адам құқының қорғалуы басымырақ түседі.

Отыз жылдан бері қастерлеп келе жатқан тәуелсіздігіміздің басты ұстанымының бірі де осы – адам құқықтарының сақталуы. Шындап келгенде, бұл біздің ең жанды жеріміз. Өйткені «Мемлекеттік биліктің бірден-бір бастауы – халық» болса, басты заңға сәйкес «Адамның және азаматтың өз құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыруы басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын бұзбауға, конституциялық құрылыс пен қоғамдық имандылыққа нұқсан келтірмеуге тиіс».

Ең алдымен айтатынымыз – еліміз тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап-ақ әлемдік деңгейдегі құқықтық қалыптың барлығын, соның ішінде адам мен азаматтардың құқықтары мен мүдделеріне ерекше мән берді. Ата Заңның алғашқы бабында да «Мемлекеттің ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» деп тайға таңба басқандай жазылды. Яғни еліміз ең бірінші орынға адамды қойды. Алдымен оның өмірін жоғары бағалады. Сол себепті де айналамыздағы жұрттың барлығы Қазақ елін жай ғана мемлекет деп емес, адам құқығын қамтамасыз ететін егемен ел деп біледі. Сабырмен сансыз қиындықтарды жеңген еліміз ең бірінші мемлекет деген ұғымның емес, адам деген асыл құндылықтың бағасы биік тұратынын айшықтап берді.

Азаматтық қоғамды қалыптастыру мен құқықтық мемлекеттің қалыптасуының басты шарты азаматтардың құқықтық мәдениетін қалыптастыру, соның ішінде оның құрамды бөлігі-адам құқығының мәдениеті.

Адамның құқықтық мәдениеті, адам құқығы мәдениетінің қажеттілігі артты, яғни адамдар тек қана Конституцияны, өз елінің заңдарын, өзінің құқықтары мен міндеттерін ғана біліп қоймай, сонымен бірге өзінің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғай алуы, мемлекеттік және қоғамдық өмірде белсенділігін арттыруы, Қазақстан Республикасында азаматтық қоғамды қалыптастырудың аса қажетті мүшесі болуы керек.

Үш ғасыр патша өкіметінің езгісін көріп, 70 жыл бодандықта болған еліміз егемендігін жариялаған алғашқы күннен-ақ мемлекет үшін ең басты құндылық адам екенін айтып келеді. Қазақтың керемет қасиеті бар. Ол халқымыздың «Дүниеде адамнан асқан құндылық жоқ» деген таным-түсінігінен туындайды. Сол себепті де Ата Заңымызда мемлекет үшін ең басты құндылықтың адам болып белгіленуі – заңдылық.

Ал адам құқықтары мен бостандықтарын, мүдделерін қорғау – әуел бастан Қазақстан саясатының басты бағыты болып саналады. Сол себепті де

Мемлекет басшысының Жарлығы осы жауапты шешімнің салмағын арттырып, жауапкершілігін зорайта түсті. Адам құқықтары саласындағы нақты шараларды одан әрі жүзеге асыру саяси жаңғырудың маңызды кезеңі екенін Президенттің өзі де атап өткен еді.

Адамның ажырамас табиғи құқықтары деген ұғым бар. Бұл құқықтар мен құндылықтар адамға туа бітеді. Жаратылыстың құдіреті сол – адам дүние есігін ашқанда нәсіліне, дініне, тіліне, туған жері мен ұлтына қарамай бәрі тең және олардың құқықтары бірдей. Оның ең бастысы – өмір сүруге деген құқығы. Конституцияның 15-бабын есіңізге түсіріп көріңіз. Онда: «Әркімнің өмір сүруге құқы бар» деп жазылған. Демек кез келген мемлекет ең алдымен адамның жайлы өмір сүруіне жағдай жасауы керек. Мұның сыртында адамның саяси, әлеуметтік, экономикалық, мәдени, тіпті экологиялық құқықтары бар.

Ең бастысы – Президенттің «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасы сөзден нақты іске бет бұрғанын аңғартады. Осы тұста құқық қорғау органдары мен депутаттық корпус жұмыстарының тиімділігі таразыға түсері анық. Бір сөзбен айтқанда, адам құқықтарына қатысты мемлекеттік мекемелердің барлығына маңызды әрі жауапкершілігі зор миссия жүктеліп отыр.

Қазақстан – құқықтық мемлекет. Бізде бұл туралы арнайы доктрина да бар. Ал құқықтық мемлекеттің қалыптасуы мен өркендеуі, елдегі демократиялық процестердің дамуы адам бостандығы мен құқығын сақтау сынды ең асыл құндылықтарымен тікелей байланысты. Басты ұстанымы да адамның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету және оларға қысым жасауға жол бермеу болып қала береді.

Конституцияның барлық нормасы заңдарда және заң актілерінде тікелей көрініс табуы керек. Бұған елімізде барлық жағдай жасалған. Өйткені Конституция – қағаз бетінде қалатын сөздер емес, нақты істің алгоритмі.

Бір ғана мысал келтіре кетейік. Дүниежүзілік адам саудасына қарсы күрес күніне орай жыл сайын 30 шілдеде елімізде «Мен адам саудасына қарсымын!» ұранымен түрлі іс-шаралар ұйымдастырылады. Дәл осы күні БҰҰ Бас Ассамблеясының «Адам саудасына қарсы күрес жөніндегі күш-жігерді үйлестіруді жақсарту» қарары бекітілді. Жыл сайын үкіметтік емес ұйымдар халықпен, серіктес мекемелермен және полиция органдарымен бірге әлеуметтік желілерде осы тақырыпқа арналған роликтер мен ақпараттар жариялап, азаматтарға құқықтық кеңес береді. Азаматтарға, оның ішінде өмірде түрлі қиындықтарға тап болған мигранттарға көмек көрсетіледі. Ал мұндай игі іске бастамашы болған акцияларға қатысушылардың саны жыл сайын артып келеді. Осының бәрі не үшін қажет? Ең алдымен, халықты адам құқықтары және адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы саласында сауаттандыру үшін керек. Өйткені қоғамда «адамның қадір-қасиеті бәрінен қымбат» деген ұғым туралы түсінік қалыптастырып алмай, мықты мемлекет құру мүмкін емес. Сондықтан Ата Заңымыз айқындап берген, ал Президенттің «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Жолдауында «мықты, әділ әрі озық мемлекет құрудың бірден-бір дұрыс жолы» деп

басымдық берілген адам құқығы әрбір қазақстандықтың сана-сезімінде, іс-әрекетінде әрқашан бірінші орында тұруы қажет. Себебі адам құқығы қашаннан ең биік құндылық болып қала береді.

Қолданылған әдебиеттер

1 Қазақстан Республикасының конституциясы. 2007.

2 Исакова Г.Қ., Ғазизова Н.С., Сембаева А.Б. Қазақстан Республикасындағы адам құқығы: Оқу құралы. – Астана: Фолиант, 2008. – 296 б.

3 Әділжан Б. Адам құқығы – ең қымбат қазына. – Егемен Қазақстан, 2021 ж., 18 қараша.

ҒТАМР 10.91

ҚАЗАҚСТАНДА ТАБИҒАТТЫ ҚОРҒАУҒА БАЙЛАНЫСТЫ ҚҰҚЫҚТЫҢ VIII-XIV ҒАСЫРЛАРДА ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ

А.М. Бытымбаев, Н.С. Газизова

Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей қ.

Мақалада Қазақ жерінде табиғатты қорғауға байланысты құқықтың қалыптасуы мен дамуы қарастырылып зерттеу жүргізілген. Зерттеу нәтижесінде оның VIII ғасырда Қазақстанға Ислам дінінің енуімен Шариғат заңдарында және 1219-1224 жылдардағы моңғолдар шапқыншылығы нәтижесінде Қазақстан Шыңғыс-хан империясының құрамына кіргендіктен Шыңғыс хан империясы аумағында қолданыста болған тұрақты заң «Ұлы Жаса» заңында көрініс тапқаны анықталған. Осыған сәйкес, еліміздегі экологиялық мәселелер сонау ата бабамыздан келе жатқан сұрақтардың бірі ретінде болғаны белгілі болып отыр. Ресей Федерациясында экологиялық мәселе XVII ғасырдан бастау алатын болса осы экологиялық мәселелер біздің елімізде атап айтқанда қазақ жерінде сонау ислам дінінің келуімен қатар Шыңғыс Хан империясы дәуірінде де заң тұрғысынан қаралғандығы және реттелгендігі айқындалған.

Түйін сөздер: табиғат, табиғатты қорғау, экология, экологиялық құқық, құқық.

Еліміз егемендігін жариялап тәуелсіз мемлекет болып, шекараларын шегендегелі ширек ғасырдай уақыт өтті. Осы уақыт аралығында мемлекетіміз қоршаған табиғи ортаға үлкен көңіл бөліп келді. Еліміздің Конституциясында қоршаған табиғи ортаны қорғауға байланысты бірнеше баптар қарастырылып кепілдіктер берілген. Атап айтсақ, Қазақстан Республикасы Конституцияның 6-бабының 3-бөлігінде: «Жер және оның қойнауы, су көздері, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, басқа да табиғи ресурстар мемлекет меншігінде болатыны қарастырылған. Жер, сондай-ақ заңда белгіленген негіздерде, шарттар мен шектерде жеке меншікте де болуы мүмкін» деп көрсетіліп, қарастырылған [1]. Осы Қазақстан Республикасының Конституциясында қарастырылып, кепілдік берілген жердің қойнауы, су көздері, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, басқа да табиғи ресурстар мемлекеттің меншігінде болатындығы белгіленген. Яғни, жердің қойнауы, су көздері, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, басқа да табиғи

ресурстар мемлекетпен қорғалатындығы Қазақстан Республикасының Конституцияның 38-бабының талабына сай Қазақстан Республикасының азаматтары табиғатты сақтауға және табиғат байлықтарына ұқыпты қарауға міндетті болып табылатындығымен байланысты [1]. Осы бапқа сәйкес Қазақстан Республикасының азаматтарына табиғатты сақтауға және табиғи байлықтарды ұқыпты қарауға мідет жүктелген.

Қазақстан Республикасының Конституциясында кепілдік берілген жердің қойнауы, су көздері, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, басқа да табиғи ресурстарын қорғауды жүзеге асыру қылмыстық заңда кеңінен қарастырылған. 2014 жылы 3-шілдеде қабылданып, 2015 жылдың 1-қаңтарынан бастап қоланысқа енгізілген Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде «Экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар» деп аталатын 13-тарау экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтарға арнайы арналған [2]. Экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 324-бабы мен 343-бабының арасындағы жиырма бапта қарастырылып, қамтылған. Осының өзінен экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтармен күрестің жүйелі түрде қалыптасып, даму кезеңдерден өтіп келе жатқанын көруге болады. Экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтарға арнайы бір тарау арналып жеке институт ретінде қарастырылуы оның өзектілілігін көрсетеді.

Еліміздің Конституциясында кепілдік берілген жердің қойнауы, су көздері, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, басқа да табиғи ресурстары тек тәуелсіздік алғаннан бері ғана емес оған дейін де қорғалып келген.

Табиғатты қорғауға байланысты құқықтың қалыптасуы мен дамуы, тарихта ерте замандардан бастау алады. Г.Н. Борзенкова мен В.С. Комисарова экологиялық қылмыстардың даму тарихын зерттей келе, Ресейде экологиялық қылмыстарға байланысты жауаптылық XVII ғасырдан, патша Алексей Михайлович (1629-1676 жылдары) билік еткен уақыттан бастап орын алғанын айтады [3]. Ал, қазақ жерінде зерттеудің нәтижелеріне сай қоршаған табиғи ортаны қорғауға қатысты заңдардың оған дейін де болғаны белгілі болды. 1219-1224 жылдардағы моңғолдар шапқыншылығы нәтижесінде Қазақстан мен Орта Азия Шыңғыс-хан империясының құрамына кірді [4]. Шыңғыс хан империясы аумағында тұрақты заң «Ұлы Жаса» қолданыста болған. Осы заңда қоршаған табиғи ортаға байланысты тыйымдар қарастырылған. Джон Мэн «Шыңғыс ханның көшбасшылық құпиясы» атты кітабында Моңғолдың тұңғыш құқықтық жүйесінің пайда болуы туралы былай деп жазады – «Заңдардың тағы бір тобы бұдан гөрі қатал болды. Жансыздық үшін, суға дәрет сындырғаны немесе оны ластағаны үшін өлім жазасы белгіленді» [5, 93 б.]. Джон Мэннің атап отырғанынан біз сол Шыңғыс хан империясы аумағында қолданылған «Ұлы Жаса» заңында экологияны қорғауға бағытталған заң нормаларының болғандығын аңғарамыз.

Ал, Алтын Орда тағына 1312 жылы отырған Өзбек хан ислам дінінің сопылық бағыты иасауия тариқатын мемлекеттік дін ретінде қабылдайды.

Мемлекеттің басқару жүйесін көне түркілік мемлекет басқару жүйесіне келтіреді.

Өзбек ханнан кейін таққа отырған Жәнібек хан иасауи тариқатынан бас тартып, шариғат жолына бет бұрады [6, 101-102 б.].

Осыдан, XIV ғасырдан елімізде қасиетті Ислам діні мемлекет басқару жүйесі ретінде мемлекеттің діні ретінде толық қабылданып шариғи заңдар қолданыста болған. Бірақ қазақ жерінде шариғат заңдар XIV ғасырдан ғана емес оған дейін де, Шыңғыс хан шапқыншылығынан бұрын да қолданыста болғандығын «Исламның Қазақстанда таралуы» атты Жанұзақ Ғазитовтың еңбегінен көруге болады.

Орталық Азия мен Қазақстанға исламның енуі VII-VIII ғасырларға жатқызылады. Алғашқы араб-дін таратушылары 670 жылдардан бастап келе бастады. VIII ғасырдың басында Орталық Азияда миссионерлік қозғалыстың жандануы байқалады.

Исламның түбегейлі орнығуына VIII ғасырдың ортасында, 751 жылы Тараз қаласының маңындағы араб әскербасы Зияд ибн Салих пен қытай қолбасшысы Гао Сяньчи арасында бірнеше күнге созылған Атлах шайқасында арабтардың жеңіске жетуі айтарлықтай ықпалын тигізді. Қытай әскері күйрей жеңіліп, Жетісу мен Шығыс Түркістан азат етіледі. Араб әскерінің бұл жеңісі Орта Азия жерінде ислам діні мен мәдениетінің орнығуының бастуы еді.

Қазіргі уақыттағы Қазақстан жеріне исламның таралуы бірнеше ғасырларға созылды. Бастапқыда жаңа дін оңтүстік өңірлерге ене бастады. X ғасырдың аяғына қарай ислам Жетісу мен Сырдариядағы отырықшы халықтың басты дініне айналды. X ғасырдың басында мұсылмандықты Қарахан әулеті билігінің негізін қалаушы Сатұқ қабылдайды, ал оның ұлы Боғра-хан Харұн Мұса 960 ж. Исламды мемлекеттік дін деп жариялайды [7]. Яғни VIII ғасырдың ортасынан бастап қазақ жеріне Ислам діні еніп қоғамдық қарым қатнастарда шариғат заңдары қолданылды деп айтуға болады. Ал, қасиетті Ислам дінінде табиғатқа деген көзқарас, табиғатқа деген құрмет, оны қорғау қасиетті Құран Кәрімде жазылған.

Қасиетті Ислам дінінің табиғатқа деген көзқарасын Құран Кәрімнен көруге болады. Адамды тәрбиелейтін қасиетті Құран кітабында жер адамдардың қауіпсіздік бесігі болып таныстырылған. «Таһа» сүресінің 53-шы аятында: «Ол сондай Алла, сендер үшін жерді бесік қылып жаратқан», – деп айтылған [7].

«Фұрқан» сүресінің 2-ші аятында «Көк пен жердің билігі тек Алланың қолында (Онда) бала жоқ. Оның құдіретіне теңдес келетін де ештеңе жоқ. Барлық нәрсені Алла өзі жаратты да, оларға лайық өлшемдерін белгіледі» деп қарастырылып, әр нәрсенің өлшемі болуын белгілеген [8, 308 б.].

Сонымен қатар Құран кәрімде қоршаған ортаның жойылуы мен ластануы «шабуыл жасалу» деп аталған. Осыған орай қоршаған ортаға зиян келтірген адамдар А...ның рахымдылығы мен махаббатынан мақрұм қалады. «Маиде» сүресінің 87-ші аятынан: «Әй, мүміндер! Алланың сендерге халал еткен жақсы

нәрселерін харам етіп, шектен аспаңдар. Шынында Алла шектен шығушыларды жақсы көрмейді», – деп оқимыз. [9]. Қасиетті Құран кәрімде табиғатқа байланысты бір емес бірнеше аяттар арналып, онда табиғатты қастерлеп оны белгілі мақсатпен қажетті мөлшерде пайдалануға рұқсат берілген. Ал оның жойылуы мен ластануы «шабуыл жасау» деп жазылып оған тыйым салынған.

Міне осыдан қазақ жерінде қоршаған табиғи ортаны қорғауға байланысты шариғат заңдарының VIII ғасырдың ортасынан бастап орын алғанын көруге болады.

Жоғарыда қарыстырылғандарды қортындылай келе, еліміздегі экологиялық мәселелер сонау ата бабамыздан келе жатқан сұрақтардың бірі ретінде болғаны белгілі болып отыр. Ресей Федерациясында экологиялық мәселе XVII ғасырдан басау алатын болса осы экологиялық мәселелер біздің елімізде атап айтқанда қазақ жерінде сонау ислам дінінің келуімен қатар Шыңғыс Хан империясы дәуірінде де заң тұрғысынан қаралғандығы және реттелгендігі білуге болады.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Қазақстан Республикасының Конституциясы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>.
- 2 Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. – Алматы: Юрист, 2014. – 204 б.
- 3 Курс уголовного права в пяти томах. // http://www.studylaw.narod.ru/kursup4/kursup4_5_2.htm.
- 4 Моңғолдардың Қазақстан территориясын жаулап алуы. Ұлыстардың құрылуы // http://testent.ru/load/ucheniku/istorija/mo_oldardy_aza_stan_territorijasyn_zhaulap_aluy_lystardy_ryluy/21-1-0-9197.
- 5 Мэн Д. Шыңғыс ханның көшбасшылық құпиясы. – Алматы: «VOX POPULI», 2010 – 216 б.
- 6 Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы № 1 (61), 2008. – 101-102 б.
- 7 Қазақстандағы Ислам // <http://e-history.kz/kz/contents/view/1053>.
- 8 Құран кәрім. – Алматы: Жазушы, 1991. – Қазақшасы – 578 б.
- 9 Табиғатқа құрмет – өмірге құрмет // <http://kazakh.tribe.ir/home/frequencies/item/19399-%D8%A7%D8%AD%D8%AA%D8%B1%D8%A7%D9%85-%D8%A8%D9%87-%D8%B7%D8%A8%DB%8C%D8%B9%D8%AA-5>.

**ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ
ЭКОНОМИКА**

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ И ЭКОНОМИКА

SOCIAL SCIENCES AND ECONOMICS

ҒТАМР 68.75.02

АГРАРЛЫҚ СЕКТОРДАҒЫ ӨНІМНІҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

А.М. Удасбекова

Аға оқытушы, магистр, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

Бүгінде ел экономикасының аграрлық секторында жедел шешім қабылдауды талап ететін көптеген проблемалар бар. Агроөнеркәсіптік кешеннің негізгі мақсаты агроөнеркәсіптік кешеннің тауарлық бағдарлануынан бас тарту және бәсекеге қабілетті және экспортқа бағдарланған ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру болып табылады.

Бәсекеге қабілеттілік бұл елдің экономикалық жағдайлары мен даму перспективаларын анықтайтын экономикалық көрсеткіш. Кез келген ел үшін ең бастысы – ұлттық қауіпсіздікті, оның ішінде азық-түлікті қамтамасыз ету. Ол үшін елде барлық қажетті ресурстар болуы керек. Табиғи ресурстарға қол жеткізу әсіресе ауыл шаруашылығында маңызды.

Бәсекеге қабілеттілік мәселесі экономиканың барлық салаларына қатысты, бірақ Агроөнеркәсіптік кешендегі бұл көрсеткіштің өсуі әлі тиісті деңгейге жеткен жоқ.

Салалық бәсекелестікке әсер ететін факторлар "бес күш"ретінде анықталады. М. Портердің бес күшті жағы: алмастырғыш өнімдердің тәуекелдерін талдау; жаңа ойыншылардың тәуекелдерін талдау; жеткізушілердің нарықтық күштерін талдау; тұтынушылардың нарықтық күштерін талдау; бәсекелестік деңгейін талдау [1].

Осы «бес күштің» ішінде ел экономикасының аграрлық секторында «бәсекелестік деңгейін талдау» іс жүзінде жұмыс істемейді.

Көптеген тауарлар бойынша Қазақстан импортқа тәуелді болып қалады, яғни ішкі нарықта бәсекелестік жоқ.

Жаһандық кеңістіктік Интеграция және жаһандану жағдайында аймақтық бәсекеге қабілеттіліктен тұратын елдердің бәсекеге қабілеттілігі мәселесі өзекті мәселеге айналууда.

Бәсекеге қабілеттілік аймақтық және ұлттық деңгейлерде мемлекеттік басқарудың әртүрлі деңгейлерінде қабылданатын стратегиялық шешімдердің дұрыстығына байланысты [2].

Агроөнеркәсіптік кешеннің ұлттық экономиканы дамытудағы рөлі, салада жұмыс істейтін шаруашылық жүргізуші ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігін және олардың бәсекелестік артықшылықтарын бағалау мәселесі үлкен экономикалық маңызға ие.

Тәуелсіздік жылдарында республика экономикасының аграрлық секторын қарқынды дамыту үшін көптеген бағдарламалар мен заңнамалық актілер қабылданды. Алайда, бүгінгі таңда агроөнеркәсіптік кешенді тұрақты дамытудың кешенді тұжырымдамасы әлі әзірленбеген. Себебі, ұйым ретінде агроөнеркәсіптік кешен көптеген сұраныс пен ұсыныс факторларының қиылысында орналасқан және осы кешеннің әрбір нақты кәсіпорны әртүрлі жағдайларда және шектеулерде әртүрлі уақыт аралығында жұмыс істейді, сондықтан әртүрлі мақсаттарға ие.

Агроөнеркәсіптік кешен негізгі процестердің үш түрін біріктіреді: өндіріс, өнімді сату және жұмсалған ресурстарды өндіру. Сонымен қатар, бұл процестердің әрқайсысы тұрақты емес және инновацияның бір түрі емес. Сондықтан осы экономикалық кәсіпорындар орналасқан ауыл шаруашылығы кәсіпорындары мен өңірлердің инвестициялық ресурстарын тиімді және ұтымды пайдалану қажет.

Осы тұрғыдан алғанда, өңірлік агроөнеркәсіптік кешенді дамыту үшін инвестициялық мүмкіндіктерді барынша тиімді пайдалану, тұтастай алғанда өңірлік экономиканың дамуына әсерін бағалау және ауыл шаруашылығы өндірісінің бәсекелестік артықшылықтарын дамыту тетіктерін құру маңызды [3].

Зерттеу барысында біз аграрлық сектордың бәсекеге қабілеттілігіне әсер ететін бірқатар сыртқы және ішкі факторларды, сондай-ақ аграрлық азық-түлік кешенінің дамуына әсер ететін факторларды анықтадық (1-кесте).

Кесте 1. Өңірлік агроазық-түлік кешенінің ішкі және сыртқы ортасының бәсекелестік факторларының жіктелуі.

Сыртқы факторлар	Ішкі факторлар
– географиялық және экологиялық факторлар; – іске асырылатын мемлекеттік және өңірлік бағдарламалар; – саланың ғылыми-техникалық және инновациялық даму деңгейі; – экономикалық факторлар (кредиттік, салықтық, сақтандыру саясаты)	– өндірістік факторлар; – ұйымның іскерлік беделі; – материалдық-техникалық база; – еңбек әлеуеті; – жеткізушілермен және контрагенттермен өзара іс-қимыл; – өнімді өткізу арналарының дамуы; – әлеуметтік, тұрмыстық инфрақұрылымды дамыту.
<i>Ескерту: әдебиет көзіне негізделген [4].</i>	

Бәсекеге қабілеттіліктің сыртқы факторлары үнемі бақылау мен талдауды қажет етеді, өйткені ішкі және сыртқы нарықтардағы өзгерістерге тез жауап беру қажет.

Қазақстан Республикасының аграрлық секторының бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін оларды тиімді басқару қажет. Ұйымның бәсекеге қабілеттілігін басқару-бұл тұтастай алғанда тиімділік пен тиімділікке, атап айтқанда оның өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігіне әсер ететін ұйымды басқару

функцияларын қамтитын процесс., оның ішінде әкімшілік басқарудың толық циклі-бәсекеге қабілеттіліктің «проблемасын» басқару процесі [5, 6, 7].

Бәсекелестік көрсеткіштер басқару деңгейіне байланысты өзгереді:

- операциялық деңгейде-қызметтердің бәсекеге қабілеттілігінің интегралды көрсеткіші;
- тактикалық деңгейде-кәсіпорын жағдайының кешенді көрсеткіші;
- стратегиялық деңгейде-инвестициялар тарту. Бәсекеге қабілеттіліктің сыртқы факторлары үнемі бақылау мен талдауды қажет етеді, өйткені ішкі және сыртқы нарықтардағы өзгерістерге тез жауап беру қажет.

Қазақстан Республикасының аграрлық секторының бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін оларды тиімді басқару қажет. Ұйымның бәсекеге қабілеттілігін басқару-бұл тұтастай алғанда тиімділік пен тиімділікке, атап айтқанда оның өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігіне әсер ететін ұйымды басқару функцияларын қамтитын процесс., оның ішінде әкімшілік басқарудың толық циклі-бәсекеге қабілеттіліктің "проблемасын" басқару процесі [5, 6, 7].

Бәсекелестік көрсеткіштер басқару деңгейіне байланысты өзгереді:

- операциялық деңгейде-қызметтердің бәсекеге қабілеттілігінің интегралды көрсеткіші;
- тактикалық деңгейде-кәсіпорын жағдайының кешенді көрсеткіші;
- стратегиялық деңгейде-инвестициялар тарту.

Бәсекеге қабілеттілікті арттырудың экономикалық тетіктерін таңдау және негіздеу кәсіпорынның қызметін бағалау және мүмкіндіктер мен тәуекелдерді анықтау негізінде анықталады, бұл кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін арттыру жөніндегі шаралардың нақты тізімін анықтауға мүмкіндік береді.

Дамыған елдердегі аграрлық сектордың тиімділігі мен бәсекеге қабілеттілігі ауыл шаруашылығы кооперациясының (өнімді өңдеу, сақтау және өткізу, логистика және фермерлерге кредиттік қызметтер көрсету саласында) және агроөнеркәсіптік интеграцияның жоғары деңгейін дамытумен байланысты. Әлемнің дамыған елдерінде аграрлық сектордың өнімділігін, тиімділігі мен бәсекеге қабілеттілігін арттыратын, азық-түлік нарығына қатысушылардың инновациялық даму және өзара іс-қимыл мүмкіндіктерін кеңейтетін, ауылдық аумақтардың дамуына ықпал ететін агрокластерлер кеңінен дамуда. Кластерлердің қалыптасуы халықаралық бәсекелестіктің шиеленісуіне аймақтық қорғаныс реакциясы болып табылады [8].

Еуропалық Одақ елдерінде ауылшаруашылық кластерімен қатар, әсіресе мал өсірушілер мен фермерлер арасында ауылшаруашылық кооперациясы дамып келеді. Францияда шошқа етінің шамамен 70%-ы маркетингтік ынтымақтастық арқылы, Нидерландыда – 26%, Германияда – 25% сатылады. Мысалы, Швецияда 18 аймақтық ынтымақтастық қауымдастығы бар. Неғұрлым күрделі мәселелерді шешу және фермерлердің мүдделерін қорғау үшін Ұлттық фермерлер кооперативтері қауымдастығы құрылды [9]. Бәсекеге қабілеттілікті арттырудың экономикалық тетіктерін таңдау және негіздеу кәсіпорынның қызметін бағалау және мүмкіндіктер мен тәуекелдерді анықтау негізінде

анықталады, бұл кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін арттыру жөніндегі шаралардың нақты тізімін анықтауға мүмкіндік береді.

Дамыған елдердегі аграрлық сектордың тиімділігі мен бәсекеге қабілеттілігі ауыл шаруашылығы кооперациясының (өнімді өңдеу, сақтау және өткізу, логистика және фермерлерге кредиттік қызметтер көрсету саласында) және агроөнеркәсіптік интеграцияның жоғары деңгейін дамытумен байланысты. Әлемнің дамыған елдерінде аграрлық сектордың өнімділігін, тиімділігі мен бәсекеге қабілеттілігін арттыратын, азық-түлік нарығына қатысушылардың инновациялық даму және өзара іс-қимыл мүмкіндіктерін кеңейтетін, ауылдық аумақтардың дамуына ықпал ететін агрокластерлер кеңінен дамуда. Кластерлердің қалыптасуы халықаралық бәсекелестіктің шиеленісуіне аймақтық қорғаныс реакциясы болып табылады [8].

Еуропалық Одақ елдерінде ауылшаруашылық кластерімен қатар, әсіресе мал өсірушілер мен фермерлер арасында ауылшаруашылық кооперациясы дамып келеді. Францияда шошқа етінің шамамен 70%-ы маркетингтік ынтымақтастық арқылы, Нидерландыда – 26%, Германияда – 25% сатылады. Мысалы, Швецияда 18 аймақтық ынтымақтастық қауымдастығы бар. Неғұрлым күрделі мәселелерді шешу және фермерлердің мүдделерін қорғау үшін Ұлттық фермерлер кооперативтері қауымдастығы құрылды [9].

Финляндияда ауылшаруашылық кооперативтері фермерлерге ауылшаруашылық өнімдерін өндіруге, сатуға, өңдеуге және логистикаға қажетті жағдай жасайды (кооперативтер 50% – тыңайтқыш, 65% – жем, 40% – техника мен отын), несиелер мен қызметтер. Кооперативтер ауылшаруашылық және өнеркәсіптік секторларды біріктіреді. Олар ет пен ет өнімдерінің 75%-дан астамын және сүт өнімдерінің 92% өндіреді.

ЕО елдері тұрақты сатып алу бағаларын ұсынады және ауылшаруашылық өнімдерінің экспортын субсидиялайды. Батыс Еуропа елдерінде ауыл шаруашылығы секторы ауыл шаруашылығы өндірісінің табиғи-климаттық жағдайларына байланысты субсидияланады. Елдегі климат неғұрлым күрделі және қатал болса, ЖІӨ-ге қатысты мемлекеттік ауыл шаруашылығы шығындары соғұрлым көп болады (2-кесте).

Кесте 2. Ауыл шаруашылығы секторының ЖІӨ-дегі субсидиялардың үлесі.

Мемлекет	Аграрлық сектордың ЖІӨ-дегі субсидиялардың үлесі, %	Мемлекет	Аграрлық сектордың ЖІӨ-дегі субсидиялардың үлесі, %
Франция	7,1	Дания	17,7
Германия	13,7	Великобритания	27,2
Ирландия	14,8	Норвегия	32,5
Австрия	13,7		

Ескерту: әдебиет көзіне негізделген [44].

Аграрлық сектордағы шетелдік тәжірибе көрсеткендей, мемлекеттік қолдау шаралары бәсекеге қабілетті ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіруде шешуші рөл атқарады. Экономикалық дамудың әртүрлі деңгейіне қарамастан, барлық зерттелген елдердің үкіметтері азық-түлік нарығындағы бағаны реттеу, шығындарды субсидиялау, салықтық және несиелік реттеу, протекционистік сыртқы сауда саясаты және т.б. сияқты әртүрлі шаралар арқылы ауылшаруашылық өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін қажетті жағдайлар жасайды [10].

Зерттеу нәтижелері агрокластердің агроөнеркәсіптік кешеннің интеграциясын күшейту жағдайында кәсіпорындардың өзара іс-қимылының тиімді нысаны екенін дәлелдеуге мүмкіндік береді. Қазіргі өңірлік нарық қазақстандық өнімдерге, әсіресе жармаға, етке, сүтке, көкөністерге және олардың терең өңделген өнімдеріне жоғары сұранысқа ие.

Шет елдердің тәжірибесін зерделеу экономикалық дамудың әртүрлі деңгейлеріне қарамастан экономиканың аграрлық секторының бәсекеге қабілеттілігін қолдау, шығындарды субсидиялау, салықтар мен кредиттерді реттеу, сыртқы сауда саясатын қорғау, ауыл кәсіпкерлерін қолдау жөніндегі мемлекеттік шаралар және т.б. мақсатында азық-түлік нарығын бағалайды.

Қолданылған әдебиеттер

1 Майкл Портер. Конкурентная стратегия: методика анализа отраслей и конкурентов». – М.: Изд-во Альпина Паблишер, 2016.

2 Ермишина А.В. Конкурентоспособность региона: <http://www.cfin.ru/management/strategy/competitiveness.shtml>.

3 Гуриева Л.К. Парадигмы и стратегии конкурентного развития региона // Труды седьмой международной научно-практической конференции: Регионы России: стратегии и механизмы модернизации, инновационного и технологического развития. – М.: РАН ИНИОН, 2011. – С. 90-95.

4 Гятов Д.В. Ежемесячный теоретический и научно-практический журнал «Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий». – 2020. – № 7.

5 Райзберг Б.А. Современный экономический словарь / Б.А. Райзберг, Л.Ш. Лозовский, Е.Б. Стародубцева. – Изд. 5-е, перер. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2006. – 495 с.

6 Чурсин А.А. Теоретические основы управления конкурентоспособностью: теория и практика: монография. – М.: Спектр-прибор, 2012. – 521 с.

7 Прохорова А.И. Управление конкурентоспособностью предприятий сферы услуг: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05. – М., 2011. – 182 с.

8 Султанова Г.Т. Агропромышленная интеграция как одна из эффективных форм межотраслевого взаимодействия предприятий аграрного производства // Гуманитарные и экономические науки: проблемы и пути их решения: сб. тр. междунар. науч. практ. конф. – Челябинск, 2018. – С. 221-228.

9 Юнусова П.С., Ахмедова Ж.А. Зарубежный опыт достижения конкурентоспособности сельскохозяйственной продукции. // АПК и сельское хозяйство. <http://www.rppe.ru>.

10 Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2013: OECD Countries and Emerging Economies. OECD. – 2013.

SRSTI 06.71.45

EXPLORING THE LATEST TRENDS IN EDUCATION: A LOOK AT THE MOST IN-DEMAND FORMS OF LEARNING

N. Kaidarova

DBA candidate Kazakh-British Technical University Almaty

Education has always been a dynamic field, with new trends and technologies constantly emerging to improve the learning experience. In recent years, the rise of digital technology and the internet has brought about a significant shift in the way education is delivered. As a result, online learning has become one of the most popular and in-demand forms of learning today. However, education is not a one-size-fits-all approach, and there are other trends that are gaining momentum, such as personalized learning, which tailors education to individual needs, and blended learning, which combines traditional and online learning methods. In this article, we will explore the latest trends in education and examine the advantages and disadvantages of online learning, personalized learning, and blended learning.

Key words: online education, in-demand forms of learning, blended learning, hyflex learning, hybrid format.

Education is an essential aspect of personal growth and development, and in recent years, modern trends in education have emerged to meet the changing needs of students and society. With the advent of new technologies and the increasing demand for education worldwide, it is essential to explore the most demanded forms of education in today's world.

Online learning has become increasingly popular in recent years, especially with the emergence of the COVID-19 pandemic. The education industry has witnessed tremendous changes over the past few years, and the pandemic further accelerated the pace of these changes. The traditional classroom setup is no longer the only option for students, and many alternative forms of learning have emerged, making education more accessible, flexible, and personalized. Online learning offers students flexibility and convenience, allowing them to access educational content from anywhere, at any time, and at their own pace. Online learning platforms such as Coursera, Udemy, and edX have made it possible for students to take courses from some of the world's best universities and learn new skills in a variety of fields. According to a report by eLearning Industry, the global e-learning market is projected to reach \$325 billion by 2025. Additionally, a study by the Babson Survey Group found that 33% of college students take at least one course online.

Another trend in education is blended learning, which combines traditional classroom instruction with online learning. Blended learning provides students with the best of both worlds, as they can benefit from face-to-face instruction and the flexibility of online learning. Blended learning is particularly popular in higher education, where students often have busy schedules and need to balance their academic work with other responsibilities. The Clayton Christensen Institute reports that more than half of all K-12 schools in the US have implemented some form of blended learning. Additionally, a survey by the National Center for Education Statistics found that 45% of postsecondary students took at least one distance education course in the 2017-2018 academic year.

Personalized learning is another trend that is gaining popularity in education. This approach tailors the educational experience to the individual needs and interests of the student, using technology to create a customized learning experience. Personalized learning is particularly effective in addressing the diverse learning styles and needs of students, allowing them to progress at their own pace and focus on areas where they need more support. A study by the RAND Corporation found that students in personalized learning environments made greater academic gains than their peers in traditional classrooms. Additionally, a survey by the Bill and Melinda Gates Foundation found that 93% of teachers believed that personalized learning could improve student outcomes.

Project-based learning is another approach that is gaining traction in education. Project-based learning involves students working on real-world projects that are designed to help them develop critical thinking, problem-solving, and collaboration skills. Project-based learning provides students with opportunities to apply their knowledge and skills in practical situations, preparing them for the challenges they will face in the workplace and in their personal lives. According to a report by the Buck Institute for Education, 85% of teachers who use project-based learning report that their students develop better problem-solving skills. Additionally, a study by the National Science Foundation found that project-based learning increased student engagement and improved their understanding of science concepts.

Finally, STEM education (Science, Technology, Engineering, and Mathematics) is an approach that focuses on teaching these specific subjects in an integrated and interdisciplinary manner. STEM education aims to prepare students for the demands of the 21st-century workforce, where proficiency in these subjects is increasingly important. The US Bureau of Labor Statistics projects that employment in STEM occupations will grow by 8.8% between 2018 and 2028, outpacing the growth rate of non-STEM occupations. Additionally, a report by the National Science Board found that the number of US students earning degrees in STEM fields has increased by 37% since 2009.

Education is continually evolving to meet the changing needs of students and society. Modern trends in education, such as online learning, blended learning, personalized learning, project-based learning, and STEM education, offer students a range of options to choose from, allowing them to find the best fit for their learning style and interests. As the world becomes increasingly interconnected, it is essential

that we continue to invest in education and explore new ways to prepare students for the challenges of the future.

Based on the available information we have explored the most. Demanded form of education and have selected nine forms of learning that are currently relevant to the world society and Kazakhstani universities. These forms are presented at the figure 1.

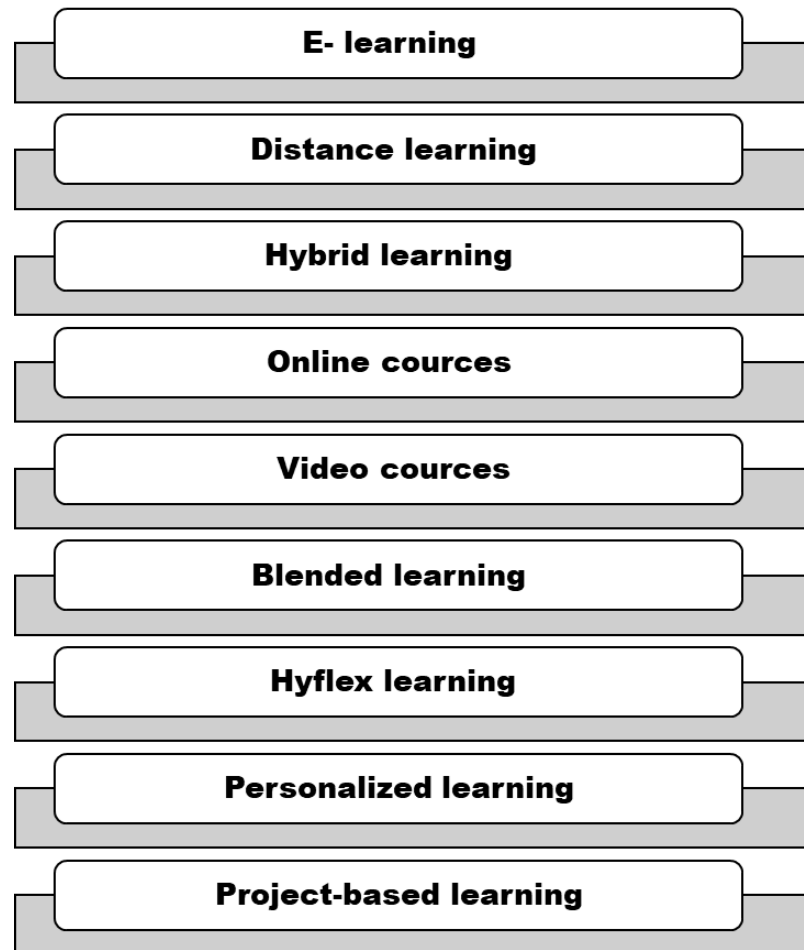

Figure 1. The Most In-Demand Forms of Learning.

While there are many advantages to online learning, such as flexibility, convenience, and accessibility, there are also some disadvantages to consider. According to Yuhanna, Alexander, and Kachik (2020), one of the main disadvantages of online learning is the lack of social interaction and face-to-face communication with instructors and peers. This can lead to feelings of isolation and a lack of motivation, as students may feel disconnected from their learning environment. Additionally, online learning may not be suitable for all learners, as it requires a high level of self-motivation and self-discipline to stay on track and complete coursework on time. On the other hand, online learning can offer many advantages, such as the ability to learn at your own pace and on your own schedule. Yuhanna, Alexander, and Kachik (2020) note that online learning can also be more cost-effective than traditional classroom learning, as it eliminates the need for travel and accommodation

expenses. Overall, while online learning has its advantages and disadvantages, it can be a viable option for those who are looking for a flexible and convenient way to achieve their educational goals.

Personalized learning has emerged as a promising educational approach that caters to individual learners' needs, interests, and abilities. It involves adjusting the pace, content, and method of instruction to fit each student's unique learning style and progress. As stated by Bulger (2016), personalized learning recognizes that «students learn in different ways and at different rates» and acknowledges that «one-size-fits-all» education fails to meet the diverse needs of learners. Personalized learning leverages technology and data analytics to provide tailored instruction, feedback, and assessment. For instance, adaptive learning systems use algorithms to analyze students' performance and generate personalized recommendations for content and activities. Moreover, personalized learning promotes student agency and autonomy by giving them more control over their learning process and goals. Students can choose their learning paths, pace, and topics based on their interests and needs. Consequently, personalized learning can improve student engagement, motivation, and achievement by fostering a sense of ownership and relevance. However, personalized learning also poses challenges, such as ensuring equity and accessibility, protecting student privacy and data security, and promoting teacher professional development and collaboration. Therefore, implementing personalized learning requires a comprehensive and thoughtful approach that balances innovation and ethics.

Blended learning, which combines traditional face-to-face instruction with online learning methods, has become increasingly popular in recent years. According to Hrastinski (2019), blended learning can enhance the learning experience by providing students with flexibility, access to a wider range of resources, and opportunities for personalized learning. The traditional classroom setting may not always meet the needs of all learners, but blended learning can address this issue by offering a variety of learning modalities. With online learning, students can access course materials and assignments at any time, allowing for more control over their pace of learning. Additionally, online discussions and activities can provide opportunities for collaboration and interaction among students who may not have had the chance to do so in a traditional classroom setting. Blended learning can also make learning more accessible to students who may have otherwise been unable to attend classes due to geographic or logistical constraints. Overall, blended learning can provide a more engaging and effective learning experience by combining the strengths of both traditional and online learning methods.

The advantages and disadvantages of each exploring form of learning is presented at the figure 2 and 3.

Figure 2. Advantages.

	E-learning	Distance learning	Hybrid learning	Hyflex learning	Blended learning	Video courses	Online courses	Personalized learning	Project-based learning
Flexibility	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	-	-
Accessibility	✓	✓	-	-	-	-	-	-	-
Customization	✓	-	-	-	-	-	-	-	-
Cost-effectiveness	✓	-	-	-	-	-	-	-	-
Scalability	✓	-	-	-	-	-	-	-	-
Cost-effective	-	✓	✓	✓	✓	✓	✓	-	-
Self-paced learning:	-	✓	-	-	-	-	-	-	-
Improved technology skills:	-	✓	✓	✓	-	-	-	-	-
Personalized learning:	-	-	✓	✓	✓	-	-	-	-
Enhanced learning outcomes	-	-	✓	✓	-	-	-	-	-
Improved engagement	-	-	-	-	✓	-	-	-	-
Convenience	-	-	-	-	-	✓	-	-	-
Consistency	-	-	-	-	-	✓	-	-	-
Multimodal Learning	-	-	-	-	-	✓	-	-	-
Wide range of courses	-	-	-	-	-	-	✓	-	-
Multimedia Learning	-	-	-	-	-	-	✓	-	-
Access to global experts	-	-	-	-	-	-	✓	-	-
Increased student engagement	-	-	-	-	-	-	-	✓	✓
Improved academic performance	-	-	-	-	-	-	-	✓	✓
Better retention and understanding	-	-	-	-	-	-	-	✓	✓
Flexibility and autonomy	-	-	-	-	-	-	-	✓	✓
Tailored interventions	-	-	-	-	-	-	-	✓	✓

Figure 3. Disadvantages.

	E-learning	Distance learning	Hybrid learning	Hyflex learning	Blended learning	Video courses	Online courses	Personalized learning	Project-based learning
Limited interaction	✓	✓	-	-	-	-	-	-	-
Technical issues	✓	-	-	-	-	-	-	-	-
Self-motivation	✓	-	-	-	-	✓	✓	-	-
Limited feedback	✓	✓	-	-	-	✓	✓	-	-
Dependence on technology	✓	-	-	-	-	-	-	-	-
Requires self-motivation	-	✓	✓	-	-	-	-	-	-
Limited hands-on learning	-	✓	-	-	-	-	-	-	-
Technological issues	-	✓ ✓	-	-	-	-	-	-	-
Technical difficulties	-	-	✓	✓	✓	✓	✓	-	-
Reduced interaction	-	-	✓	-	-	-	-	-	-
Limited access to resources	-	-	✓	-	-	-	-	-	-
Unequal access	-	-	✓	-	-	-	-	-	-
Lack of in-person interaction	-	-	-	✓	-	-	-	-	-
Difficulty with time management	-	-	-	✓	-	-	-	-	-
Reduced teacher availability	-	-	-	✓	-	-	-	-	-
Inconsistency in teaching styles	-	-	-	✓	-	-	-	-	-
Lack of social interaction	-	-	-	-	✓	-	-	✓	-
Potential for distraction	-	-	-	-	✓	-	-	-	-
Inconsistent access to	-	-	-	-	✓	-	-	-	-

technology									
Teacher training	-	-	-	-	✓	-	-	-	-
Lack of interaction	-	-	-	-	-	✓	✓	-	-
Isolation	-	-	-	-	-	✓	✓	-	-
Resource-intensive	-	-	-	-	-	-	-	✓	-
Inconsistency	-	-	-	-	-	-	-	✓	-
Over-reliance on technology	-	-	-	-	-	-	-	✓	-
Increased workload	-	-	-	-	-	-	-	✓	-
Time-consuming	-	-	-	-	-	-	-	-	✓
Group dynamics	-	-	-	-	-	-	-	-	✓
Limited coverage of content	-	-	-	-	-	-	-	-	✓
Difficulty assessing learning outcomes	-	-	-	-	-	-	-	-	✓
Lack of structure	-	-	-	-	-	-	-	-	✓

While there are some differences between each form of selected education models, there are also some similarities in their potential advantages and disadvantages. Here are some common benefits that students and instructors may encounter with each of these online education models:

1. Flexibility: All three models of online education offer students more flexibility than traditional face-to-face instruction. Students can access course materials and complete coursework at their own pace, and they may have more control over when and where they learn.

1. Access to resources: Online learning provides students with access to a wide range of resources, including multimedia materials, discussion forums, and virtual libraries. This can help students to develop a deeper understanding of course concepts and to engage more fully with the material.

2. Personalization: Online learning can be personalized to meet the needs of individual students. For example, instructors can provide feedback and support that is tailored to each student's learning style and pace.

3. Cost savings: Online learning can be more affordable than traditional face-to-face instruction, as it eliminates the need for students to commute to campus and can reduce the need for physical textbooks and materials.

4. Hybridity: All three models of online education offer a blend of online and face-to-face instruction, which can help students to develop a range of skills and

competencies. For example, students may learn to collaborate with peers online, to communicate effectively in virtual environments, and to adapt to new technologies.

Here are some common challenges that students and instructors may encounter with each of these online education models:

1. Technical difficulties: All three models of online education require reliable technology and internet connectivity. Technical difficulties with hardware, software, or internet connections can disrupt learning and cause frustration for students and instructors alike.

2. Lack of social interaction: Online learning can be isolating, and students may miss out on the benefits of face-to-face interaction with their peers and instructors. This can be a disadvantage for blended learning, hybrid, and hyflex models.

3. Time management: Online learning requires self-discipline and time management skills. Students may struggle to stay motivated and keep up with coursework, particularly if they are also managing other responsibilities such as work or family commitments.

4. Reduced engagement: Online learning can be less engaging than face-to-face instruction. Students may be less likely to participate in discussions, ask questions, or seek help from their instructors.

5. Accessibility issues: Students with disabilities or limited access to technology or reliable internet may face additional barriers to learning in an online environment.

The development of online education in Kazakhstan started in the early 2000s when universities began experimenting with distance learning courses. However, it was not until the COVID-19 pandemic that online education became widely adopted across the country. In 2020, the Ministry of Education and Science of Kazakhstan issued guidelines for universities on the development and implementation of online education programs.

The implementation of online education in Kazakhstan has brought both challenges and benefits. One of the main challenges is the lack of infrastructure and resources to support online education, especially in rural areas where internet connectivity is limited. Another challenge is the need for faculty training to teach effectively in an online environment.

On the other hand, online education has brought several benefits to Kazakhstan's higher education system. It has increased access to education, especially for students who live in remote areas or have other barriers to attending traditional on-campus classes. Online education has also provided flexibility and convenience for students who work or have other commitments outside of school.

Future of Online Education in Kazakhstan:

The future of online education in Kazakhstan looks promising, with the government and universities continuing to invest in this mode of learning. The Ministry of Education and Science of Kazakhstan has announced plans to develop a national online education platform, which will provide access to online courses and resources for students across the country. The government has also allocated funds

for the development of online education infrastructure and the training of faculty in online teaching.

In conclusion, the latest trends in education have brought about a significant shift in the way we approach learning. The emergence of new technologies and innovative teaching methods has led to the development of more interactive and engaging forms of learning. From online courses and virtual classrooms to personalized learning programs and experiential learning, the demand for these forms of learning is on the rise. As we continue to explore these trends, it is clear that the future of education will be shaped by the pursuit of more effective and accessible ways of learning that cater to the needs of every student. The education industry is undergoing a significant transformation, and the latest trends in education reflect a move towards more accessible, flexible, and personalized forms of learning. Online learning, blended learning, microlearning, gamification, and personalized learning are just a few examples of the many innovative approaches to education that are emerging. As technology continues to advance, we can expect to see even more exciting developments in the education industry, making learning more engaging, effective, and enjoyable for students of all ages.

Online education has become an integral part of Kazakhstan's higher education system, providing increased access, flexibility, and convenience to students across the country. While there are challenges to the implementation of online education, Kazakhstan's universities and government are committed to addressing these challenges and improving the quality of online education. With continued investment and innovation, online education has the potential to transform higher education in Kazakhstan and beyond.

References

- 1 Hrastinski S. What do we mean by blended learning? // TechTrends. – 2019. T. 63. №. 5. – C. 564-569.
- 2 Bulger M. Personalized learning: The conversations we're not having // Data and Society. – 2016. T. 22. №. 1. – C. 1-29.
- 3 Yuhanna I., Alexander A., Kachik A. Advantages and disadvantages of Online Learning // Journal Educational Verkenning. – 2020. T. 1. №. 2. – C. 13-19.

SRSTI 06.91

THE IMPACT OF EFFECTIVE COMMUNICATION ON GOVERNMENT PROJECTS

Zh.N. Zhotayeva

Master's student, Kazakh-British Technical University, Almaty

Effective communication is one of the most critical aspects of project management. The ability to communicate effectively with team members, stakeholders, and other project players is key to the success of any project including public projects. In this article, we will explore the impact of effective communication on project management in governmental organization. Effective communication leads to improved efficiency in project management. When team members communicate well with each other, tasks are completed more quickly and effectively.

Key words: project management, communication, government projects, management, communication strategies.

Effective communication is critical for the success of any project, regardless of its size or complexity. It is the key to ensuring that all stakeholders are on the same page and that the project stays on track. In this essay, we'll discuss how effective communication impacts project management, and the different ways project managers can ensure clear and concise communication throughout the project lifecycle.

First and foremost, effective communication helps to establish clear expectations and goals for the project. When stakeholders are aware of the project's objectives, timelines, and deliverables, they can work together collaboratively to achieve them. Without effective communication, stakeholders may have different expectations of the project, resulting in misunderstandings and delays.

Effective communication also fosters teamwork and collaboration. When stakeholders are kept in the loop on project progress and changes, they can provide input and feedback that can help to improve the project's outcomes. Collaboration helps to identify and mitigate potential issues before they become bigger problems, saving time and resources in the long run. The success of any public project depends on a variety of factors, including funding, planning, and execution. However, one factor that is often overlooked is communication. Effective communication is essential for ensuring that public projects are successful and meet the needs of the community. This can be particularly important for public projects that require significant funding or that may have a significant impact on the community. Another

impact of communication on government public projects is the ability to manage expectations. When government officials communicate clearly and effectively with the public, it can help to manage expectations and prevent misunderstandings. This can be particularly important for public projects that may take a long time to complete or that may have unexpected.

Theoretical background and previous research.

According to PMBOK guide [1] project management itself is an application of knowledge, skills tools, and techniques to project activities to meet project requirements. Project management refers to guiding the project work to deliver the intended outcomes. Project teams can achieve the outcomes using a broad range of approaches such as hybrid, predictive and adaptive. Project management utilizes the systems approach to management by having functional personnel vertical hierarchy assigned to a specific project with horizontal hierarchy. PMBOK guide [1] provides list of commonly used methods, models and artifacts that are useful in project management. Guide defines method as achieving an outcome, result or project deliverable, while model is and thinking strategy to describe a process or framework.

Basically, Kwak (2003) investigated that project management concept took begging from 1900s and 1950s, in research project management was divided into four periods as presented below.

Periods	Theme	Sub context
Prior to 1958	Craft system to Human Relations Administration	▪ Project Management ▪ Actual Projects
1958 – 1979	Application of Management Science	
1980 – 1994	Production Center: Human Resources	
1995 to present	Creating a new environment	

Table 1. Four periods of project management

For present time project management became more efficient and productive due to internet that changed every business and organizations practices (Turban et al 2000).

Kwak (2003) concludes that within the time more organizations are trying to add and apply project management practices, tools and techniques to its various operations. Therefore, there is a growth of lack of project management knowledge. Organizations are using cutting-edge Internet and computer technologies to meet their project management requirements. The project office will eventually serve as the hub of the project management industry.

The development of artificial intelligence provides new opportunities for project management and its tools. According to Project.co statistics in 2020, 59% of projects use online collaborative tools, and 38% use a project management tool. Thus, due to general trends and current circumstances with digitalization there was an increase in virtual projects and teams. Virtual projects imply virtual teams, such as members can be localized in different places, and their communication is the most

important aspect in project growth and development. The existence of a number of ICT tools provides fast and convenient communication, with even cheaper costs.

Kaufmann (2022) states that project management acts as a key tool in decisions regarding project goals and planning. Study of Kaufmann implies that project management makes value on critical success factors, and those CSFs directly relates with project success. Badewi (2016) investigated that project management tools such as time, cost and communication planning positively affects on project success.

Previous research on public projects has revealed that they share several key traits, including the following: they are large, complex megaprojects; they are influenced by the political environment and dynamics; they have a long service life; they deal with a variety of stakeholders; they pursue non-financial benefits; they follow an approved project management process. Another findings of the study are based on a study of public projects in the USA, Great Britain and Australia. This study does not address communication issues, but touches on the topic of interaction with a multitude of stakeholders (dealing with a multitude of stakeholders) (Patanakul et al., 2015).

Another study of Gasik (2016) compared the differences between government projects and others and found that government projects are still more complex than projects in other sectors. Moreover, this study also highlights the complexity of projects in a multitude of stakeholders. The study suggests that project managers, other team members, and decision-makers in charge of overseeing the organization of project management in public institutions receive training in addition to that received in private businesses. The study also touches on the transparency of state projects, which is one of the key characteristics of government institutions, so, the study gives particular focus to the content of communication. Communication management plays a supporting role in managing stakeholders. The comparatively high level of communication complexity might be seen as an added level of accuracy to assure effective stakeholder management and consequently, the project's success.

Research method.

At the initial stage of the study, we were interested in how effective communications affect the success of the project in government organizations. To this end, key performance indicators were compiled, which were derived based on a literature review. Based on the study of Muszynska (2022), we came to the following indicators:

We believe that these indicators make it possible to objectively assess the level of effectiveness of communication in the team and its impact on the success of the project in the public sector.

To evaluate the indicators for each indicator, questions were created to assess the effectiveness. For the purity of the study, surveys were conducted in several government organizations.

1. Level of awareness of each team member as to the scope of their tasks and responsibilities.
2. Degree of availability of needed information.
3. Fluency of information flow in the project.

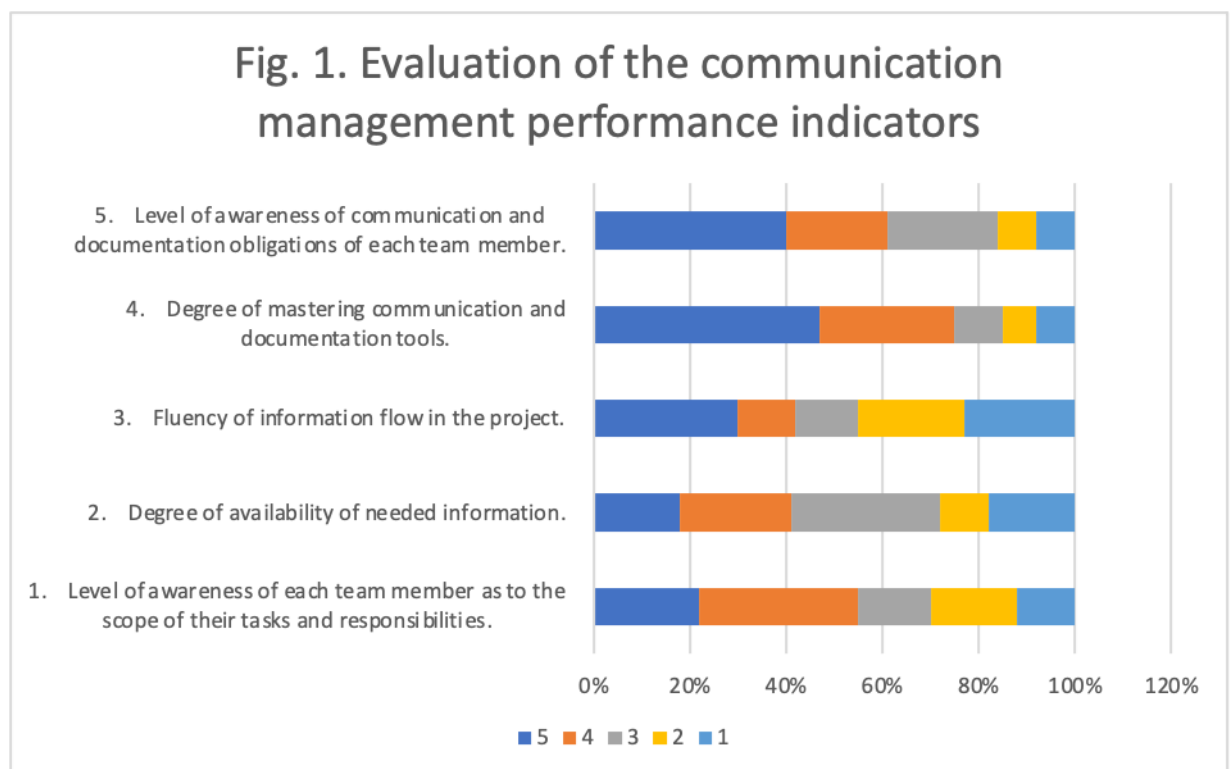
4. Degree of mastering communication and documentation tools.

5. Level of awareness of communication and documentation obligations of each team member.

The survey was conducted among all participants of the project of the state organization. The survey structure followed a rating system where respondents provided their answers on a scale of 1 to 5, with 1 indicating complete disagreement and 5 indicating complete agreement with the statement.

Presentation of research results.

The questionnaire was sent out to employees of state organizations. All the invitees were informed that the questionnaire should be filled out only by those who have experience in implementing projects in teams of at least 10 people. Of the 115 invited, 53 respondents filled out the questionnaire, but only 44 were filled out properly and could be included for analysis. The low percentage of responses to the questionnaires was most likely caused by the fact that some of the invitees had no experience in projects at all, and even those who participated in some projects may not have worked in large teams.

In Figure 1, you can see that the largest number of affirmative answers were scored «Degree of mastering communication and documentation tools» and «Level of awareness of communication and documentation obligations of each team member», and «Level of awareness of each team member as to the scope of their tasks and responsibilities». You can also notice that there was the greatest amount of disagreement with the statement «Fluency of information flow in the project», which means that there is a lack of information flow in the public projects. 18% of the

respondents answered with an average of «3», which means a neutral response to the statements.

Conclusions.

The results of the study show an optimistic picture in the situation of state projects, but it can also be concluded that further development of communication in state organizations is required. To improve communication in government projects, it was recommended to project managers to ensure all stakeholders are kept informed: throughout the project lifecycle, project managers must keep all stakeholders informed about any changes or updates and also regular updates through emails, project reports, and team meetings can keep everyone up-to-date and aligned. In conclusion, effective communication has a significant impact on project management. It establishes expectations, fosters collaboration, and helps to mitigate potential issues. To ensure clear and concise communication, project managers should keep stakeholders informed, choose the right communication channel, communicate clearly, and encourage feedback.

References

- 1 Badewi, Amgad. (2016). The impact of project management (PM) and benefits management (BM) practices on project success: Towards developing a project benefits governance framework. *International Journal of Project Management*, 34. – P. 761-778.
- 2 Eja M.E., Ramegowda M. (2020). Government project failure in developing countries: A review with particular reference to Nigeria. *Global Journal of Social Sciences*, 19. – P. 35-47.
- 3 Galli B.J. (2021). Effective Strategies for Communicating and Managing Communication in a Project Team. *International Journal of Applied Industrial Engineering*, 8(1). – P. 1-11.
- 4 Kalogiannidis S. (2020). Impact of Effective Business Communication on Employee Performance. *European Journal of Business and Management Research*, 5(6).
- 5 Alsuliman J.A. (2019). Causes of delay in Saudi public construction projects. *Alexandria Engineering Journal*, 58(2). – P. 801-808.
- 6 Gasik S. (2016). Are Public Projects Different than Projects in other Sectors? Preliminary Results of Empirical Research. *Procedia Computer Science*, 100. – P. 399-406.
- 7 Gasik S. (2016). National Public Projects Implementation Systems: How to Improve Public Projects Delivery from the Country Level. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 226. – P. 351-357.
- 8 Jałocha B., Krane H.P., Ekambaram A., Prawelska-Skrzypek G. (2014). Key Competences of Public Sector Project Managers. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 119. – P. 247-256.

- 9 Muszynska K. (2022). Measuring communication management performance in virtual project teams. *Procedia Computer Science*, 207. – P. 3501-3509.
- 10 Patanakul P., Kwak Y.H., Zwikael O., Liu M. (2015). What Impacts the Performance of Large-Scale Government Projects?
- 11 Santos V., Varajão J. (2015). PMO as a Key Ingredient of Public Sector Projects' Success – Position Paper. *Procedia Computer Science*, 64. – P. 1190-1199.
- 12 Volden G.H., Welde M. (2022). Public project success? Measuring the nuances of success through ex post evaluation. *International Journal of Project Management*, 40(6). – P. 703-714.
- 13 Keyton J. (2017). Communication in Organizations. *Annu. Rev. Organ. Psychol. Organ. Behav*, 4, 501–527. <https://doi.org/10.1146/annurev-orgpsych>.
- 14 Kovaitė K., Šūmakaris P., Stankevičienė J. (2020). Digital communication channels in industry 4.0 implementation: The role of internal communication. *Management (Croatia)*, 25(1). – P. 171-191.
- 15 Kwak Y. (2003) Brief history of project management – george washington university. (n.d.). Retrieved March 30, 2023. https://home.gwu.edu/~kwak/PM_History.pdf.
- 16 Management Institute, P. Organizati onal agility the high cost of low performance: the essential role of communications.
- 17 Miguel Clemente, Luísa Domingues, Analysis of Project Management Tools to support Knowledge Management, *Procedia Computer Science*, Volume 219, 2023. – P. 1769-1776.
- 18 Lauren B. Schreiber Joanna. (2018). An integrative literature review of project management in technical and professional communication. *Technical Communication*. 65. – P. 85-106.
- 19 Neely J., Mosley M. (2018). Communication problems in management. *International Journal of Research-Granthaalayah*, 6(9). – P. 34-40.
- 20 Obonadhuze B.I., Emmanuel C., Siunoje L.U., Sofolahan O. (2018). Causes and Effects of Ineffective Communication on Construction Projects. *Borneo Journal of Sciences & Technology*, 3. – P. 77-92.
- 21 Smit M.C., Bond-Barnard T.J., Steyn H., Fabris-Rotelli I. (2017). Email communication in project management: A bane or a blessing? *SA Journal of Information Management*, 19(1).
- 22 Venter E. (2019). Challenges for meaningful interpersonal communication in a digital era. *HTS Teologiese Studies / Theological Studies*, 75(1).

ГРНТИ 06.39.41

РОЛЬ ПЛАНИРОВАНИЯ В МЕНЕДЖМЕНТЕ МОРСКОЙ ОТРАСЛИ

А.Ш. Дуйсенбиев

*Сениор-лектор Казахстанской Морской Академии, Казахстанско-Британского
Технического Университета, г. Алматы*

Предмет исследования статьи – роль планирования в управлении морской отраслью. Исследование рассматривает четыре аспекта:

- стратегическое планирование;
- оперативное планирование;
- управления рисками;
- технологическое планирование.

Методология включает обзор литературы, исследований и отчетов о планировании, а также экспертные интервью и опросы профессионалов. Научная новизна исследования заключается в изучении проблем и возможностей планирования в управлении в морской отрасли Казахстана. В научной литературе существует множество исследований по планированию и управлению экономикой, однако, понимание того, как эти принципы применяются к уникальному контексту морской отрасли Казахстана, недостаточно.

Представленные идеи и рекомендации помогут судоходным компаниям оптимизировать процессы планирования и повысить эффективность работы.

Ключевые слова: управление, планирование, морская индустрия, эффективность, конкурентоспособность.

Экономическая важность региона Каспийского моря для экономики Казахстана трудно переоценить, регион обоснованно рассматривается как источник огромных сырьевых запасов нефти и газа (рис.1). Однако, В последние пять лет произошли важные изменения в подходе Казахстана к своему единственному морскому пространству.

Среди таких изменений одним из самых значительных стало усиление сотрудничества по линии проектов «Нового шелкового пути», Президент РК Касым-Жомарт Токаев в своем выступлении на саммите Китай – Центральная Азия» предложил партнерам воспользоваться логистическими возможностями Казахстана, что «позволит в разы сократить сроки доставки товаров потребителям из стран Центральной Азии в Китай и обратно» [1]. В глобальной

экономике растет конкуренция не только между странами, но и между регионами, а также между маршрутами доставки грузов [2]. Занимая стратегическое положение на стыке транспортных коридоров между Азией и Европой Казахстан прилагает усилия к реализации транспортного потенциала.

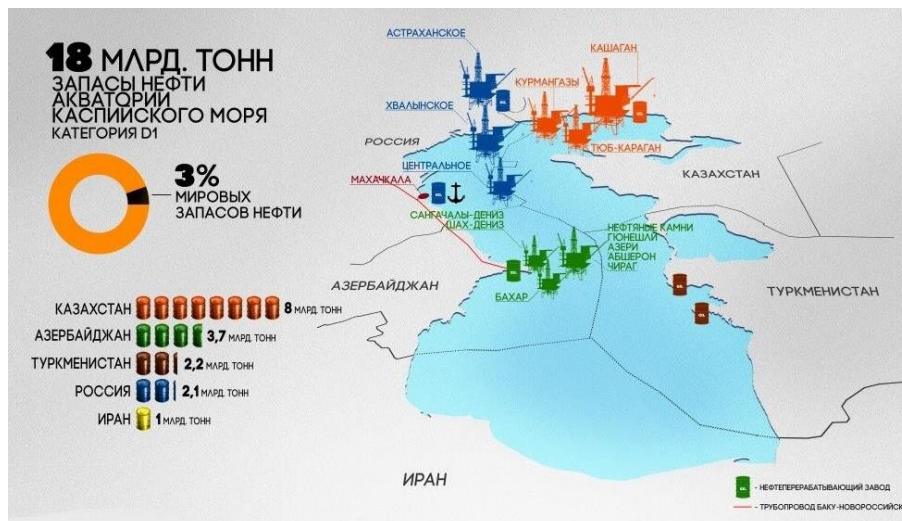

Рис. 1. Нефтяные ресурсы Каспийского моря.

Современная морская индустрия – это сложная, многокомпонентная и динамичная экосистема, требующая эффективного планирования для обеспечения способности организаций адаптироваться к новым вызовам и возможностям. Внешние факторы, такие как мировой кризис 2008-2009 годов [3], пандемия коронавируса COVID-19, вооруженный конфликт в Европе негативно повлияли на показатели морской индустрии. Вследствие указанных факторов, планирование является жизненно важным компонентом управления в морской отрасли, и оно необходимо для успеха судоходной компании. Эффективная деятельность компаний в условиях рыночной экономики зависит от качества прогнозирования на дальнюю и ближнюю перспективы.

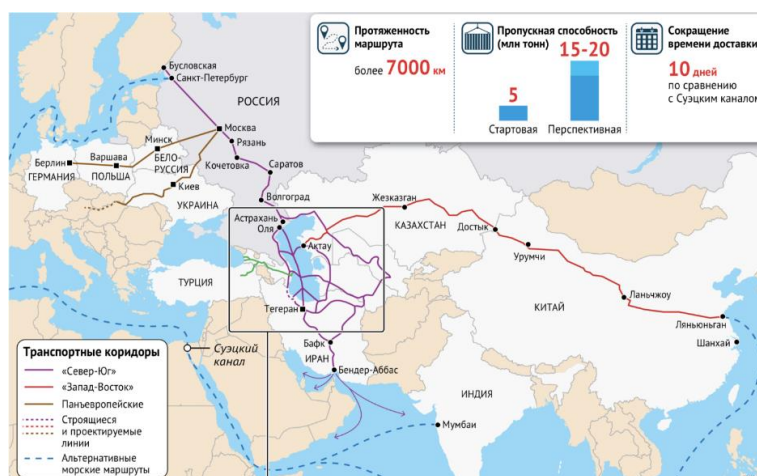

Рис. 2. Потенциал транспортного коридора через Казахстан.

В результате тектонических сдвигов в международной политической обстановке в регионе и за его пределами критически возросла его роль как транспортно-логистического хаба для всей экономики Казахстана. В целях реализации логистического потенциала Казахстану необходимо развивать морскую транспортную индустрию. В свою очередь, развитие морской индустрии требует правильно организованное планирование. Планирование позволяет определить цели и задачи морской отрасли, определить потенциальные риски и проблемы, а также помогает эффективно распределять ресурсы. Это важно, потому что обеспечивает четкое направление, которому должна следовать отрасль. Имея четкие цели и задачи, отрасль может разрабатывать стратегии для их достижения.

Целью исследования является подчеркнуть важность планирования в управлении в морской отрасли. Исследование роли планирования в менеджменте морской отрасли окажет содействие в вопросе определения своих целей и задач, выявить потенциальные риски и проблемы, а также эффективно распределить ресурсы. Достигая этих целей, отрасль может добиться устойчивого роста и внести свой вклад в экономику Казахстана и обеспечить ее успех в долгосрочной перспективе.

Управление экономической деятельностью начинается с планирования. Планирование – это одна из основных функций менеджмента в бизнесе, которая определяет цели и задачи компании, сроки достижения целей во времени и определяет ресурсы, требующиеся для их достижения. Сосредоточение усилий на главных направлениях достигается четким планированием деятельности всех составных частей отрасли. В дополнение к указанному, планирование можно определить как системный процесс выработки и принятия решений, которые обеспечат конкурентоспособность и развитие на долгосрочном треке.

Инвестиции в модернизацию инфраструктуры являются ключевым направлением планирования морской отрасли в Казахстане. Казахстанские компании, имея доступ к современным и эффективным портам, судоходным путям и транспортным сетям будут работать более эффективно и с меньшими затратами, чем их конкуренты. Правительство Казахстана планирует инвестиции в развитие инфраструктуры, что гарантируют конкурентное преимущество за счет повышения эффективности и надежности своей деятельности [4].

Основой для принятия управленческих решений является стратегическое планирование, которое определяет миссию предприятия, основные цели деятельности. Одним из эффективных инструментов стратегического планирования является SWOT-анализ, суть которого состоит в выявлении внешних и внутренних факторов, которые влияют на бизнес, и их разделении на четыре категории: Strengths (сильные стороны), Weaknesses (слабости), Opportunities (возможности), Threats (угрозы). В таблице 1 представлен SWOT-анализ морской отрасли Казахстана. В ходе работы были проведены экспертные интервью и опросы, чтобы собрать практические соображения и

взгляды профессионалов в данной области. Сочетание теоретического и практического подходов позволяет провести всесторонний анализ планирования в управлении в морской отрасли.

Исходя из результатов анализа можно сделать вывод, что в Казахстане заложена основа и развития морской отрасли, которой свойственны как сильные стороны, так слабости.

Таблица 1. SWOT-анализ морской отрасли Казахстана.

Сильные стороны (Strengths)	Слабые стороны (Weaknesses)
Казахстан имеет стратегическое расположение между Европой и Азией, это делает его ключевым транзитным пунктом для грузов, перевозимых между этими регионами. В стране растущая экономика и высокий уровень государственной поддержки развития морской отрасли. Казахстан уделяет большое внимание повышению качества образования и учебных программ в морской отрасли, что может способствовать развитию высококвалифицированной рабочей силы.	Морская отрасль в Казахстане относительно слабо развита по сравнению с другими странами региона, что ограничивает конкурентоспособность страны. Транспортная инфраструктура, такая как порты и железнодорожные сети, развиты недостаточно что ограничивает эффективность и надежность операций. Отрасль сильно зависит от иностранных инвестиций, что может ограничить контроль страны над развитием отрасли. Ограниченность людских ресурсов, имеющих подготовку для работы в морской индустрии.
Возможности (Opportunities)	Угрозы (Threats)
Растущий спрос на экологически чистые продукты и услуги дает Казахстану возможность разработать устойчивые методы и технологии для удовлетворения этого спроса. Расположение страны и близость к китайской инициативе «Один пояс, один путь» (ОПОП) могут предоставить возможности для увеличения торговли и инвестиций в морскую отрасль. Развитие порта Хоргос, крупного транспортного узла на китайско-казахстанской границе, может открыть новые возможности для морской индустрии в Казахстане.	Глобальный экономический спад, влияние COVID-19, политические кризисы в регионе могут существенно повлиять на мировую торговлю и спрос на услуги морских перевозок, что может повлиять на прибыльность и конкурентоспособность отрасли. Возрастающая конкуренция со стороны других стран региона, таких как Китай и Россия, может ограничить возможности Казахстана в развитии конкурентоспособной морской отрасли. Растущее внимание к экологической устойчивости и ужесточение природоохранного законодательства могут увеличить затраты отрасли и ограничить ее конкурентоспособность.

В результате военной агрессии России против Украины были применены международные санкции, политическая и экономическая стабильность в регионе были нарушены, изменились контуры транспортных потоков нефтяных ресурсов из Казахстана. Исследование и анализ рыночного спроса, прогнозный расчет на услуги морских перевозок становятся ключевым инструментом успешности морской индустрии Казахстана на длительный срок. Текущий спрос превышает реальные возможности морских компаний, потенциальный спрос в будущем прогнозируется со значительным ростом по всем типам грузоперевозок. Диверсификация маршрутов поставки нефти требует наращивания флота почти в два раза [5]. На основе результатов стратегического анализа перспектив рынка и планирования компании должны разработать комплексный план развития инфраструктуры, в котором приоритет отдается наиболее важным проектам и обеспечивается эффективное распределение ресурсов.

Для реализации планов по наращиванию флота требуется большое количество подготовленной рабочей силы. Высококвалифицированный персонал необходим для безопасной и эффективной эксплуатации судов и другой морской инфраструктуры. Конкурентные преимущества получают компании, которые инвестируют в программы обучения и развития своего плавсостава, создают резерв рабочей силы, который лучше подготовлен для решения задач и возможностей отрасли. Качественная подготовка морских офицеров – это длительный процесс, который включает в себя четыре года обучения на позиции вахтенных офицеров, период практической работы на различных корабельных должностях в течение 5-7 лет. В целях эффективного планирования развитие персонала, морские компании в Казахстане должны провести тщательный анализ навыков и знаний, необходимых для различных должностей в отрасли. Данный анализ должен учитывать как текущий, так и будущий спрос на различные типы рабочих мест, а также навыки и знания, необходимые для внедрения и освоения новых технологий. На текущий момент одним из апробированных путей подготовки кадров является прямое взаимодействие морских компаний и Казахстанской Морской Академии КБТУ. Ежегодно такие компании как «P&O Maritime Logistics» и «Caspian Offshore Construction» имеют положительный опыт подписания контрактов на целевую подготовку кадров для этих компаний. Компании оплачивают обучение кадетов, обеспечивают их гарантированным прохождением годовой практики на судах компаний и по окончании процесса обучения получают готовых специалистов с международным уровнем подготовки.

Нормативное регулирование деятельности морских компаний имеет особенность: законы и нормативы государства должны соответствовать международным стандартам, установленным Международной Морской Организацией. Компании, которые понимают нормативную среду и конкурентную среду, могут разрабатывать стратегии, которые помогут им оставаться конкурентоспособными и соответствовать требованиям. Чтобы эффективно планировать нормативно-правовую базу, морские компании в

Казахстане должны проводить системное и тщательное исследование требований Международной морской организацией (IMO). Международные конвенции, такие как SOLAS (Международная конвенция по охране человеческой жизни на море), MARPOL (Международная конвенция по предотвращению загрязнения с судов), STCW (Международная конвенция о подготовке и дипломировании моряков и несении вахты) устанавливают минимальные стандарты по направлениям деятельности, нарушение которых ведет к финансовым затратам в виде крупных штрафов, потерю репутации и снижение конкурентоспособности. На основе результатов этого исследования компании могут разрабатывать стратегии и планы действий, обеспечивающие соблюдение нормативных требований и определяющие приоритетность наиболее важных нормативных вопросов.

Оперативное планирование строится основе целей стратегического плана компании. Оно включает в себя разработку и реализацию планов на ближнюю перспективу: месяц, неделя и день. Результатом качественного оперативного планирования должно стать снижение расходов на обслуживание судов, снижение простоев, повышение производительности труда при погрузочно-разгрузочных и других судовых операций. Современные суда оборудованы большим количеством сложных приборов и механизмов. Оперативное планирование должно охватывать своевременное обслуживание всех устройств, а также проводить анализ доступности ремонтной инфраструктуры в портах. Движение большого количества морских судов на маршрутах, их техническое состояние, погодные условия и эффективная загрузка судов также входят в зону ответственности оперативного планирования.

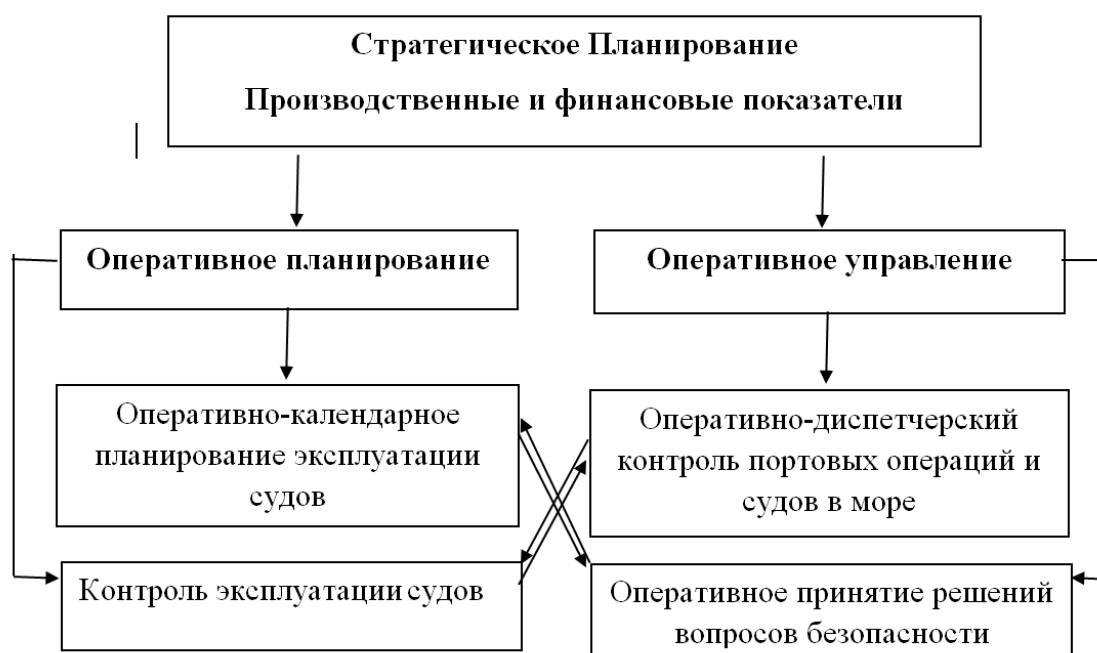

Схема 1. Связь стратегического и оперативное планирования.

Как и любой бизнес коммерческая деятельность судоходных компаний сопряжена с наличием постоянного фактора риска. Управление рисками также является функцией менеджмента. Безопасность экипажа и судна являются первостепенной задачей. Всего лишь одна авария или инцидент на море способен привести к катастрофическим последствиям для компании, отрасли, людей и окружающей среды в целом. Такие названия судов как «Эксон Валдиз» (1989 год, США), (1967 год, Великобритания), «Торри Кэнион», «Амоко Кадиз» (1971 год, Франция) стали символами человеческих ошибок и халатности, повлекшие катастрофические последствия с негативным долгосрочным эффектом [6]. Расследования обстоятельств катастроф, судебные издержки и многомиллионные штрафные санкции явились следствием низкого качества управления рисками. Каждая такая катастрофа явилась триггером к осознанию, что эффективное управление рисками может снизить затраты и повысить эффективность судоходных компаний и морской отрасли в целом. Выявляя потенциальные опасности и предпринимая шаги для их предотвращения, судовладельцы и менеджеры могут снизить вероятность несчастных случаев и инцидентов, которые могут привести к дорогостоящим простоям, ремонту и судебным издержкам.

Менеджмент морских компаний должен комбинировать основные стратегии в управлении рисками, а именно:

- Уклонение от рисков – полный отказ от определенного вида рискованной деятельности и операций;
- Снижение факторов риска – внедрение определенных защитных процедур или оборудования;
- Перенос рисков – обычно это включает страхование определенного вида деятельности;
- Принятие рисков – осознанное принятие рисков одновременно с принятием максимальных мер по их предупреждению.

Совмещая указанные подходы, можно достичь максимального снижения рисков или их негативного воздействия на положение компании на рынке.

Морская отрасль Казахстана за счет своей молодости, отсутствия отягощений в виде старого флота, устаревшего оборудования, модернизация которых может стоить огромных инвестиций, может выйти на передовые рубежи внедрения новых технологий и инноваций. Очень важным пунктом в планировании является технологическое планирование. Опыт стран Юго-Восточной Азии показал, что технологическая отсталость может быть преодолена за относительно короткие сроки – 25-30 лет. Такие страны как Южная Корея, Сингапур и Тайвань прошли условные три этапа преодоления технологической отсталости. Первый этап – OEM (original equipment manufacturing), на основе специальных контрактов местные фирмы выпускали продукцию иностранных корпораций в точном соответствии с их технологией и спецификацией. Второй этап – ODM (own design and manufacturing), в рамках которой азиатские фирмы уже создавали собственный дизайн выпускаемых изделий. Третий этап – OBM (own brand manufacture), выпуск продукции на

глобальном рынке, конкуренция с прежними лидерами и их вытеснение с рынков [7]. Адаптировав к экономическим условиям Казахстана, состоянию морской индустрии и повышая логистический потенциал Каспия мы можем использовать опыт стран Юго-Восточной Азии. Пример этих стран Азии ясно указывает, что при правильном и эффективно организованном стратегическом планировании деятельности морской индустрии, совместно с органами власти, а также в тесной кооперации с морскими высшими учебными учреждениями страны морская индустрия Казахстана способна стать экономическим локомотивом как на региональном уровне, так и в масштабах всей страны.

Автор по результатам исследования делает вывод, что:

1. Планирование играет важнейшую роль в успехе и процветании морской индустрии Казахстана. Стратегическое планирование должно стать основой для более детального оперативного планирования. Оба уровня планирования должны быть тесно сопряжены и нацелены на единую цель. Коммуникации внутри отрасли и внутри компаний должны играть роль соединяющихся сосудов, а не разомкнутой цепи. Корректировки сроков, объемов грузоперевозок и финансовых потоков могут иметь место, но это должно быть обоснованным решением.

2. Критически важным фактором для казахстанской морской индустрии является фактор наличия подготовленного, сертифицированного человеческого ресурса. Ключом к успеху может быть только профессиональный и лояльный компании персонал компании на всех уровнях.

3. Использование новейших технологий способно повысить показатели экономической деятельности компании. Технологии обработки больших массивов информации дают преимущество в долгосрочном планировании; блок-чейн технология помогает управлять потоками грузов, снижает юридические риски; искусственный интеллект за короткий срок завоевал самые передовые позиции в информационном мире, его использование еще ждет своего полного освоения.

4. Планирование должно быть гибким и адаптируемым к изменяющимся обстоятельствам. Морская отрасль подвержена влиянию различных внешних факторов, таких как погодные условия, загруженность портов и геополитические события. Поэтому для обеспечения непрерывности операций необходимо иметь планы на случай непредвиденных обстоятельств.

Литература

1 Девять приоритетов: Токаев предложил направления для сотрудничества ЦА и Китая – 19.05.2023, Sputnik Казахстан.

2 Why do some countries benefit from globalization much more than the others? | ResearchGate.

3 The Financial and Economic Crisis of 2008-2009 and Developing Countries | UNCTAD.

4 Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2019 года № 1050 «Об утверждении Государственной программы индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2020-2025 годы».

5 Казахстан нарастит флот для поставок нефти в обход России – РБК (rbc.ru).

6 Крупнейшие нефтяные катастрофы. Кораблекрушения, взрывы, халатность. | Истограф (histograf.ru).

7 Пример выбора технологических стратегий странами Юго-Восточной Азии – Теория отраслевых рынков (bstudy.net).

ГРНТИ 06.81.12

РЫНОК ФИНАНСИРОВАНИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ МАЛОГО БИЗНЕСА В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

С.В. Канкуров

Докторант, Казахстанско-Британский Технический Университет, г. Алматы

О.Н. Кузнецова

Профессор, к.э.н., доцент, Университет Туран, г. Алматы

Проблема финансирования агропромышленного сектора актуальна для большинства стран и каждая из них находит свою модель, позволяющую обеспечить устойчивое развитие отрасли. Соотношение между государственной поддержкой сектора и привлечением частных инвестиций складывается на основании формирования стратегических приоритетов развития отрасли. Казахское сельское хозяйство остается мелкотоварным и низкорентабельным, рискованным и, следовательно, малопривлекательным для потенциальных инвесторов. Особенно это справедливо для малых и мелких сельхозпроизводителей. В статье рассмотрен рынок финансирования для малых и мелких предприятий сельского хозяйства и возможности привлечения средств на развитие бизнеса со стороны его основных игроков. Институты развития, банки второго уровня и компании микрофинансового сектора являются основными субъектами этого рынка.

Ключевые слова: инвестиции, финансы, сельское хозяйство, агробизнес, государственные инвестиции, небанковские субъекты рынка, институты развития, банки второго уровня, микрофинансовые организации, кредитные товарищества, частные инвестиции.

Динамичное развитие малого бизнеса в сельскохозяйственном секторе экономики страны является одним из факторов обеспечения продовольственной безопасности государства, его экономической и социальной стабильности, предоставления потребителям качественной и доступной отечественной продукции. В большинстве государств с развитой рыночной экономикой реализовываются модели государственной поддержки сельского хозяйства с целью преодоления рисков природы некоторых его подотраслей, в частности земледелия.

В Республике Казахстан развернуто несколько национальных программ стратегической поддержки сельского хозяйства через институты развития и предусматривающих ряд инструментов финансирования сельского хозяйства. Это позволило существенно увеличить приток инвестиций в отрасль за последние годы. Так за 2014-2020 годы инвестиции в сельское хозяйство увеличились 4 раза, при этом более 59,1% всех инвестиций направлены в растениеводство и 28,8% – на животноводство. Статистика показывает, что ежегодные объемы инвестиций в растениеводство превышают средства, инвестируемые в животноводство в 2 раза [1].

К сожалению, данная положительная динамика не дает пока ожидаемых результатов для развития МСБ и отрасли в целом по ряду причин. Во-первых, государственные инвестиции направляются в крупные агропромышленные предприятия, при этом мелкие товаропроизводители имеют ограниченный доступ к финансам (инвестициям и кредитам), инфраструктуре и технологиям. Например, объем кредитов, выданных банками юридическим лицам – крупным агроформированиям в 2021 году, составил 241 млрд тенге, а крестьянским хозяйствам лишь около 35 млрд тенге, то есть в семь раз меньше [2]. При этом 97% предприятий от общего количества сельскохозяйственных предприятий – малые и мелкие предприятия, численность персонала в которых не превышает 50 человек [3]. Во-вторых, трехкратный рост инвестиций в абсолютном выражении за последние пять лет сопровождается лишь двукратным ростом объема валовой продукции сельского хозяйства, что характеризует низкую их отдачу, то есть эффективность [4].

В данном исследовании поставлена задача проанализировать рынок финансовых инструментов, выявить их доступность в первую очередь для малых и мелких предприятий сельскохозяйственного сектора (фермерские и крестьянские хозяйства и индивидуальные предприниматели) с тем, чтобы выявить существующие возможности рынка для сельского хозяйства и обосновать создание новых.

Рынок финансирования субъектов агропромышленного комплекса представлен следующими субъектами, которые будут рассмотрены далее в соответствующем порядке:

- небанковскими субъектами финансового рынка (институты развития);
- банками второго уровня;
- микрофинансовыми организациями;
- лизинговыми компаниями;
- кредитными товариществами.

По данным Агентства Республики Казахстан по регулированию и развитию финансового рынка на 01.01.2023г. небанковский сектор Республики Казахстан представлен следующими организациями:

- 1) две ипотечные организации (не анализируются в данном исследовании);
- 2) три организации, осуществляющие отдельные виды банковских операций:

- АО «Фонд финансовой поддержки сельского хозяйства»;
- (реорганизован путем присоединения к АО «Аграрная Кредитная корпорация»);
- АО «Аграрная Кредитная корпорация»;
- АО «КазАгроФинанс».

Единственным акционером трех вышеуказанных организаций является национальный управляющий холдинг АО «НУХ «Байтерек», и именно эти организации и осуществляют кредитование крупных агропромышленных предприятий.

Основная деятельность АО «Аграрная кредитная корпорация» направлена на организацию сети сельских кредитных товариществ и их кредитование; на реализацию залогового имущества и сельхозпродукции, полученной в счет погашения выданных средств; консультирование и информационное обслуживание кредитных товариществ; кредитование инфраструктуры по заготовке, переработке, хранению и сбыту сельскохозяйственной продукции.

На 1 января 2023 года совокупные активы небанковских организаций составили 1 848,2 млрд. тенге, увеличившись на 38,8% за 2022 год, при этом обязательства за соответствующий период также увеличились на 38%. Ссудный портфель составил 1 415,3 млрд. тенге, увеличившись на 47,9% за соответствующий период [5]. Если бы структура займов изменилась в сторону повышения доли малых предприятий в кредитном портфеле, то это без сомнения послужило бы укреплению их финансового состояния и увеличению объемов производства.

Банки второго уровня (БВУ) также участвуют в государственных программах развития АПК посредством сотрудничества с АО «Аграрная Кредитная корпорация». Это дает возможность снизить кредитную ставку с 11,4% до 5,12% для займов, предоставленных банками за счет средств государства. При этом БВУ не торопятся предоставлять кредиты для АПК по приемлемым ставкам за счет собственных средств. Причинами этого являются высокие отраслевые риски, высокая доля просрочки, сложности с оценкой залогового имущества и другие.

Рассмотрим структуру кредитов банков второго уровня в разрезе отраслей и заемщиков за 2020-2022гг. [Таблица 1]. Как видим, сельское хозяйство в целом стоит на предпоследнем месте в списке отраслей экономики страны и в общей структуре занимает всего лишь 1,8% от общей суммы кредитов в 2020 году, 1,3 % в 2021 и 1,2% в 2022 году. Таким образом, наблюдается снижение доли кредитов, выданных БВУ сельскому хозяйству и снижение сумм кредитов в абсолютном выражении. Это говорит о том, что на рынке финансовых услуг главными игроками для крупных агропредприятий являются институты развития, а для крестьянских и фермерских хозяйств – микрофинансовые организации. Это обусловило текущую ситуацию, когда крестьянские и фермерские хозяйства имеют доступ к основному к дорогим и коротким кредитным ресурсам, а крупные агроформирования – к дешевым и длинным.

Таблица 1. Кредиты банков второго уровня в разрезе отраслей и заемщиков за 2020-2022 гг.

2020 год	Всего, млн тенге	в % от общей суммы	Юридическим лицам	в % от общей суммы	Физическим лицам	в % от общей суммы
Всего по РК	18 497 653	100	7 758 805	42	10 738 848	58
Отрасли				% от отрасли		% от отрасли
Промышленность	2 510 866	13,6	2 476 711	98,6	34 154	1,4
Сельское хозяйство	340 085	1,8	301 333	88,6	38 752	11,4
Строительство	671 155	3,6	653 511	97,4	17 644	2,6
Транспорт	462 461	2,5	408 573	88,3	53 889	11,7
Связь	188 912	1,0	183 867	97,3	5 045	2,7
Торговля	2 033 182	11,0	1 704 058	83,8	329 124	16,2
Другие отрасли	12 290 990	66,4	2 030 751	16,5	10 260 240	83,5
2021 год	Всего, млн тенге	в % от общей суммы	Юридическим лицам	в % от общей суммы	Физическим лицам	в % от общей суммы
Всего по РК	21 487 280	100	11 097 719	52	9 820 206	46
Отрасли				% от отрасли		% от отрасли
Промышленность	2 776 767	12,9	2 742 797	98,8	33 970	1,2
Сельское хозяйство	279 318	1,3	240 961	86,3	38 357	13,7
Строительство	575 375	2,7	554 927	96,4	20 449	3,6
Транспорт	460 166	2,1	407 129	88,5	53 036	11,5
Связь	103 273	0,5	96 455	93,4	6 818	6,6
Торговля	6 111 954	28,4	5 728 356	93,7	383 598	6,3
Другие отрасли	11 180 427	52,0	1 327 094	11,9	9 853 333	88,1
2022 год	Всего, млн тенге	в % от общей суммы	Юридическим лицам	в % от общей суммы	Физическим лицам	в % от общей суммы
Всего по РК	24 065 363	100	11 668 903	48,5	12 396 460	51,5
Отрасли				% в отрасли		% в отрасли
Промышленность	2 663 388	11,1	2 608 046	97,9	55 342	2,1

Сельское хозяйство	288 725	1,2	235 591	81,6	53 134	18,4
Строительство	730 644	3,0	700 873	95,9	29 771	4,1
Транспорт	766 198	3,2	699 926	91,4	66 272	8,6
Связь	77 091	0,3	67 909	88,1	9 183	11,9
Торговля	6 701 195	27,8	6 170 987	92,1	530 207	7,9
Другие отрасли	12 838 121	53,3	1 185 571	9,2	11 652 551	90,8

*Составлено автором на основе статистических данных Национального Банка РК.

Проанализируем структуру заемщиков по отраслям и в том числе по сельскому хозяйству в динамике за 2020-2022 годы. Для всех отраслей экономики характерно преобладание кредитования юридических лиц, в том числе крупных предприятий. Такая же ситуация наблюдается и в сельском хозяйстве. Но, как было упомянуто выше, большинство сельских товаропроизводителей – это крестьянские и фермерские хозяйства (97%), при этом производят они до 80% валового объема продукции. Соответственно этому, в отрасли должна быть сформирована иная структура распределения финансовых ресурсов в пользу именно мелкотоварных сельхозпроизводителей. Видимо, началось понимание необходимости изменения структуры заемщиков, потому что тенденция стала меняться в лучшую сторону. Так, в 2020 году 11,4% кредитов были выданы физическим лицам (ИП, крестьянским и фермерским хозяйствам), в 2021 году – 13,7% и в 2022 году – уже 18,4%. Возможно это говорит о том, что БВУ стали более серьезно рассматривать заявки таких заемщиков, которые, со своей стороны, демонстрируют достаточные основания надежности. Для сохранения и наращивания такой тенденции следовало бы обратить внимание БВУ на данный сектор с соответствующей оценкой рисков и залогового обеспечения, требование к наличию которого само по себе является огромной и часто неразрешимой проблемой.

Рассмотрим далее сектор рынка, представленный микрофинансовыми организациями, конкуренция на котором существенно усиливается. По данным Национального Банка Республики Казахстан на 1 января 2023 года зарегистрированы и осуществляют свою деятельность 1023 микрофинансовых организаций (МФО). Совокупная чистая прибыль всех МФО Республики Казахстан за 2021 год составила 62 248 млн. тенге, а за 2022 – 88 104 млн. тенге, увеличившись на 41,5 % [6].

За последние пять лет объем кредитования МФО растет в среднем на 45,6% в год. По объемам ссудного портфеля лидирует крупнейшая в Казахстане микрофинансовая организация КМФ – 136,4 млрд. тенге. Следует отметить, что компания одна из первых начала осуществлять кредитование АПК. В настоящее время это один из главных продуктов в портфеле компании. Максимальный размер кредита составляет 60 млн. тенге и средняя ставка

составляет 14.5% при сроке кредитования на один год, причем предлагаются весьма гибкие условия по срокам. Однако, ставка остается очень высокой для собственников, хотя это объясняется и отчасти компенсируется отсутствием требования предоставления залогового имущества. МФО испытывают проблемы с привлечением доступных средств, они обращаются к международным финансовым институтам, но при этом зависят от волатильности валютных рынков и в целом от заемных средств. МФО стремятся получать фондирование у отечественных БВУ, что снижает валютные риски. С 2020 года микрофинансовым организациям Казахстана разрешено выпускать облигации, и такой возможностью в этом году воспользовался лидер рынка – КМФ, объявив о первом транше размещения корпоративных облигаций продолжительностью один год на 10 млрд тенге, обещая доходность для инвесторов на уровне 20% годовых. На наш взгляд, это эффективный инструмент, который пока недостаточно используется в отечественной практике и особенно в сфере агропромышленного производства. При наличии доступа к более дешевым кредитным ресурсам и при условии сохранения высокой конкуренции на рынке, МФО имели бы возможность и стремились бы снижать процентные ставки по займам в борьбе за клиентов, предлагая более выгодные условия заемщикам и особенно производителям сельскохозяйственной продукции.

Таким образом, рассмотрев основных игроков финансового рынка для сельского хозяйства можно сделать выводы о том, что для БВУ эта отрасль не является приоритетной и рассматривается лишь при условии государственного целевого финансирования на льготных условиях. Институты развития выполняют государственный заказ и перераспределяют государственные средства, которые в основном являются доступными для крупных агропромышленных предприятий. Микрофинансовые организации являются по-настоящему рыночными игроками, которые балансируют на грани собственной маржи, но при этом наиболее приближены к конечным товаропроизводителям сельскохозяйственного сектора. Возможно, им и следует оказывать целевую государственную поддержку в виде долгосрочных займов, определив безусловно несколько наиболее сильных и конкурентоспособных компаний, имеющих прозрачную отчетность и соответствующих требованиям пруденциальных нормативов. Один из тройки лидеров отрасли микрофинансирования мог бы трансформироваться в специализированный банк, обслуживающий интересы сельскохозяйственных производителей.

Литература

1 Стратегия развития аграрной кредитной корпорации. URL: <https://agrocredit.kz/upload/files/strategiya-razvitiya-ao-agrarnaya-kreditnaya-korporatsiya-na-2020-2023-gody-rus.pdf>.

2 Инфографический справочник Агробизнес Казахстана 2021/2022. URL: <https://eldala.kz/specproekty>.

3 Сельское хозяйство Казахстана в цифрах. URL: https://agrardialog-kaz.de/wp-content/uploads/2020/07/obzor-selskogo-hozyajstva-kazahstana-2019_ru.

4 Международное информационное агентство Kazinform. URL: https://www.inform.kz/ru/ob-em-valovoy-produkcii-selskogo-hozyaystva-za-5-let-uvelichilsya-vdvloe-msh-rk_a3960.

5 Текущее состояние небанковского сектора Республики Казахстан по состоянию на 1 января 2023 года. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/ardfm/documents/>.

6 Отчет о прибылях и убытках микрофинансовых организаций Республики Казахстан по состоянию на 1 января 2023 года. URL: <https://nationalbank.kz/ru/news/svodnyy-otchet-o-pribylyah-i-ubytkah-mfo/rubrics/1888>.

ГРНТИ 06.73.55

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСЛАМСКИХ БАНКОВ: РЕАЛИСТИЧНЫЕ ОЦЕНКИ

Я. Ивелаева

Студент, Университет «Туран», г. Алматы

Г.С. Маргацкая

Научный руководитель, профессор, к.э.н., Университет «Туран», г. Алматы

В данной статье рассматривается понятие эффективности исламских банков, функционирующих в нынешних условиях мировой экономики. Особое внимание уделено развитию исламского банкинга у нас в Казахстане, а также выявлены причины медленного развития данного сегмента. Сделан вывод о том, что исламская финансовая система становится одной из важнейших составляющих мировой экономики, а исламские банки все более признанными и конкурентоспособными. В результате исследования выявлено, что исламские банки показывают довольно хорошую динамику на протяжении многих лет, но в силу отсутствия государственной поддержки не получают должного развития.

Ключевые слова: исламский банкинг, эффективность исламских банков, исламские банки, исламские финансы, банковская деятельность.

На сегодняшний день исламский банкинг стал бесспорной реальностью. Актуальность исламского финансирования обусловлена устойчивостью исламских банков во время мирового финансового кризиса. С каждым днем число финансовых исламских учреждений становится все больше. Создаются новые исламские банки с огромным капиталом. Традиционные же банки пытаются равняться на банки «по шариату», открывают исламские дочерние организации или исламские окна, дабы привлечь как можно больше клиентов-мусульман.

Один из основных аргументов не в пользу исламской банковской системы состоит в том, что за последние 4 десятилетия исламские финансовые учреждения не привнесли особых изменений в мировую экономическую систему, даже в области финансирования. Это говорит о том, что громкие обещания о «справедливом распределении благ» в исламском финансировании немного преувеличены.

Но, если учитывать какой маленький объем исламского банкинга в сравнении с традиционным, то сразу становится ясно, что революционные изменения экономики в краткие сроки исламские финансы не принесут.

Во-вторых, данные учреждения все еще находятся на ранних стадиях развития. Приходится работать со множеством ограничений, именно поэтому многие из них не могут полностью вести работу в нормах шариата. Следовательно, все сделки считать шариатскими нельзя.

В-третьих, как правило, исламские банки и финансовые учреждения, не пользуются поддержкой государства, налоговых систем и центральных банков. По этой причине, в отношении них были сделаны некие уступки, что определенно не соответствует принципам шариата.

Ислам пропагандирует практичный образ жизни и подразумевает два правила: первое говорит об идеальных целях шариата, которые вполне осуществимы в нормальных условиях, а второе разрешает некоторые уступки при некоторых неподходящих условиях. Основой истинного исламского порядка является первое правило, тогда как второе – это уступки лишь в крайних случаях необходимости, но оно не отражает истинный Исламский замысел [1].

Исламские банки довольно часто придерживаются второго правила, именно по этой причине их деятельность не дает заметных изменений в экономической системе. Однако, если вся финансовая система перейдет на систему в рамках шариата, то безусловно произойдут огромные изменения в экономике.

На сегодняшний день в Казахстане постепенно развивается исламский банкинг. Казахстанские исламские банки медленно, но верно находят своих клиентов и расширяют свою долю в казахстанском банковском секторе. Но есть не мало проблем, которые не позволяют реализоваться исламскому финансированию реализоваться в полном объеме в нашей стране.

Ранее бывший председатель Национального Банка Республики Казахстан Данияр Акишев высказался по этому вопросу следующим образом: «Несмотря на создание законодательных условий для работы исламских банков, исламское финансирование пока не получило широкого распространения. Низкий спрос на услуги исламских банков связан с недостатком информации, а также специфичностью и сложностью исламских продуктов. Традиционно в сравнении с обычными банковскими продуктами исламские продукты могут оказываться дороже даже при отсутствии процентного вознаграждения».

Довольно часто слышались высказывания руководства страны по поводу необходимости развития исламского банкинга в Казахстане, который позволит создать новый тип потенциальных инвесторов и клиентов исламских финансовых организаций, диверсифицируя этим финансовый рынок страны. Они утверждали, что казахстанский фондовый рынок приблизительно в 2020 году должен стать региональным центром исламского банкинга в СНГ и Центральной Азии, а также войти в десятку ведущих финансовых центров Азии. В какой-то степени успеха удалось добиться.

За последние годы в Казахстане были предприняты меры по созданию основы для развития исламских банков:

- внесены изменения в Закон о банках и банковской деятельности, который определил особенности создания и деятельности исламских банков в стране, в том числе требования к его банковским и иным операциям;
- определена процедура реорганизации классических банков в форме конвертации в исламский банк (на сегодняшний день имеется только один прецедент реорганизации банк в исламский банк);
- Национальный Банк Республики Казахстан был определен органом, осуществляющим лицензирование исламских банков;
- заключено первое межправительственное соглашение с Объединенными арабскими эмиратами об открытии первого исламского банка в стране;
- принят Конституционный закон Республики Казахстан «О Международном финансовом центре «Астана» (МФЦА), одним из направлений которых является развитие исламского финансирования.

Стоит отметить, что Национальный Банк Республики Казахстан систематично проводит мероприятия (обучающие программы, конференции), которые призваны повысить интерес к исламскому банкингу.

На сегодняшний день в стране функционируют 22 банка, при это два из них являются исламскими. Данные банки работают в соответствии с принципами и нормами шариата, соответственно их деятельность во многом отличается от деятельности других банков, а их доля в целом довольно мала.

Несмотря на хорошую динамику роста, исламский банкинг все же имеет больший потенциал для роста в Казахстане, что связано:

- с проводимой политикой руководства страны;
- с увеличением количества полезной информации в средствах массовой информации, которая позволит населению ознакомиться с особенностями и плюсами продуктов исламских финансовых организаций;
- с удобным географическим расположением;
- значительная часть населения страны традиционно является мусульманами-суннитами и потенциально может быть заинтересована в услугах исламских банков;
- в полной мере не задействован розничный сегмент клиентов, который может значительно увеличить клиентскую базу банков, представленную преимущественно корпоративными клиентами;
- с реализацией проекта МФЦА.

Дополнительным фактором роста могут являться хорошие темпы роста финансового сектора соседнего Узбекистана, в том числе сферы кредитования, который также может заимствовать часть наработок Казахстана и привлечь к проектам казахстанские организации.

Стоит отметить, что согласно отчетам международного рейтингового агентства Moody's Investors Service, лидерами в развитии исламского банкинга среди стран СНГ, вероятно, будут Казахстан, Киргизия, Таджикистан и Узбекистан. Так как, в этих странах большую долю занимает мусульманское население, а правительства этих стран стремятся создать благоприятную

законодательную и регулятивную базу для развития исламского финансирования.

Учитывая вышесказанное, можно сделать вывод, что доля исламских банков весьма мала, но в целом находится в процессе роста. При наличии необходимой инфраструктуры и законодательной базы, данному рынку требуется масштабирование, активная работа с потенциальными клиентами, как в Казахстане, так и за его пределами (преимущественно страны бывшего советского союза), а также повышение осведомлённости и популяризации продуктов исламских организаций посредством проведения соответствующих рекламных и образовательных акций.

Исламский банкинг в Казахстане начал свое развитие в 1995 году, когда Казахстан стал членом Исламского банка развития. Но законодательное регулирование вступило в силу в 2009 году.

В республике функционируют два исламских банка – Al Hilal и Заман. Al Hilal – это первый исламский банк в СНГ. Он создан в 2010 году, является дочерним банком одноименного международного фининститута.

За последние пять лет среднегодовой рост исламских банков в Казахстане составил 18% при среднегодовом росте сектора в 12%. Несмотря на то, что исламский банкинг активно растет, его доля в секторе не превышает 0,2%.

«Основная причина, скорее всего, кроется в бизнес-модели и вообще в окружающей бизнес-среде исламских банков», – говорит Ануар Куандыков. – Если посмотреть на баланс, то исламские банки в Казахстане в основном работают с корпоративными клиентами. Это видно и по депозитной базе, и по кредитному портфелю: преимущественно кредитуются корпоративные займы и – очень мало, до 10% – розничные клиенты».

Согласно данным переписи населения 2021 года, в нашей стране живет около 13,3 млн мусульман, это около 70 % всего населения Казахстана. Приблизительно 1,6 млн жителей Казахстана от 16 до 62 лет (то есть в экономически активном возрасте) являются практикующими мусульманами и совершают пятикратный намаз. Эксперты подчеркнули, что именно для таких мусульман более критично обслуживаться в традиционных банках, а не получать специализированные услуги в исламских банках. Также, им запрещено ходить в обычные банки – это нарушает законы Шариата.

Рынок исламского розничного банкинга в РК составляет около 2 млн человек. Если говорить о демографической структуре страны и текущей структуры депозитного портфеля банков, то была попытка оценить потенциал депозитного портфеля исламских банков. Подсчеты показали, что объем розничных исламских вкладов может достигать 196,9 млрд. тенге (против фактических 30,2 млрд. тенге на декабрь 2022-го), а кредитный портфель может вырасти до 147,7 млрд. тенге (против 51,2 млрд. тенге на конец прошлого года).

Заключение.

Исламский банкинг – это быстрый и активно растущий сегмент среди финансовых услуг. Более того его принципы подают хороший пример для многих финансовых институтов, поскольку основная его цель – не только

получение прибыли, причем любыми способами, что так часто встречается среди традиционных банков, но и правильные, равноценные, справедливые партнерские отношения, которые при всем этом не нанесут вреда ни людям, ни окружающей среде.

Если же говорить о Казахстане, то у нас исламский банкинг пока находится на раннем этапе развития, и при правильном регулировании и господдержке, основанных на модели развития исламского банкинга в мусульманских странах, мы сможем получить хорошую динамику и высокий уровень развития исламских банков – в особенности учитывая, насколько огромен нереализованный потенциал данного сегмента в республике.

Литература

1 Муфтий Мухаммад Таки Усмани. Современная практика исламских банков // Введение в исламские финансы, 2010.

2 Как в Казахстане и мире развивается исламский банкинг: <https://kz.kursiv.media/2023-03-17/skvr-muslims>.

ӨНЕРТАНУ САЛАЛАРЫ
ОТРАСЛИ ИСКУССТВОВЕДЕНИЯ
BRANCHES OF ART CRITICISM

ҒТАМР 18.41.51

ДОМБЫРА АСПАБЫН МЕҢГЕРУДЕГІ ОРЫНДАУШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

М.Е. Тапалова

Оқытушы, Қазақ ұлттық өнер университеті, Астана қ.

Мақаланың негізгі өзегі қазақ халқының ұлттық аспабы, төласпабы бола білген домбыра хақында. Домбыра өнері, күй өнерімен бірге келген күйдің тарихы, тарихтан алатын тәлім-тәрбие, ата-бабаларымыздың дала заңына, үдестік заңына бағынып, шың ниетпен сене білуі ұлттық аспаптарға деген қадір-құрметті көрсетеді. Ал біздің ұлттық музыка өнерін насихаттап, дәріптеп жүрген домбыра ұстаздар, өнерпаздардың мақсаты қазіргі ұрпаққа күйдің, домбыра аспабының тәрбиелік мәнін түсіндіру.

Түйін сөздер: ұлттық музыка, домбыра өнері, күй өнері, домбыра мұғалімі.

Жаһандану заманында әр ұлттың өзіне тән ұлттық құндылықтары сақталмаса, ұлт алапат толқынның жетегінде кетері айдан анық. Қазіргі таңда «Ұлт болам десен, бесігіңді түзе» деген аталы сөз барлық халықтардың ұранына айналса, өзінің ұлттық болмысын сақтап қалар еді. Біздің саламыз оқушылардың эстетикалық тәрбиесін ұлттық музыка арқылы, ұлттық аспабымыз домбыра арқылы оқыта отырып, тәлім-тәрбие беру. Қосымша білім беру ұйымдарының бірден-бір міндеттері осы болмақ деп ойлаймыз. Өйткені қазіргі заманның оқушысы ақпараттық технологиялар толқынына душар болып, жақсы мен жаманның айырмасын біле алмай отыр. Сондықтан біз домбыра аспабын меңгерту арқылы оқушылардың орындаушылық, күйшілік қабілеттерімен қатар, тәрбиелік мәніне де көңіл бөлген жөн деп ойлаймыз.

Жалпы, қазіргі таңда әсіресе, жаһандану заманында қоғамдағы адам тәрбиесі мүшкіл жағдайда. Ата Заңымыз Қазақстан Республикасының Конституциясында айтылғандай, «...адам – мемлекеттің ең басты құндылығы». Жалпы өмірде де «адам» – Жаратушының ақылды, саналы, құнды жаратылысы. Сондықтанда айналамыздағы қоршаған орта, табиғат жаратылыстары адамға қарап тамсануы тиіс. Ал, адам мәдениеті мен тәрбиесі соған лайықты болуы қажет. Тәрбиенің бастауы – отбасы. Одан кейін тарыдай кіріп, таудай өсіп, жетілетін мектебі. Мектептің жүрегі – ұстаз. Ұстаздың оқушыларына берген тәрбиесі де басты назарда ұстайтын қағидасы. Ұстаздың білімі, мәдениеті, соның ішінде қазақ халқының ұлттық өнері мен мәдениетін қаншалықты сіңіре

білгені, ойландыратын мәселе. Осы мәселе тәрбиенің жағдайын сипаттайды. Өйткені, болашақ ұрпақ ұлтшыл, тарихы мен мәдениетін толық меңгеруі еліміздің кемел болашағына әсер етеді. Сол ұрпақтың қалыптасуына ұстаздың орны ерекше.

Астана қаласы Қазақ ұлттық өнер университетінің мектеп деңгейі «Домбыра» сыныбының оқушыларына орындаушылық шеберлік пен қатар тәрбиелік мәнге де көңіл бөліп келеді. Қазақ халқының көнеден келе жатқан, өзінің қарапайым құрылымымен кең тараған домбыра аспабы, әр қазақ баласының өмірлік серігі, өнер тарихының шежіресі – ұлтымыздың төл құжатына айналды [1]. Кіріспе сабақтарда оқушыға күйдің шығу тарихы, орындаушысы жайлы мағлұмат беріліп, көрнекілік құралдар арқылы сабақты қызықты, әрі көркем қылып өткізіп келеміз.

Тәрбиелік мәні орындалғаннан кейін оқушының орындаушылық шеберлігіне мән береміз. Орындаушының шеберлігін дамыту, ол сатылай, асықпай, бірте-бірте күрделі шығармаларға көшу, оны әсем дыбысымен, динамикалық белгілермен орындай отырып көрерменге жеткізе білу. Осы шеберлікке жету үшін, оқушы өз бетінше ізденіп, ойланып, көп дайындалуы қажет.

Оқушының өз ойы, өзінің шығармашылық белсенділігі, өзіндік көзқарасы болмаса, ол нағыз орындаушы бола алмайды. Оқытушы мұны әр уақытта ескеріп отыруы қажет. Оқушыға қайсы шығарманы болса да өз сана сезімімен, өзінің музыкалық дағдыландыру, мұғалімнің негізгі принциптерінің бірі болып саналады. Әрбір сабақта күйді немесе шығарманы үйренуде орындалу элементтерінің бір бөлігін ғана игеру тән болып табылады.

Оқушы көптеген тапсырманы бірдей қамти алмайтын болғандықтан, педагог бірнеше ойнау тәсілдерін бірдей үйретпеуі тиіс. Сонымен қатар, жаңа тапсырмаларды мұғалім оқушының ноталық сауаттылықты меңгеруі деңгейінде жеткізе білуі керек [2].

Домбырашы мұғалімінің бірден-бір мақсаты – ол болашақ орындаушы-музыкантты күй тарту өнерімен қатар, күйшілік өнердің дәстүрлі орындаушылық мектептеріне, олардың тарихы мен ірі тұлғаларына, орындау шеберлігіне, тәсілдеріне, әр дәстүрдің озық үлгілерін көңіл бөле үйретіп, ұлттық ән-күйі мен бірге әлемдік, классикалық музыканың негіздерімен таныстырып көп ұлтты музыка рухында тәрбиелеу. Ол үшін оқытушы музыкалық білімін, сезімін жетілдіре түсуі қажет [3]. Жас музыканттарды аса көрнекті композиторлардың шығармашылығымен таныстырып, кәсіби өнер жолына баулу музыка, өнер мектептері ұстазының міндеті болып табылады.

Домбыра аспабын үйренуге келген оқушының талантты, қабілетті болуы жеткіліксіз. Өйткені, махаббатпен келіп тұрған оқушының домбыра аспабының дұрыс меңгерілуі ұстазға байланысты. Сондықтан домбыра мұғалімі әр оқушының дене бітімін, аяқ-қолдарын ескере отырып домбыра аспабын дұрыс ұстау, орындықта ыңғайлы отыру, пернелерді дұрыс, әрі таза басу заңдылықтары алғашқы сабақтардың көрінісінен байқалады.

Қолдарының буыны қатып, домбыра ойнауға бейімделе алмай жүрген оқушылар оқыту тәжірибесінде жиі кездеседі. Қол саусақтарының икемділік сапасы оқушының табиғи қабілетіне байланысты деген ұғым бар. Кей кездерде талантты оқушылардың қолдарының дұрыс қойылмай қатып қалуы, ал, қабілеті орташа оқушылардың қолдарының дұрыс қойылуы жиі кездеседі.

Әрбір оқушының музыкалық қабілетіне қарамастан, оның қолдарын дұрыс қойып, саусақтарының табиғи еркін қимылмен ойнауына дағдыландыруға әбден болады. Тек мұның бәрі алғашқы сабақтан басталуы керек. Оқушының музыкалық ой-өрісінің дамуы, орындаушылық шеберлігінің артуы, көбінесе, оның ізденуіне, аспапты дұрыс ұстап, еркін меңгеруіне байланысты [4].

Домбыра үйренудің кейбір бағыт бағдарына тоқтала отырып, қазіргі таңда, күй үйренудің екі үлкен дәстүрлік сипатына аса мән беріп қастерлеп үйренуіміз керек. Мұның өзі ғасырлардан бері келе жатқан бай тәжірибеге сүйене отырып, халықтық педагогиканың бір саласы күй үйренумен ұштастыра білуіміз керек.

Қазақ халқының ертеден қалыптасқан өнерпаздық дәстүрі бойынша кез келген күй тартылмас бұрын білікті домбырашы сол күйдің шығарушысы, шығу себебі, күйдің тартылу ерекшелігі, күйді кімдердің жеткізгені және қазіргі тағдыры жайында толық мағлұмат беретін әңгімесін айтып алады.

Күйдің шығарушысы болса, сол күйші туралы бедерлі мағлұмат алдымен айтылады. Яғни күйшінің өмір сүрген заманы, ортасы, шыққан тегі, өмір салты, күйшілік жолға қалай түскені, ұстаздары мен шәкірттері, шығарған күйлері сөз болады. Тартылатын күйдің шығу себебі, яғни аңыз-әңгімесі айтылады. Күйдің тартылу үлгісі, құлақ күйі, қағыс тәсілдері сөз болады. Күйдің кімдер арқылы жеткені, қай күйші-домбырашы қандай ерекшелік дарытып тартқаны айтылады. Күй қандай елеулі бас қосуларда тартылғаны, қандай композиторлардың шығармаларына арқау болғаны айтылады.

Домбыра тартуды үйрену оңай шаруа емес екенін онымен көп жылдар бойы шұғылданып келе жатқан ұстаз жақсы біледі. Бұрынғы кездегі дәстүрлі күй үйретумен қазіргі күй үйретудің арасында көптеген айырмашылық бар. Әрине, бұрынғы аталарымыздың күй үйрену тәжірибесін одан әрі жалғастыру басты міндетіміз.

Бұл өз тәжірибебімізде жиі кездесетін, ең бастысы оқушының музыкалық қабілетін, қолдарының қойылымын, оң қол, сол қол саусақтарының шеберлігін, музыкалық өрнектерді, тербелісті, қағыстарын, динамикалық дыбыс бояуларын, өз бетімен жұмыстануға ықпал ететін мысалдар, мәселелер көрсетілген.

Қазіргі кездегі оқытудың жаңа кезеңінде, жалпы білім берудің түбегейлі өзгеріп, өз ұлттық өнеріміздің өткені мен бүгінгі дамуын жас ұрпаққа толық беру мүмкіндігіне қол жеткізіп отырған жағдайда музыкалық білім беруді тиімді ұйымдастыру арқылы саналы да, өнерлі, жан-жақты білімді, өз халқының мол мұрасын қастерлеп, жалғастыратын, Отанын сүйетін азамат тәрбиелеуде айтарлықтай нәтижеге жетуге болатыны сөзсіз. Әдетте әр кезең өз

жаңалық – өзгерістерін ала келумен бірге өзіне лайық соны талап тілегін тудыратыны да анық. Осы орайда дәл қазіргі кезеңдегі домбыра өнерінің, домбырашылардың орындаушылық шеберлік деңгейлерінің қаншалықты өзгеріп, қаншалықты биікке көтерілгенін байқау қиын емес. Сондай-ақ бүгінде бүкіл ұлттық өнерімізде туындап отырған оң өзгерістер мен бетбұрыстар домбыра еншісіне де өз тиесілі жүгін артып отыр.

Жоғарыда айтылып кеткендей, ол үшін мұғалімнің өзі жан-жақты білімді, әсіресе психология, педагогика, тарих сияқты пәндерден хабардар болуы керек. Сонымен қатар оқытушының ой – өрісі, түсінігі кең болуының арқасында музыкалық шығармаларды тыңдатып, үйрету барысындағы байланысын тиімді қолданып, оқушыға жеткізе білу, жүзеге асыру болып табылады.

Күйді, шығарманы үйретудегі қызықтырудың бір жолы ретінде оқушыға болжап оқыту, жалғастырмақ, күйді аяқтау әдістерін қолданып, оны орындаған кезде мазмұнын, сөйлемдерін баяндап, үзінділерді анықтап отырса оқушы өзі дайындалған кезде де соны есіне түсіріп, жаттауына да жеңіл болады.

Ең бастысы, ата – бабаларымыз келешек ұрпаққа қалдырып кеткен бай рухани мұрасын құрметтеп қастерлеуге, отаншыл болып өсуіне жетелейді және сұлулыққа деген көзқарасы дамып, тұлғаның өз бетімен жұмыс жасауға, ізденуге ықпалын тигізеді.

Мұның бәрі оқушылардың санасына, еркіне, әсіресе, олардың сезімі мен ұшқыр қиялына зор әсер етеді.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Сейдімбек А. Қазақтың күй өнері. – Астана: «Күлтегін», 2002.
- 2 Жайымов А., Бүркітов С., Ысқақов Б. Домбыра үйрену мектебі. – Алматы: «Өнер», 1992.
- 3 Мұратбаева Ә.Қ. Домбыра аспабында оқыту әдістемесі. Оқулық құралы. – А., 2019. – 130 б.
- 4 Жайымов А. Домбыра ойнау өнері. – Алматы: «Өнер», 1993.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ
ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ
NATURAL SCIENCE

ҒТАМР 68.35.01

ДЫМҚЫЛ ЖҰЛДЫЗ ШӨБІ (STELLARIA MEDIA L.) ШИКІЗАТЫНАН ЭКСТРАКТ АЛУ ЖӘНЕ ЭКСТРАКТТЫҢ ҚҰРАМЫНА ҚЫСҚАША ЗЕРТТЕУ ЖҮРГІЗУ

М. Ерлан

*Магистрант, С.Ж. Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медициналық
университеті, Алматы қ.*

Дәрілік өсімдіктер (лат. *plantae medicinalis*), шипалы өсімдіктер – медицинада емдеу және аурудың алдын алу мақсатында қолданылады. Дәрілік өсімдіктердің емдік қасиеті олардың құрамында стероид, тритерпен, алкалоид пен гликозидтердің, витаминдердің, эфир майлары мен тұтқыр заттар сияқты түрлі химиялық қосылыстардың болуына байланысты.

Соңғы жылдары дамыған елдерде ауырған адамдардың көбісі табиғи жолмен алынған дәрілерді арттық көре бастады. Мысалы, Жапонияда фармацевтикалық жолмен алынған препараттарды сатып алу 2,6 есе өссе, табиғи жолмен алынған дәрілер 15 есе өсті [2].

Түйін сөздер: Газ хроматография, Жұқа қабатты хроматография (ЖҚХ), мұнай эфирі (РЕ), Флавоноидтар, ультрадыбыстық экстракция.

Дымқыл Жұлдызшөп (*Stellaria media* L.) – қалампыр тұқымдасына жататын көп жылдық, кейде бір не екі жылдық шөптесін өсімдік. Қазақстанның барлық жерінде өсетін 20 түрі бар. Дымқыл жұлдыз (*Stellaria media* L.) шөбі ұзындығы 15-60 см, шілде-тамызда гүлдеп, қыркүйекте жеміс береді. Жапырақтары бір-біріне қарама-қарсы, тамшы пішінді, ашық жасыл түсті, үстіңгі жағында түксіз, ал төменгі бетінде сирек түктер болуы мүмкін. Жапырақтары ұзындығы 0,5~2,5 см, ені 0,5~1,8 см. Сабақтары – бұтақтанған және төмен өсетін немесе сәжделенген. олардың түсі ашық жасыл және екі жағында шаштар сызығы бар. Гүлдер өте кішкентай, 5жұптан, терең ойық жапырақшалардан тұрады. Әрбір гүл цилиндрлік тұқым капсуласына ауыстырылады. Капсулаларда көптеген минуттық тұқымдар бар [3].

Дымқыл жұлдыз (*Stellaria media* L.) шөбі әлемде кеңінен таралған және ежелден бері емдік зат ретінде қолданылған. Дүние жүзіндегі қоңыржай аймақтарда және тропиктік аймақтарда жоғары биіктікте кездесетін 120-ға жуық түрді қамтитын тұқым; Австралияда 10 түрі, 7 эндемикалық және 3 интродукцияланған. Квинслендтің оңтүстігінен қоңыржай аймақтарда, Жаңа

Оңтүстік Уэльс, Виктория, Тасмания, Оңтүстік Австралия мен Батыс Австралияның оңтүстік бөліктерінде және Солтүстік аумақтың орталық бөліктерінде көбірек кездеседі. Әдетте оны тері ауруларына қабынуға, қан айналысын жақсартуға, тіпті бала емізетін әйелдер үшін сүт шығаруға қолданған. Әдеби шолуларға сүйенсек, жұлдызшөп өсімдігінің құрамында сапониндер, Е витамині, аскорбин қышқылы (114 мг%), каротин (24 мг% дейін), таниндер, флавоноидтар, липидтер, минералдар (әсіресе калий көп), майлы заттар және басқа заттар бар [4-11].

Дымқыл жұлдыз (*Stellaria media* L.) шөбінен кстракт алу әдісі: Ультрадыбыстық экстракция – бұл өсімдік жасушаларындағы заттардың еріткішке шығарылуын, таралуын және еруін жеделдету үшін ультрадыбыстық толқындар тудыратын күшті діріл және кавитация әсерін пайдалану және сонымен бірге алынған заттардың құрылымы мен биологиялық белсенділігін сақтауға болады. өзгеріссіз. Ультрадыбыстық экстракция принципі негізінен физикалық процесс болып табылады және бұл салыстырмалы түрде жаңа экстракция әдісі, ол соңғы жылдары бірте-бірте назар аударды. Көптеген компоненттер үшін ультрадыбыстық экстракция әдісі әдеттегі еріткішпен экстракциямен салыстырғанда экстракция уақытын едәуір қысқартуы, еріткіштің аз тұтынылуы және жоғары сілтілеу жылдамдығына ие болуы мүмкін, сондықтан ол жоғары экстракция тиімділігіне ие. Жиі қолданылатын органикалық еріткіш экстракция әдісімен салыстырғанда, ультрадыбыстық экстракция әдісі жоғары экстракция жылдамдығына, жоғары жылдамдыққа және жоғары тиімділікке ие ғана емес, сонымен қатар бөлме температурасында қыздырусыз сығындыларды шығарады және энергияны үнемдейді [4-12].

Өсімдік экстрактындағы органикалық қосылыстарды анықтау.

Экстракт масс-спектрометриялық анықтаумен (7890A/5975C) газ хроматографиясымен талданды.

Талдау шарттары: үлгі көлемі 0,2 мкл, үлгіні енгізу температурасы 280 °C, ағын бөлінуінсіз. Бөлу DB-35MS ұзындығы 30 м, ішкі диаметрі 0,25 мм және қабықшаның қалыңдығы 0,25 мкм болатын DB-35MS хроматографиялық капиллярлы колонканың көмегімен 1 мл/мин тұрақты тасымалдаушы газ (гелий) жылдамдығында жүргізілді. Хроматография температурасы 5°C/мин қыздыру жылдамдығымен 40°C-ден (0 мин) мен 280°C-ге (15 мин) дейін бағдарламаланған. Анықтау SCAN m/z 34-850 режимінде жүзеге асырылады. Agilent MSD ChemStation бағдарламалық құралы (1701EA нұсқасы) газ хроматографиясы жүйесін басқару, алынған нәтижелер мен деректерді жазу және өңдеу үшін пайдаланылды. Деректерді өңдеуге ұстау уақытын, ең жоғары аймақтарды анықтау, сондай-ақ масс-спектрометрлік детектор көмегімен алынған спектрлік ақпаратты өңдеу кіреді. Алынған массалық спектрлерді түсіндіру үшін Wiley 7-ші басылымы және NIST'02 кітапханалары пайдаланылды (кітапханалардағы спектрлердің жалпы саны 550000-нан астам).

Анализ нәтижелері.

Дымқыл жұлдыз (stellaria media l.) өсімдік шикізатынан сұйық экстракт алу.

Экстрагент ретінде үш түрлі концентрациядағы этил спирттерін қолдана отырып, зерттеу жүргізілді. Зерттеу барысында сәйкесінше шикізаттық ісінуіне мән берілді. Себебі, шикізаттың ісіну коэффициенті маңызды технологиялық көрсеткіштердің бірі болып табылады. Нәтижесінде оңтайлы экстрагент ретінде 50% этил спирті болып таңдалды, сандық көрсеткіштер 1-2 кестеде көрсетілген.

Кесте 1. Экстрагентті жұту коэффициенті.

Экстрагент	Экстрагентті жұту коэффициенті, мл/г			
	1 серия	2 серия	3 серия	Орташа мәні
Тазартылған су	4	3.98	3.94	3,97±0,1
30% этил спирті	4.9	4.98	4.94	4,94±0,0
50% этил спирті	5.4	5.38	5.44	5,41±0,2
70% этил спирті	4.4	4.44	4.38	4,41±0,1
96% этил спирті	31.1	3.8	3.74	3,77±0,0

Кестеден экстрагентті жұту коэффициентін анықтау барысында 50% этил спиртінің жұтылуының жоғары болғандығын көруімізге болады.

Кесте 2. Экстрактивті заттардың көрсеткіші.

Экстрагент	Экстрактивті заттардың көрсеткіші, %			
	1 серия	2 серия	3 серия	Орташа мәні
Тазартылған су	34,9	35,9	36,6	35,8±0,5
30% этил спирті	32,6	32,4	32,3	32,4±0,5
50% этил спирті	36,4	38,1	37,0	37,0±0,5
70% этил спирті	25,6	29,4	26,7	27,2±0,5
96% этил спирті	11,1	11,9	11,3	11,4±0,6

Экстрактивті заттардың көрсеткішін анықтау нәтижесі бойынша 50% және 30% этил спиртіндегі, суда экстрактивті заттардың көрсеткіші жоғары болғандығы анықталды.

Флавоноидтардың шығуына әртүрлі технологиялық факторлар әсер етеді: экстрагенттің табиғаты, температура режимі, шикізат қатынасы: экстрагент, ультрадыбыстық әсерлер, экстракция ұзақтығы. Осыны ескере отырып ультрадыбыстық әсер ету жиілігіне байланысты флавоноидтардың шығу нәтижесінде 25 Гц тиімді болып шықты. Флавоноидтар сомасының шығуына температуралық режимнің әсерін анықтау үшін келесі температуралық режимдер зерттелді: 20 ± 2 °C, 25 ± 2 °C, 30 ± 2 °C, 32 ± 2 °C. Тәжірибе нәтижесінде 25 ± 2 °C тиымды болып саналды.

Тиісті тәжірибелер қағидаттарына сәйкес түпкілікті өнімнің сапасы бастапқы шикізаттың сапасына және технологиялық процестің талаптарын дәл сақтауға тікелей байланысты. Өсімдік шикізатын жинаудың, тазалаудың, өңдеудің, кептірудің, тиісті сақтаудың және тасымалдаудың оңтайлы мерзімдері мен технологиясын сақтау түпкілікті өнімнің сапасын қамтамасыз ету жүйесіндегі ажырамас кезең болып табылады.

Дымқыл жұлдыз (*stellaria media l.*) өсімдік шикізатынан экстракт алудың технологиялық сызбасы келесі стадиялардан тұрады:

- 1) Экстрагентті дайындау;
- 2) ДӨШ дайындау;
- 3) Сығырдыны алу;
- 4) Сығырдыны тұндыру;
- 5) Сығырдыны сүзу;
- 6) Флакондарды, тығындарды және қақпақшаларды жуу;
- 7) Дайын өнімді орамдау, безендіру.

Әдістеме:

Дәрілік өсімдік шикізатының алдын ала 3.0-5.0 мм мөлшерінде ұсақтап, аналитикалық таразымен 10г өлшеп алып, оны сыйымдылығы 500 мл. тегіс түпті колбаға салып, үстіне 250мл 50% этил спиртіні құйдық. Колбаны баяу шайқап, шикізатты спирке толығымен шыладық. Дайындалған колбаны ультрадыбысты экстракторға орналастырып, құрылғының экстракциялау уақытын 30 минут, 25 Гц жиілікте, 25 °С температурада теңшеп, start батырмасын бастық. Экстракциялау аяқтаған соң колбадағы сұйық экстракт шамалы уақыт тұндырылып, сүзілді. Алынған сұйық экстрактыты алдын ала жуып тазалап стерилизация жасалған әйнек флакондарға құйып, тығындадық. Дайын болған өнім сыртына өнім туралы ақпараттар жазылған этикеткалар жапсырыл сақталды.

Жұқа қабатты хроматография (ЖҚХ).

Жұқа қабатты хроматография – бұл бөлудің қарапайым әдісі, өйткені бұл әдіс шыныға, металға немесе қатты пластмассаға (стационарлық фазаға) салынған силикагельдің немесе глиноземның жұқа қабатын қолданады. Жылжымалы фаза – қолайлы еріткіш немесе еріткіштер қоспасы.

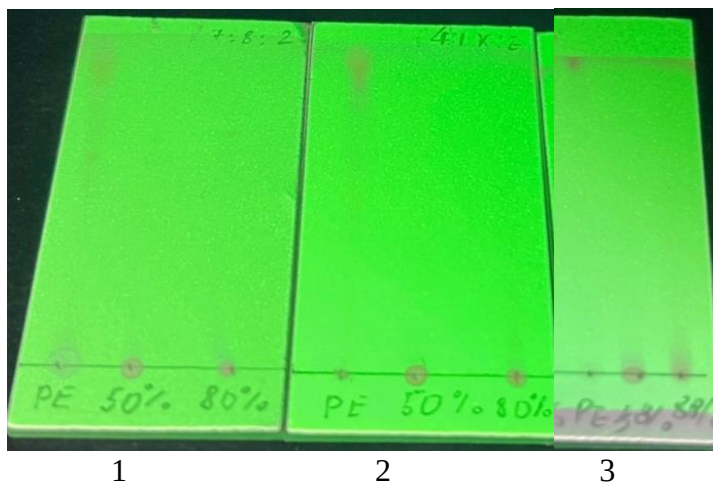
Жылжымалы фаза 1: Толуол:Этилацетат – 8:7.

Жылжымалы фаза 2: Хлороформ:Этанол – 4:1.

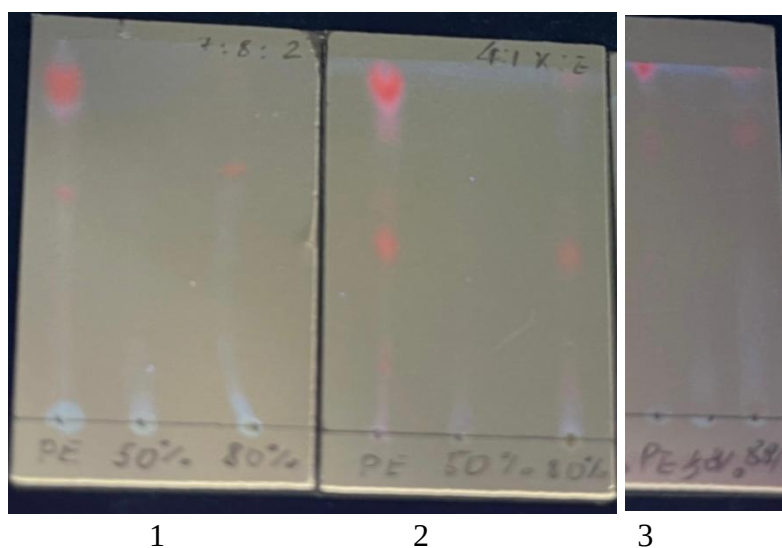
Жылжымалы фаза 3: Хлороформ:Этанол:Су – 65:35:3.

Айқындағыш: Күкірт қышқылының этанолдағы 5% ерітіндісі.

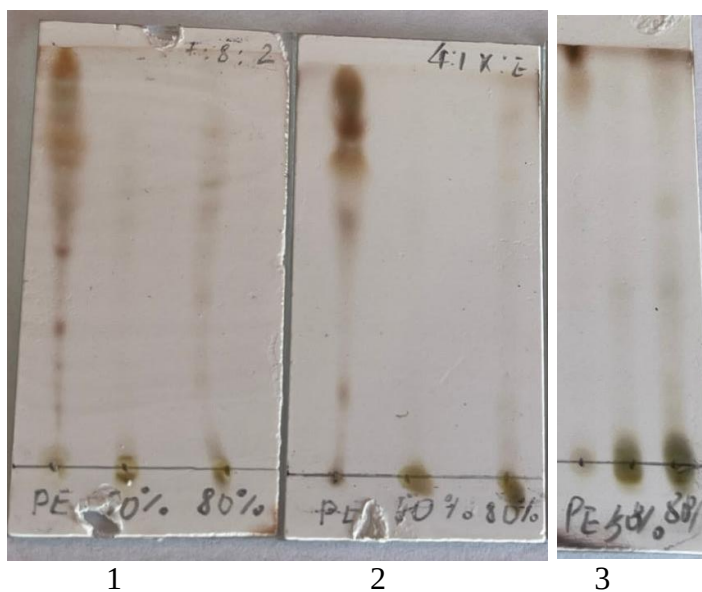

Сурет 1. 254 нм ультракүлгін сәулеленудің астындағы пластиналар.

Сурет 2. 365 нм ультракүлгін сәулеленудің астындағы пластиналар.

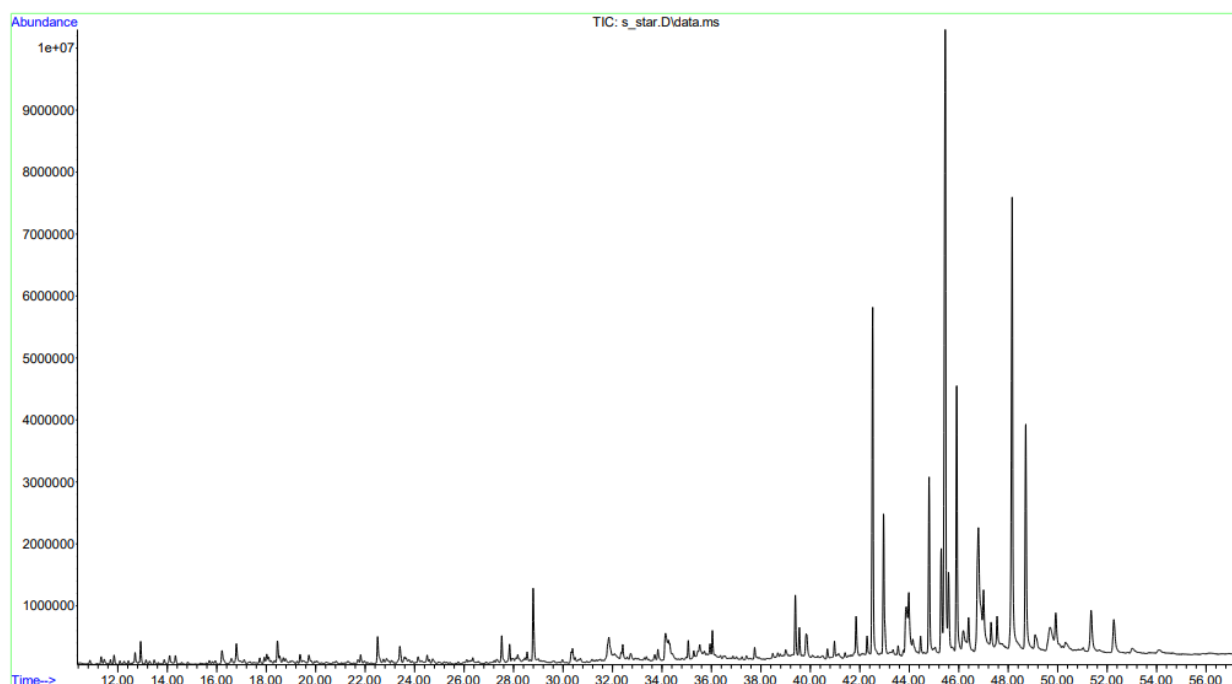
Сурет 3. Айқындағышпен қыздырылған пластиналар.

Жұқа қабатты хроматография әдісімен Дымқыл жұлдыз (*Stellaria media* L.) шөбі өсімдігінің мұнай эфирі (PE), 50% және 80% этанол сығындылары үш түрлі жылжымалы фазада сарапталды. Мұнай эфирінің (PE) сығындысы майлы заттарға өте бай, ал 80% этанол сығындысында 50% этанол сығындысына қарағанда майлы заттар көбірек. Мұнай эфирінің сығындысында майлы заттар жақсы ерігендіктен, органикалық қосылыстарды анықтау үшін бұл сығынды масс-спектрометриялық анықтауы бар (7890A/5975C) газ хроматографиясымен талданды.

Кесте 3. Дымқыл жұлдыз (*Stellaria media* L.) шөбі сығындысының хроматографиялық талдауының нәтижелері.

№	Ұстау уақыты, мин	Қосылыстар	Сәйкестендіру ықтималдығы, %	Пайыздық мазмұн, %
1	12,70	2,4-Dimethyldodecane	83	0,51
2	12,93	Hexadecane, 2,6,11,15-tetramethyl-	85	0,81
3	16,22	Cyclohexanone, 5-methyl-2-(1-methylethylidene)-	86	0,73
4	16,80	Tetradecane	90	0,77
5	18,46	Octadecane	81	0,68
6	22,51	Phenol, 2,4-bis(1,1-dimethylethyl)-	91	1,26
7	23,41	Hexadecane, 2,6,10,14-tetramethyl-	80	0,81
8	27,53	3,7,11,15-Tetramethyl-2-hexadecen-1-ol	86	1,06
9	27,84	Hexadecane, 2,6,10,14-tetramethyl-	83	0,61
10	28,80	2-Pentadecanone, 6,10,14-trimethyl-	87	2,59
11	30,39	Isophytol	80	0,69
12	31,86	Hexadecanoic acid, ethyl ester	75	1,59
13	32,42	Heneicosane	84	0,51
14	34,15	Phytol	75	0,86
15	35,07	1-Hexadecyn-3-ol, 3,7,11,15-tetramethyl-	70	0,59
16	35,53	Octadecane, 3-ethyl-5-(2-ethylbutyl)-	63	0,49
17	36,04	Tricosane	87	0,73
18	37,75	Tetracosane	75	0,29
19	39,40	Pentacosane	88	2,11
20	39,56	4,8,12,16-Tetramethylheptadecan-4-olide	86	0,94
21	39,84	Thiophene, 3-methyl-2-pentadecyl-	70	1,36
22	41,85	Tetracosane, 11-decyl-	79	1,65
23	42,52	Octacosane	91	12,67
24	42,97	Tetracosanal	87	5,33
25	44,46	Octadecanal	72	0,63
26	44,80	Hexacosane, 9-octyl-	86	6,19
27	45,59	Nonacosane	92	3,42
28	45,92	Oxirane, heptadecyl-	82	9,89

29	46,40	Hexatriacontane	70	1,59
30	47,01	2-Heptacosanone	73	3,73
31	48,16	Tetratriacontane	91	19,73
32	48,71	Oxirane, heptadecyl-	80	9,55
33	49,10	15-Tetracosenoic acid, methyl ester, (Z)-	66	1,16
34	49,93	2-Nonacosanone	77	2,21
35	52,28	1,30-Triacontanediol	71	2,24

Сурет 4. Жұлдызшөп анализінің хроматограммасы.

Қорытынды. Дымқыл жұлдыз шөбі шикізатынан ультрадыбыстық экстракция әдісі бойынша экстракт алынды және алынған экстрактқа жасалған хроматографиялық талдаудың нәтижесіне негізделгенде мұнай эфирінің (РЕ) сығындысы органикалық қосылыстарға өте бай, жалпы 35 түрлі қосылыстар анықталды.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 https://kk.wikipedia.org/wiki/дәрілік_өсімдіктер.
- 2 <https://www.uniface.kz/index.php?post=article&section=3&id=395>.
- 3 Govaerts R. 2019. *Stellaria* медиасы KewScience Plants of the World онлайн. Корольдік ботаникалық бактардың Қамқоршылық кеңесі. Орталық Австралия флорасы. – 45-48 б.
- 4 Кертис В.М., Моррис Д.И. (1975). *Caryophyllaceae*, Тасманияның студенттік флорасы 2-ші басылым. – 64-77 б.
- 5 Жасыл PS (1994). *Caryophyllaceae*, Wilson, AJG (ed.), *Flora of Australia* 49: 91-97. (Австралия үкіметінің баспа қызметі: Канберра). Миллер, CH & West,

JG (1996). *Stellaria* (Caryophyllaceae), Walsh, NG & Entwisle, TJ (eds), *Флора Виктория 3*: 233-240. (Inkata Press: Мельбурн).

6 Миллер С.Н. (2012). Австралиядағы *Stellaria* (Caryophyllaceae) тұқымдасының ревизиясы. *Аделаида ботаникалық бақтарының журналы* 25: 27-54.

7 Orchard A.E. (1993). Caryophyllaceae, Джордж, AS және т.б. (eds), *Flora of Australia* 50: 123-128.

8 Росс Е.М. (1984). Caryophyllaceae, Stanley, TD & Ross, EM, *Оңтүстік-шығыс Квинсленд флорасы* 1: 108-115.

9 Тихомиров В.Н. (2016). *Stellaria* (Caryophyllaceae) атауын консервіленген түрімен сақтау туралы ұсыныс. *Таксон* 65: 389-390.

10 Уилер Дж.Р. (1987). Caryophyllaceae, Marchant, NG & Wheeler, JR (eds), *Перт аймағының флорасы* 1: 103-110.

11 *ChinaJournalofChineseMedicine* Vo1. 32, Issue 11 June, 2007.

12 http://www.cqginseng.com/list_6/50.html.

ГРНТИ 75.25.10

ИЗМЕНЕНИЕ СОДЕРЖАНИЯ БИОГЕННЫХ ЭЛЕМЕНТОВ В СТОЧНЫХ ВОДАХ ПРИ ВВЕДЕНИИ ШТАММА *Chlorella vulgaris* SKO A RKM – 0870

Ж.Х. Султанов

Генеральный директор, ТОО «Кызылжар су», г. Петропавловск

Е.И. Набиев

Главный инженер, ТОО «Кызылжар су», г. Петропавловск

И.В. Голодова

*К.х.н., зав.лабораторией качества воды, ТОО «Научно-технологический центр воды»,
г. Петропавловск*

А.И. Рейбандт

Магистр, директор, ТОО «Научно-технологический центр воды», г. Петропавловск

Н.В. Васильев

*Магистр, технический директор, ТОО «Научно-технологический центр воды»,
г. Петропавловск*

А.В. Падалкина

Лаборант, ТОО «Научно-технологический центр воды», г. Петропавловск

В статье приведены данные об изменении содержания иона аммония, нитрат-иона, общего фосфора при введении в водоём накопитель сточных вод г. Петропавловска микроводоросли штамма *Chlorella vulgaris* SKO A RKM – 0870. Установлено, что введение данного адаптированного штамма позволило в период с июля 2021 г. по декабрь 2022 г. уменьшить концентрации ионов-загрязнителей. Содержание ионов аммония (степень очистки от аммонийных соединений) возросла до 46,18% (на 16,72% больше по сравнению с 2021 годом), что соответственно, привело к увеличению концентрации нитрат-ионов до 15,97 мг/л. Для определения тенденции изменения содержания фосфат-ионов при введении хлореллы продолжается сбор данных и обработка полученных результатов.

Ключевые слова: Сточные воды, очистка, хлорелла, азотсодержащие соединения, нитраты, аммоний, фосфаты.

Использование водорослей и высших растений для очистки природных водоёмов и прудов-накопителей стоков имеет богатую историю. Предлагается использовать монокультуры или поликультуры микроводорослей, а также сообщества: фитопланктон – зоопланктон – высшие растения [1, 2].

Микроводоросли обладают высокой жизнеспособностью. Они способны к выживанию в среде с повышенным содержанием тяжелых металлов и к снижению концентрации последних; неприхотливы в культивировании и обладают высокой продуктивностью. Зоопланктон и высшие растения дополнительно выполняют фильтрующие функции. Практически невозможно предложить только одно оптимальное решение для очистки водоёмов, в которых накапливаются сточные воды. Это связано с характером загрязнений, условиями функционирования водоёма, наличием предварительных операций по очистке стоков.

В течение 2019-2022 гг. ТОО «Научно-технологический центр воды» (далее НТЦВ) на базе ТОО «Кызылжар су» г. Петропавловска проводились работы по биологической реабилитации водоёма-накопителя сточных вод с последующим использованием его как дополнительной ступени биологической очистки стоков. Реализация данного проекта позволит увеличить производительность и эффективность работы очистных сооружений без дополнительных дорогостоящих мероприятий.

Предварительные испытания проведены с относительно небольшими объёмами воды (1 куб.м), в августе – сентябре 2019 года. Для ускорения формирования модели процесса использовали суспензию хлореллы штамма *Chlorella vulgaris* SKO A RKM – 0870 (Далее – Хлорелла) [3] в 2-х кратном избытке по сравнению с расчётным количеством. Исходное содержание хлореллы в условиях эксперимента составило 5 млн клеток/мл. Для подтверждения достоверности результатов натурального эксперимента параллельно, в таких же условиях, исследовались пробы с водоёмов, куда осуществляется сброс с водоёма-накопителя согласно технологической схеме. Контроль проводился по 8 показателям тремя независимыми лабораториями. Через месяц отмечено улучшение органолептических и гидрохимических показателей качества воды, развитие фильтрующего планктона (преимущественно дафний).

В августе 2021 года ТОО НТЦВ приступило к работам по биологической реабилитации накопителя сточных вод, находящегося на балансе ТОО «Кызылжар су» с помощью зеленой микроводоросли хлорелла.

Водоем – накопитель «Биопруд» расположен на 5 км западнее г. Петропавловска, на левом берегу р. Ишим. Проектный объем накопителя-испарителя 12 млн. м³, площадь 470 га, наибольшая длина – 3,5 км; ширина – 1,3 км. Максимальная глубина – 8 м. Площадь зеркала – 3,2 млн. м³.

Объем поступающих сточных вод составляет – 40 000 куб.м. в сутки. После пункта перекачки частично очищенная вода поступает в следующий водоем – накопитель «Горькое».

Для мониторинга определены четыре точки отбора проб: точка 1 – место перекачки частично очищенной воды в следующий водоём – накопитель «Горькое», точки 2 и 3 – промежуточные точки движения воды от места отведения стоков в водоем, точка 4 – место отведения сточных вод в водоём-накопитель «Биопруд».

Регулярный мониторинг показателей качества воды в водоёме-накопителе «Биопруд» проводился по 28 нормируемым показателям лабораторией ТОО «Кызылжар Су» ежеквартально и по 14 показателям – лабораторией качества воды ТОО НТЦВ (2 раза в месяц).

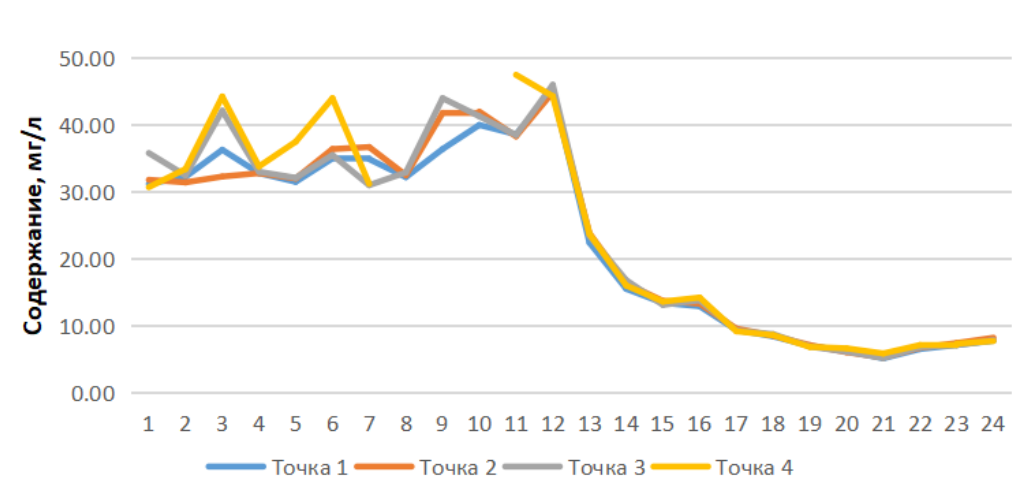
При проведении натурных экспериментов наиболее резкие изменения были отмечены в изменении концентрации ионов, содержащих биогенные элементы: азот– и фосфорсодержащие соединения. Поэтому особое внимание обращено на изменения содержания ионов аммония, нитрат-ионов и общего фосфора. Определение содержания веществ проводилось в соответствии с ГОСТ 33045-2014 Вода. Методы определения азотсодержащих соединений и ГОСТ 18309-2014 Вода. Методы определения фосфорсодержащих веществ.

Процессы аммонизации, нитрификации и денитрификации достаточно хорошо изучены и описаны [4, 5]. В воде пруда-накопителя представлены все формы неорганического азота: нитраты, нитриты, ионы аммония. Соотношение концентраций различных форм зависит от условий протекания процесса. Количество нитрит-ионов как промежуточной формы в процессе превращения не оценивалось.

Устойчивость иона аммония в воде зависит от её химического состава и температуры. Растворимость и устойчивость иона резко возрастают с понижением температуры, то есть наиболее благоприятным периодом для миграции аммония в воде является осенне-зимний и ранне-весенний, когда температура воды опускается ниже 10°C. При этом наиболее благоприятные условия, для образования иона аммония создаются в летний период, когда температура почв, воды и донных илов повышается и активизируется микробиологическая активность.

За период 2021-2022 годов прослеживаются четкие тенденции в изменении содержания ионов аммония во всех пробах (рис.2). В период закрепления и адаптации хлореллы в водоёме концентрация аммиака сохраняется на уровне 30-35 мг/л (август – октябрь 2021 года). Далее наблюдается прогнозируемое увеличение содержания иона аммония в холодный период (ноябрь 2021 года – февраль 2022 года). С февраля 2022 года (точка 10 на графиках) происходит уменьшение содержания аммония во всех пробах. Постепенно также уменьшилась разница в пределах одной серии проб (с 8 до 1 мг/л и менее).

При сравнении содержания аммиака в пределах каждой серии проб, в большинстве случаев наблюдается увеличение содержания аммиака от точки 1 к точке 4. Это объясняется тем, что наиболее загрязненные стоки точки 4 постепенно при прохождении к точке 1 претерпевают постепенное естественное очищение от аммиака за счёт включения ионов аммония в процессы нитрификации и далее, включение продукта превращения – нитратов – в фотосинтез водорослей.

2021 г. – точки 1-8;
2022 г. – точки – 9-25.

Рисунок 1. Графики сезонного изменения содержания аммиака.

При сравнении содержания аммиака в аналогичные периоды 2021 и 2022 годов отмечено более низкое содержание аммиака по сравнению в 2022 году. На рисунке 2 хорошо видно, что на тот же период прошлого года в точке 1 (июль 2021 года) содержание аммония на 24,99 мг/л больше, чем в 2022 году. Такая же ситуация и в остальных точках отбора проб (таблица 1).

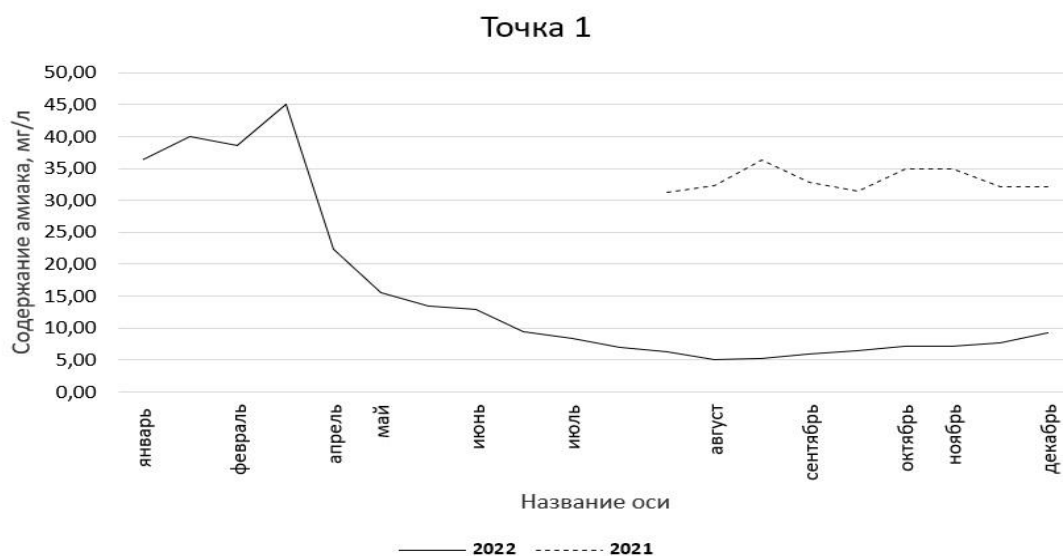

Рисунок 2. Содержание аммиака в разные периоды.

Таблица 1. Количество аммония в июле/декабре 2021 и 2022 гг.

Дата	Точка 1	Точка 2	Точка 3	Точка 4
27.07.2021	31,2	31,8	35,8	30,7
27.07.2022	6,21	6,03	6,1	6,61
Разница между 2021 и 2022 гг.	24,99	25,77	29,7	24,09
08.11.2021	32,20	32,50	32,90	
05.12.2022	7,74	8,19	7,81	7,7
Разница между 2021 и 2022 гг.	24,46	24,31	25,09	

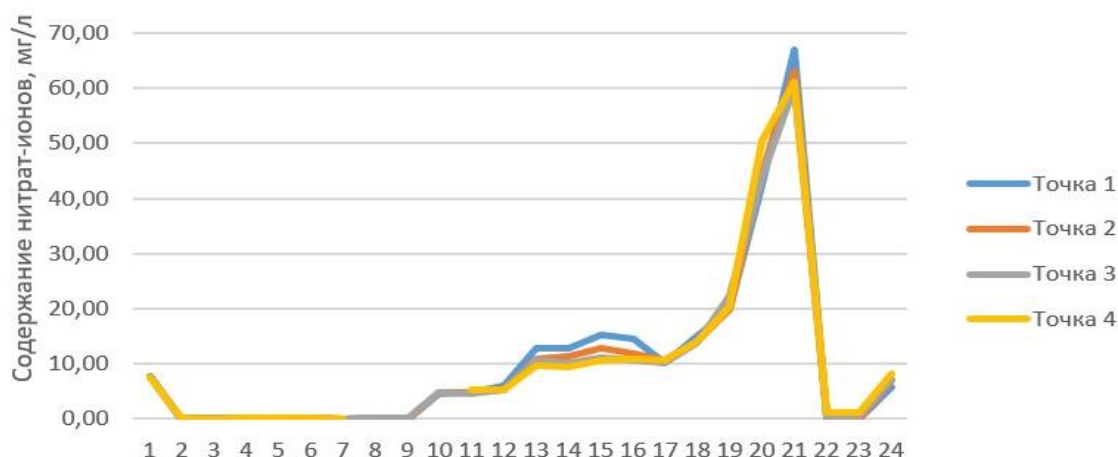
Нитраты в сточной воде могут присутствовать за счёт окислительных процессов, а также при непосредственном загрязнении нитратами. По данным лаборатории ТОО «Кызылжар су» за предыдущие годы в пруде-накопителе нитраты практически отсутствовали. При этом в воде отмечалось большое количество аммонийного азота. Поэтому появление нитратных форм азота в водоёме говорит о реализации аэробного режима окисления. Это стало возможно при активном процессе фотосинтеза размножившейся хлореллы. Выделяющийся кислород расходуется на процессы разложения углеродсодержащихся соединений и затем на процессы преобразования азотсодержащих соединений.

При сравнении содержания нитратов в пределах каждой серии проб в большинстве наблюдается уменьшение или сохранение содержания нитрат-ионов от точки 1 к точке 4.

В ноябре 2021 – феврале 2022 года происходит постепенное уменьшение содержания нитратов при удалении от точки сброса стоков на фоне общего увеличения их содержания. В осенне-зимнее время это можно связать с процессом естественного распределения (разбавления) загрязнителя по пути продвижения.

В период с апреля по август 2022 года происходит увеличение содержания нитратов. Это связано с тем, что с повышением температуры активно протекают процессы биологического окисления аммиака до нитритов, и далее – до нитратов. Можно говорить о параллельном протекании нескольких процессов преобразования азотсодержащих органических соединений:

- микробиологическая активность ила – образование аммиака (анаэробные условия);
- активность нитрифицирующих микроорганизмов – окисление аммиака до нитратов (аэробные условия);
- фотосинтезирующая активность зелёных водорослей (хлореллы и других).

2021 г. – точки 1-8;
2022 г. – точки 9-25.

Рисунок 3. Сезонное изменение содержания нитратов.

Увеличение содержания нитратов объясняется большей продуктивностью нитрифицирующих микроорганизмов по сравнению с использованием нитратов зелёными водорослями. То есть, количество кислорода как продукта фотосинтеза микроводоросли *Chlorella vulgaris* SKO A RKM – 0870 позволило резко повысить скорость процесса нитрификации.

Дополнительно, присутствие нитратов является косвенным показателем очистки стоков от токсичных примесей и показателем очистки стоков. Доказано, что нитрифицирующие бактерии высокочувствительны к токсичным примесям и тяжёлым металлам, поэтому их высокая активность указывает на отсутствие этих негативных факторов [6].

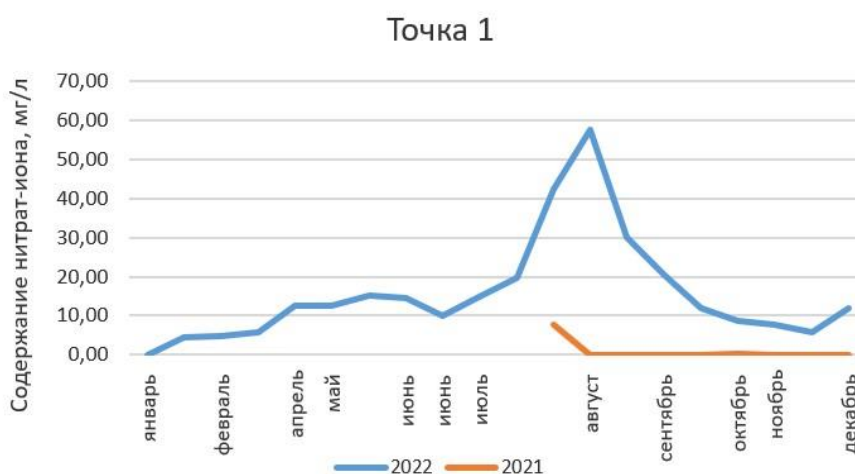

Рисунок 4. Содержание нитратов в разные периоды сезона.

Повышение содержания нитрат-иона в летний период также объясняется прогнозируемым уменьшением количества хлореллы до 500 000 клеток/мл,

поэтому происходит снижение интенсивности процесса фотосинтеза. Уменьшение количества клеток хлореллы происходит из-за активного размножения дафний, которые на всех стадиях активно питаются водорослью.

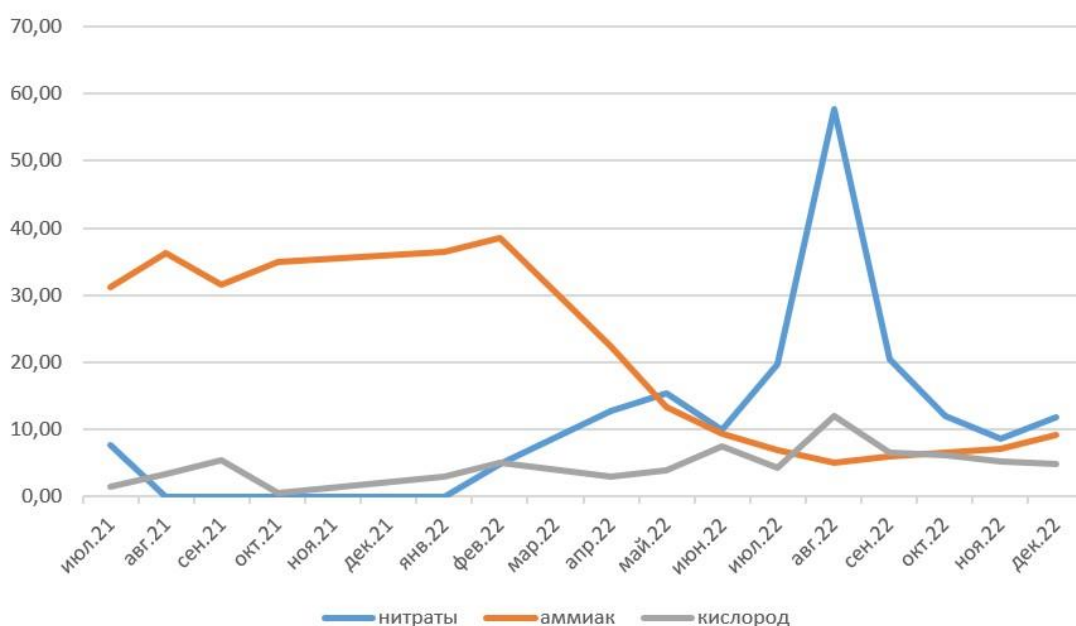

Рисунок 5. Изменение содержания аммиака, нитратов и кислорода в период 2021-2022 гг.

Далее, снижение количества выделяемого кислорода и одновременное присутствие аммиака и нитрат-ионов в анаэробных условиях запускает процесс денитрификации (выделение молекулярного азота в анаэробных условиях). Восстановление численности водоросли будет способствовать уменьшению нитратов и увеличению насыщенности кислородом. Сравнительный график по содержанию аммиака и нитратов представлен на рисунке 5.

При сравнении содержания фосфатов в пределах каждой серии проб можно отметить незначительное изменение содержания фосфатов от точки сброса стоков (от точки 4 до точки 1). В стоках фосфор присутствует в виде минеральных и органических соединений. Фосфор ассимилируется из среды обитания в процессах фотосинтеза, хемосинтеза и разложения органических остатков [7].

В данный момент оценить тенденции изменения данного показателя достаточно трудно (Рисунок 6), так как в сезоне 2021-22 годов проводились работы по закреплению микроводоросли в водоёме и поддержанию её плотности.

В настоящее время проводится накопление данных для анализа. График отражает лишь суммарное изменение в результате всех протекающих процессов.

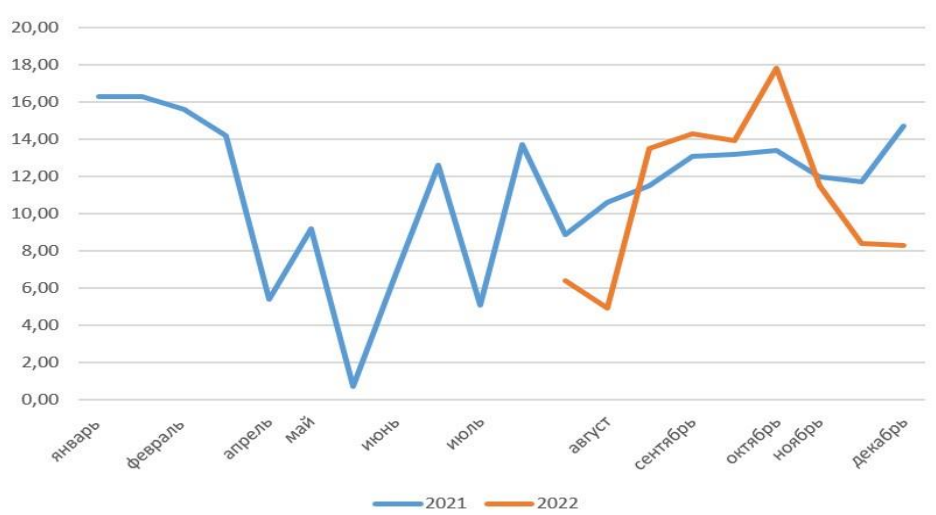

Рисунок 6. Содержание фосфатов в разные периоды сезона.

При сравнении содержания фосфатов в осенний период 2021 и 2022 годов отмечается пониженное их содержания в 2022 году. Использование фосфатов хлореллой для построения собственной биомассы, усвоение их высшими водными растениями (камыш, рогоз) способствует удалению их из воды и очищению водоема. Использование биомассы фитопланктона как источника питания для зоопланктона – значимый элемент для круговорота фосфора в окружающей среде. Следующий шаг – использование биомассы зоопланктона как фильтрующего организма, а также источника питания для рыб и водоплавающих птиц.

За период использования штамма *Chlorella vulgaris* SKO A RKM – 0870 и регулярном мониторинге её численности в водоёме-накопителе сточных вод г. Петропавловска в течение 2022 года степень очистки от аммонийных соединений возросла до 88,78% (на 59,32% больше по сравнению с 2021 годом), что соответственно, привело к увеличению концентрации нитрат-ионов до 15,97 мг/л (таблица 2).

Таблица 2. Эффективность очистки стоков от азотсодержащих соединений.

Показатели	2021 год			2022 год		
	Поступающие стоки	Биопруд	Эффективность очистки, %	Поступающие стоки	Биопруд	Эффективность очистки, %
Нитраты	0,19	0,27		0,1525	15,97	
Аммоний солевой	44,912	31,68	29,46	39,5	5,11	88,78

Таким образом, при закреплении популяции *Chlorella vulgaris* SKO A RKM – 0870 и регулярном мониторинге её численности в водоёме-накопителе «Биопруд» будут созданы зоны с различным содержанием кислорода

(аэробные, анаэробные, анаэробные). Это резко повысит эффективность очистки сточной воды от биогенных элементов, органических соединений, легкоокисляемых неорганических соединений. В свою очередь, активное развитие микроводоросли позволит увеличить численность фильтрующего планктона.

Литература

- 1 Денисов А.А., Жуйков В.Ю. Очистка сточных вод в открытых водоемах от органических и минеральных загрязнений с помощью водорослей // Достижения науки и техники АПК. 2007. №2. – С. 54-56.
- 2 Щеголькова Н.М., Диас В., Криксунов Е.А., Рыбка К.Ю. Применение фито-систем для очистки сточных вод в России // Водоочистка. Водоподготовка. Водоснабжение. 2014. №5. – С.20-31.
- 3 Патент РК 35004. Планктонный штамм одноклеточной зелёной водоросли *Chlorella vulgaris* SKO специализированный для получения биомассы / Голодова И.В., Васильев Н.В., Солдатова В.А., Рейбандт А.И. Заявл. 2020/0148.1 от 02.03.2020.
- 4 Николаев А.Н., Большаков Н.Ю. Биологическая очистка сточных вод: математическая модель // Экология и промышленность России, ноябрь 2001. – С. 13-16.
- 5 Голубовская Э.К. Биологические основы очистки воды. – М.: Высшая школа, 1978. – 268 с.
- 6 Перевязка Д.С. Культивирование микроводорослей рода *Chlorella* в лабораторных условиях в модельных системах. – КубГУ, 2017. – 66 с.
- 7 Серпокрылов Н.С., Вильсон Е.В., Гризодуб Н.Н. Дефосфотизация сточных вод отходами производств // Водоснабжение и канализация. – №7-8, 2016. – С.31-35.

ҒТАМР 27.35.33

МЕНЕДЖМЕНТТЕ ЖОҒАРЫ МАТЕМАТИКАНЫ ҚОЛДАНУ

Ш.М. Тұрта

Студент, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

И.К. Сулейменова

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

Күн сайын әртүрлі деңгейдегі менеджерлер қызметтің әртүрлі салаларында көптеген сұрақтарға тап болады. Өте маңызды мәселе – барлығын дұрыс ұйымдастыру ғана емес, сонымен қатар олардың бизнесі пайдалы болуы үшін математикалық аппаратты пайдалана отырып, барлық көрсеткіштерді есептей білу. Бұл мақаланың мақсаты – математикадағы білім мен практикалық дағдылар арқылы өндірістің өзекті мәселелерін шешуге, атап айтқанда, берілген шарттарда кәсіпорында максималды өнімді анықтауға болатынын мысалмен көрсету.

Түйін сөздер: менеджмент, жоғары математика, дифференциалды есептеу, пайда.

Біздің компьютерлендіру және нанотехнологиялар дамыған заманда қазіргі өндіріс саласының айрықша ерекшелігі – техникалық және технологиялық базаның үнемі жаңартып отыру процесі. Сондықтан басқару мәселелерінің көпшілігін шешу үшін әртүрлі математикалық аппараттарға ие экономикалық профильдегі білімді, сауатты мамандар қажет.

Менеджер математиканы білудің арқасында ұйымдық жүйелердің үлгілерін тандай алады, оларды кәсіпорындағы нақты мәселелерге бейімдей алады, сонымен қатар күнделікті кездесетін өндірістік мәселелерді шеше алады. Математикада білімнің барлық саласы үшін бірегей аналитикалық құрал ететін бірқатар ерекшеліктер бар [4].

Бұл аспектілер менеджердің практикалық іс-әрекетіндегі математиканың рөлін зерттеудің өзектілігін анықтайды.

Ақпараттық базаны басқару мәселелерімен айналысқан, матрицалық алгебраны, векторлық алгебраны, дифференциалдық есептеулерді және математиканың басқа салаларын белсенді қолданатын экономикалық есептерді шешумен айналысқан [1], сонымен қатар ССЭИ электронды кітапханалық жүйесі және тақырып бойынша ғылыми-көпшілік мақалалармен айналысқан

Л.Вальрас, В.Парето, А.Маршалл сияқты экономистердің еңбектері ақпараттық база болып табылады.

Жоғары математиканы менеджментте қолдануды қарастырайық, мысалы, кәсіпорынның өндірістік есебін шешу [5].

Біртекті өнім шығаруға мамандандырылған екі зауытты басқаратын «Күн сыйлықтары» ЖШС менеджері келесі мәселені шешуі керек: алдағы аптадағы жалақыны 8500000 теңге мөлшерінде төлеуге болатын жағдайда екі зауытта да ең көп өнім шығарылуы мүмкін. Екінші зауыт бірінші зауытпен бірдей уақыт ішінде бірінші зауытқа қарағанда көбірек өнім өндіруге мүмкіндік беретін заманауи жабдықты пайдаланады. Егер бірінші зауытта жұмысшылар аптасына t_2 сағат жұмыс істесе, онда осы уақыт ішінде олар $2t_1$ тауар бірлігін шығарады. Ал егер екінші зауыттың жұмысшылары аптасына t_2 сағат жұмыс істесе, онда осы уақыт ішінде олар $5T$ тауар бірлігін шығарады. Екі зауытта да жұмысшының әр сағаты үшін 2800 теңге төленеді.

Бұл мәселені дифференциалды есептеу арқылы шешуге болады [6]. Дифференциалды есептеу – туынды ұғымдарды және оларды функцияны зерттеуге қалай қолдануға болатынын қарастыратын математикалық талдаудың бір саласы. Яғни, мұндай экономикалық есептің шешімі белгілі бір функцияның экстремалды (максималды) мәнін табуға дейін қысқарады [7]. Функция орналасқан нүктелер экстремалды мәндерді қабылдайды, яғни туынды арқылы табылады. Сондықтан күрделі функцияның туындысын және экстремум нүктелерін қалай табуға болатынын есте сақтау қажет [3].

Мәселен, $y = [\varphi(x)]$ күрделі функциясы берілсін. Берілген функцияның туындысы аралық аргумент бойынша берілген функцияның туындысына тең, ал тәуелді емес айнымалының қатысты аралық аргументтің өзінің туындысына көбейтіледі, яғни $y' = f'(u) * \varphi(x)'$ [2].

Функцияның экстремалды мәндері максималды және минималды мәндерді білдіреді. Бұл мәндер функциялардың маңызды нүктелерінде орналасқан. Функцияның экстремумдарын іздеу – берілген функцияның туындысын табу және оны нөлге теңестіру арқылы оның теңдеуінің түбірлерін анықтау болып табылады [2].

Енді теориялық ақпаратқа сүйене отырып, біз бұл өндірістік мәселені шешуге кірісе аламыз.

Шешім. Сонымен, бірінші зауыттағы аптаның жалпы жұмыс уақыты x^2 , ал екінші зауытта y^2 сағатқа тең болсын. Содан кейін, тапсырма шартына сәйкес, зауыттарда сәйкесінше 2^x және 5^y өнім бірлігі шығарылады, ал жиынтық саны $K = 2^x + 5^y$ (өнім бірлігі) болады. Шартқа сәйкес, бұл жұмыс үшін жұмысшыларға $(x^2 + y^2) = 2800$ теңге сомасын төлеу керек. 8500000 теңге төлеуге мүмкіндік бар болғандықтан, біз теңдеуді аламыз:

$$\begin{aligned}(x^2 + y^2) * 2800 &= 8500000, \text{ осыдан} \\ (x^2 + y^2) &= 3035, \\ y^2 &= 3035 - x^2, \\ y &= \sqrt{(3035 - x^2)}.\end{aligned}$$

Осылайша,

$$K = K(x) = 2^x + 5^y = 2x = 5 * \sqrt{3035 - x^2}.$$

Осы функцияның туындысын табамыз:

$$K'(x) = 2 - \frac{5 * 2x}{2 * \sqrt{3035 - x^2}}$$

$$K'(x) = 0, \\ 2 - \frac{5 * 2x}{2 * \sqrt{3035 - x^2}} = 0.$$

Осы теңдеуді шешіп, түбірлерді табамыз: $x = \pm 20$. $x = 20$ нүктесі функцияның максималды мәні болып табылады, өйткені дәл осы нүктеде «+» мәнінен «-» мәніне ауысу орын алады.

Енді:

$$y = \sqrt{3035} - 20 = 40, \\ K(20) = 2 * 20 + 5 * 40 = 240.$$

Жауап: 240 бірлік өнім.

Осылайша, берілген шарт бойынша екі зауытта да өнім бірліктерінің ең көп саны алынды.

Қорытындылай келе, дифференциалдық есептеудің өңдеуші сектордағы, экономикадағы әртүрлі мәселелерді зерттеу үшін кеңінен қолданылатын құрал екенін атап өтуге болады. Менеджерлер мен экономистердің негізгі міндеті – функция ретінде жазылған экономикалық шамаларды талдау. Олар арнайы мәселелерді шешу процесінде құрылады, мысалы, кәсіпорын өнімінің бағасын өзгерту арқылы оның кірісін көбейту немесе азайту, ең аз шығындармен максималды пайда алу, өндірілген өнімнің санын анықтау және т.б. Оларды шешу үшін функциялар құрастырылады, содан кейін олар дифференциалдық есептеу аппаратының көмегімен талданады. Осыған орай, менеджменттегі математиканың рөлі өте зор.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Журавлева Г.П. Экономическая теория: Макроэкономика. – М.: 2014. – 920 б.
- 2 Кремер Н.Ш. Высшая математика для экономистов: Учебник для вузов. – М.: ЮНИТИ, 2010. – 471 б.
- 3 Грицко У.А. Высшая математика в менеджменте // Сибирский Федеральный университет. – 2015, №4. – 3 б.

4 Детушев И.В. Значение математики в образовании будущих специалистов экономического профиля // Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета. – 2016, №2.

5 Иванова К.Е. Преимущества междисциплинарных исследований в экономике // Экономика и экономические науки. – 2014, №1. – 210-215 б.

6 Малышева Л.В., Высочанская Е.Ю. Применение прикладных задач на занятиях по математике в экономическом ВУЗе // Новая наука: Современное состояние и пути развития. 2016, №5-2 (80). – 91-93 б.

7 Малышева Л.В., Высочанская Е.Ю. Моделирование экономических задач спомощью дифференциальных уравнений // Поволжский торгово-экономический журнал. 2014, № 6 (40). – 58-62 б.

ҒТАМР 50.47.02

НЕЙРОНДЫҚ ЖЕЛІНІ ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП, АТОМ ЭЛЕКТР СТАНЦИЯЛАРЫНДА ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТЕРДІ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІН ЕНГІЗУ

Д.К. Джумагулов

*Магистрант, Ғ.Даукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс
университеті, Алматы қ.*

А. Жауыт

*PhD-доктор, доцент, Ғ.Даукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс
университеті, Алматы қ.*

Бұл мақалада атом электр станцияларында технологиялық процестерді басқарудың автоматтандырылған жүйесін (APCS) енгізу үшін жасанды нейрондық желілерді пайдалану сипатталған. Автор атом электр станциясын басқару саласындағы мамандардың алдында тұрған мәселелерді қарастырып, үлкен көлемдегі деректерді өңдеуге және талдауға қабілетті нейрондық желілерге негізделген шешімді ұсынады. Сондай-ақ мақалада АЭС сенімділігін, тиімділігін және қауіпсіздігін арттыра алатын осындай жүйелерді атом электр станцияларында сәтті енгізу мысалдары келтірілген. Зерттеу нәтижелері атом электр станцияларын басқарумен айналысатын және өндірістік процестерді жақсарту үшін жасанды интеллектті пайдалануға мүдделі энергетика мамандары үшін пайдалы болуы мүмкін.

Түйін сөздер: нейрондық желілер, автоматтандыру, процестерді басқару, атом электр станциялары, сенімділік, тиімділік, қауіпсіздік, жасанды интеллект, өнеркәсіптік автоматтандыру.

Технологиялық процестерді автоматтандыру қазіргі әлемдегі маңызды кезең болып табылады, ол өнімділікті арттыруға, шығындарды азайтуға және қауіпсіздікті жақсартуға мүмкіндік береді. Атом электр станцияларында (АЭС) максималды қауіпсіздікті қамтамасыз ету ерекше маңызды және бұл автоматтандыру мен технологиялық процестерді басқарудың жоғары дәрежесін талап етеді.

АЭС-ті жобалау мен салуға жататын негізгі міндет қауіпсіздікті қамтамасыз ету болып табылады, бұл АЭС персоналының радиациялық жарақат алу ықтималдығын және АЭС қалыпты жұмыс режимдерінде де, төтенше жағдайларда да радиоактивті заттардың қоршаған ортаға таралуын азайту деп түсініледі.

Процесті басқару жүйелерінің негізгі мақсаты өнімділікті арттыру, өндірістік процестердің тиімділігін арттыру, шығындарды азайту және өндірістегі қателер мен қалдықтарды азайту болып табылады. Процесті басқару жүйесі еңбек қауіпсіздігін де жақсартады, өйткені көптеген қауіпті өндірістік операцияларды автоматтандыруға болады.

Мысалы, технологиялық процестерді басқару жүйесі қуат блогындағы температураны, қысымды, отын шығынын және басқа параметрлерді бақылай алады және оларды көрсетілген параметрлерге сәйкес автоматты түрде реттей алады. Процесті басқарудың автоматтандырылған жүйелерін (АПКЖ) енгізу бұл мәселені тиімді шешу болып табылады. Дегенмен, атом электр станциясын басқару саласындағы мамандардың кейбір шектеулері мен қиындықтары бар. Негізгі қиындықтардың бірі – атом электр станцияларындағы технологиялық процестер күрделі және динамикалық болып табылады және нақты уақыт режимінде үлкен көлемдегі мәліметтерді өңдеуді қажет етеді. Бұл мәселені шешу үшін жасанды нейрондық желілерді қолдануға болады. Нейрондық желілер – бұл үлкен көлемдегі деректерді өңдеу және талдау үшін қолданылатын математикалық модельдер. Оларды бар деректер бойынша оқытуға және нәтижелерді болжау және шешім қабылдау үшін пайдалануға болады.

Атом электр станцияларында технологиялық процестерді басқару жүйелерін енгізу үшін нейрондық желілерді пайдалану технологиялық процестерді басқарумен байланысты көптеген мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Мысалы, нейрондық желілер технологиялық процестердің болашақтағы өзгерістерін болжау үшін, технологиялық процестерді басқару жүйелерінің жұмысының оңтайлы параметрлерін анықтау үшін және процесті басқаруды оңтайландыру үшін пайдаланылуы мүмкін.

Атом электр станцияларында технологиялық процестерді басқаруға арналған нейрондық желілерді сәтті енгізудің бір мысалы – Нововоронеж АЭС-2 жобасы. Осы жоба аясында нейрондық желілерге негізделген басқару жүйесі әзірленді, бұл станцияның тиімділігі мен қауіпсіздігін арттыруға мүмкіндік берді. Жалпы, атом электр станцияларында технологиялық процестерді басқарудың нейрондық желілерін енгізу стансадағы процестерді басқаруға байланысты бірқатар міндеттерді шешудің тиімді шешімі бола алады. Дегенмен, процесті басқару жүйелерінде нейрондық желілерді пайдалану жүйені әзірлеу мен баптауда айтарлықтай күш-жігерді қажет ететінін, сондай-ақ жүйені тәжірибеге енгізер алдында сенімді зерттеулер мен сынақтарды жүргізу қажеттілігін ескеру қажет.

Дегенмен, жасанды интеллект пен нейрондық желілер саласындағы технологиялық жетістіктер, сондай-ақ атом электр станцияларындағы автоматтандыру жүйелерін дамытуға қызығушылықтың артуы атом электр станцияларындағы технологиялық процестерді басқару жүйелерінде нейрондық желілерді пайдаланудың кеңірек таралатынын болжайды.

Процесті басқару жүйелерінде нейрондық желіні енгізу.

SCADA нейрондық желісін пайдалану көптеген артықшылықтар әкелуі мүмкін, соның ішінде:

- Дәлірек және тиімді деректерді талдау;
- Процесті автоматты басқару;
- Ақаулар мен апаттарды болжау;
- Өндірістік процестерді оңтайландыру;
- Қысқартылған техникалық қызмет көрсету шығындары;
- Қауіпсіздікті жақсарту.

Жалпы алғанда, процестерді басқару жүйелерінде нейрондық желілерді пайдалану процестерді басқарудың тиімділігі мен дәлдігін арттыруға, техникалық қызмет көрсету шығындарын азайтуға және төтенше жағдайлар арасындағы уақытты арттыруға мүмкіндік береді.

Біз электр станциясындағы процесті басқару жүйесіне нейрондық желіні енгізудің математикалық моделін жасағымыз келеді делік. Мұндай модель басқару жүйесінің оңтайлы құрылымын анықтауға, сәйкес алгоритмдер мен баптау опцияларын таңдауға және әртүрлі жағдайларда жүйені тексеруге көмектеседі.

Ең алдымен деректерді жүктеп алайық: нейрондық желіні үйрету үшін электр станциясының жұмысы туралы мәліметтер жинау керек. Қарапайымдылық үшін бізде соңғы 10 жылдағы ауа температурасы, қысым, су ағыны және электр станциясындағы резервуар деңгейі туралы деректер бар делік. Біздің мысалда біз 1 айдың сағаттық мұрағатты деректерін аламыз (Кесте 1).

Кесте 1. Қалалық ТЭЦ мұрағаттық деректері.

	A	B	C	D	E	F	G
1	Дата и время	F_подача_город	P_подача_город	T_подача_город	F_подача_БЦМ	P_подача_БЦМ	T_подача_БЦМ
2	12/04/2023 00:00:22	4973.00	8.60	60.50	1599.00	5.60	58.70
3	12/04/2023 00:01:22	4941.00	8.50	60.60	1587.00	5.60	58.70
4	12/04/2023 00:02:22	4995.00	8.50	60.60	1582.00	5.60	58.70
5	12/04/2023 00:03:22	4997.00	8.50	60.60	1597.00	5.50	58.80
6	12/04/2023 00:04:22	4933.00	8.50	60.60	1594.00	5.60	58.80
7	12/04/2023 00:05:22	4976.00	8.60	60.60	1594.00	5.60	58.80
8	12/04/2023 00:06:22	4980.00	8.50	60.50	1592.00	5.60	58.70
9	12/04/2023 00:07:22	5006.00	8.60	60.40	1581.00	5.60	58.60
10	12/04/2023 00:08:22	4918.00	8.60	60.40	1591.00	5.60	58.60
11	12/04/2023 00:09:22	4943.00	8.60	60.40	1600.00	5.60	58.60
12	12/04/2023 00:10:22	5004.00	8.60	60.40	1588.00	5.60	58.60
13	12/04/2023 00:11:22	4922.00	8.50	60.40	1582.00	5.50	58.60
14	12/04/2023 00:12:22	4986.00	8.50	60.40	1587.00	5.60	58.50
15	12/04/2023 00:13:22	4941.00	8.60	60.40	1586.00	5.60	58.50
16	12/04/2023 00:14:22	4956.00	8.50	60.40	1578.00	5.50	58.50
17	12/04/2023 00:15:22	4990.00	8.50	60.30	1586.00	5.60	58.50
18	12/04/2023 00:16:22	4960.00	8.50	60.40	1572.00	5.60	58.60
19	12/04/2023 00:17:22	4968.00	8.50	60.40	1597.00	5.50	58.60
20	12/04/2023 00:18:22	4930.00	8.50	60.40	1578.00	5.60	58.60
21	12/04/2023 00:19:22	4918.00	8.50	60.40	1590.00	5.60	58.70
22	12/04/2023 00:20:22	4949.00	8.50	60.50	1584.00	5.60	58.70
23	12/04/2023 00:21:22	4915.00	8.50	60.50	1584.00	5.60	58.70
24	12/04/2023 00:22:22	4995.00	8.40	60.50	1580.00	5.50	58.70
25	12/04/2023 00:23:22	4947.00	8.40	60.50	1592.00	5.50	58.80
26	12/04/2023 00:24:22	4933.00	8.40	60.50	1585.00	5.50	58.80
27	12/04/2023 00:25:22	4927.00	8.40	60.50	1579.00	5.50	58.80
28	12/04/2023 00:26:22	4980.00	8.50	60.50	1584.00	5.50	58.80
29	12/04/2023 00:27:22	4972.00	8.50	60.50	1586.00	5.50	58.80
30	12/04/2023 00:28:22	4921.00	8.40	60.60	1589.00	5.50	58.80
31	12/04/2023 00:29:22	4867.00	8.50	60.60	1585.00	5.50	58.90
32	12/04/2023 00:30:22	4935.00	8.50	60.50	1580.00	5.50	58.90
33	12/04/2023 00:31:22	4933.00	8.50	60.50	1584.00	5.60	58.90
34	12/04/2023 00:32:22	4931.00	8.50	60.60	1582.00	5.60	58.90
35	12/04/2023 00:33:22	4940.00	8.50	60.60	1584.00	5.60	59.00
36	12/04/2023 00:34:22	4995.00	8.50	60.70	1586.00	5.60	59.00
37	12/04/2023 00:35:22	4866.00	8.50	60.70	1581.00	5.60	59.00
38	12/04/2023 00:36:22	4896.00	8.50	60.60	1565.00	5.60	59.00
39	12/04/2023 00:37:22	4850.00	8.50	60.60	1583.00	5.50	58.90

2) *Айнымалы мәндерді анықтау*: Осы деректер негізінде нейрондық желіні оқыту үшін қолданылатын айнымалылар жиынын анықтай аламыз. Бұл жағдайда кіріс параметрлері ретінде ауа температурасын, қысымын, шығынын және деңгейінің айнымалыларын, шығыс параметрі ретінде генератордың шығыс қуатын пайдалана аламыз.

3) *Нейрондық желіні құрайық*: Python тіліндегі Keras кітапханасын пайдалана отырып, бірнеше жасырын қабаттары бар нейрондық желіні құра аламыз. Белсендіру функциясы ретінде біз сигма тәрізді денені пайдалана аламыз.

4) *Нейрондық желіні жаттықтыру*: Бірінші қадамда жүктеген деректерді пайдалана отырып, біз нейрондық желіні жаттықтырамыз. Жаттығу үшін біз Adam оңтайландыру алгоритмін және MSE (орташа квадрат қатесі) жоғалту функциясын пайдалана аламыз.

Жаттығу сапасын тексерейік: Нейрондық желінің оқу сапасын бағалау үшін біз сынақ деректер жинағын пайдалана аламыз және болжамды қуат шығысы мәндері мен нақты мәндер арасындағы орташа квадраттық қатені (MSE) анықтай аламыз.

Енді нейрондық желі алынған мәліметтерге сүйене отырып, нәтижелерді талдап, болжай алады. Кесте 2 мәндеріне қарап отырсақ, 10000 оқу үрдісін қайталау нәтижесінде, нейрондық желі соңында дұрыс болжам бере алатын болды. Кәсіпорын үшін ең аз тәуекел үшін төтенше жағдайда шешім қабылдау үшін нейрондық желі де қажет. Нейрондық желі төтенше жағдайда шешім қабылдауы үшін төтенше жағдайларды анықтау алгоритмін жасау және нейрондық желіні осы алгоритм бойынша оқыту қажет.

Турбина қуатының орташа көрсеткіштері		
Итерация	Нақты деректер	Нейрондық желі болжамы
1000	9,79	0,07
2000	9,8	4,69
3000	9,78	-5,06
4000	9,77	-1,71
5000	9,77	4,74
6000	9,8	7,7
7000	9,78	15,74
8000	9,78	11,75

Кесте 2. Нейрондық желінің оқу үрдісі.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Ablesimov A.R., Ablesimova O.I., Galkin V.P. (2021). Neural networks in the automated control systems of nuclear power plants: a review. Journal of Physics: Conference Series, 1787(1), 012069.
- 2 Savkin A., Kuvshinov V. (2019). Application of artificial intelligence methods for the development of an automated control system of a nuclear power plant. Energy Systems Research, 2(2). – P. 64-69.
- 3 Sun J., Xie D., Zhou Y., Zhao S., Dai Y. (2019). A neural network-based approach for modeling nuclear power plant operation modes. Progress in Nuclear Energy, 114. – P. 103-131.
- 4 Абрамов А.В., Кудинов П.В., Романенков А.Ю. (2020). Применение нейросетей для прогнозирования изменений в состоянии технологических процессов на АЭС. Атомная энергия, 129(6). – P. 324-330.

ҒТАМР 29.01.45

ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ ВИРТУАЛДЫ ФИЗИКАЛЫҚ ЭКСПЕРИМЕНТТЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

А.И. Жолтаева

*Магистрант, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент қ.*

С.А. Рамазанова

*Ғылыми жетекші, ф-м.ғ.к., доцент, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік
педагогикалық университеті, Шымкент қ.*

Қазіргі таңда виртуалды эксперименттерді қолданудың маңыздылығы артып келеді. Мақалада орта мектептің физика курсындағы виртуалды экспериментті ұйымдастыратын ресурстар түрлері, виртуалды эксперименттердің пәнді меңгерудегі маңызы, тиімділігі, сондай-ақ виртуалды эксперименттерді оқу процесінде қолдану мәселелеріне бағытталған зерттеу нәтижелері жайлы қарастырылады.

Түйін сөздер: интернет ресурстары, физикалық эксперимент, виртуалды зертхана, ақпараттық технология, сандық білім ресурстары.

Бүгінде елімізде орта мектепте физика сабақтарында виртуалды физикалық эксперименттерді қолдану мүмкіндігі жақсарып келеді.

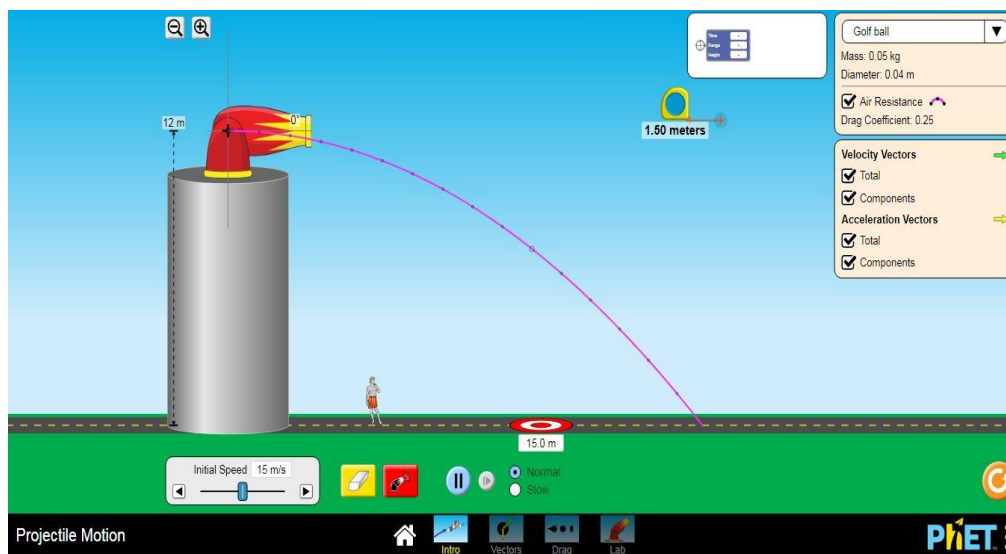
Виртуалды физикалық эксперименттер – оқушыларға физикалық кезеңдерді және әрекеттерді түсіну үшін көмектесетін әдістемелердің бір түрі. Бұл программалар компьютерлерде тұратын графикалық модельдер және физикалық симуляторлар көмегімен жасалады. Виртуалды эксперименттерді қолдану арқылы, оқушылар өзінің ой-пікірлерін және сәйкес көзқарасын дамытуға мүмкіндік береді. Сондықтан, виртуалды эксперименттер оқушыларға физикалық теорияны үйрену үшін өте маңызды болып табылады.

Оқу үдерісіне ақпараттық технологияларды енгізу қолданыстағы оқыту технологияларын тиімді толықтыратынын атап өткен жөн. Ал кейбір жағдайларда оның дәстүрлі оқыту түрлерімен салыстырғанда қосымша артықшылықтары бар. Мысалы, физиканы оқытуда виртуалды зертханаларды пайдалану білім сапасын арттыра отырып, зертханалық сабақтарды жанды және қызықты етеді. Виртуалды зертханалар – заманауи компьютерлік графика мен сандық имитациялық технологияларға негізделген мультимедиялық оқыту бағдарламасы [1].

Физикалық тәжірибелерді жасау, эксперимент жүргізу арқылы жаңалықтарға қол жеткізу үшін студенттердің бойында цифрлық технологиялар негізінде ақпараттық күзінеттілікті қалыптастыру қазіргі заманның өзекті мәселесі болып табылады [2].

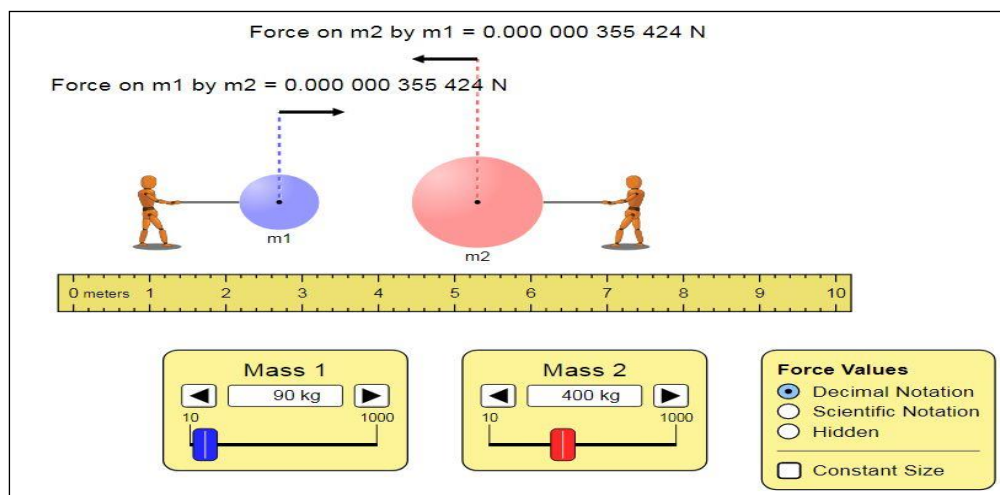
Жалпы орта мектепте физиканы оқыту процесінде виртуалды физикалық эксперименттерді жүзеге асыру үшін көптеген виртуалды зертханаларды, онлайн ресурстарды қолдануға мүмкіндік мол. Атап айтқанда, Живая физика, Физика в картинках, Vascak, edumedia, phet.colorado, Physics-Interactives, efizika.ru және т.с.с. Бұл ресурстардың ерекшеліктері – мұнда түрлі физикалық модельдер, сондай-ақ физикалық құбылысты көрнекі, әрі оқушының жылдам түсінуіне қолайлы эксперименттермен қамтылуында. Мәселен, Механика бөлімінен виртуалды эксперименттерді ұымдастыру және оны өткізу үшін бірқатар онлайн ресурстардың мүмкіндіктерін қарастыруды жөн көрдім.

PhET Interactive Simulations. Бұл ресурста Механика бөліміне байланысты виртуалды эксперименттерді қамтып, оларды өзгерту және көрсету мүмкіндігі бар. Мұнда стандартты сенсорлық қимылдарды, басқару элементтерін, яғни тінтуір және пернетақтаны қолдана отырып, оқушылар симмулятордың кез келген аймағын қажет болғанша үлкейте алады. PhET Interactive Simulations бірнеше тілде қолжетімді және оқушыларға көптеген тақырыптар бойынша виртуалды эксперименттерді жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Мысалы: ұшу қашықтығының лақтыру бұрышына тәуелділігін зерттеу (1-сурет), механикалық қозғалысты сипаттау, теңәсерлі күшті есептеу, серпімді деформацияны зерделеу, үйкеліс түрлерін, жердің жасанды серіктерінің қозғалысын, Бүкіләлемдік тартылыс заңын (2-сурет), механикалық энергияның сақталу және айналу заңын т.с.с. физикалық құбылыстар мен заңдарды көрнекі түрде түсіндіруде осы симмуляторлар көп септігін тигізеді.

Сурет 1. Снарядтың ұшу қашықтығын анықтау (10-сынып).

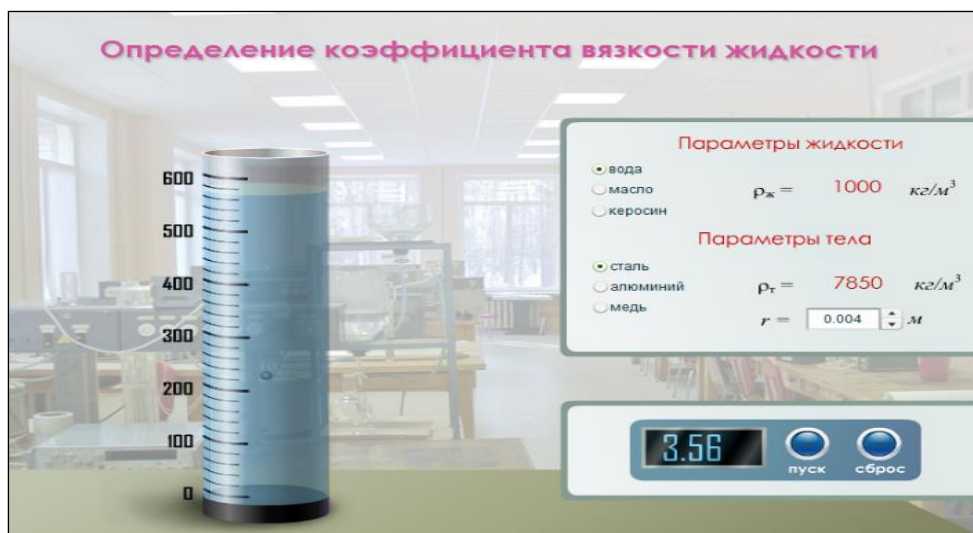

Сурет 2. Бүкіләлемдік тартылыс күшін есептеу (9-сынып).

VirtualLab – бұл физика саласында виртуалды эксперименттер жүргізуге арналған онлайн платформа. Бұл платформаның көмегімен пайдаланушылар компьютерлік модельдер мен модельдеулерді қолдана отырып, әртүрлі физикалық процестер мен эксперименттерді сипаттай алады. Бұл студенттер мен зерттеушілерге физикалық заңдылықтар мен құбылыстарды жақсы түсінуге көмектесетін қауіпсіз және бақыланатын ортада эксперименттер жүргізуге мүмкіндік береді. Виртуалды зертхананы білім беру және ғылыми зерттеулер үшін де пайдалануға да болады [3].

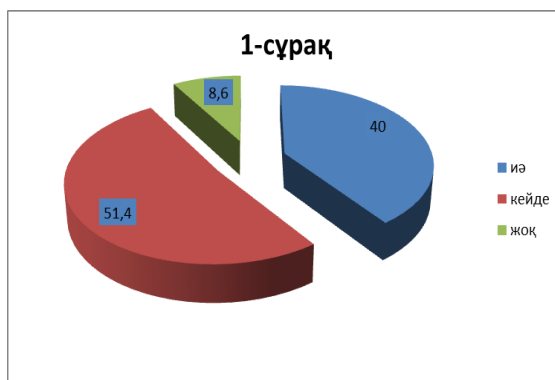
Сонымен қатар, *Efizika.ru* онлайн платформасында да түрлі анимациялар, модельдер, демонстрациялар, физикадан медиаматериалдар қарастырылған. 10-сыныпта «Тұтқыр сұйықта қозғалатын кішкентай шардың жылдамдығының оның радиусынан тәуелділігін зерттеу» атты зертханалық жұмысын виртуалды өткізу барысында оқушылар сұйық пен оған салынған дене параметрлері бойынша динамикалық тұтқырлық коэффициентін анықтау және сұйықтағы дененің жылдамдығының радиустың квадраты арысындағы тәуелділікті түсініп, өз беттерінше оның графигін тұрғызды (3-сурет). Осылайша мұғалім мұндай ресурстардың мүмкіндіктерін сабақ барысында қолдану арқылы оқушылардың бойында зерттеушілік дағдысы қалыптасады.

Сурет 3. Efizika.ru ресурсында жүргізілген виртуалды зертханалық жұмыс.

XXI ғасырда білім алушыларды суреттермен қызықтыру, ескі фильмдерді көру немесе тез ескірген әдебиеттерді оқу мүмкін емес. Сондықтан VR және AR қолдауы бар құрылғылар бүгінде білім беруде танымал бола түсуде. Білім берудегі AR және VR форматтары әртүрлі болуы мүмкін, бірақ олардың бетпестігі оқытудан артықшылығы айқын. Тәжірибе мен суреттерді виртуалды және толықтырылған шындық арқылы беру, ең алдымен, тартудың тиімділігіне, демек, білім беру үдерісін жақсартуға мүмкіндік береді [4]. Жоғарыда қарастырылған кейбір қиындықтардан шығудың негізгі жолы физикадан демонстрациялық эксперименттерді цифрлық технологиялар негізінде жетілдіру болып табылады. Осы орайда виртуалды физикалық эксперименттерді қолданудың тиімділігін анықтау мақсатында физика пәні мұғалімдері арасында сауалнама жүргіздім. Сауалнамада орта мектептің физика курсынағы виртуалды эксперименттердің маңызы, тиімділігі мен кемшілігі, пән мұғалімдерінің сабақ барысында қолдану деңгейі жайлы әріптестеріміздің ойын білу мақсатында сұрақтар қойылды. Сауалнамаға 35 жауап беруші қатысып, пікірін білдірді. Олардың ішінде 86% физика пәні мұғалімдері (барлық жауап берушінің 86%), ЖОО магистранттары (барлық жауап берушінің 16%) сұралды. Сауалнамада 10 сұрақ қойылды, соның ішінде өзекті деген сұрақтардың бірқатарына тоқталып өтейін:

1. Сіз өз сабақтарыңызда виртуалды эксперименттерді қолданасыз ба? Бұл сұраққа қатысушылардың 40%-ы оң жауап берді (4-сурет).

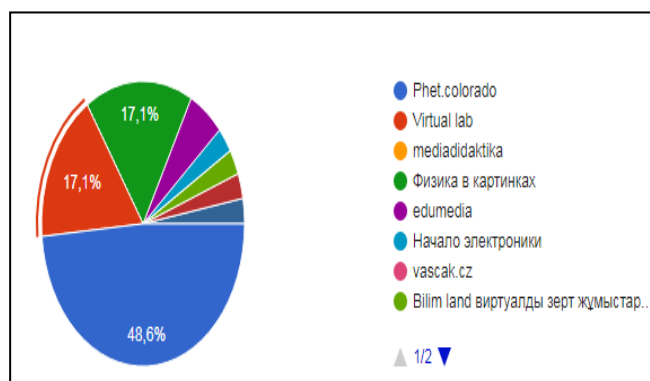

Сурет 4. №1-сұраққа талдау.

Қатысушылардың 40%-ы виртуалды эксперименттерді сабақта тұрақты пайдаланатындығын, 51,4 % сирек қолданатынын, ал 8,6 % тіпті қолданбайтыны анықталды.

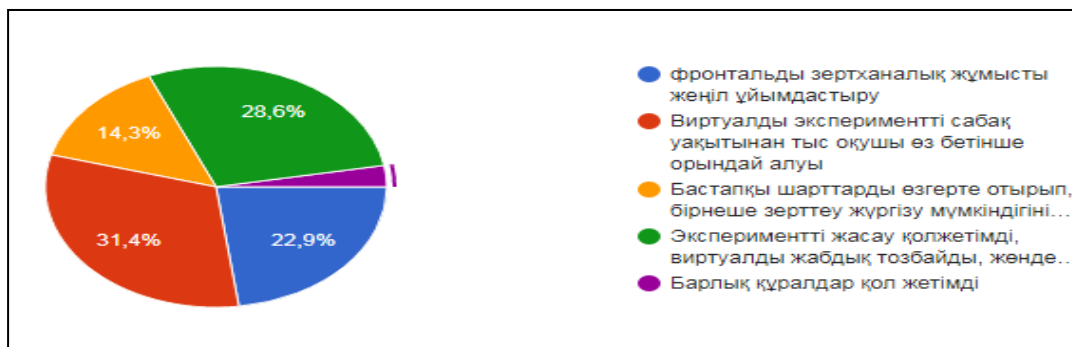
2. Сіз төменде көрсетілген виртуалды ресурстардың қайсысын сабағыңызда қолданасыз?(5-сурет).

Сауалнамаға қатысушылардың басым бөлігі, яғни 48,6%-ы Phet.colorado симуляторларын қолданады, келесі кезекте virtual lab, Физика в картинках ресурстарын 17,1%-ы қолданады, ал қалған платформаларды қолданатындар саны аз үлесіне сай келді.

Сурет 5. №2 сұраққа талдау.

3. Төменде келтірілген артықшылықтардың қайсысы виртуалды эксперименттерді қолдануда едәуір басымдыққа ие деп ойлайсыз? (6-сурет).

Сурет 6. №3 сұраққа талдау.

Қатысушылардың 31,4%-ы оқушы виртуалды экспериментті сабақтан тыс уақытта өз бетінше орындай алу мүмкіндігінің зор екендігін атап өтсе, 28,6%-ы экспериментті жасудың қолжетімділігі мен виртуалды жабдықтарды жөндеу қажет еместігін алға тартады, ал 22,9%-ы фронтальды зертханалық жұмысты ұйымдастырудың жеңілдігін қолдайды. Бастапқы шарттарды өзгерте отырып, бірнеше зерттеу жүргізу мүмкіндігінің болуы деген жауап нұсқасына 14,3% қатысушылар үлесі тиді.

Барлық сауалнама жүргізілген мұғалімдер мектептегі физика сабақтарында виртуалды экспериментті қолдану әдістемесі қажет екенін айтты. Олардың көпшілігі дайын жұмыстарды пайдаланады, аз ғана бөлігі өздері жасайды, бірақ қатысушылардың барлығы физика сабақтарында виртуалды зертханалық экспериментті қолданудың бірыңғай әдістемесін құру қажет деген пікірде.

Қорытынды, сонымен виртуалды физикалық экспериментті қолдану арқылы сабақты барынша қызықты және көрнекі, таң қаларлықтай етіп өткізуге мүмкіндік беруі мүмкін, дегенмен ол табиғи шынайы экспериментті толықтай дерлік алмастырады дегенді білдірмейді. Виртуалды экспериментті қолданудың артықшылықтары мен кемшін тұстарына жасалған сараптама нәтижесіне көз жүгірте отырып, заманауи ақпараттық технологиялар дәстүрлі экспериментті физиканы оқу үдерісінен ығыстыру емес, керісінше оны толықтыруды қамтамасыз ететін ресурстар болып табылатындығын көрсетті.

Қолданылған әдебиеттер

1 Батайкина И.А. Виртуальные лабораторные работы. Международный научный журнал «Символ науки», 2021. №2. – С.68-69.

2 Қарабасова Г. 2020. «Совершенствование демонстрационных экспериментов курса физики на основе применения цифровых технологий». «Физико-математические науки». 72, 4 (дек. 2020). – 131-136 с.

3 <https://melimde.com/dostupnie-resursi-dlya-onlajn-laboratornih.html>.

4 Абильдинова Г.М., Мухтарқызы К. Білім берудегі виртуалды шындық // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. DOI: 10.24412/2520-2480-2020-3284-65-66.

5 Шындалиев Н., Калкабаева З. Применение технологий виртуальной и дополненной реальности в современной системе образования. «Физико-математические науки». 72, 4 (дек. 2020). – С. 289-293.

6 Богатырева Ю.И., Шахаева Д.В. О применение виртуального лабораторного эксперимента по физике в основной школе. Научные ведомости Серия Гуманитарные науки. 2016. №7 (228). Выпуск 29.

7 2022-2023 оқу жылында Қазақстан Республикасының орта білім беру ұйымдарында оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы. Әдістемелік нұсқау хат. – Нұр-Сұлтан: Ы.Алтынсарин атындағы ҰБА, 2022. – 320 б.

8 Рамазанова Г.Г. Преимущества и недостатки использования виртуальных лабораторных работ по физике.

9 Кривушин А.А. «Возможности виртуального физического эксперимента на занятиях по астрономии и физике». Учебная физика, 5 (2015). – 57-61 с.

10 Привалов А.Н., Шахаева Д.В. Виртуальный лабораторный эксперимент-как средство обучения физике // Современные образовательные технологии и методики: новый взгляд на практику применения. – 2015. – С. 112-115.

**ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ
ТЕХНОЛОГИЯЛАР**

**ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ И ОТРАСЛЬ
ТЕХНОЛОГИИ**

**TECHNICAL SCIENCES AND TECHNOLOGIES OF
THE INDUSTRY**

ҒТАМР 20.01.45

ЦИФРЛАНДЫРУ БҮГІНГІ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЖАҢА БАҒЫТ

Ж.С. Хайруллин

*Магистрант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе қ.*

Ұлттық экономиканың барлық саласын цифрландыру бүгінгі күн тәртібіндегі басты тақырыптардың бірі. Бұл бағыттағы қызметтің алғашқы бағыттарының бірі – білім беру. Цифрлық сауаттылық – өмірдің барлық салаларында цифрлық технологияны сенімді, тиімді, сыни және қауіпсіз пайдалануға дайындығы мен қабілеті. Цифрлық сауаттылық – ақпараттық қоғам қауіпсіздігінің негізі, ХХІ ғасырдағы ең маңызды білім. Цифрлық сауаттылықты қалыптастыру оқуға, математикалық және ғылыми сауаттылыққа бірдей көңіл бөлуді талап етеді.

Түйін сөздер: цифрландыру, процесс, онлайн білім беру, IT мамандар, информатика.

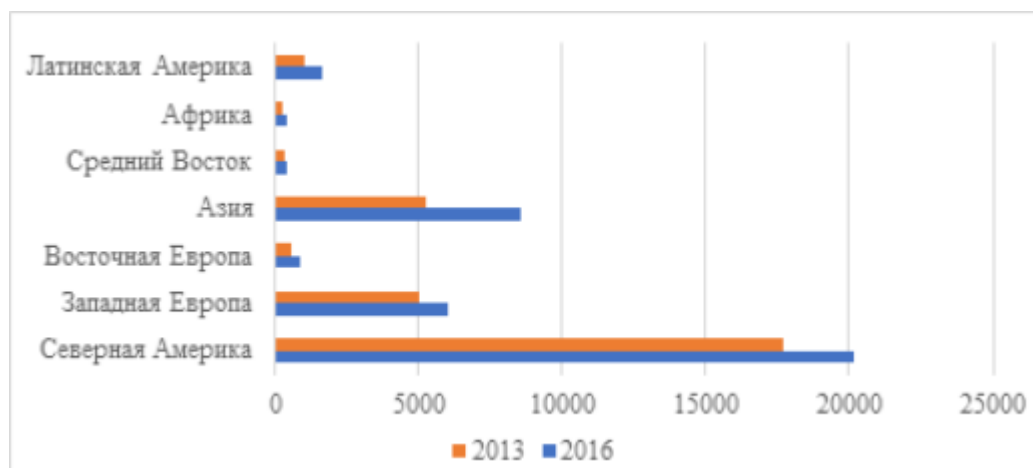
Цифрландыру технологиясы – бұл адамзат әлі білмеген әдемі әлем үшін жаңа құрал. Бұл технологиялар қазір әзірленуде. Олар қазірдің өзінде біз таңданатын ақпараттық технологияны артқа тастап жатыр.

Қазіргі заманғы технологиялар біздің өмірімізге үздіксіз енгізілуде және «цифрлық» ұғымы ғылыми конференцияларда ғана емес, күнделікті өмірде де жиі кездеседі. Кейбіреулер әлі де цифрландыру процесінің артықшылықтары мен кемшіліктері туралы дауласуда. Цифрландыру өнімді жобалаудан бастап түпкілікті тұтынушыға жеткізуге дейінгі техникалық және өндірістік кезеңдерді толық автоматтандыруды және өнімді кейінгі техникалық қызмет көрсетуді білдіреді.

Ғылым қарқынды дамып жатқан кезеңде көптеген компаниялар өндірістің барлық деңгейінде жаңа технологиялармен жұмыс істеуге дайын қызметкерлерді қажет етеді, ал арнайы дағдылары жоқ қызметкерлерге деген қажеттілік артта қалуда. Әрине, бұл мәселелерді шешу үшін оқу үдерісін жаңғырту қажет.

Цифрландыру жоғары оқу орындары мен мектептер үшін бұрын болмаған цифрлық оқыту құралдарының болуымен тікелей байланысты. Олардың ішінде онлайн білім беру ерекше көзге түседі.

Мысалы, онлайн білім беру нарығының графигін қарастырайық (1-сурет). Графиктен көрініп тұрғандай, онлайн оқыту Солтүстік Америкада (Америка Құрама Штаттары мен Канада), Батыс Еуропада (Еуропаның көпшілігінде) және Азияда (Қытай мен Жапония) барынша дамыған. Шығыс Еуропадағы онлайн білім беру нарығының дамуы жоғарыда аталған елдерге қарағанда әлдеқайда аз екенін атап өткен жөн.

Сурет 1. Аймақтар бойынша 2013 және 2016 жылдардағы онлайн оқыту нарығының үлесі, млн АҚШ доллар.

Цифрландыру процесі толық білім берудің барысы мен сапасына әсер етеді. Мектеп бағдарламасына енгізілген жаңа технологиялар оқушыларды әдеттегі лекцияларға қарағанда әлдеқайда қызықтыра алады. Мысалы, ағылшын мектебі Grange School мектеп ішіндегі «қала» ретінде жобаланған. Балаларға шынайы өмірлік жағдайларын жақсартуға көмектесу үшін Гренжде теледидар мен радиостанция орнатылды.

Енді Қазақстан үкіметі ақпараттық технологияларды дамытуды тезірек дамытуға тырысып жатқанын байқауға болады. Заманауи ақпараттық технологиялар цифрлық сана мен технологияға қол жеткізудің басты алғышарты болып табылады.

Қазақстандық білім беру жүйесін жаңғыртудың орындылығы қазіргі қоғамдағы еңбек бөлінісінде шешуші рөл атқаратын білімді өндіру және қайта құру ретіндегі әлеуметтік байланыстардың маңыздылығына негізделген. Қазақстандық білім беру жүйесін жаңғыртудағы максималды табысқа білім беру саясатының барлық құралдары әлемдік тәжірибе жинақтаған оң әлеуеттің барлығын алуға қабілетті болғанда ғана қол жеткізуге болады. Ал, әсіресе Орталық Азияның көптеген елдері үшін білім беру жүйесін жаңғырту мәселесі өзекті болып қала береді.

Әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, цифрландыру жүйесі оқу үдерісіне өте қажет. Сондықтан көптеген жоғары оқу орындары өздерінің білім беру жүйелерінің көп жылдық тәжірибесін сараптап, бұл әдістің артықшылығын түсінді. Бұл жүйе оқу орнының әкімшілік-басқару

қызметкерлеріне білім сапасын арттыру, жаңа ақпараттық технологияларды дамыту және заманауи қағаз процестерін жеделдету үшін қажет.

Қазақстанда цифрландыру саласында бірнеше міндеттер қойылды:

- орта білім беру жүйесіндегі ақпараттық даму;
- Оқу және ғылыми басқару процестерін автоматтандыру;
- IT мамандарын даярлау.

Бірінші бағыт бойынша (орта білім беруді ақпараттандыруды дамыту) Білім министрлігі мектеп информатикасына «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар» тақырыбын енгізуді мерзімінен бұрын бастады. Объектілерді бірінші сыныпқа енгізген дұрыс.

Әлемдік тәжірибеде, мысалы, ЭЫДҰ елдерінде бағдарламалау негіздері бірінші сыныптан бастап оқытылады. Бұл процесс Қазақстанда да басталды. «Информатика» бірінші сыныптан бастап оқытылады. Балалар робототехникаға да қызығушылық танытады. Бүгінгі таңда көптеген мектептер мен колледждерде робототехникадан таңдау пәндері бар.

Қазірдің өзінде еліміздің 600 мектебінде «Білім» және «Мектеп» электронды журналдары (3,5 млн пайдаланушы) бар.

Тағы бір мәселе – жаңа технологиялардың бала денсаулығына әсері. Балалар құрал-жабдықтармен жұмыс істегенде санитарлық-гигиеналық нормаларды қатаң сақтау керек. Білім мен ғылымды цифрландыруды ілгерілету үшін негізгі үш бағыт бойынша жұмыс жүргізілуде: орта білім беру жүйесіндегі ақпаратты дамыту, білім мен ғылымды басқару процестерін автоматтандыру, IT мамандарын даярлау.

Қазіргі уақытта мектептердің 99%-ы (6960 мектеп) интернетке қосылған, олардың 62%-ы жоғары жылдамдықты интернетке қосылған. Жылдамдығы 4 Мбит/с жетеді. Wi-Fi 250 мектепте (35%) орнатылған. Барлық мектептер үш тілдегі Bilimland инновациялық контентімен қамтамасыз етілді. Сондай-ақ, 6 мыңнан астам мектепте электронды күнделік енгізілді.

Екінші бағытты қарастыру оқу және ғылыми басқару процестерін автоматтандыруды көздейді. Соның арқасында балабақшаға кезекке тұру және жолдама беру автоматтандырылды.

Сонымен қатар, мектепке қабылдау және ауыстыру электронды түрде жүзеге асырылады. Сондай-ақ мектептерде құжаттарды қағаз түрінде сақтамауға баса назар аудара отырып, электронды журналдар мен күнделіктер жасалуда. Кез келген ата-ана күнделікке онлайн кіріп, баласының бағасын көре алады.

Осы білім мен ғылымды басқару процестерін автоматтандыру ауыл мен қала мектептері арасындағы оқыту сапасының алшақтығына, студенттерге ауыр рюкзактарға, көптеген мұғалімдердің есеп карточкаларына, компьютерлер мен интернеттің жетіспеушілігіне, сондай-ақ білім беру жүйесіне бақылаудың болмауына әкелуі мүмкін. балалардың оқу процесі. және өнімділік.

Тұжырымдама бойынша бүгінгі күні білім беру жүйесі үш негізгі бағыт бойынша жұмыс істейді: білім беру үдерісін цифрландыру, білім беру мазмұнын цифрландыру және білім беруді басқаруды цифрландыру.

Орта білім беру ұйымдарында оқу процесін автоматтандыру үшін электронды журнал жүйелері қолданылады. Электрондық журналдарды енгізетін мектептер қағаз журналдарды пайдалануға тыйым салады. Әзірлеушілердің айтуынша, бұл қайталауды болдырмайды және есеп беруді айтарлықтай азайтады.

Жоғары білім беруде ақпараттық жүйелерді біріктірумен толықтырылған «жоғары білімді басқарудың интеграцияланған жүйесі» бар, осылайша әрбір студенттің мәртебесі туралы өзекті ақпарат әрқашан қолжетімді болады. Ғылымда ғылыми гранттарға, баяндамаларды қабылдауға, мақала жазуға, электронды мекен-жайлардың деректер базаларына барлық өтінімдер цифрландырылды.

Екінші бағыт «Мектептерге арналған цифрлық білім беру мазмұны» 80 000 бейне және үш тілдегі интерактивті сабақтарды қамтиды, бұл мұғалімдерге оқуды әлдеқайда жоғары деңгейде жеткізуге мүмкіндік береді. Биыл 7082 мектеп осы цифрлық ресурстарға қол жеткізді.

Бұл цифрлық ресурстар онлайн және офлайн режимінде қол жетімді. Яғни, пән мұғалімдері дайын бейнематериалдарды әкеліп, сабақ барысында оқу материалдарын түсіндіру немесе тексеру үшін пайдаланады. Мұғалімдерге енді сабақтары үшін қосымша материалдарды іздеудің қажеті жоқ.

Жұмыстың үшінші бағыты – IT мамандарын даярлау. Қазақстанда бұл мамандық бойынша жоғары оқу орындарына берілетін субсидиялар жыл сайын артып келеді.

Үшінші бағыт, білім беруді басқаруды цифрландыру – барлық білім беру деректер базасы негізінде үлкен деректерді қалыптастыратын интеграцияланған басқару жүйесін құру.

Бұл үш сала да кезең-кезеңімен жүйелі дамып келеді, бірақ бүгінгі таңда іске асыру процесіне кедергі келтіретін бірнеше мәселелер бар. Олардың ішінде компьютерлер/ноутбуктар мен смартфондармен қамту жеткіліксіз.

Қазақстандағы мектептегі білім беруді цифрландыру реформа үдерісінің негізгі бағыттарының бірі болып табылады. Болашақ мектебінің көрінісі көбінесе барлық пәндерді бұлтты білім беру жүйесіне кезең-кезеңімен көшіруді көздейді. Әңгіме онлайн оқулықтар мен виртуалды зертханалар, ашық білім беру мазмұны, әрбір қатысушыға икемді және жеке көзқарас туралы болып отыр. Оқушылар үй тапсырмасын онлайн режимінде бірге орындай алады. Мектеп кітапханасы ақпараттық-компьютерлік орталыққа айналды. Курстар әрбір студенттің жеке куәлігімен байланысты, сондықтан оларға баға қоюға және бағалауға болады.

Білім беруді цифрландырудың басты міндеті – білім сапасын арттыру, яғни әртүрлі салаларда, соның ішінде «жасанды интеллект» және «үлкен деректер» бойынша халықаралық бәсекеге қабілетті ұлттық жастарды дайындау.

Қолданылған әдебиеттер

1 Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік.ҚР Президенти Н.Ә.Назарбаев Қазақстан Халқына Жолдауы. Егеменді Қазақстан. 2017.

2 Уваров А.Ю. Модель цифровой школы и цифровая трансформация образования // Исследователь/Researcher. 2019. №1-2 (25-26). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/model-tsifrovoy-shkoly-i-tsifrovayatrformatsiya-obrazovaniya>.

3 Алиева Э.Ф., Алексеева А.С., Ванданова Э.Л., Карташова Е.В., Резапкина Г.В. Цифровая переподготовка: обучение руководителей образовательных организаций // Образовательная политика. 2020. № 1 (81). – С. 54-61. URL: <https://edpolicy.ru/digital-retraining>.

4 Антонова Д.А., Оспенникова Е.В., Спирин Е.В. Цифровая трансформация системы образования. Проектирование ресурсов для современной цифровой учебной среды как одно из ее основных направлений // Вестник Пермского государственного гуманитарно-педагогического университета. Серия: Информационные компьютерные технологии в образовании. 2018. № 14. – С. 5-37.

5 Бороненко Т.А., Кайсина А.В., Федотова В.С. Развитие цифровой грамотности школьников в условиях создания цифровой образовательной среды // Перспективы науки и образования. 2019. № 2 (38). – С. 167-193.

ҒТАМР 67.11.31

ҚҰРАМА ТЕМІРБЕТОН БҰЙЫМДАРЫН ЖӘНЕ ҒИМАРАТТАР МЕН ҚҰРЫЛЫМДАРДЫҢ КОНСТРУКТИВТІК ЖҮЙЕЛЕРІН ӨНДІРУ ЖӨНІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЗАУЫТТАРДЫ БІРІЗДЕНДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІН ЗЕРТТЕУ

Л.Т. Елубай

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.

Құрама темірбетон бұйымдарын және ғимараттар мен құрылыстардың құрылымдық жүйелерін біріктіруді кешенді зерттеу.

Түйін сөздер: ғимарат, арқалық, жабын тақтасы, іргетас, қабырға панельдері.

«Қазақстан Республикасында құрылыс материалдары, бұйымдары мен құрастырмалары өнеркәсібін дамытудың 2014-2020 жылдарға арналған бағдарламасы» Құрылыс материалдары өнеркәсібін дамыту, ішкі және сыртқы нарықтарда отандық өнімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін жағдай жасауға бағытталған.

Соңғы жылдары Қазақстанда құрылыс материалдары, бұйымдары мен құрастырмалары өндірісінің өсу қарқынын арттырудың оң үрдісі байқалды. Құрама темірбетон бұйымдарын өндіру саласында Қазақстанда ол тиісті даму деңгейіне жетті деп айтуға болады. Құрылыс материалдары өнеркәсібі көбінесе инвестициялық белсенділіктің көрсеткіші деп аталады. Өнеркәсіптік және тұрғын үй құрылысына инвестициялардың өсіп келе жатқан деңгейі саланың тиісті қарқынмен дамуына мүмкіндік береді.

Стандарттау процесінің бірінші кезеңі ретінде біріздендіру құрылыстың барлық кезеңдерінде өндірістік жағдайларға бейімделген, соның ішінде жаппай құрама элементтерді қолдана отырып, толық құрастырылған ғимараттар құру мақсатында көлемді жоспарлау, дизайн және қндірістік шешімдердің жиынтығын реттеуге бағытталған шаралардың бірыңғай жүйесі болуы керек.

Құрылыстағы біріздендіру – бұл құрылыс конструкцияларын жобалау, өндіру және орнату процесін жеңілдетуге және жылдамдатуға мүмкіндік беретін стандарттау процесі. Бұған белгілі бір сипаттамалары мен

стандартталған өлшемдері бар стандартты конструкцияларды, бөлшектер мен материалдарды әзірлеу және пайдалану арқылы қол жеткізіледі.

Қазіргі уақытта машина, аспап, станок жасау сияқты өнеркәсіп салаларында өнімді біріздендіру жұмыстары жүргізілуде. Бұл ретте дәйекті кезеңдерді қамтитын жүйелік тәсіл қолданылады: жіктеу-жүйелеу-біріздендіру-стандарттау-мамандандыру (ЖЖБСМ).

Құрылыстағы біріздендіру – бұл құрылыс жобаларында қолданылатын барлық компоненттер, материалдар мен процестер үшін стандарттар мен сипаттамалардың бірыңғай жүйесін құру және пайдалану процесі. Төменде көрсетілген бірнеше бағыттар бар.

– Жобалық құжаттаманы біріздендіру. Жобалық құжаттаманы стандарттау Құрылыс процесінде қолданылатын технологиялар мен жабдықтарды біріздендіруге мүмкіндік береді. Бұл сонымен қатар дизайнның дәлдігін жақсартады, процестің уақыты мен құнын төмендетеді.

– Материалдарға арналған жалпы стандарттар мен сипаттамалар. Құрылыста қолданылатын материалдарды стандарттау олардың өндіріс сапасын жақсартуға және олардың құнын төмендетуге мүмкіндік береді. Бір мысал-бетон немесе құрылыс кірпіштерін өндіру үшін ISO стандарттарын пайдалану.

– Құрылыс процестерін біріздендіру. Құрылыста стандартталған процестерді қолдану процестің тиімділігін арттыруға, құрылыс уақытын қысқартуға және қателер мен аралық шығындарды азайтуға мүмкіндік береді. Мұндай стандарттаудың мысалы құрылыстың барлық кезеңдерінде Building Information Models (BIM) жүйесін пайдалану болып табылады.

– Еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау жүйелерін біріздендіру. Жұмыс орнындағы қауіпсіздікті қамтамасыз етудің бірыңғай жүйесі тәуекелдерді азайтуға және еңбек жағдайларын жақсартуға мүмкіндік береді.

– Энергия тиімділігі жүйелерін біріздендіру. Энергия тиімділігіне бірыңғай талаптарды қолдану энергия шығынын арттыруға және пайдалану шығындарын арттыруға қабілетті құрылымдар мен жабдықтар жүйелеріндегі ықтимал проблемаларды анықтауға көмектеседі.

БЖК-ны көлденең жүк көтергіш қабырғалар арасында тар, кең және аралас қадаммен типтік тұрғын үй жобаларының серияларын әзірлеу кезінде пайдалану ұсынылды. 111-83; 111-84; III-90; 111-96; 111-97 ең көп таралған сериялары 3М модуліне еселік бойлық және көлденең тірек қабырғаларының әртүрлі қадамдарымен 1-кестеде келтірілген.

Кесте 1. Типтік үй жобаларының жалпы серияларының сипаттамасы*.

№	Сериясы	Бойлық қабырғалардың қадамы м	Көлденең қабырғалардың қадамы, м
1	111-83	5,4; 6,0; 6,6	3,0; 6,0
2	111-84	2,4; 3,6; 4,8; 6,6	2,4; 3,6; 4,8; 6,0
3	111-90	5,1; 6,6	3,0; 3,6
4	111-96	4,5; 5,1; 6,6	3,0; 3,6

5	Ш-97	3,0; 4,5; 6,0	3,0; 4,5
6	111-94	4,2; 5,7; 7,2	2,7; 3,3

* Тұрғын үй ҒЗЖИ деректері бойынша.

Осы сериядағы үйлерге арналған темірбетоннан жасалған бұйымдар 2012 жылы жаңа серияларды шығаруға көшкен 211 кәсіпорынның 73-ін шығарды (кесте 2).

2-кестеден көріп отырғанымыздай өндірістік қуатты пайдалану коэффициенті 0,6-дан аспауы керек. Бұл жағдайда салынып жатқан үйлердің әртүрлілігі шектеулі: мысалы, 90 серия үшін негізінен 17-ден үш-бес блок-секциялардың орналасуы қолданылады.

Талдаудың каталогтық өнімдері тек БЖК-дан тиісті өнімдердің жұмыс сызбаларына сілтеме жасауды қажет етеді деп санауға болады.

Сурет 1. Типтік жобалар сериясында қолданылатын өнімдердің номенклатурасы.

Темірбетон және бетон бұйымдары – жауапты конструкцияларды жасау үшін қолданылатын өнімдер, сондықтан оны өндіру МЕМСТ пен ҚНЖЕ-ге қатаң сәйкес жүзеге асырылады. Нормативтік құжаттама бетонға және оның компоненттеріне, арматураға, дизайн ерекшеліктеріне, есептеулерді жүргізуге, өндіріс технологиясына және пайдалану жағдайларына қойылатын талаптарды реттейді.

Құрастырмалы темірбетон бұйымдарын, сондай-ақ оған негізделген өнімдерді таңбалауды декодтау құрылысты өз бетінше жоспарлайтындар үшін өте маңызды.

Ең алдымен, бұл плиталардың қалыңдығына, тесіктердің диаметріне және қабырғаларға тірелетін жақтарының санына байланысты градациясын көрсетеді.

1ПК (ПК) – диаметрі 159 мм дөңгелек қуыстары бар қалыңдығы 220 мм. еден плитасы, екі жағынан тіреу үшін;

2ПК – қалыңдығы 220 мм, диаметрі 140 мм. дөңгелек қуыстары бар, екі жағынан тіреу үшін;

3ПК – қалыңдығы 220 мм, диаметрі 127 мм. дөңгелек қуыстары бар, екі жағынан тіреу үшін;

4ПК – қалыңдығы 260 мм, диаметрі 159 мм. дөңгелек қуыстары бар және контур бойымен жоғарғы аймақта кесінділері бар, екі жағынан тіреу үшін;

5ПК – қалыңдығы 260 мм, диаметрі 180 мм. дөңгелек қуыстары бар, екі жағынан тіреу үшін;

6ПК – диаметрі 203 мм. дөңгелек қуыстары бар қалыңдығы 300 мм, екі жағынан тіреу үшін;

7ПК – қалыңдығы 160 мм, диаметрі 114 мм. дөңгелек қуыстары бар, екі жағынан тіреу үшін;

ПГ – қалыңдығы 260 мм. алмұрт тәрізді қуыстармен, екі жағынан тіреу үшін;

ПБ – қалыңдығы 220 мм, ұзын стендтерде үздіксіз қалыптау әдісімен дайындалады және екі жағынан тіреуге арналған.

Әр түрлі қалыңдығы мен геометриялық өлшемдерінен басқа, қуыс еден плиталары арматуралау әдісіне қарай жіктеледі. МЕМСТ қабырғаларға 2 немесе 3 жағынан тірелген панельдер алдын-ала кернеулі арматураны қолдану арқылы жасалуы керек екенін көрсетеді.

Темірбетон плиталарының тіреу тереңдігі 90-250 мм. болуы керек. Осы көрсеткіштерді ескере отырып, қабаттасатын аралықтың ұзындығына сәйкес келетін еден плитасының стандартты өлшемі таңдалады. Еден плитасының өлшемдері және жақын маңдағы темірбетон бұйымдарын өндірушіде болуы үйді жобалау кезеңінде қарастырылуы керек.

Мұнда кез келген монтаж өлшемінің дизайнын жасау үшін бәрі максималды түрде біріктірілген. Плиталардың ені мен ұзындығының градациясы 100-ден 500 мм-ге дейінгі қадаммен жүреді.

Нысан – құрама темірбетон өнімі – $G = (1, G_n)$ параметрлері бар делік, оған сәйкес біріздендіру жүзеге асырылады. Әрбір G параметрі параметрлік қатарды құрайтын $M = (1, M_n)$ мәндерінің санында өзгереді. Содан кейін бірігу дәрежесін көрсететін өлшемсіз коэффициент қатардағы параметр мәндерінің санына кері пропорционал болады:

$$U_G = \frac{1}{M_G} \quad (2.2.1).$$

Мұндағы, U_G – G параметрінің біріздендіру дәрежесі;

M_G – параметрлік қатардағы G -ші параметр мәндерінің саны.

Бұл жағдайда келесі ережелер пайда болуы мүмкін:

а) параметрлік қатар жоқ; G -ші параметр кез келген мәнмен көрсетілуі мүмкін, мысалы, есептеу арқылы алынған. Ұқсас позиция модульдік қатар параметрлік ретінде шектеусіз қабылданған кезде болады.

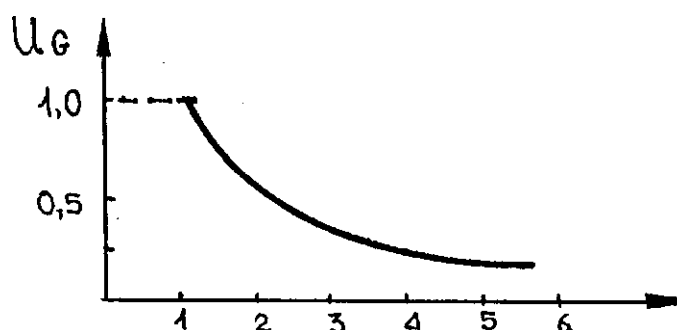
Бұл жағдайларда $M_G \rightarrow \infty$, $U_G \rightarrow 0$ параметрі саны шексіздікке дейін өзгертін мәндермен көрсетіледі. Содан кейін при, яғни біріздендіру жоқ;

б) параметрлік қатардың бір ғана мәні бар. Содан кейін римо $M_G = 1$, $U_G = 1$, яғни унификация жоғары ісіне жеткізіледі;

в) параметрлік қатарда мәндердің шектеулі саны бар. Содан кейін $0 < U_G < 1$.

Қарастырылған жағдайлардан модельдік қатар бірыңғай параметрлік қатардың негізінде болуы мүмкін, бірақ біртұтастықтың өзі анықталмайды. Біріздендіру кез келген параметрлік, соның ішінде модельдік қатарға енгізілген шектеулер кезінде жасалады. Біріктіру дәрежесі шектеулердің өсуіне пропорционалды түрде артады, яғни $M_G \rightarrow 1$, $U_G \rightarrow 1$.

U_G біріктіру дәрежесінің M_G -ға тәуелділігі шартты түрде 2 суреттегі қисық түрінде ұсынылуы мүмкін.

Сурет 2.

Біз 2022-2023 жылдары «Казстрой» және «Гарант» құрылыс-монтаждау орталықтарында «90» сериялы бұйымдар өндірісін ұйымдастыру бойынша өзіндік эксперименттік зерттеулер жүргізілді (кесте 2).

Алынған эксперименттік мәліметтердің әр тобы үшін вариация коэффициенті есептелді.

$$C = \frac{100 \cdot \delta}{\alpha} \%$$

Кесте 2. Жетекші жалпылау параметрлері бойынша негізгі құрама темірбетон бұйымдарының технологиялық сыныптарының құрамындағы өзгерістер.

Жалпы жетекші параметрлердің мәндері	Жалпы көлемдегі үлес, %
Бұйымдар мен материалдардың конструктивті шешімі	
Сыртқы қабырға панельдері:	
Икемді байланысы бар үш қабатты	21
Екіқабатты	4
Бір қабатты (кеуекті толтырғыш)	51
Бір қабатты (жасушалы бетон)	16
Бір қабатты (басқа)	5
Ішкі қабырға панельдері:	
бір қабатты (ауыр бетон)	80
бір қабатты (кеуекті толтырғыш)	10

бос жерлермен (бос жерлерді толтырмай)	10
Жабын панельдері	
бір қабатты (ауыр бетон) алдын ала жүктелген	10
бір қабатты (ауыр бетон)	32
көп қуысты (кеңейтілген сазды бетон) алдын ала кернелген	23
арматура кернеуі жоқ көп қуысты (кеңейтілген сазды бетон)	19
тегіс қатты (кеңейтілген сазды бетон)	5

Кесте 3. Құрама темірбетон бұйымдарының мөлшерінің шекті параметрлері (шектеулер) (м).

Өнім	Ұзындығы	Ені	Қалыңдығы
Сыртқы қабырға панельдері	7,2 (8)	3,1	0,4
Ішкі қабырға панельдері	7,2	3,0	0,18
Жабын панельдері	7,3(8)	3,8	0,22
Бөлімдер	6,3	2,7	0,6

Ескерту. Жақшада жаппай емес өнімдердің шекті өлшемдері берілген.

Шекті масса 7 тоннамен шектеледі.

Біріздендірудің сериялық деңгейінде белгілі бір теориялық жетекші жалпылау параметрлерін эксперименттік тексеру үшін өнімдердің технологиялық класы қарастырылды – «90» сериялы үйлердің типтік жобаларының төрт нұсқасындағы сыртқы қабырға панельдері, өнім маркаларының санымен ерекшеленеді (кесте. 3).

Кесте 4. Әр түрлі өнімдер жиынтығындағы сыртқы қабырға панельдерінің маркаларының саны.

Панельдің мақсаты (түрі)	Жиынтықтағы маркалар саны			
	I	II	III	IV
Қарапайым	37	64	71	96
Жертөле	24	40	41	55
Парапет	19	38	39	57
Барлығы, дана	80	142	151	208

Өнімнің қажеттілігіне байланысты жылдық құрылыс бағдарламасына тәулігіне кавдог бұйымының қажетті қалыптау саны есептелді. Осыдан кейін I–IV жиынтықтарының өнімдері 14 технологиялық топқа топтастырылды.

Өнімнің технологиялық топтарының құрамындағы әрбір құрастыру үшін формалардың жұмыс өрісін пайдалану коэффициенті есептелді, ол оның максималды мәнімен салыстырылды. Бұл коэффициент пішінді ұзындығы бойынша және ені бойынша тұрақты өнімдермен айнымалы толтыру кезінде

анықталды. Қарама-қарсы жағдайда өнімнің өлшемдері пішіннің еніне қарай өзгеріп, оның ұзындығы бойынша тұрақты болды.

Зерттеу нәтижесінде зауыттың әртүрлі жағдайларына және ғимараттардың көлемдік-жоспарлау және сәулеттік шешімдеріне қойылатын талаптарға байланысты біріздендіру дәрежесі мен масса коэффициентінің өзгеру заңдылықтары анықталды. Бұл жобалау кезеңінде технологиялық бірігудің тиімділігін реттеуге және сонымен бірге ғимараттардың әртүрлілігіне қойылатын талаптарды орындауға мүмкіндік береді.

Жалпы одақтық, сериялық, аймақтық, зауыттық деңгейлердегі бұйымдардың конструктивті-технологиялық топтары (технологиялық класс, технологиялық топ, үлкейтілген бренд) біріздендіру объектісі болып табылатын технологиялық біріздендірудің әзірленген әдістемесі технологиялық жабдықтың параметрлерін өзгертпестен әр түрлі бұйымдарды жасау мүмкіндігін қамтамасыз етеді.

Негізгі тұжырымдар мен ұсыныстар.

1. Соңғы 25-30 жылда ғимараттардың, жабдықтардың және басқа да құрылыс элементтерінің көлемдік-жоспарлау шешімдерінің конструкцияларын біріздендіру бойынша көптеген зерттеулер мен практикалық әзірлемелер жасалды. Өнеркәсіптік және тұрғын үй құрылысына арналған құрама темірбетон бұйымдарының каталогтары әзірленді, конструкциялар мен бұйымдар өлшемдерінің модульдік қатарлары орнатылды және т.б.

2. Өндірістік және құрылыс базасының талаптарын ескере отырып, бұйымдар мен конструкцияларды біріздендіру бойынша зерттеулер мен әзірлемелер жоқ. Кейбір әзірлемелер, мысалы, ірі панельді үй құрылысына арналған құрама темірбетон бұйымдарының ЕОС каталогы, үлкен панельді ғимараттардың типтік серияларының жобаларын әзірлеу кезінде аз ғана дәрежеде қолдануға жарамды болды. Осыған сүйене отырып, жұмыста өндірістік базаның элементтерін, бұйымдар мен ғимараттардың құрылымын қамтитын біртұтастықты орындау қажеттілігі дәлелденді.

3. Құрама темірбетон бұйымдарын технологиялық біріздендіру осы бұйымдарды функционалдық-өндірістік белгілері бойынша жіктеуге негізделуі керек: маркалар, үлкейтілген маркалар, технологиялық топтар, технологиялық сыныптар мен типтер. Бұл ретте әртүрлі деңгейлерде орындалатын бұйымдарды біріздендіру белгілі бір жіктеу (конструктивті-технологиялық) тобымен тікелей байланысты.

4. Өнімнің «өмірлік циклінің» әртүрлі кезеңдерінде біріздендіру нәтижесінде әсердің оң және теріс компоненттері пайда болады. Теріс компонент негізінен есептелген параметрлерге қарсы ең жақын үлкен біртұтас өнім бойынша өлшемдері қабылданатын бұйымдарды өндіру кезінде материалдардың артық шығыны есебінен алынады. Оң нәтижеге негізінен өнімдердің массасын арттыру арқылы зауыттарда өнім өндіруде қол жеткізіледі.

5. Құрылымдық және технологиялық біртекті өнімдердің ең аз әртүрлілігіне ұмтылу керек. Содан кейін технологиялық біртекті өнімдердің

көбеюіне байланысты оларға зауыттың жылдық өніміне деген қажеттілік артады, демек, өндірістің тұрақтылығы мен өнімнің массалық көрсеткіші артады.

6. Біріктіру дәрежесі өнімнің қабылданған параметрлік қатарындағы біртұтас параметр мәндерінің санына кері мәнмен сандық түрде көрсетілуі керек. Біріздендіру өлшемі біріздендірілетін параметрлер саны бойынша анықталады. Параметрлік қатардағы өнімдер санының азаюына біріздендіру өлшемін азайту арқылы қол жеткізіледі, соның ішінде, мысалы, кейбір параметрлерді шектеулер санатына жатқызу кезінде. Біріздендіру процесінің негізгі міндеті – біріздендіру дәрежесін арттыру. Біріздендірудің жоғары дәрежелеріне жеткенде, мысалы, біріздендіру дәрежесінің көрсеткіші 0,5-1 болғанда, біріздендірілген бұйымдар стандарттар түрінде ұсынылуы мүмкін.

7. Біріздендіруді жүргізуде әртүрлі деңгейлерді қамтитын әзірлемелерді орындау қажет: салалық деңгейде технологиялық сыныптар, сериялық және аймақтық – технологиялық топтар, зауыттық – үлкейтілген маркалар біріздендіріледі. Бұл ретте жоғары деңгейдің біріздендірілетін параметрлері төмен орналасқан деңгей үшін шектеулер ретінде қызмет ететін болады. Шектеулер санының артуымен бірігу дәрежесі артады.

8. Өзара байланысты құрылымдық және өндірістік параметрлер жалпылама параметрлер ретінде қарастырылады, олардың сақталмауы технологиялық біріздендіру принциптерінің бұзылуын көрсетеді. Өнімдердің әр құрылымдық-технологиялық тобына қатысты жалпылама параметрлердің ішінде жетекші (негізгі) параметрлер бөлінеді, олардың сақталуы технологиялық процесті ұйымдастыруға мүмкіндік береді, яғни біртұтас бұйымдарды өндіруді ұйымдастыруда сабақтастық жасайды.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Единая система технологической подготовки производства. Основные положения. – М.: Изд.стандартов, 1973, – С. 39.
- 2 Кохтев А.А. Основы стандартизации в машиностроении. – М.: Издат. Машиностроение, 1973. – С.352.
- 3 Кохтев А.А. Основы стандартизации и нормализации. Издательство. Высшая школа, 1965. – С.191.
- 4 Якушев А.И. Взаимозаменяемость, стандартизация и технические измерения. – М.: «Машиностроение», 1979. – С.343.
- 5 Методика и практика стандартизации. – М.: Изд.стандартов, 1967. – С. 611.
- 6 Унификация строительных изделий и специализация производства, ЦНИИЭП жилища. – М., 1965, – С. 23.
- 7 Рекомендации по унификации, типизации и стандартизации жилых и общественных зданий, их элементов и деталей. – М.: ЦНИИЭП жилища, 1974. – С. 71.

8 Определение уровня унификации и стандартизации. ЦНИИМАШ. – М.: Изд.стандартов, 1982, – С. 39.

9 Унификация параметров и конструкций жилых и общественных зданий. Под ред Д.Б. Хазанова. ЦНИИЭП жилища. – М., 1965. – С. 81.

10 Зияев М.К. Унификация форм как элемента системы основных параметров промышленной базы крупнопанельного домостроения. Автореф. дисс. ... канд.техн.наук. – М., 1981. – С. 24.

11 Франция кәсіпорындарындағы стандарттау (француз тілінен қысқартылған аударма). – М.: Басылым.стандарттар, 1970. – 70 б.

12 ҚР ҚН 1.03-00-2011 «Құрылыс өндірісі. Ғимараттар мен имараттар құрылысын ұйымдастыру».

ГРНТИ 52.47.01

ОЦЕНКА ПРИМЕНИМОСТИ ПАРОЦИКЛИЧЕСКОЙ ОБРАБОТКИ СКВАЖИН В МЕЛОВЫХ ГОРИЗОНТАХ

А.Е. Кенжетаев

*Магистрант, Казахский национальный исследовательский университет имени
К.И.Сатпаева, г. Алматы*

В связи с уменьшением запасов легкой нефти, нефтяные компании все больше обращают внимание на трудноизвлекаемые запасы, включая залежи с высоковязкой нефтью. Эти запасы обычно находятся в меловых горизонтах, расположенных в западном регионе страны вдоль побережья Каспия. Одним из таких месторождений является Молдабек Восточный участок Кенбай, где находится залежь с высоковязкой нефтью, состоящая из трех меловых горизонтов. Общий объем нефти в этой залежи составляет 54,5 миллиона тонн, из которых 19,5 миллиона тонн являются извлекаемыми.

На данный момент добыча из этой залежи составляет всего 5% от изначально извлекаемого объема. Однако проект предусматривает применение термических методов для увеличения нефтеотдачи. Основная цель данного исследования заключается в выборе наиболее подходящего метода термического воздействия и оценке перспективы его внедрения с учетом экономической целесообразности.

Учитывая геологические особенности залежи, было решено использовать пароциклическую обработку скважин как оптимальный метод для увеличения нефтеотдачи. Результаты расчетов на гидродинамической модели показали, что использование пароциклической обработки позволяет увеличить начальные дебиты добывающих скважин в 2-3 раза по сравнению с обычным методом «холодной добычи». Разница в накопленной добыче за 5 лет составляет 20-30%.

Ключевые слова: высоковязкая нефть, разработка нефтяных месторождений, повышение нефтеотдачи пластов, тепловые методы воздействия, закачка пара, пароциклическая обработка скважин.

За последние полгода ситуация на мировом нефтяном рынке напоминает слова бывшего министра нефти Саудовской Аравии Ахмеда Заки Ямани, который сказал: «Каменный век закончился не потому, что закончились камни, и также нефтяной век закончится не потому, что закончится нефть» [1]. Однако для Казахстана, который экспортирует около 80% своей нефти и получает около 2/3 доходов от экспорта, а также почти 3/4 ВВП от нефтяной промышленности, нефть остается ключевым фактором национальной экономики [2]. В то же время, нельзя не согласиться с популярным выражением

последнего десятилетия: «Эпоха легкой нефти подходит к концу». Начинается эра тяжелой нефти, как по плотности, так и по сложности ее добычи. Это создает новый импульс для внедрения новых техник и технологий извлечения высоковязких нефтей в АО «Эмбаунайгаз», запасы которых составляют 37% от общих запасов. Основная часть запасов высоковязкой нефти, приблизительно 36%, сконцентрирована на участке Молдабек Восточный месторождения Кенбай.

Месторождение Кенбай, особенно его участок Молдабек Восточный, начало свою разработку в 1999 году. Всего в разработке находятся 10 продуктивных пластов, из которых 3 связаны с меловыми отложениями, а 7 – с юрскими отложениями. Все пласты объединены в 7 объектов разработки. Основная добыча на месторождении происходит с помощью объектов, связанных с юрскими отложениями (см. рисунок 1). На начало текущего года добыча с чисто меловых отложений составляет около 14% от общей добычи, при этом активный парк добывающих скважин по меловым пластам (I и II объекты) составляет около 43%. Разработка меловых горизонтов осложнена из-за высокой вязкости нефти, среднее значение которой по горизонтам превышает 200 сП.

Текущая добыча с меловых отложений очень низкая, и ожидается, что извлечение не превысит 5% от начальных извлекаемых запасов при текущей схеме разработки. В то же время именно меловые отложения обладают максимальными геологическими и извлекаемыми запасами (см. рисунок 2). Утвержденный проектный коэффициент извлечения нефти (КИН) для объекта I составляет 38% и предполагает полномасштабное использование термальных методов разработки.

Тепловые методы разработки месторождений нефти применяются для увеличения нефтеотдачи. Основные механизмы увеличения нефтеотдачи при применении этих методов включают снижение вязкости нефти, термическое расширение породы и флюидов, а также паровую дистилляцию нефти.

Существует несколько технологий тепловых методов воздействия, включая:

1. Закачку теплой или горячей воды.
2. Площадную закачку пара через нагнетательные скважины.
3. Пароциклическую обработку добывающих скважин (ПЦОС).
4. Парогравитационное дренирование (ПГД).
5. Внутрипластовое горение (ВППГ).

На сегодняшний день наилучшими теплоносителями для этих методов являются вода и пар. Пар обладает более высоким теплосодержанием на единицу массы по сравнению с водой при одной и той же температуре. Однако с увеличением давления температура парообразования также возрастает, что приводит к увеличению теплотерь в системе и требует более сложного и дорогостоящего оборудования. Техничко-экономическая эффективность применения технологии закачки пара снижается с увеличением глубины

залегания пласта. Кроме того, скважины более проницаемы для пара по сравнению с водой из-за вязкости и трения.

Есть также метод теплового воздействия, при котором тепло генерируется в пласте за счет экзотермических окислительных реакций между частью пластовой нефти и кислородом в закачиваемом воздухе. Этот метод называется внутрипластовым горением (ВПГ). Технология ВПГ основана на создании и продвижении фронта горения внутри пласта путем постоянной закачки воздуха. ВПГ позволяет генерировать значительное количество тепловой энергии, при этом часть нефти в пласте сжигается как топливо.

Наибольшее распространение в мировой практике получили технологии, основанные на нагнетании пара: ПГД и ПЦОС. Технология ПГД успешно применяется в различных месторождениях, таких как Атабаск, Колд Лейк Орион (Канада), Ориноко Велт (Венесуэла), Ашальчинское (Россия). Технология ПЦОС применяется в месторождениях Керн Ривер, Сан Андро и Вайг Вольф (США), Альберта (Канада), Усинское (Россия). Она также успешно применяется при разработке казахстанских месторождений с высоковязкими нефтями (Кенкияк, Кумсай) и природного битума (Мортук).

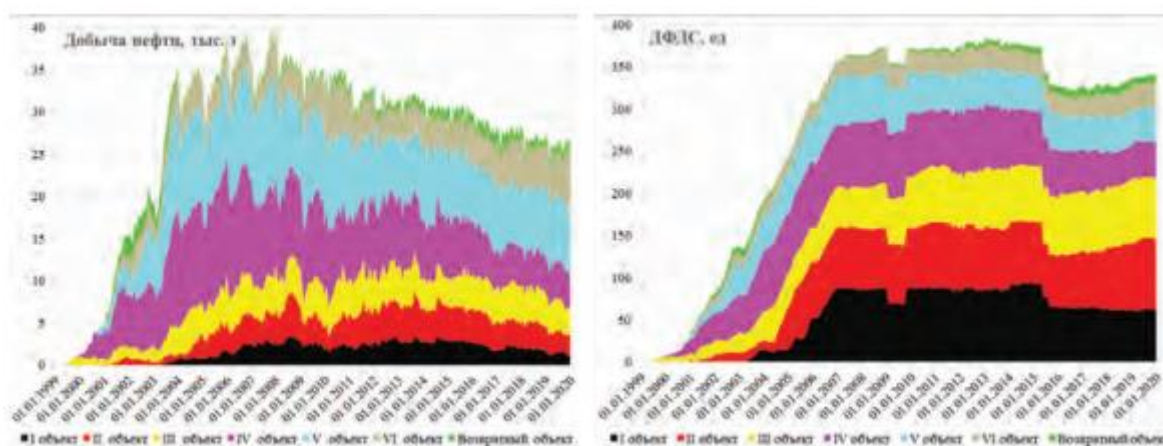

Рисунок 1. Добыча нефти и действующий фонд добывающих скважин по объектам.

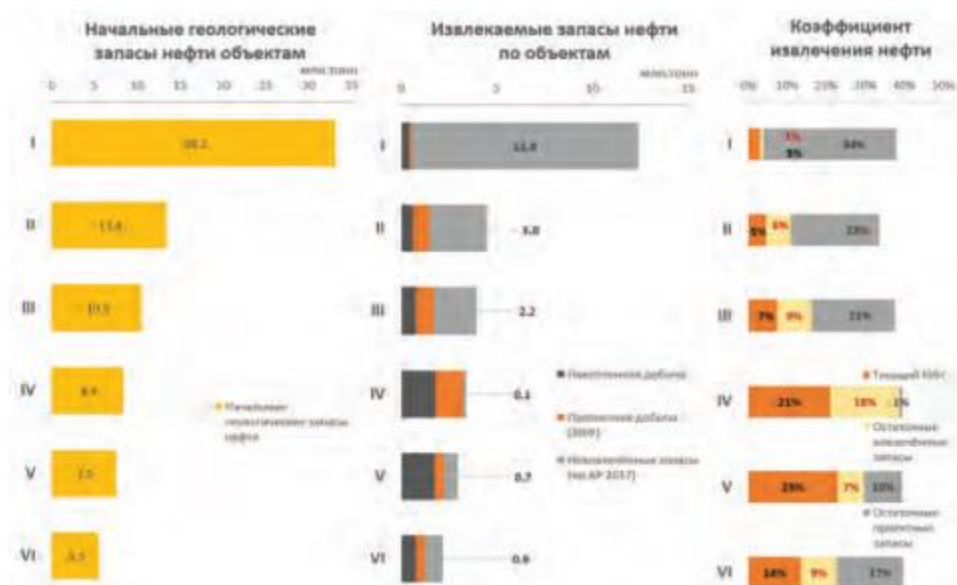

Рисунок 2. Начальные геологические запасы, текущий и прогнозируемый КИН, доля невовлечённых запасов по объектам.

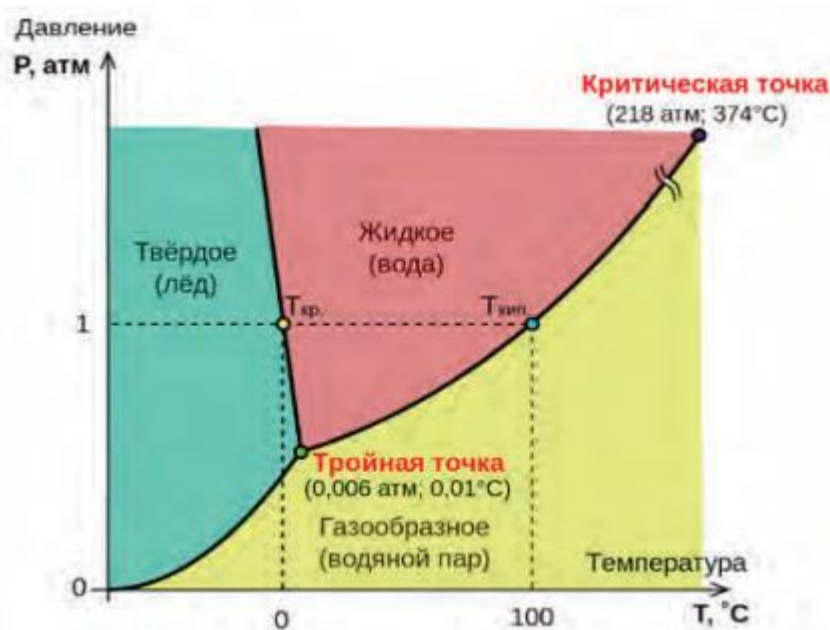

Рисунок 3. Фазовая диаграмма воды.

Технология парогравитационного дренирования (ПГД) предусматривает бурение двух горизонтальных скважин, которые расположены параллельно друг другу и разделены вертикальным расстоянием около 5 метров. Верхняя горизонтальная скважина бурится выше и используется для непрерывной закачки пара в пласт. Пар, закачиваемый сверху, движется вверх из-за разницы плотностей и создает высокотемпературную зону, которая постепенно увеличивается в размере.

В условиях контакта горячей зоны пара и холодной нефти происходит непрерывный теплообмен. Нагретая нефть испаряется и становится более подвижной из-за снижения вязкости. Затем разогретая нефть, под воздействием силы тяжести, стекает вниз к добывающей скважине. При этом зона пласта между нагнетательной и добывающей скважинами разогревается за счет кондуктивного переноса тепла, обеспечивая гидродинамическую связь между скважинами.

Для эффективного применения технологии ПГД необходимо, чтобы продуктивный пласт был выдержан по вертикали, чтобы образовать паровую камеру над нагнетательной скважиной и обеспечить гидродинамическую связь между добывающей и нагнетательной скважинами. В зарубежной практике многолетний опыт показывает, что данная технология эффективна при наличии выдержанных толщин продуктивного пласта не менее 10 метров.

На рассматриваемом месторождении уровни М-I, М-II и М-III представлены продуктивными пластами. Горизонт М-I состоит из трех продуктивных пластов (А, Б, В) с различными флюидамиальными контактами. Наиболее выдержанными и значительными по площади являются пласты А и Б, в то время как пласт В на большей части площади замещен глинистыми и плотными породами. Пласт М-I-А содержит газонефтяную залежь пластово-сводового типа, где преобладает газовая шапка. Пласт М-I-Б имеет газовую шапку в восточной части месторождения, а наиболее выдержанные толщины прослеживаются в западном крыле месторождения.

Горизонт М-II связан с нефтяными залежами пластово-сводового типа, которые литологически и тектонически экранированы.

Технология пароциклического воздействия с использованием горизонтальных скважин (ПЦОС) является альтернативной варианту технологии ПГД для рассматриваемого месторождения на участке Молдабек Восточный.

При применении технологии ПЦОС ствол добывающей скважины используется для последовательной закачки пара, пропитки и добычи. В начале процесса на первом этапе в добывающую скважину закачивается пар в течение определенного периода времени. Затем скважина останавливается на пропитку, где происходит миграция пара в кровельную часть пласта и образование паровой камеры. В этой фазе происходит конденсация пара в нижней части пласта, передача тепла пластовым флюидам, а также нагрев и снижение вязкости нефти.

После пропитки происходит этап добычи, где разогретая нефть стекает в подошвенную зону пласта и отбирается при добыче. Этот процесс напоминает «стекание» нефти при использовании технологии ПГД.

Учитывая отсутствие выдержанных по толщине продуктивных пластов, соответствующих требованиям технологии ПГД, решено рассмотреть варианты применения технологии ПЦОС на рассматриваемом участке месторождения.

Важно отметить, что выбор конкретной технологии зависит от геологических и технических особенностей месторождения, и решение о

применении технологии должно быть основано на комплексном анализе и оценке данных.

Предлагается провести двухэтапную оценку технико-экономической целесообразности внедрения технологии ПЦОС на участке Молдабек Восточный.

Этап I будет состоять из экспресс-оценки технической эффективности ПЦОС. Задачей этого этапа является предварительная оценка возможных дебитов, которые можно достичь с использованием технологии ПЦОС с горизонтальными скважинами. Также будет проведена оценка качества и наличия данных, необходимых для моделирования процесса ПЦОС.

Этап II предусматривает технико-экономическую оценку внедрения ПЦОС на участке Молдабек Восточный. Задачей этого этапа является проведение детальной технико-экономической оценки эффективности технологии, учитывая оптимизацию работы скважин ПЦОС, взаимодействие скважин ПЦОС с уже действующими скважинами, основываясь на актуализированных геологических и гидродинамических моделях с учетом ограничений оборудования, таких как парогенераторы.

Оценка технико-экономической целесообразности поможет определить, насколько эффективным и экономически целесообразным будет применение технологии ПЦОС на участке Молдабек Восточный. Эта оценка включит в себя анализ потенциальных дебитов, стоимость и затраты на внедрение и эксплуатацию технологии, а также учет других факторов, влияющих на успешность проекта.

Необходимо отметить, что проведение этих этапов требует доступа к соответствующим данным, геологическим моделям и информации о скважинах. Также важно учитывать факторы окружающей среды, социальные и правовые аспекты, а также регулирующие стандарты и нормы. Эти факторы могут оказать влияние на принятие решения о внедрении технологии ПЦОС.

Из проведенной оценки следует, что применение горизонтальных скважин с технологией ПЦОС позволяет достичь значительно более высоких дебитов (от 5 до 15 тонн в сутки) по сравнению с вертикальными скважинами действующего фонда (менее 1 тонны в сутки). Это свидетельствует о большом потенциале использования горизонтальных скважин и применения технологии ПЦОС для увеличения добычи.

Стартовые дебиты при применении технологии ПЦОС оказываются на 1,5-3 раза выше, чем при обычной «холодной добыче», а разница в накопленной добыче составляет 20-30% по сравнению с «холодной добычей». Однако при учете второго этапа проекта, где рассматривается интерференция от действующего фонда скважин, динамика обводнения при использовании «холодной добычи» может быть менее оптимистичной.

На следующем этапе планируется провести расчет оптимального режима работы скважин с ПЦОС, учитывая правильное планирование работы парогенераторов. Это позволит более точно определить оптимальные

параметры и режим работы скважин для достижения максимальной эффективности технологии ПЦОС.

Таким образом, использование горизонтальных скважин и технологии ПЦОС может значительно повысить дебиты и улучшить эффективность добычи по сравнению с традиционными методами «холодной добычи». Однако при оценке следует учесть интерференцию от действующего фонда скважин и динамику обводнения, чтобы получить более реалистичные результаты.

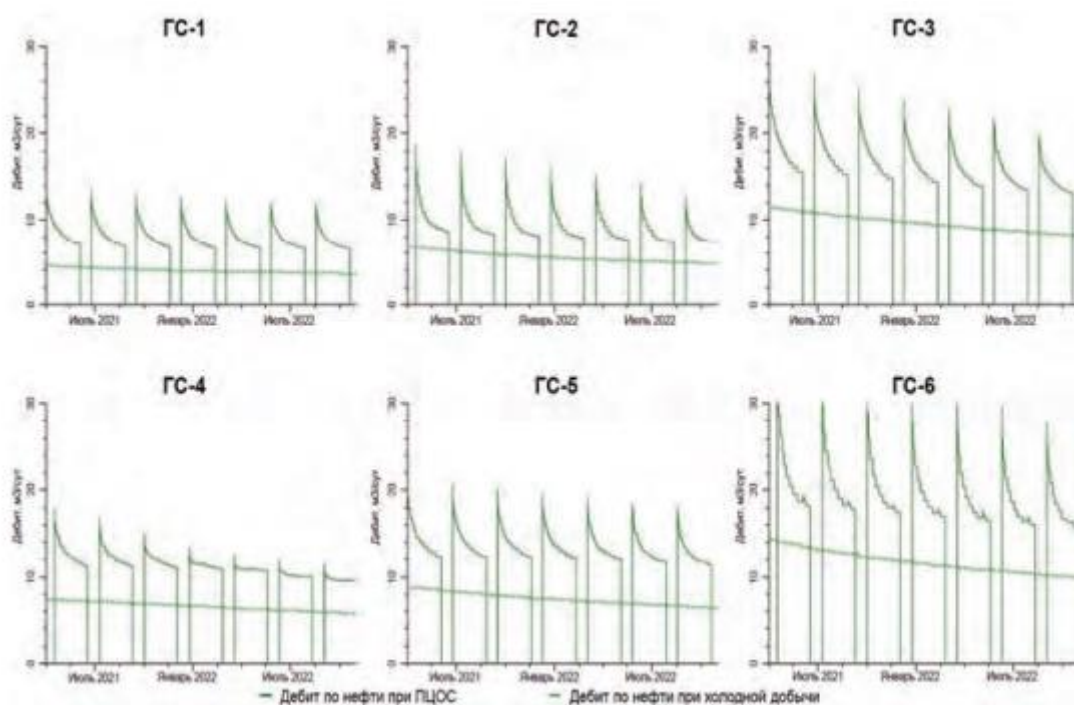

Рисунок 4. Динамика дебитов по ГС с ПЦОС и при «холодной добыче».

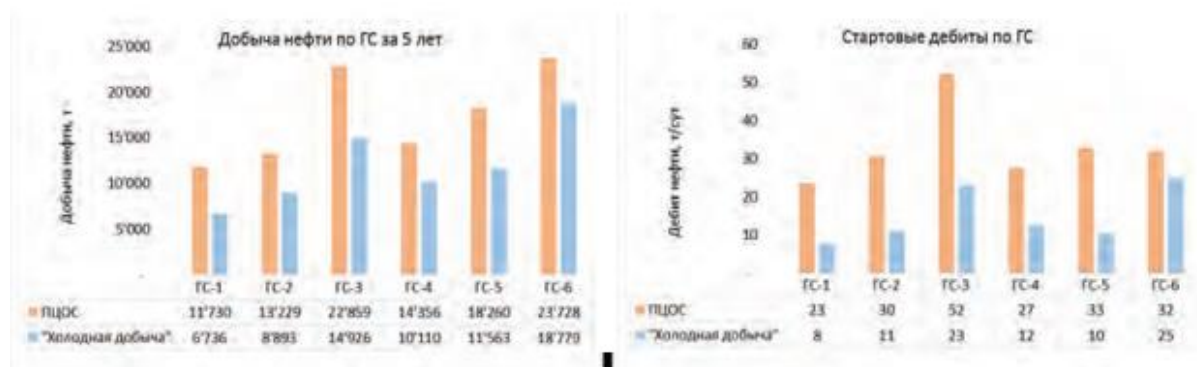

Рисунок 5. Сравнение потенциала добычи ГС при «холодной добыче» и с ПЦОС.

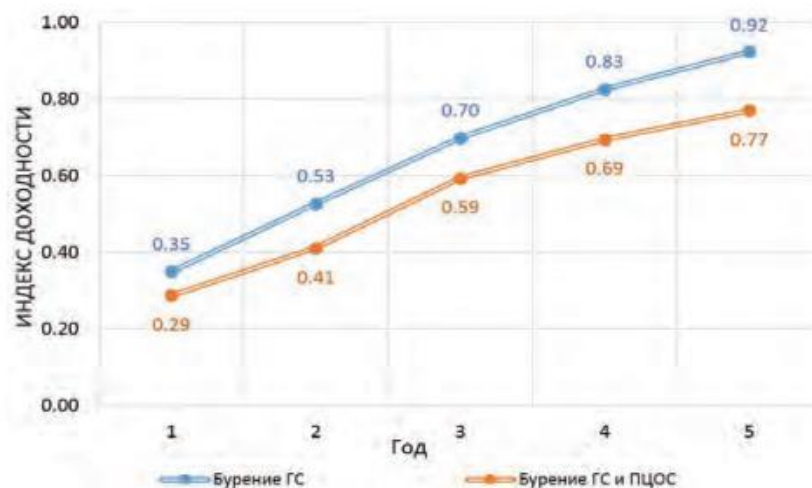

Рисунок 6. Сравнение экономических показателей.

При расчете экономической эффективности внедрения технологии ПЦОС были учтены предполагаемые затраты на реализацию проекта, такие как бурение горизонтальных скважин, закуп парогенераторной установки, обустройство и другие расходы. Индекс доходности проекта за 5 лет с использованием технологии ПЦОС (0,77 д. ед.) был сравнен с «холодной добычей» (капитальные затраты только на бурение 6 горизонтальных скважин), который составил 0,92 д. ед.

Однако следует отметить, что эта оценка имеет предварительный характер. Для получения более точной оценки эффективности проекта необходимо провести более детальный анализ, учитывающий все затраты и доходы на протяжении более длительного периода времени. Также следует учесть возможные изменения в ценах на нефть, операционные расходы, налоговые факторы и другие важные параметры.

В целом, расчет экономической эффективности является важным шагом при принятии решения о внедрении технологии ПЦОС. Он поможет определить финансовую целесообразность проекта и оценить его потенциал для повышения добычи и доходности.

На втором этапе планируется проведение уточняющих расчетов и анализов для дальнейшего уточнения текущей технологической оценки проекта. Этот этап является необходимым для определения точных параметров и факторов, которые могут повлиять на экономическую эффективность проекта.

В рамках второго этапа планируется:

1. Корректировка модели PVT (Pressure-Volume-Temperature) на основе результатов исследований глубинных проб нефти 2019 года. Это поможет более точно определить физические свойства нефти, которые влияют на ее поведение при использовании технологии ПЦОС.

2. Проведение дополнительных расчетов на композиционной модели для учета эффекта дистилляции. В предыдущей оценке использовалась опция Black

oil Thermal, однако более точная модель может быть разработана с учетом конкретных свойств нефти.

3. Учет интерференции от работы действующего фонда. Это означает учет взаимного влияния скважин, работающих по технологии ПЦОС, на соседние скважины действующего фонда. Это может повлиять на производительность и эффективность добычи.

4. Подбор оптимальной схемы работы скважин по технологии ПЦОС и оптимизация экономических показателей. На основе уточненных данных и расчетов будет проведен анализ различных вариантов работы скважин и выбор наиболее оптимальной схемы, которая обеспечит максимальную добычу и экономическую эффективность проекта.

Дальнейший этап позволит более точно оценить технические и экономические параметры проекта и определить его финансовую целесообразность.

Литература

1 Фаган М. Шейх Ямани предсказывает падение цен, когда наступит эпоха нефти. www.telegraph.co.uk, 25.06.2000.

2 Смирнов С. Куда уходит нефть Казахстана – материалы сайта «Ритм Евразии». www.ritmeurasia.org, 19.11.2019.

3 Малюков В.П., Алибеков М.Э. Инновационные технологии интенсификации добычи нефти из неоднородных пластов на месторождениях сверхвязких нефтей Татарстана. – Вестник Российского университета дружбы народов, 2015, № 3. – С. 102-110.

4 Всемирная онлайн энциклопедия «Википедия», «Тройная точка воды», www.wikipedia.org.

5 Рузин Л.М., Морозюк О.А. Методы повышения нефтеотдачи пластов. Учебное пособие. – Ухтинский государственный технический университет, Ухта, 2014. – С. 73-75.

6 Бабашева М.Н., Нурбаев С.Т., Каирбеков С.Б., Мухтанов Б.М. Эффективность применения тепловых методов: действующие проекты и перспективы. – Нефть и Газ, 2015, №6 (90). – С. 95-108.

7 Вяткин А.С. Обзор внедрения технологии парогравитационного способа добычи нефти. – Молодой учёный, 2017, №4 (138). – С. 13-15.

8 Соколюк Л.Н., Филимонова Л.Н. Технология выбора скважин для пароциклической обработки. – Нефтепромышленное дело, 2013, №11. – С. 65-68.

9 Обзор современных методов повышения нефтеотдачи пласта. www.petros.ru.

10 Кувшинов И.В., Кувшинов В.А., Алтунина Л.К. Анализ применения химических композиций совместно с пароциклическими обработками скважин. – SPE Russian Petroleum Technology Conference, 2018, 15-17. October, Moscow, Russia, – С. 1-9.

ҒТАМР 50.01.86

ТАРАТЫЛҒАН АҚПАРАТТЫҚ ОРТАДА АҚПАРАТТЫ ІЗДЕУДІҢ КӨП АГЕНТТІК ЖҮЙЕСІН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЖӘНЕ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТИЛЕРІ

Ә.А. Медел

Магистрант, Ғ. Дәукеев атындағы АЭЖБУ, Алматы қ.

И.Т. Утепбергенов

Профессор, Ғ. Дәукеев атындағы АЭЖБУ, Алматы қ.

Бұл мақала таратылған ортада ақпаратты іздеудің көп агенттік жүйесін ұйымдастыру және енгізу аспектілерін зерттейді. Көп агенттік жүйелер автономды агенттер мақсаттарға жету үшін өзара әрекеттесетін архитектуралық шешімдер болып табылады.

Көп агенттік жүйелер әртүрлі көздерден деректерді тиімді және таратылған түрде іздей және жинай алады. Жүйенің компоненттері, соның ішінде архитектура, байланыс және агенттерді үйлестіру және ақпаратты іздеу алгоритмдері қарастырылады.

Мақала ақпаратты іздеу контекстінде көп агенттік жүйелердің артықшылықтары мен шектеулерін талдайды. Биоинформатика, интернет, әлеуметтік желілер сияқты қосымшалар қарастырылады.

Түйін сөздер: инновациялық ұйымдар, ақпараттық қамтамасыз ету, көп агенттік жүйе, технологиялар.

Пайдаланушының таратылған ақпараттық ресурстарға тиімді қол жеткізу мәселесі қазіргі заманғы ақпараттық жүйелердің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Әр түрлі салаларда қолданылатын әр түрлі мақсаттағы ақпараттық жүйелерді жасаушылар электронды объектілерде шашыраңқы деректерді табу мәселесіне тап болады және бұл мәселені шешу үшін Интеллектуалды агенттерді қолданады [1]. Қазіргі уақытта агент деген не екендігі туралы көптеген пікірлер мен анықтамалар бар. Объектіге бағытталған тәсіл (ОР) тұрғысынан агент-объект-бұл ақпаратты алуға және беруге қабілетті интерфейсі бар мәліметтер мен процедуралар (функциялар) жиынтығының жиынтығы.

Агент ұғымын сипаттайтын агенттердің қасиеттері олар әрекет ететін ортаға байланысты. Әдетте агент 1-кестеде келтірілген келесі қасиеттерге ие [2-5].

Кесме 1.

Қасиеттері	Сипаттама
Автономиясы	Агент адамның араласуынсыз жұмыс істейді
Қарым-қатынас қабілеті	Басқа агенттермен өзара әрекеттесу және байланыс мүмкіндігі
Реактивтілік	Ортаны қабылдау және оның өзгеруіне тиісті реакцияның көрінісі
Белсенділік	Қойылған міндеттерді орындау үшін ұтымды әрекет ете білу
Негізгі білім	Агенттің өзі, қоршаған орта, оның ішінде басқа агенттер туралы білімі
Ұтқырлық	Қоршаған ортадағы орынды өзгерту мүмкіндігі

Егер біз жалпы қабылданған «класс = деректер + әдістер (олармен жұмыс істеу функциялары)» формуласын қарастыратын болсақ, онда агент сыртқы әлемнен ақпарат алу, сыртқы әлемге әсер ету және әсер ету туралы шешім қабылдау функциялары бар объект деп айтуға болады. Интеллектуалды агент ұғымы объектіге бағытталған бағдарламалау (ОР) әдістерін дамыту болып табылады. Жеңілдетілген тұжырымдамада «интеллектуалды агент = деректер + әдістер + білім» деп айтуға болады, мұнда әдістер тек деректермен жұмыс істеу функцияларын ғана емес, сонымен бірге біліммен жұмыс істеу функцияларын және қоршаған ортаға әсер етудің мүмкін әдістерін де қамтиды [3].

Интеллектуалды агенттердің маңызды аспектісі-олардың толыққанды интеллектуалды жүйелерді жүзеге асыру қабілеті. Мысалы, агенттік технологияны қолдана отырып жүзеге асырылатын виртуалды жүйе әкімшісі ақпараттың сақталуын қамтамасыз ету және желінің бұзылуына және басқа оқиғаларға жауап беру арқылы желінің қауіпсіздігін белсенді түрде бақылай алады. Бұл ретте агенттің барлық әрекеттері бағдарламалық мүмкіндіктермен шектеледі.

Көп агенттік жүйелерді дамыту екі бағытта жүреді: таратылған жасанды интеллект негізіндегі жүйелер және сценарий негізіндегі жүйелер. Таратылған жасанды интеллектке негізделген жүйелерде әрбір агент қауіпсіздікті, ұтқырлықты, қызмет көрсету сапасын, басқа агенттермен, желілік ресурстармен және пайдаланушылармен өзара әрекеттесуді қамтамасыз ететін компоненттерді қоса отырып, білімге негізделген бөлінбеген жүйе ретінде қарастырылады. Сценарийге негізделген көп агенттік жүйелер үлкен компьютерлік желілерде қолдануға бағытталған. Берілген сыныптың агенттері Java, PHP және басқалары сияқты интерпретацияланған тілдерді қолдана отырып жасалады. Түсіндірілетін тілдерді қолдану гетерогенді жүйелерді қолдауды жеңілдетеді және асинхронды процесті жүзеге асыруға және қосымшаларды қашықтан орындауға бағытталған. Бұл жүйелер мобильді телекоммуникацияны жалпыға ортақ Компьютерлік желілер арқылы жүзеге асыру құралы ретінде қарастырылады.

Ақылды агенттер – бұл таратылған жүйелердегі ақпаратты автоматты түрде жинауға, сүзуге және ұйымдастыруға арналған қосымшалар мен пайдаланушы интерфейстерін қамтитын бағдарламалар. Көп агенттік тәсіл таратылған ақпараттық жүйелерде деректерді іздеуді ұйымдастырудың міндеттерін шешу үшін ең тиімді және орынды болып табылады, өйткені ол таратылған есептеулерді ұйымдастырудың басқа әдістерімен салыстырғанда бірқатар артықшылықтарға ие, мысалы, уақытты, деректерді беру құнын және желіге жүктемені азайту, есептеулерді автономды және асинхронды түрде орындау мүмкіндігі, орындау жағдайларына бейімделу және т.б. Мультиагентті тәсіл әмбебап хаттамаларды да, Дерекқордың белгілі бір түрлерімен жұмыс істеудің кез келген басқа құралдарын да бір жүйеде біріктіруді жеңілдетеді. Сонымен қатар, ол икемділікті, көлденең және тік кеңейтуді қамтамасыз етеді және серверлер арасында жүктемені бөлу мәселелерін шешуді жеңілдетеді [4].

Бағдарламалық жасақтамаға енгізілген агенттер, соның ішінде интеллектуалды агенттер, пайдаланушы атынан өздігінен әрекет ете алатын бағдарламалық жасақтама класына жатады. Бағдарламалық жасақтама агенттерін құру ашық жүйелерді дамыту тәжірибесінен туындады, нәтижесінде клиент-сервер архитектурасы пайда болды. Қазіргі уақытта өзара әрекеттесудің екі моделі кең таралған: «қалың клиент – жұқа сервер» және «жұқа клиент – қалың сервер». Бірінші модельде сервер бөлігі ресурстарға қол жеткізуді жүзеге асырады, ал қосымшалар клиенттердің компьютерлерінде орналасқан. Екінші модельде клиенттік бағдарлама тек интерфейсті жүзеге асыруды қамтамасыз етеді, ал сервер бағдарламалық жасақтаманың барлық басқа бөліктерін біріктіреді. Көп агенттік жүйелерді құру кезінде екі модель де қолданылады, сонымен қатар бағдарламалық кодты жіберуге мүмкіндік беретін статикалық немесе динамикалық тәсілдер қолданылады.

Динамикалық тәсіл мобильді агенттерге сүйенеді, олар статикалық агенттерден айырмашылығы желі арқылы жүре алады. Олар клиенттік компьютерден шығып, әрекеттерін орындау үшін қашықтағы серверге ауыса алады, содан кейін олар қайтып оралуы мүмкін.

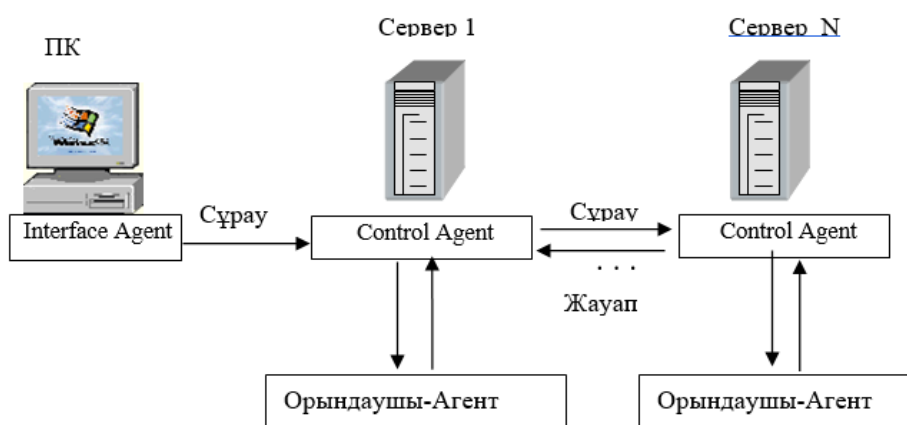
Статикалық және динамикалық бөлінген қосымшаларға негізделген ХАА енгізу үшін келесі технологиялар ең перспективалы болып табылады: DCOM (Microsoft Distributed Component Object Model), Java RMI (Java Remote Method Invocation) және CORBA (Common Object Request Broker Architecture) [5].

Желілік технологиялардың пайда болуы және кең дамуы олардың пайдаланушыларына қашықтан қол жеткізу үшін ұсынылатын дерекқорлардың гетерогенді түрлерінде тиімді іздеу жағдайларын қамтамасыз ету үшін келісілген құралдарды құру қажеттілігіне әкелді. Соңғы пайдаланушының ақпараттық ресурстарға қол жеткізу жүйелерін ұйымдастырған кезде жүйенің негізгі техникалық сипаттамаларының бірі пайдаланушының сұранысына жауап беру уақыты болып табылады. Дәл осы сипаттама барлық таратылған жүйелердің ең тар нүктесі болып табылады. Соңғы уақытта байланыс арналарының өткізу қабілеттілігі тез өсіп келе жатқанымен, оларға жүктемелер де артып келеді, сондықтан розеткалар арқылы байланыс соңғы

пайдаланушының онлайн режимінде жұмыс істеуіне бағытталған таратылған агенттік жүйені ұйымдастыру үшін өте қисынды таңдау болып табылады (жүйенің ең аз жауап беру уақыты).

Таратылған ақпараттық жүйенің деректер базасында ақпаратты іздеуді ұйымдастыру процесінің дәстүрлі технологиясы пайдаланушының Интернет желісі арқылы әрбір серверге сұраныспен дербес жүгінуін, алынған жауаптардан жиынтық нәтиже қалыптастыруды және оны кейіннен өңдеуді көздейді. Күнделікті операцияларды орындау мамандардан көп жұмыс уақытын алады. Осыған байланысты серверлер жүйесінің мәліметтер базасында ақпарат іздеуді ұйымдастыру бойынша күнделікті операциялардың көп бөлігін өз мойнына алатын таратылған ақпараттық жүйеде сұраныстарды орындау процестерін автоматтандыру үшін ХАА әзірлеу міндеті өзекті болып отыр. ХАА таратылған ортаның мәліметтер базасында ақпаратты іздеуде суретте көрсетілген архитектура бар. 1.

Сурет 1. Көп агенттік жүйенің архитектурасы.

Көп компонентті жүйе (ХАА)-интерфейс агенттері, менеджер агенттері және орындаушы агенттер ретінде жіктелетін өзара байланысты бағдарламалық модульдерден тұратын жүйе. ХАА клиенттік және серверлік бөліктерге бөлінеді, мұнда агенттер алыс географиялық жерлерде орналасқан интеграцияланған мәліметтер базасы бар әр түрлі серверлерде орналасқан және пайдаланушы сұрауларын өңдеу кезінде бір-бірімен өзара әрекеттеседі.

ХАА-ның клиенттік бөлігінде пайдаланушыны серверде тіркеу, деректерді іздеу сұрауларын қабылдау және SQL сұрауларын қалыптастыруға көмектесу функцияларын орындайтын InterfaceAgent бар. InterfaceAgent сонымен қатар ControlAgent-пен байланыс орнатады және оған сұрауларды жібереді.

Сервер бөлігінде орналасқан ControlAgent InterfaceAgent-тен сұрауларды қабылдауды, сұрау кезегіне сұрауларды енгізуді, жүйенің басқа серверлерімен байланысуды және оларға сұрауларды беруді жүзеге асырады. Ол сонымен қатар жергілікті дерекқордан ақпаратты іздеу үшін SQLAgent-ті белсендіреді.

SQLAgent controlagent-тен алынған сұраулар негізінде сервер дерекқорында деректерді таңдауды орындайды. Ол сондай-ақ ақпаратты қайта кодтауды жүзеге асырады, алынған деректерді алынған ағын файлына жазады және пайдаланушыға жіберу үшін сұрауға жалпы жауап қалыптастырады.

Пайдаланушының ХАА – мен жұмыс істеуінің жалпы схемасы-пайдаланушы стандартты шолғышты қолдана отырып, Интернет желісі арқылы таратылған ақпараттық жүйенің серверіне жүгінеді. Пайдаланушы ХАА интерфейс формасын қолдана отырып, жүйенің мәліметтер базасында ақпаратты іздеуге сұраныс жасайды. ХАА жүйенің барлық серверлерінде ақпаратты автоматты түрде іздейді, сұрауға жалпы жауап қалыптастырады және пайдаланушыға алынған нәтижелер туралы хабарлайды.

Мұндай жүйелерде агенттер тәуелсіз орындалатын модульдер немесе қосымшалар болып табылады. Интернет желісі TCP/IP протоколы арқылы розеткалар арқылы агенттер арасындағы байланыс үшін бағдарламалық құрал ретінде пайдаланылады және дерекқорлармен жұмыс ODBC протоколы арқылы жүзеге асырылады.

Агенттік технология бұл процесті жеделдету және жақсарту арқылы ақпаратты өңдеуді автоматтандыруға және интеллектуализациялауға мүмкіндік беретін перспективалық зерттеу саласын ұсынады. ХАА-ны қолдану арқылы ұсынылған тәсіл деректерді іздеудің күнделікті операцияларын автоматтандыру арқылы мамандардың уақытын үнемдеу үшін пайдалы болуы мүмкін.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Тарасов В.Б. От многоагентных систем к интеллектуальным организациям: философия, психология, информатика. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – 352 с.
- 2 Достоверный и правдоподобный вывод в интеллектуальных системах // В.Н. Вагин, Е.Ю. Головина, А.А. Загорянская, М.В. Фомина; Под ред. В.Н. Вагина, Д.А. Поспелова. – М.: ФИЗМАТЛИТ, 2004. – 704 с.
- 3 Раговский А.П. Метод дедуктивного вывода на семантических сетях концептуальных объектов // Программные продукты и системы. – 2011, № 2. – С. 19-25.
- 4 Рассел С., Норвиг П. Искусственный интеллект: современный подход: Пер. с англ. // 2-е изд. – М.: Вильямс, 2006. – 1408 с.
- 5 Masloboev A.V., Langhans M. A multi-agent system for management information support of regional innovations. Scientific and Technical Journal of Information Technologies, Mechanics and Optics, 2018, vol. 18, № 4. – p. 630-638.

ҒТАМР 20.53.19

ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЯЛЫҚ КОМПАНИЯ ФИЛИАЛДАРЫ КІРІС МОНИТОРИНГІСІНІҢ АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕСІНІҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ МОДЕЛІ

Г.О. Исакова

PhD-доктор, С. Сейфуллин атындағы ҚАТУ, Астана қ.

А.Ф. Турсумбаева

Магистрант, С. Сейфуллин атындағы ҚАТУ, Астана қ.

Кез келген қызмет етуші кәсіпорынның нарықтағы орнын, оның экономикалық тұрғыдан қарағандағы табыс көзінің жоғарылығы айқындайды. Табыс көзінің мөлшері мен тапқан пайдасы кәсіпорынның абсолюттік және салыстырмалы көрсеткіштерімен анықталады. Табыстылықтың абсолюттік көрсеткіші бұл кәсіпорынға түскен кірістің жалпы жиынтығы болып табылады. Табыстылық немесе кәсіпорынның таза пайдасы – ол түскен қаржының көлемі, не сол кәсіпорын активтері құнының жоғарылауы, ия болмаса пассивтердің төмендеуі уақытындағы экономикалық табыстың ұлғаюы болып табылады. Ал, ол осы кәсіпорын салымшыларының қаражаты есебінен басқа жағдайдағы табыс көзінің ұлғаюына алып келеді.

Түйін сөздер: кәсіпорын, бизнес-процес, CASE-құралы, ақпараттық жүйе, FIFO қағидасы.

Нарықтық экономиканың қарсаңында компаниялар өмір талабы болып табылатын қатаң саясат пен стратегияны ұстануы керек. Кәсіпорынның қызметін жүзеге асыруына және жалғастыруына негіз болып өндірістік бағдарлама табылады. Өндірістік бағдарламаларды әзірлеу кезінде компания кешенді әр түрлі маркетинг зерттеулеріне, яғни тұтынушылық талғамдарына, сұранысқа, ұсынысқа, бәсекелестерге, алмастырылатын тауарларға, салық саясатына, ақша-кредит саясатына және мемлекеттің ықпалындағы басқа факторларға негізделуі керек. Сонымен қатар аталған факторларды ғана ескере қоймай, компания өз мақсаттарына жетуі керек: өндірісті кеңейтіп, жаңа нарықтарға шығу, жаңа өнімдерді шығарып, ең аз шығынмен максималды пайда мөлшерін алу [1].

Қазіргі кезде тауар саясатына сәйкес компания неғұрлым көп тауар санын өндіретін болса, соғұрлым оның шығыны азая түседі. Яғни бұл шығындардың төмендеуі өндіріс ауқымының заңдылығына негізделген. Енді тиімді жұмыс

істеу үшін компания бәсекелестерін үнемі қадағалап отыруы қажет және артта қалмауға тырысуы керек. Бұл үшін өндірістік стратегия тұрақты, күшті және тиімді болуы керек.

Адам қызметінің барлық салаларында мәліметтерді жинау, өңдеу, талдау және тиімді пайдалану үдерістері кейіннен табысқа жету факторының басты салаларына айналды. Соңғы кезде ешқандай ірі технологиялық мәселелерді мәліметтердің үлкен көлемі мен коммуникациялық үдерістерді өңдеусіз шешілмейді, сондықтан өндіріс озық технологияларды пайдалану деңгейін айқындайтын ақпараттық жабдықты қажет етеді [2].

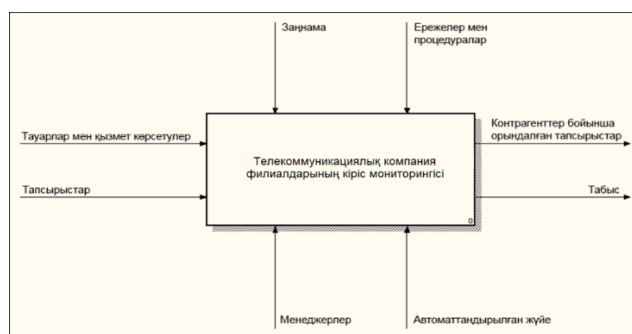
Сол себепті кез келген компанияның қаржылық нәтижелерін, атап айтқанда кіріс мониторингісін талдау кезінде оның ақпараттық-аналитикалық жүйесін автоматтандыруға ерекше назар аудару керек, өйткені кез келген компанияның жетістігі оның активтерін дұрыс жоспарлауды ұйымдастыруға және реттеуге байланысты болады. Сондықтан компанияның кіріс қаражаттарын зерттеу және қадағалау бойынша ақпараттық-талдаулық жүйесін жете автоматтандыру, компания қызметінің қаржылық нәтижелерін талдау қазіргі уақытта өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Әдістер мен материалдар.

Бизнес-процестерді талдауды және қайта ұйымдастыруды жүргізу үшін AllFusion Process Modeler (BPwin) жоғарғы деңгейінің CASE-құралы әмбебап құралы болып табылады, олар келесі әдіснамаларды қолдайды:

- IDEF0 (функционалды модель);
- DFD (DataFlow Diagram);
- IDEF3 (Workflow Diagram) [3].

Функционалды модель кәсіпорында қолданыста бар бизнес-процестерді сипаттауға (AS-IS «бар болуына қарай» деп аталынатын модель) және заттардың идеалды орналасуын – ұмтылуға қажетті түрді сипаттауға (TO-BE «қалай болуы тиіс» моделі) арналған. IDEF0 әдіснамасы диаграммалардың иерархиялық жүйелерінің құрылуын – жүйенің үзінділерінің бірлік сипаттамаларын тағайындайды. Ақпараттық жүйенің моделін құру кәсіпорынның немесе оның жеке филиалдарының қызметін жалпы мән-мәтіндік диаграмма түрінде сипаттаудан басталады [4]. Төмендегі 1-суретте телекоммуникациялық компания филиалдарының кіріс мониторингісінің ақпараттық жүйесін мән-мәтіндік диаграммасы көрсетілген.

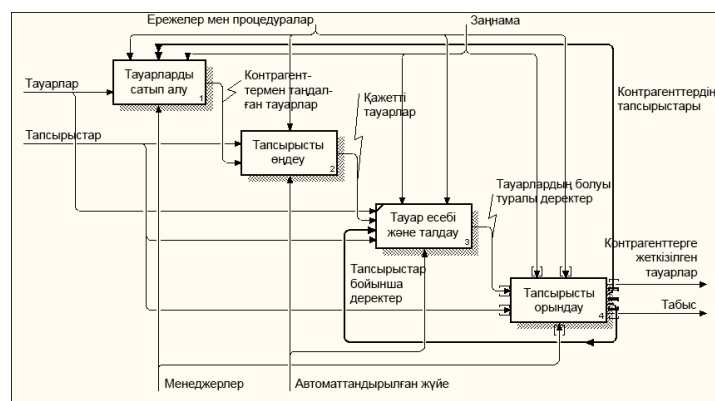

Сурет 1. Кәсіпорын қызметінің мән-мәтіндік диаграммасы.

Жүйенің қоршаған ортамен өзара әрекеттесуі телекоммуникациялық компания филиалдарының қалыпты жұмыс істеуіне қажетті терминдерде сипатталынады. Телекоммуникациялық компания филиалдары қызметінің құрылған мән-мәтіндік диаграммасына сәйкес тауарлар (қызмет түрлері) мен клиенттердің тапсырыстары кіріс деректер болып табылады. Кіріс объектілері мен деректер кәсіпорынның заңнамалық құқықтары мен ішкі ережелері мен рәсімдерінің негізінде өңделінеді. Өңдеу орындаушылары автоматтандырылған жүйе қолданатын кәсіпорын менеджерлері және кәсіпорынға енгізу үшін әзірленген автоматтандырылған жүйенің өзі болып табылады. Орындалған тапсырыстар, өткізілген тауарлар және сатылымдардан пайда алу кәсіпорын қызметінің нәтижелері болып табылады.

Кәсіпорынның жұмыс істеуін толық қарастыру үшін негізгі блоктың (басты бизнес-процестің) мән-мәтіндік диаграммасын функционалды бөлшектеп байланыстыру жүргізіледі. Біздің жағдайда телекоммуникациялық компания филиалдары қызметінің блогын бөлшектеп байланыстыру жүргізілді және келесі функционалдық блоктар бөлінді: тауарларды кіріске алу, тапсырыстарды өңдеу, тауар есебі және сараптау, тапсырыстарды орындау.

Телекоммуникациялық компания филиалдарының қызметін бөлшектеп байланыстыру диаграммасы төмендегі 2-суретте көрсетілген.

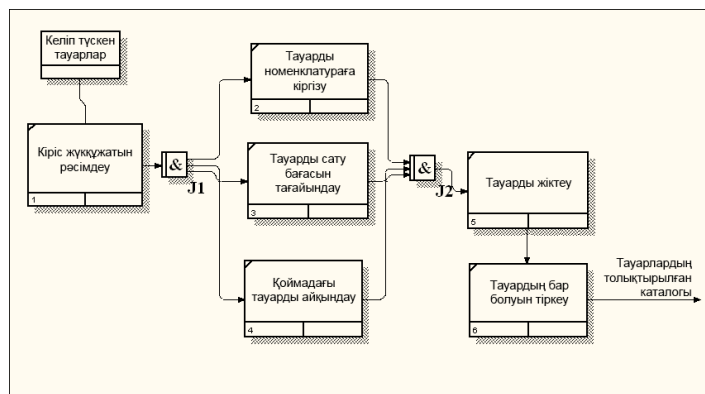

Сурет 2. Телекоммуникациялық компания филиалдарының қызметін бөлшектеп байланыстыру диаграммасы.

Жоғарыдағы суретте бейнеленген функционалды блоктың әрқайсысын бір деңгейге төмен бөлшектеп байланыстырамыз, бірақ ендігі жолы мұны диаграммаларды құрудың әр түрлі әдіснамаларын (IDEF0, DFD, IDEF3) қолданып орындаймыз.

IDEF3 әдіснамасына сәйкес «Тауарларды кіріске алу» бизнес-процесін бөлшектеп байланыстыруды өткіземіз. Алдымен келіп түскен тауарлар үшін кіріс жүкқұжатын құрастыру қажет. Қажетті құжаттарды рәсімдегеннен кейін тауарларды деректер базасына, атап айтқанда номенклатураға енгізу жөніндегі операциялар, тауарды сатып алудың және сатудың жоспарлы бағасын белгілеу және тауарды алған қойма туралы және келіп түскен тауардың саны туралы мәліметтерді деректер базасына сәйкесінше енгізумен қатар тауарды қоймаға

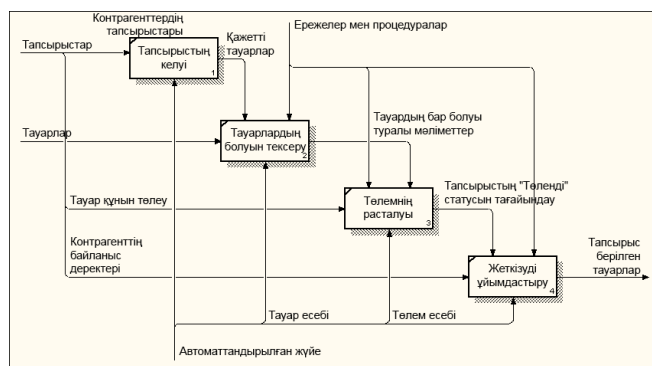
айқындау және тасымалдау орындалады. Кейін сатып алушыларға тауарды одан әрі өткізуге бағытталған операциялар жүргізіледі. Тауар жүйеге енгізілуі үшін категориялаудан өтуі тиіс [5]. IDEF3 нотациясында «Тауарларды кіріске алу» бизнес-процесін бөлшектеп байланыстыру диаграммасы төмендегі 3-суретте көрсетілген.

Сурет 3. IDEF3 нотациясында «Тауарларды кіріске алу» бизнес-процесін бөлшектеп байланыстыру диаграммасы.

«Тапсырыстарды өңдеу» бизнес-процесін бөлшектеп байланыстыруды IDEF0 нотациясында орындаймыз. Жүйеге белгілі бір тауарларға тапсырыс келіп түседі, содан кейін жүйе сұраныс салынған тауарлардың бар-жоғын және қандай мөлшерде бар екендігін анықтау үшін тауардың қалдықтары туралы ақпаратты сақтайтын жинақталымдар тіркеліміне сұраныс қалыптастырады. Егер тауарлар бар болса, онда жүйе төлем алу фактісін күтеді. Содан кейін тапсырыс расталады және оған «Төленді» деген мәртебе беріледі. Тауарды іске асыру үшін барлық қажетті құжаттарды қалыптастыру процесі жүргізіледі де, тапсырыс жинақтауға, содан кейін жеткізу бөліміне жіберіледі.

IDEF0 нотациясында «Тапсырыстарды өңдеу» бизнес-процесін бөлшектеп байланыстыру диаграммасы төмендегі 4-суретте берілген.

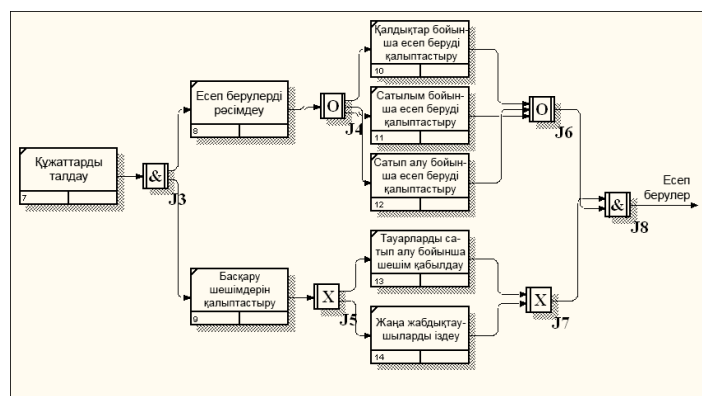

Сурет 4. IDEF0 нотациясында «Тапсырыстарды өңдеу» бизнес-процесін бөлшектеп байланыстыру диаграммасы.

IDEF3 әдіснамасы бойынша бөлшектеп байланыстырылатын келесі функционалды блок «Тауарды есепке алу және сараптау» бизнес-процесі болып табылады. Сараптау қолда бар құжаттарды талдау негізінде құрылады. Осымен қатар екі үдеріс: есептерді құру және басқарушылық шешімдерді құру орындалады. Есептерді құру кезінде қолданушыға есептердің қандай түрін қалыптастыруы қажет екенін таңдау керек. Олар қалдықтар бойынша есеп, сатылымдар бойынша есеп және қызмет көрсету бойынша есептер болуы мүмкін. Осы есептердің негізінде, тауарлардың сұранысының негізінде оларды сатып алу туралы шешім қабылдау және талап етілетін тауарларды кәсіпорын үшін неғұрлым тиімді шарттарда ұсына алатын жаңа жеткізушілерді іздестіру сияқты басқарушылық шешімдерді қабылдауға болады.

IDEF3 нотациясында «Тауарды есепке алу және сараптау» бизнес-процесін бөлшектеп байланыстыру диаграммасы төмендегі 5-суретте көрсетілген.

Тексеріске сатып алушының тапсырысында болатын талап етілетін тауарлардың тізімі келіп түседі. Берілген тауарлар қоймадағы тауар қалдықтары туралы қолда бар ақпаратпен салыстырып тексеріледі. Егер де қажетті тауарлар бар болса, бұл жағдайда тапсырыс жинақталуға түседі. Сатылым үшін қажетті құжаттар, соның ішінде шығыс жүкқұжаты құрылады. Жинақталудың шығысында тауарлардың жинақтамасы болады, ол кейін тапсырысты сатып алушыға жеткізуді іске асыратын жеткізу бөліміне жіберіледі.

Сурет 5. IDEF3 нотациясында «Тауарды есепке алу және сараптау» бизнес процесін бөлшектеп байланыстыру диаграммасы.

FIFO қағидасы бойынша топтамалық есепке алуды іске асыратын жүйені жобалау. Жүйенің функционалды мүмкіндіктерін ұсыну үшін төмендегі 6-суретте телекоммуникациялық компания филиалдарының кіріс мониторингісінің ақпараттық жүйесін пайдалану нұсқаларының диаграммасын қарастырайық.

Пайдалану нұсқаларының диаграммалары жобаны бейнелеп көрсетуге арналмаған және жүйенің ішкі құрылғысын сипаттай алмайды. Пайдалану нұсқаларының диаграммалары жүйенің болашақ қолданушыларымен,

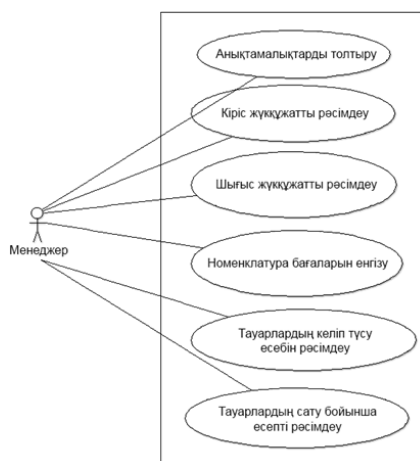

клиенттермен өзара әрекеттесуін жеңілдету үшін арналған және әсіресе жүйенің қажетті сипаттамаларын анықтау үшін қажет. Басқаша айтқанда, пайдалану нұсқаларының диаграммалары жүйенің қолданылатын әдістерін көрсетпей-ақ, не істеуі керек екенін айтады [6].

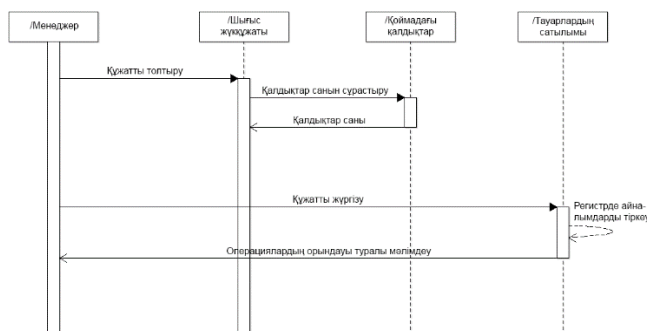
Пайдалану нұсқаларының біреуі үшін, нақты алғанда, «Шығыс жүк құжатын рәсімдеудің» тізбектілік диаграммасын құрайық. Бұл диаграмма төмендегі 7-суретте берілген.

Бұл диаграмма, көбінесе, қосымшаның бір сценарийін сипаттайды. Диаграммада нысандардың даналары мен олар пайдаланудың бір нұсқасының аясында алмасатын хабарламалар көрсетіледі.

«Шығыс жүкқұжатын рәсімдеу» реттілік диаграммасында пайдаланушы «Шығыс жүкқұжаты» құжатын құрастырады. Жүйені жүргізу функциясын орындау сатысында құжатты табысты өткізу үшін қажетті тауар санының болуын тексеру жүзеге асырылады. Сәтті болған жағдайда жауап ретінде қажетті санның болуы расталады, содан кейін қолданушыға құжаттың өткізілуін растау жіберіледі.

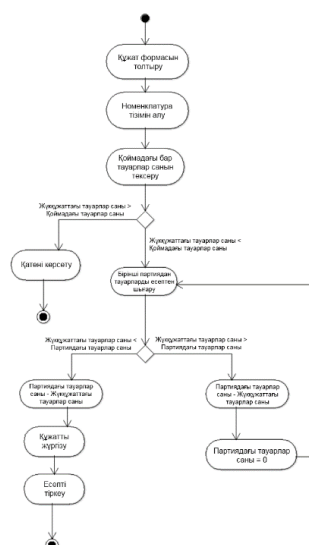
Сурет 6. Пайдалану нұсқаларының диаграммасы.

Сурет 7. Тізбектілік диаграммасы.

Дәл осы «Шығыс жүкқұжатын рәсімдеу» нұсқасы үшін қызмет диаграммасын құрастырайық, бұл диаграмма төмендегі 8-суретте берілген.

Сурет 8. Қызмет диаграммасы.

Қызмет диаграммасы – қандай да бір қызметтің құраушы бөліктерге таралуы көрсетілген UML-диаграмма. Қызмет диаграммасы бизнес-үдерістерді, технологиялық үдерістерді, тізбектілік және қарама-қарсы есептеулерді модельдеу кезінде қолданылады.

Диаграмма FIFO топтамаларды есептен шығару әдісінің қағидасын бейнелейді. Егер шығыс жүкқұжаты бойынша бірінші топтамада бар тауарлардан көп тауарды есептен шығару қажет болса, онда бірінші топтама толығымен алынып тасталынады және жетіспейтін тауарлар келесі топтадан есептен шығарылады. Егер де шығыс жүкқұжаты бойынша қоймада бар тауарлардан көп тауар қажет етілсе, онда бұл жағдайда қателік шығарылады да, белсенділік соңғы жағдайға алып келеді. Осылайша тауарларды топтамалық есепке алу іске асырылады.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Ивасенко А.Г. Информационные технологии в экономике и управлении: Учебное пособие. – М.: КноРус, 2013.
- 2 Светлов Н.М., Светлова Г.Н. Информационные технологии управления проектами: Учеб. пособие. – 2-е издание., перераб. и доп. – М.: ИД. «Форум», 2012.
- 3 Турманидзе Т.У. Анализ и оценка эффективности инвестиций. Учебник. – М.: Юнити-Дана, 2016.
- 4 Исаев Г.Н. Моделирование информационных ресурсов: теория и решение задач: Учебное пособие. – М.: Альфа-М: ИНФРА – М., 2012.
- 5 Рудаков А.В. Технология разработки программных продуктов. – М.: Академия, 2014.
- 6 Карпова Т.С. Автоматизированные системы: модели, разработка, реализация. – Санкт-Петербург: Питер, 2014.

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ
ПЕДАГОГИКА И ОБРАЗОВАНИЕ
FIELD OF PEDAGOGY AND EDUCATION

ҒТАМР 15.81.53

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОЙЛАУ ЖӘНЕ ШЫҒАРМАШЫЛ ТҰЛҒА ПСИХОЛОГИЯСЫ

А.Н. Еркін

Студент, Астана Халықаралық Университеті, Астана қ.

Г.К. Қасымбекова

Ғылыми жетекші, Астана Халықаралық Университеті, Астана қ.

Мақалада шығармашылық ойлау психологиясының ғылыми көзқарастар қарастырылады. Олардың негізгі шығармашылық тұлғалардың сипаттамаларын, шығармашылық процесстің кезеңдерін және шығармашылық ойлаудың артындағы нейрондық механизмдерді көріністері талданды. Ғылыми зерттеулердің призмасы арқылы шығармашылық ойлау және шығармашыл тұлға психологиясын теориялық тұрғыдан қарастырылды.

Түйін сөздер: қиял, өзіндік ерекшелік, дивергентті ойлау, конвергентті ойлау, икемділік, когнитивті икемділік, тәуекел, өзін-өзі көрсету, эмоционалды интеллект, қызығушылық, табандылық, зейін.

Шығармашылық ойлау – бұл психологияда айтарлықтай назар аударатын адам танымының негізгі аспектісі. Шығармашылық ойлау жаңа және инновациялық идеяларды, шешімдер мен өнімдерді құруды қамтиды. Шығармашылық ойлау проблемаларды шешу, инновация және өзгермелі жағдайларға бейімделу үшін қажет. Бұл адам инновациясы мен прогрессінің маңызды құрамдас бөлігі болып есептеледі. Психологтар көптеген жылдар бойы шығармашылық ойлауды және шығармашылық тұлғалардың психологиясын зерттеп келеді және зерттеулер көрсеткендей, шығармашылық тек генетиканың өнімі ғана емес, оны дамытуға және өсіруге болады [1].

Бұл мақалада шығармашылық ойлау психологиясын, соның ішінде шығармашылық тұлғалардың сипаттамаларын, шығармашылық процесстің кезеңдерін және шығармашылық ойлаудың артындағы нейрондық механизмдерді талқылаймыз.

Шығармашылық ойлау дегеніміз не?

Шығармашылық ойлау – бұл пайдалы және құнды жаңа идеяларды мен тұжырымдамаларды қалыптастыру процесі. Ол дивергентті ойлау, конвергентті ойлау және ассоциативті ойлау сияқты когнитивті процесстердің жиынтығын қамтиды [2]. Дивергентті ойлау проблеманың көптеген идеяларын немесе шешімдерін құруды қамтиды, ал конвергентті ойлау ең жақсы идеяны

немесе шешімді бағалауды және таңдауды қамтиды. Ассоциативті ойлау бір-бірімен байланыссыз болып көрінетін ұғымдар идеялар арасында байланыс орнатуды қамтиды.

Шығармашыл тұлғалардың сипаттамалары:

Шығармашылық тұлғалардың белгілі бір сипаттамалары бар, олар оларды шығармашылық емес тұлғалардан ерекшелендіреді. Шығармашылық тұлғалардың ең көрнекті сипаттамаларының бірі – тәжірибеге ашықтық [3]. Тәжірибеге ашықтық адамның жаңа идеяларды, эмоциялар мен тәжірибелерді зерттеуге дайындығын білдіреді. Шығармашылық тұлғалар сонымен қатар қызығушылықтың, табандылықтың және тәуекелге дайын болудың жоғары деңгейімен сипатталады [4]. Сонымен қатар, шығармашылық тұлғалар әдетте сәйкес келмейді, дәстүрлі емес қалыптаспаған жағдайға қарсы тұруға дайын [5].

Шығармашылық процесстің кезеңдері:

Шығармашылық процессті дайындық, инкубация, жарықтандыру және тексеруді қоса алғанда, бірқатар кезеңдер ретінде тұжырымдауға болады [6]. Дайындық кезеңінде адам проблемаға немесе идеяға қатысты ақпаратты, білімді және ресурстарды жинайды. Инкубация кезеңінде адам саналы ойлаудан үзіліс жасайды және ақыл-ойға проблемамен бейсаналық жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Жарықтандыру кезеңінде адам кенеттен түсінуді, шешімге немесе идеяға әкелетін себептермен серпілісті бастан кешіреді. Тексеру кезеңінде адам идеяны немесе шешімді бағалайды және олардың өміршеңдігін анықтайды.

Шығармашылық ойлаудың негізінде жатқан нейрондық механизмдер:

Соңғы зерттеулер шығармашылық ойлаудың негізінде жатқан нейрондық механизмдерді анықтады. Префронтальды қыртыс (PFC) – шығармашылық ойлауға қатысатын мидың маңызды аймағы [7]. PFC жаңа идеяларды қалыптастыру және бағалау үшін қажет жұмыс жадына, зейінге және когнитивті бақылауға жауап береді. Әдепкі режим желісі (dmn) – бұл шығармашылық ойлауға қатысатын тағы бір ми желісі [8]. DMN ақыл тыныштықта болған кезде белсенді болады және белгілі бір тапсырмаға назар аудармайды, бұл еркін ойлауға және жасауға мүмкіндік береді.

Шығармашылық тұлғалардың психологиясы:

Шығармашылық тұлғалар тәжірибеге ашықтық, қызығушылық, тәуекелге дайын болу және табандылық сияқты белгілердің жиынтығымен сипатталады [9]. Олар екі ұштылыққа төзімді, шартты емес және тәуекелге баруға дайын. Зерттеулер көрсеткендей, шығармашылық тұлғалар әртүрлі тапсырмалар мен перспективалар арасында ауысуға мүмкіндік беретін когнитивті икемділіктің жоғары деңгейіне ие [10].

Сонымен қатар, шығармашылық тұлғалар сыртқы сыйақылардан емес, іштен келетін ішкі мотивацияның жоғары деңгейіне ие. Мотивацияның бұл түрі жаңа және құнды идеяларды қалыптастыру үшін қажетті күш-жігерді сақтау үшін қажет [11]. Сонымен қатар, зерттеулер көрсеткендей, шығармашылық тұлғалар эмоционалды интеллекттің жоғары деңгейіне ие, бұл олардың эмоцияларын тиімді түсінуге және басқаруға мүмкіндік береді [12].

Жалпы, шығармашылық тұлға психологиясы – бұл когнитивті, тұлғалық және әлеуметтік факторларды қамтитын күрделі және көп қырлы сала. Шығармашылық ойлауға байланысты негізгі процестер мен қасиеттерді түсіну арқылы жеке адамдар мен ұйымдар өз жұмысында шығармашылықты ынталандырады және қолдайды.

Шығармашылық ойлауды дамыту:

Кейбір адамдарда шығармашылық ойлауға табиғи бейімділік болуы мүмкін болса да, зерттеулер шығармашылықты дамытуға және дамытуға болатынын көрсетті. Шығармашылық ойлауды дамытудың бір жолы-зейінді медитациялау тәжірибесі. Зейінді медитация шығармашылық ойлаудың маңызды құрамдас бөлігі болып табылатын когнитивті икемділікті арттыратынын көрсетілген [13]. Шығармашылық ойлауды дамытудың тағы бір тәсілі – әртүрлі көзқарастар мен тәжірибелермен танысу. Әр түрлі көзқарастармен танысу ой-өрісті кеңейтіп, шығармашылықты арттыра алады [14].

Шығармашылықты зерттеу тәсілдерінің бірі шығармашылық ойлауға қатысатын танымдық процестерді тексеру болып табылады. Когнитивтік икемділік теориясына сәйкес, шығармашылық ойлау әртүрлі ойлау режимдері арасында ауысу және мәселенің бірнеше шешімін генерациялау қабілетін қамтиды [15]. Бұған аналогиялық пайымдау (бір-бірімен байланыссыз болып көрінетін ұғымдар арасында байланыс орнату) және қайта анықтау (мәселені құрастыру тәсілін өзгерту) сияқты белгілі бір когнитивті стратегиялар көмектесе алады.

Шығармашылық ойлаудың тағы бір маңызды факторы – белгілі бір саладағы тәжірибе. Ericsson және Lehmann (1996) сарапшы орындаушылардың белгілі бір салада кең білім мен дағдыларды жинақтағанын ұсынады, бұл оларға үлгілерді көруге және жаңа бастағандарға бірден көрінбейтін байланыстарды жасауға мүмкіндік береді. Дегенмен, олар шығармашылық ойлау үшін тек қана сараптама жеткіліксіз екенін атап өтеді; сарапшылар да икемді ойлауға және жаңа идеяларды тудыруға қабілетті болуы керек [16]. Тұлғалық қасиеттер шығармашылық ойлаумен де байланысты болды. Жалпы зерттелетін қасиеттердің бірі – тәжірибеге ашықтық, ол білуге құмар, қиялшыл және ашық көзқарасты білдіреді [17]. Шығармашылықпен байланысты басқа қасиеттерге дивергентті ойлау (көптеген әртүрлі идеяларды тудыру қабілеті), тәуекелге бару және белгісіздікке төзімділік жатады [18]. Соңында айта кететін жайт, шығармашылық әрқашан жеке жұмыс емес. Бірлескен шығармашылық немесе басқалармен шығармашылықпен жұмыс істеу қабілеті көптеген салаларда маңызды фактор болуы мүмкін [19]. Бірлескен шығармашылық миға шабуыл сессияларын, басқалардың пікірлері мен сындарын немесе бірлескен мәселелерді шешу әрекеттерін қамтуы мүмкін. Тиімді ынтымақтастық тек жеке шығармашылықты ғана емес, сонымен бірге қарым-қатынасты, сенімділікті және ортақ мақсат сезімін қажет етеді. Жалпы, шығармашылық тұлға психологиясы когнитивтік, тұлғалық және әлеуметтік факторларды қамтитын күрделі және көп қырлы сала болып табылады. Шығармашылық ойлаудың

негізгі процесстері мен қасиеттерін түсіну арқылы жеке адамдар мен ұйымдар өз жұмыстарында шығармашылықты дамытып, қолдау көрсете алады.

Шығармашылық ойлаудың тағы бір маңызды аспектісі – мотивацияның рөлі. Амабильдің шығармашылықтың құрамдас теориясы мотивация доменге қатысты дағдылар мен тапсырмаға қатысты процестермен бірге шығармашылық процестің негізгі құрамдас бөлігі болып табылады деп ұсынады [20]. Ішкі мотивация немесе жеке іс-әрекетке өз мүддесі үшін қатысуға деген ұмтылыс шығармашылықпен оң байланыста екені анықталды [21]. Сыйақылар немесе жазалау сияқты сыртқы мотиваторлар ішкі мотивацияны азайту және мүмкін болатын шешімдер ауқымын шектеу арқылы шын мәнінде шығармашылықты төмендетуі мүмкін [22].

Шығармашылық процесске мәдени факторлар да әсер етеді. Кейбір мәдениеттерде сәйкестік пен дәстүр шығармашылық ойлау мүмкіндіктерін шектейтін даралық пен инновацияға қарағанда бағалануы мүмкін [23]. Екінші жағынан, кейбір мәдениеттер креативтілік пен инновацияға қатты көңіл бөлуі мүмкін, бұл шығармашылық ойлаудың жоғары деңгейіне әкелуі мүмкін [24].

Шығармашылық процессте жас ерекшелігіне байланысты жеке ерекшеліктер де бар. Кейбір зерттеулер ерте есейген кезде шығармашылық шыңына жетеді, содан кейін жасы ұлғайған сайын төмендейді [26]. Дегенмен, басқа зерттеулер жасына байланысты шығармашылықтың төмендеуі шығармашылық әлеуетті жоғалтудан гөрі танымдық қабілеттердің өзгеруіне байланысты болуы мүмкін екенін анықтады [25].

Қорытындылай келе, шығармашылық ойлау – бұл проблемаларды, инновацияларды және бейімделуді шешу үшін қажет адам танымының негізгі аспектісі. Шығармашылық тұлғалар оларды шығармашылық емес тұлғалардан ерекшелендіретін белгілі бір сипаттамаларға ие, соның ішінде тәжірибеге ашықтық, қызығушылық, табандылық, тәуекелге дайын болу және сәйкессіздік. Шығармашылық процессті дайындық, инкубация, жарықтандыру және тексеруді қоса алғанда, бірқатар кезеңдер ретінде тұжырымдауға болады. Соңғы зерттеулер PFC және DMN сияқты шығармашылық ойлаудың негізінде жатқан нейрондық механизмдерді анықтады. Шығармашылық ойлау психологиясын түсіну жеке адамдар мен ұйымдарда шығармашылық пен инновацияны ынталандыру үшін өте маңызды.

Шығармашылық ойлау – адам инновациясы мен прогресстің маңызды құрамдас бөлігі. Психологтар көптеген жылдар бойы шығармашылық ойлауды және шығармашылық тұлғалардың психологиясын зерттеп келеді және зерттеулер шығармашылықты дамытуға және дамытуға болатынын көрсетті. Шығармашылық тұлғалар тәжірибеге ашықтық, қызығушылық, тәуекелге дайын болу және табандылық сияқты белгілердің жиынтығымен сипатталады. Олар когнитивті икемділіктің жоғары деңгейіне, ішкі мотивацияға, эмоционалды интеллектке және тәуекелге баруға дайын болуға бейім. Зейінді медитация практикасы және әртүрлі перспективалар мен тәжірибелермен танысу арқылы шығармашылық ойлауды дамытуға болады. Сонымен шығармашылық ойлау – бұл әртүрлі когнитивті және жеке факторларды

қамтитын күрделі және көп өлшемді құрылым. Жұмыс жады, зейін және тежелу сияқты когнитивті факторлар, сондай-ақ тәжірибеге ашықтық, қызығушылық пен табандылық сияқты жеке қасиеттер шығармашылық ойлауға ықпал ететіні көрсетілген. Бұл факторларды жақсырақ түсіну әртүрлі салалардағы жеке адамдардың шығармашылығын арттыруға бағытталған іс-шараларға негіз болады.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Amabile T.M. (1996). Creativity in Context: Update to the Social Psychology of Creativity. Westview Press.
- 2 Runco M.A. (2014). Creativity: Theories and Themes: Research, Development, and Practice. Academic Press.
- 3 McCrae R.R. (1987). Creativity, divergent thinking, and openness to experience. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52(6), 1258-1265.
- 4 Barron F. (1955). The disposition toward originality. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 51(3), 478-485.
- 5 Amabile T.M. (1983). The social psychology of creativity. Springer.
- 6 Wallas G. (1926). The art of thought. Harcourt Brace.
- 7 Beaty R.E., Benedek M., Silvia P.J., Schacter D.L. (2016). Creative cognition and brain network dynamics. *Trends in Cognitive Sciences*, 20(2), 87-95.
- 8 Andrews-Hanna J.R., Reidler J.S., Sepulcre J., Poulin, R. (2010). Functional-anatomic fractionation of the brain's default network. *Neuron*. 2010;65 (4) :550-62.
- 9 Feist G.J. (1998). A meta-analysis of personality in scientific and artistic creativity. *Personality and Social Psychology Review*, 2(4), 290-309.
- 10 Kaufman J.C., Beghetto R.A. (2009). Beyond Big and Little: The Four C Model of Creativity. *Review of General Psychology*, 13(1), 1-12.
- 11 Deci E.L., Ryan R.M. (1985). Intrinsic motivation and self-determination in human behavior. Springer.
- 12 Gohm C.L., Clore G.L. (2002). Four latent traits of emotional intelligence: theory and measurement. *Personality and Social Psychology Review*, 6(3), 267-273.
- 13 Ostafin B.D., Kassman K.T. (2012). Stepping out of history: Mindfulness improves insight problem solving. *Consciousness and Cognition*, 21(2), 1031-1036.
- 14 Nijstad B.A., Stroebe W., Lodewijkx H.F. (2003). Generating creative ideas by combination. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85(2), 351-364.
- 15 Spiro R.J., Feltovich P.J., Jacobson M.J. (1991). Cognitive flexibility, constructivism, and hypertext: Random access instruction for advanced knowledge acquisition in ill-structured domains. *Educational Technology*, 31(5), 24-33.
- 16 Ericsson K.A., Lehmann A.C. (1996). Expert and exceptional performance: Evidence of maximal adaptation to task constraints. *Annual Review of Psychology*, 47(1), 273-305.
- 17 McCrae R.R., Costa P.T. (1997). Conceptions and correlates of openness to experience. In *Handbook of personality psychology* (pp. 825-847). Academic Press.

- 18 Feist G.J. (1998). A meta-analysis of personality in scientific and artistic creativity. *Personality and Social Psychology Review*, 2(4), 290-309.
- 19 Sawyer R.K. (2007). *Group creativity: Music, theater, collaboration*. Psychology Press.
- 20 Amabile T.M. (1983). *The social psychology of creativity*. New York, NY: Springer.
- 21 Amabile T.M., Hill K.G., Hennessey B.A. (1994). The work preference inventory: Assessing intrinsic and extrinsic motivational orientations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 66(5), 950-967.
- 22 Choi I., Nisbett R.E. (1998). Situational salience and cultural differences in the correspondence bias and actor-observer bias. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 24(9), 949-960.
- 23 Deci E.L., Koestner R. (1999). A meta-analytic review of experiments examining the effects of extrinsic rewards on intrinsic motivation. *Psychological Bulletin*, 125(6), 627-668.
- 24 Niu W., Sternberg R.J. (2002). Cultural influences on artistic creativity and its evaluation. *International Journal of Psychology*, 37(3), 131-139.
- 25 Park G., Lubinski D., Benbow C.P. (2007). Contrasting intellectual patterns predict creativity in the arts and sciences: Tracking intellectually precocious youth over 25 years. *Psychological Science*, 18(11), 948-952.
- 26 Simonton D.K. (1997). Creative productivity: A predictive and explanatory model of career trajectories and landmarks. *Psychological Review*, 104(1), 66-89.

FTAMP 14.31.09

«МЕТАПӘН» ҰҒЫМЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ЖАЙЫ

А.Ж. Есназар

PhD-доктор, аға оқытушы, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ.

Мақалада «метапән» ұғымының зерттелу жайы қарастырылған. Педагогикалық процесте метапәндік білімді қалыптастыру қазіргі білім беру жүйесінің өзекті зерттеу мәселесі. Себебі ойлаудың жоғары сатысына жету, интеграциялаудың ойлау түрі, пәндер арасындағы байланысты орнату, пәндік ұғымдарды меңгеру, ойлау операцияларын іске асыру метапән ұғымының негізін құрайды. Автор отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерін талдау барысында оқу процесінде метапәндік тұрғыда оқыту мәселесінің педагогикалық-психологиялық аспектілерін қарастырды. Мақаланың мақсаты – «метапән» ұғымының зерттелу жайын айқындау. Нәтижесінде – «метапән» ұғымының зерттелу жайын қарастырылып, метапәндерді іске асыру нәтижесінде оқушы игерілетін дағдылар айқындалды.

Түйін сөздер: мета, метапән, метапәндік оқыту, пәнаралық байланыс, ойлау.

«Метапән» ұғымын ғалымдар әр түрлі мәнде қарастырған. Метапәндік тұрғыда оқыту мәселесін А.Г. Асмолова, Ю.В. Громыко, А.В. Хуторский және Л.А.Мзокова, В.В.Гормакова, И.Ю.Бурханова, сондай-ақ, отандық зерттеушілер бастауыш білім беру пәндерін метапәндік тұрғыда оқыту мәселесін Ж.Жұмабаева, метақұзыреттілікті дамытудың жүйесін К.Б. Жанадилова зерттеді.

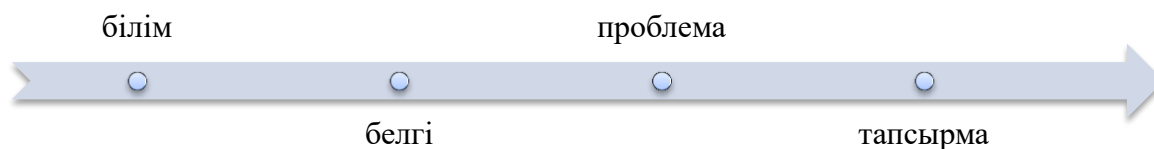
Ғалымдар «метапән» ұғымына анықтама бере отырып, білім беру процесінде қолданудың әдістері мен тәсілдерін ұсынды. Бұл мәселені теориялық тұрғыда түсіну «метапән» ұғымының мәні мен құрылымын қарастыру қажеттілігін тудырды.

«Метапән» ұғымын зерттеуде «мета» – грек тілінен аударғанда «үшін», «кейін», «арқылы» деген мағынаны білдіреді. Энциклопедиялық сөздіктерде «мета» сөзі күйді өзгерту, ұстану, көшу деген сөздердің бөлігі ретінде қарастырылады. Олай болса, ғалымдардың зерттеулеріне тоқталайық.

Ю.В. Громыко метапәнді оқу материалдарын интеграциялаудың ойлау түрі деп санайды. Оның пайымдауынша, оқушы әртүрлі пәндік салаларда, әр түрлі оқу материалдарымен жұмыс істей отырып, анализ, синтез, схематизация

және т.б. әдістерді қолданып, үлкен көлемді материалдарды меңгеруде қиындыққа тап болмайды, яғни, белгілі бір тақырыпты тұтастай қабылдайды [1]. Олай болса, оқушы пәндік материалда жұмыс істей отырып, өзінің іс-әрекетін басқарады. Осы тұста автор «метапән – пәннің немесе бірнеше пәннің арқасында тұрады, ол олардың негізінде, олармен тамырлас байланыста болады» деп анықтамасын береді.

Ю.В. Громыко метапәндерді төмендегідей бөлді (сурет 1).

Сурет 1. Ю.В. Громыко ұсынған модель.

Олай болса, әр категорияға тоқталайық.

Білім метапәні – оқушының теориялық білімін қалыптастырудың бір формасы. Білім арқылы оқудың қажеттілігін ұғыну, таным процестерін дамытуға бағыттау. Бұл метапәннің негізгі идеясы – пәндік ұғымдарды меңгеру және дамыту арқылы жаңа білімді қалыптастыру. Білім ойлау операциялары арқылы іске асады.

Белгі метапәні – оқушының сызбалау қабілеті қалыптасып, сызба арқылы білімін көрсетеді, түсіндіреді және жазады. Метапән де ойлау процесі іске асады. Ойлау арқылы сызбаны сызу оңай емес. Сондықтан, кез келген сурет немесе графикалық бейнені сызба деп қабылдауға болмайды. Бұл метапән де оқушылар пәндік білімді әр түрлі сызбалар арқылы көрсетеді. Мысалы, қазақ тілі сабағында – сөз, сөз тіркесі, сөйлемді сызба арқылы ұғындыру; математика сабағында – фигуралардың сызбалары; жаратылыстану сабағында – әр түрлі зерттеу сызбалары; дүниетану сабағында – деректері бар әр түрлі кестелер, музыка сабағында – әр түрлі ноталар және т.б. қарастырылған. Осы тұрғыда білімді меңгеру процесі жеңіл болады. Осындай бағыттағы жұмыстар оқушының ойлау әрекетін дамытады.

Проблема метапәні – оқушыны ойлай білуге үйретеді. Демек, оқушы ойлау арқылы проблеманы талдап, мәселенің шешімін тауып, өзіндік көзқарас білдіреді. Яғни, проблемалық жағдаятта өзіндік көзқарас білдіру және оны өзіндік позицияға тұрғысынан қарау тұлғаның өзін-өзі анықтау процесі болып табылады. Енде, проблема метапәні – ойлау, қарым-қатынас, әрекет ету, рефлексия қабілеттерімен дамытуға мүмкіндік бере отырып, дүниетанымдық көзқарасын қалыптастыруға септігін тигізеді.

Тапсырма метапәні – барлық пәндерде кезеседі. Тапсырмаларын әр түрлі тәсілде шешеді. Тапсырмалар нормалар мен тәсілдер, ережелер мен сатылар, ұғымдар мен шешімнің нұсқалары қарастырылатын ерекше болмысты құрады.

Осы тұрғыда С.В. Галянный зерттеуі де жақын келеді. Себебі метапәндік тұрғыда оқыту ойлау дағдысын дамытуды көздейтінін және пәндік білімнің

болуын, оқу әрекетінің қалыптасуын, рефлексиялық әрекеттердің бар болуын көздейді [2].

А.В. Хуторскийдің пайымдауынша, «метапән» ұғымы бір немесе бірнеше пәндердің негізінде байланыста болады. Демек, «метапән» пәндік біліммен тығыз байланыста жүзеге асады [3]. Ғалымның пайымдауы «метапән» ұғымын білім беру жүйесінің бөлінбейтін бөлшегі деп түсіндіріледі, сонымен қатар оқушының белсенді әрекеті негізінде қалыптасатын білім, білік, дағдысының болуымен анықталатын категория ретінде нақтылай түседі. Осы орайда М.О.Корчажкиннің пікіріне үңілетін болсақ, метапәнділікті дәстүрлі білім беру формасы ретінде қарастырған [4].

Сонымен қатар, оқу процесінде оқу мәтінінің метапәндік әлеуетін өзектендіру мәселесін С.В. Дмитриева [5], метапәндік оқыту жағдайында кәсіби қызметті даярлаудың ерекшеліктерін О.В. Назарова [6], болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің метапәндік құзыреттіліктерін қалыптастырудың жолдарын Л.А. Мзокова қарастырды [7], бейіндік оқыту жағдайында жоғары сынып оқушыларының метапәндік білімдерін қалыптастыру мәселесін Ю.А.Прокудина зерттеді.

Ж. Жұмабаева бастауыш білім беру пәндерін метапәндік тұрғыда оқыту мәселесін зерттей отырып, «метапәндік оқыту дегеніміз – оқушының пәндер аясында әмбебап оқу әрекеттері арқылы қалыптасқан метапәндік нәтижелерді өз тәжірибесінде бекіту үдерісі» деп анықтамасын береді [8]. Автордың пікірінше, пәндерді кіріктіру арқылы, яғни, өзара жақын келетін пәндерді, тақырыптарды байланыста оқыту тиіс.

Бізге болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің метақұзыреттілігін дамытуда К.Б. Жанадилованың еңбегі қызығушылық тудырады. Автор өзінің зерттеуінде: «Метақұзыреттілік – интегративтік және кәсіби-тұлғалық сапаларды дамытудағы дағдылар кешені»; ал «болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің метақұзыреттілігі – пәндік, ақпараттық, коммуникативтік, функционалдық сауаттылық және зияткерлігін дамытуда өзінің танымдық әрекетін талдап, басқара білу, жаңа жағдайларға бейімделу қабілеті және өзінің дамуы мен рефлексиялық үдерістерін басқара білуден тұратын құрылым» [9].

Метапәнді зерттегендердің бірі А.Г. Асмолова болды. Оның пайымдауынша, метапән – бұл әлемнің біртұтас бейнесінің негізін құрайтын құзыреттіліктерді қамтамасыз ететін оқушылардың әмбебап оқу әрекеттері.

А.А. Кузнецованың ойынша, метапәндік нәтижелер бір немесе бірнеше пәндер арқылы игерілетін білімді проблема шешуде және оқу процесінде қолдану. Автордың ұсынған пікіріне қосыла отырып, метапәндік тұрғыда берілетін білім өмірдегі мәселені шешуде қолданылатын құрал болып табылады.

Тұжырымдай келе, метапәндер бір немесе бірнеше пәндердің білімін бір уақытта қамтитын оқу пәндерінің жиынтығы болып табылады. Яғни, ойлау процесі арқылы іске асатын рефлексивті ұстанымды негізге ала отырып жаңа типтегі оқу пәні болып табылады. Метапәндерді іске асыру нәтижесінде оқушы нені игереді:

- біріншіден, әр түрлі пәндік білімнің нәтижесінде жаңа ұғыммен жұмыс жасаудың өзіндік тәсілін меңгереді;
- екіншіден, жұмыстың өзіндік үдерісін рефлексиялауды бастауы үшін жағдайлар құрылады;
- үшіншіден, әдеттегі оқу пәндерінде ең алдымен «өтілген» оқу материалындағы білім ерекше құнды болып бағаланады, ал метапәндерде оқушылар мен мұғалімдердің теңдей жауапкершілігімен, жеке және барлығымен бірге орындалатын еркін ойлау әрекеті жүзеге асырылады.

Қаржыландыру. Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің 2023-2025 жылдарға арналған «Жас ғалым» жобасы бойынша жас ғалымдардың зерттеулерін грантымен қаржыландырылған AP19175630 «STEM білім беру жағдайында бастауыш сынып оқушыларының метапәндік білігін қалыптастырудың жүйесін әзірлеу» жобасы аясында жазылды.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Громыко Ю.В. Мыследеятельностная педагогика. – М.: Институт учебника «Paideia», 2009. – 544 с.
- 2 Метапредметный подход в обучении школьников: Методические рекомендации для педагогов общеобразовательных школ / Авт.-сост. С.В. Галян – Сургут: РИО СурГПУ, 2014. – с. 214.
- 3 Хуторской А.В. Метапредметный подход в обучении: научно-методическое пособие. Серия «Новые стандарты». – М.: Издательство «Эйдос»; Издательство Института образования человека, 2012. – 73 с.
- 4 Корчажкина О.М. Диалектика познания и обучения мышлению: размышляя вместе с Ильенковым / Вопросы философии. № 11, 2008. – С. 155-163.
- 5 Дмитриева С.В. Актуализация метапредметного потенциала учебного текста в процессе обучения учащихся основной школы. автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. великий новгород. – 2020.
- 6 Назарова, О.В. Универсальные учебные действия как условие и механизм формирования профессиональных компетенций специалиста-дизайнера // Вестник академии права и управления. – 2017, № 2 (47). – С. 127-133.
- 7 Мзокова Л.А. Психолого-педагогический анализ процесса формирования метапредметных компетенций у младших школьников // Вопросы педагогики: журнал научных публикаций: – Москва: «Институт стратегических исследований», 2020. – С. 168-173.
- 8 Жұмабаева Ж.А. Бастауыш білім беру пәндерін метапәндік тұрғыда оқыту: филос. док. (PhD) ... дис. – Алматы, 2021. – 169 б.
- 9 Жанадилова К.Б. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің метақұзыреттілігін дамыту: филос. док. (PhD) ... дис. – Алматы, 2022. – 168 б.

ҒТАМР 14.29.09

«СУ-ДЖОК» ТЕРАПИЯСЫ ҚҰРАЛДАРЫМЕН ДИЗАРТРИЯНЫҢ КӨМЕСКІ ТҮРІ БАР МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДА (5 ЖАС) ҚОЛДЫҢ ҰСАҚ МОТОРИКАСЫН ДАМУЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

М.Қ. Көпенова

Магистрант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Б.А. Сабденова

PhD-доктор, аға оқытушы, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Бұл мақалада дизартрияның көмескі түрі бар мектеп жасына дейінгі балалардың жалпы және ұсақ қол моторикасының дамуы ерекшеліктері қарастырылады. 5 жастағы дизартрияның көмескі түрі бар балалардың жалпы ерекшеліктері және «Су-Джок» терапиясы құралдарымен ұсақ қол моторикасын дамыту жайлы айтылған. Бұл ерекшеліктерді ескеру мұғалім, арнайы маман және дизартрияның көмескі түрі бар балалардың ата-аналарына ұсақ қол моторикасын дамытуға көмектеседі.

Түйін сөздер: дизартрия, көмескі дизартрия, моторика, терапия, ерекшелік, бұзылыс.

Логопедияда дизартрияның көмескі түрі сөйлеу тіл кемістігінің ерекше түрі болып 20-ғасырдың 50-60 жылдары бөлініп шыға бастады. Р.А. Белова-Давид патогенетикалық принципке негізделген сөйлеу тілінің дыбыс айту бұзылуының классификациясында екі негізгі түрін атайды: бұзылудың функционалды дислалиясы және орталық нерв жүйесінің органикалық зақымдалуының салдарынан болған дизартрия [1].

Е.Ф. Соботович мектеп жасына дейінгі балалардың дыбыс айту бұзылыстарының патогенезін ескере отырып жүйелейді және неврологиялық симптоматиканың негізінде көрінген органикалық негізі бар дыбыс айтуының бұзылыстарын анықтайды. Ғалым бұл бұзылыстарды дизартриялық қатарындағы бұзылыс деп топтастырады [2].

Бұл бұзылыс симптоматикасы БЦСА кезіндегі көрінетін дизартрияның классикалық түрлерінен өзгеше. Басқа да ресейлік және шетелдік зерттеушілер симптоматикасы және табиғаты дислалия мен дизартрияға тән емес дыбыс айтылуының қалыптасуының бұзылуы байқалады деп дәлелдейді.

Аталған бұзылыстың табиғаты көпке дейін белгісіз болды. Соған байланысты терминологиясы әр түрлі (апраксикалық дизартрия, артикуляторлы диспраксия, органикалық, орталық немесе күрделенген дислалия, функционалды дизартрия, минимальді дизартриялық бұзылыс және т.б.) болды. Кейінірек Е.Ф. Соботович, Л.В. Лопатина, Р.И. Мартынова және т.б. бұл кемістікті көмескі дизартрия немесе дизартрияның көмескі түрі деп атайтын болды [2, 3, 4].

«Дизартрияның көмескі түрі» терминін ең алғаш рет О.А. Токарева қолданған. Оның пікірі бойынша, аталған кемістігі бар балалар көп дыбыстарды дұрыс айта алады, бірақ еркін сөйлеуде олар машықтандырылмаған және ажыратылмаған болады [5].

Зерттеулер алғашқыда дизартрияның көмескі түрін дыбыс айту кемістігіне жатқызғаннан кейін көптеген авторлар оны сөз және сөзсіз функция симптоматикасы ретінде қарастыратын болды. Қазіргі таңда арнайы әдебиетте дизартрияның көмескі түрі бас ми минимальді дисфункциясының салдарынан болған кемістік деп қарастырылады. Дыбыс айтуының бұзылуымен қатар зейін, есте сақтау қабілетінің, интеллектуалды әрекет, ерік, жеңіл қозғалыс бұзылады және жоғары ми қыртысы функцияларының қалыптасуының бұзылыстары байқалады.

Дизартрияның көмескі түрінің этиологиясын зерттеушілер (бас ми құрылымына пренатальді, натальді, ерте постнатальді кезінде әсер ететін жағымсыз факторлар) органикалық себептермен байланыстырады.

Көптеген жағдайда анамнезде баланың дамуының үш кезеңінде бірқатар жағымсыз факторлар тізімі кездеседі. Жағымсыз факторлардың ішінде жүктіліктің токсикозы, ұрықтың хроникалық гипоксиясы, анасының жүктілік кезіндегі хроникалық ауруы, анасымен ұрықтың резус-конфликттік жағдайлардағы нерв жүйесінің минимальді зақымдалуы, жеңіл асфиксиясы, туылған кездегі жарақаттану, баланың нәрестелік кезіндегі инфекциялық аурулары және т.б.. Зерттеушілердің айтуы бойынша баланың дамып келе жатқан миында жағымсыз факторлардың әсерінен зақым жайылмалы түрде болады және мидың толық дамуын тежейді, оның құрылымының қызметін бұзады.

Дизартрияның көмескі түрі болған жағдайда әр түрлі неврологиялық симптоматикасы бар екенін отандық, ресейлік және шетелдік зерттеушілер атайды.

Орталық нерв жүйесінің органикалық зақымдалуының симптомдары парездердің көмескі түрінде, бұлшық еттердің тонусының өзгеруінде мимикалық және гиперкинезде (еріксіз қозғалыстар), паталогиялық рефлексстерде, вегетативті нерв жүйесінің бұзылуында байқалады.

Б.А. Архипова, Г.В. Гуровец, С.И. Маевская дизартрияның көмескі түрі бар балаларда көз-қимыл жүйкесінің қызметі бұзылады дейді [6, 7].

Бұл жағдайда бір жақты птоз, қылилық, көз алмасының қимыл-қозғалысының шектелгені байқалады.

Дизартрияның көмескі түрі бар балалардың қимыл-қозғалысы баяу, шектелген болады. Мұндай балалардың жалпы моторикасы ұсақ моторикасына қарағанда жеткіліксіз зерттелген. Көптеген авторлар дизартрияның көмескі түрінде ұсақ моторикасының бұзылуы артикуляциялық моторикасының бұзылуымен бірге басқарушы симптомдардың бірі деп санайды. Л.В. Лопатина, Н.В. Серебрякова балалардың ұсақ моторикасының бұзылуын айта отырып, олардың моторикасының нақты еместігін, үйлеспегендігін айтады [3, 10].

А.В. Семенович синергетикалық сенсомоторлы және реципрокты үйлесімдерінің күрделі бұзылуына синкинезияларының көптігіне назар аударады. Артикуляциялық моторикасының зерттеу кезінде дизартрияның көмескі түрі бар болғанда бұлшық еттерінің қызметінің бұзылуы байқалады. Үшкіл нервтің төменгі бөлігімен, бет, тіл асты және тіл-жұтқыншақ нервтермен иннервацияланатын үшкіл нервтің (жұп) қызметі бұзылғаны төменгі жақ сүйегінің қимыл көмегінің шектелуінен көрінеді. Бұл жағдайда тіл және еріннің синкинезиялары, қимылдарының шектелуі, нақтылығы еместігі байқалады. Бет нервтің (7 жұп) қызметінің бұзылуы дизартрияның көмескі түрі бар балаларда мұрын, ерін қатпарларының ассиметриясы, тегістігі, мимикалық қимыл көлемінің жеткіліксіздігі көрінеді [11].

Тіласты нервтің (12 жұп) иннервациясының бұзылуы тіл ұшының дірілі, оны статикалық қалыпта ұстауы, тілді жоғары көтеруі, бұлшық еттердің гипер– және гипотонусымен белгіленеді. Тіл жұтқыншақ нервтің (9 жұп) қызметінің бұзылуы жұмсақ таңдайдың жеткіліксіз көтерілуімен көрінеді. Сөйлеудің мұрындық реңкі байқалады, саливация, тілдің түбірі және ортасының қимылының көлемі шектеулі болады. Авторлар қимылдарының ауысуының, артикуляция мүшелерінің қимылдарын бір мезгілде қайталауының, персеверацияларының (еріксіз қайталанатын сөздер), бірқатар қимылдарының қайталау кезінде орындарын алмастыруының қиындығы кездеседі деп ескереді.

Артикуляциялық аппараттың моторикасының аталған бұзылыстарды әр түрлі фонетикалық жетіспеушіліктерді дәлелдейді. О.А. Токареваның айтуы бойынша аталған балаларда дыбыс айтылуының бұзылуы дислалияға қарағанда күрделі болады және логопедиялық ықпалды ұзақ талап етеді [5].

Дыбыс айтудың ерекшеліктері иннервацияның бұзылуының сипатына, артикуляция аппаратының мүшелерінің нерв бұлшық еттерінің қалпына байланысты болады.

Г.В. Гуровец және С.Н. Маевскаяның мәліметтері бойынша жиі кездесетін бұзылыстар дыбыстарды бүйірлік, тісаралық, жіңішкеріп айту болып табылады. Дизартрияның көмескі түрі бар балалар күрделі дыбыстарды артикуляциясы жеңіл дыбыстарымен алмастырады, аффрикаттарды оны құрайтын компоненттеріне бөледі, қатаң дыбыстарды ұяң дыбыстарға ауыстырып айтады [9].

Зерттеушілер аталған балаларға дыбыс айтудың полиморфты бұзылуы тән дейді (93,2%). Ол көбінесе бұрмалап айтуымен және мүлдем айтылмауымен сипатталатын дыбыстардың үш тобы: ызың, ысқырық, сонорлар. Бұндай балаларда просодикалық бұзылуы жақсы көрінбейді. Дауысының тембрінің

ерекшеліктері (жоғары, күшті, шәңкілдек немесе керісінше әлсіз, төмен, бәсең) әр түрлі интонацияның жеткіліксіз дифференциясы байқалады. Сөйлеу тілі біркелкі, мәнерсіз болады. Дизартрияның көмескі түріне арналған көптеген зерттеулерде (Е.Ф. Соботович, Л.В. Лопатина, Г.В. Гуровец, С.И. Маевская және т.б.) бұндай балалардың фонематикалық қабылдауының бұзылуы жиі кездеседі деп айтылады. Олар есту арқылы қатаң-ұяң, жуан-жіңішке, аффрикаттарды және олардың компоненттерін ажырата алмайды. Сөздің дыбыстық-буындық құрамының бұзылуы, дыбыстық-буындық талдау және жинақтау, фонематикалық түсінігін қалыптастыруының қиындығы оларға тән қасиет [2, 3, 9].

Дизартрияның фонематикалық жетіспеушілігінің механизм жайында әлі де талас мәселе болып тұр.

Л.В. Лопатинаның айтуы бойынша мектеп жасына дейінгі балаларда анық емес артикуляциялық бейнелері мен дыбыстардың есту дифференциалды белгілерінің шекаралары өшіріледі. Ал, есту арқылы анық қабылдау және бақылау жоқ болғандықтан дыбыс айтуындағы ақаулықтары сақталады [3].

Р.Е. Левина бұндай көрініс сөйлеу мүшелерінің морфологиялық және қимылдық зақымдануында көрінетін сөз кинестезиялары бұзылуы байқалады дейді. Сонымен, қазіргі дефектология әдебиеттерінде дизартрияның көмескі түрі кезінде кездесетін фонематикалық жетіспеушілік екінші реттік бұзылыс деп қарастырылады [12].

Нейропсихолог-зерттеушілер (А.В. Семенович және т.б.) басқа көзқараста. Оларда дизартрияның көмескі түрі кезінде фонематикалық түсініктің бұзылуын басқарушы симптомдардың бірі деп санайды (сөйлеу тілінің фонематикалық жағының жетіспеушілігімен қатар).

Бірақ ол дыбыс айтудың бұзылыстарымен емес, ми жүйесінің цереброгенезінің бұзылуынан және жүйелі кешеуілдеуінің салдарынан дейді.

Е.Ф. Соботович, Л.В. Лопатина дизартрияның көмескі түрі бар балалардың сөйлеу тілінің грамматикалық жағының жетілмеуі байқалатынын дәлелдейді: сөйлеу тілдің морфологиялық және синтаксистік жүйесінің жеңіл түрде жетілмеуінен экспрессивті сөйлеу тіліндегі аграмматизмдерге шейін. Авторлардың пікірлері бойынша бұл балалардың сөйлеу тілінің грамматика жағынан жеткіліксіз қалыптасуының себебі фонемаларды ажыратудың бұзылуы. Осы көзқарасты Н.В. Серебрякова да қолдайды. Ол дизартрияның көмескі түрі бар мектеп жасына дейінгі балаларда сөйлеу тілінің лексикалық-грамматикалық жетіспеушілігінің салдарынан байланыстырып сөйлеуінің бұзылуы байқалады дейді. Бірақ басқа зерттеушілер бұл көзқараспен келіспейді (Р.И. Мартынова, Г.В. Гуровец, т.б.). Олар бұл бұзылыстар міндетті түрде көрінбейді, ол белгілі бір жағымсыз факторлардың әсерінен де болуы мүмкін дейді [2, 3].

Нейропсихолог-зерттеушілер дизартрияның көмескі түрі бар балаларда заттардың атауы мен олардың бейнелерімен сәйкестендіруі бұзылғанын айтады. Кейбір балаларда өз бетінше сөйлеуінің қалыптаспауы байқалады және сөзді жинақтау мен реттеу функцияларының қалыптасуы кешеуілдейді.

Бірқатар авторлар (Е.Ф. Соботович, Л.В. Лопатина, Р.И. Мартынова, және т.б.) дизартрияның көмескі түрі бар балалардың жоғары психикалық функциялары мен процестерінің қалыптасуының ерекшеліктерін анықтады: ойлау әрекетінің төмендеуі, зейін және жадының функцияларының төмендеуі, сюжетті сериялық оқиғаның логикалық кезектілігін сақтауының, себептік байланысын орнатуының бұзылуы [2, 3, 4].

А.В. Семенович, О.А. Красовская және т.б. көріп есте сақтауы, қабылдауы, кеңістікті бағдарлауының ауытқулары дизартрияның көмескі түрінің типтік симптомы деп белгілейді. Осылай О.А. Красовская затты көріп танудың бұзылуына назар аударады: заттың бейнесінің тек кей бөліктерін қабылдау және көрнекі бақылаудың жетіспеушілігі. Балалардың суреттерін зерттеу барысында балаларда көрінген бұзылыстар әртүрлі деңгейде болды дейді: көру-конструктивті әрекеттің толық ыдырап кетуі, суретті нұсқау бойынша салуының мүмкін еместігін, жеке бөлшектерін бұзып салуынан, кеңістікте дұрыс орналастырмауына дейін (90%-ға дейін бұрып салу). Осы мәселені зерттеген авторлар көбінесе мектеп жасына дейінгі балаларды бақылаған. Бірақ кейбір авторлар дизартрияның көмескі түрі бар баланың мектепте оқу кезінде мүмкін болатын қиыншылықтары жайында ескереді [11, 13].

Л.В. Лопатина және Н.В. Серебрякованың айтуы бойынша дизартрияның көмескі түрі бар балалар 7 жасында да орыс тілінен мектеп бағдарламасын меңгеруге дайын емес дейді. Р.И. Мартынованың еңбектерінде дизартрияның көмескі түрі бар балалардың жазуында дисграфиялық қателер кездеседі деген мәлімет бар [3, 10].

Г.В. Чиркина да осы кемістігі бар балаларда жазбаша сөйлеу тілінде кездесетін бұзылыстарға тоқталған. «Жалпы білім беру мектепке келген балалардың көбі бірінші сынып бағдарламасын меңгере алмайды» – дейді [14].

Сонымен, арнайы әдебиетте дизартрияның көмескі түрінің келесі симптомдары кездеседі деген мәліметтер бар:

- Неврологиялық симптоматикасы;
- Көру гнозисының жетіспеушілігі;
- Кеңістік түсінігінің жетіспеушілігі;
- Есте сақтау қабілетінің жетіспеушілігі;
- Моторикасының бұзылуы;
- Сөйлеу тілінің просодикасының бұзылуы;
- Дыбыс айтуының, фонематикалық қабылдауының, сөйлеу тілінің лексика-грамматикалық жағының, байланыстырып сөйлеуінің дамуының төмен деңгейде болуы.

Бұндай баланың психикалық дамуы ерекшеленген түрде өтеді және жүйелі-динамикалық кешеуілдеумен, бірқатар психикалық функцияларының және процестерінің қалыптасуының бұзылуымен сипатталады.

Нәтижелі жұмыс ұйымдастыру үшін дизартрияның көмескі түрінің симптомдар кешеніне тән басқарушы симптомды анықтау қажет. Сонымен бірге белгілі бір жағдайда көрінетін екінші реттік симптомдарды анықтау керек

және осы категориядағы балалардың жазуы мен оқуына әсер ететін психикалық дамуының ерекшеліктерін жақсы білу қажет.

Дизартрияның көмескі түрі бар мектеп жасына дейінгі баланың сипаттамасы.

Анамнез мәліметтерін талдау барысында мектеп жасына дейінгі дизартрияның көмескі түрі бар балаларда перинатальді, натальді және постнатальді кезеңдерінде жағымсыз жағдайлардың асқынуы байқалады. Ең көп асқыну пренатальді кезеңде болады. Дамудың ерте кезеңінде көмескі дизартриясы бар балаларда моторлы мазасыздық, ұйқының бұзылуы, жиі, себепсіз жылау байқалады. Мұндай балаларды тамақтандырудың бірқатар ерекшеліктері бар: емшек ұшын ұстау қиын, сору кезінде тез шаршау, нәрестелер емшектен ерте бас тартады, жиі және көп түкіреді. Ерте психомоторлы дамуда бірқатар ерекшеліктерді де атап өтуге болады: статодинамикалық функциялардың қалыптасуы біршама кешігуі немесе жас нормасында қалуы мүмкін. Балалар, әдетте, соматикалық әлсіреген, жиі суық тиюден зардап шегеді.

Көбінесе невропатолог бұндай балаларға келесі диагноз қояды: пренатальді энцефалопатия, гемморогикалық энцефалопатия, гидроцефальді синдром (ішкі, сыртқы гидроцефалия), гипертензионды синдром.

Балалардың ерте психомоторлы дамуы жеңіл дисфункцияға ие болады, жасына байланысты нормадан кеш және диспропорциональді қалыптасады. Бала отырғаннан бұрын тұра бастайды, еңбектегеннен бұрын жүре бастайды. Бала мүлдем немесе дұрыс еңбектемейді (артқа, шетке). Балалар соматикалық әлсіз болады, тұмау ауруымен жиі ауыратын болады. Көбінесе 1-2 жасқа дейін балалар невропатологтың бақылауында болады, ал 3-4 жастан кейін диспансерлі бақылаудан шығарылады. Ерте жастағы сөйлеу тілінің дамуы кешеуілдеуі мүмкін. Гуілдеу кезеңі болмауы мүмкін, бірінші сөздері 1-2 ай кеш шығады, сөз тіркестерінің пайда болуы нормадан 1-5 айға дейін артта қалады. Белсенді сөз қорына жаңа сөздерді енгізу қиын болады.

Жалпы моторика дегеніміз – жалпы дененің қимыл-қозғалысы, яғни бастың, мойынның, иықтың, кеуденің, аяқтың қимыл-қозғалысы. «Жалпы моторика – бұл дененің бұлшықеттерінің жұмысына байланысты орындалатын қозғалыс әрекеттері» – дейді Н.И. Озерецский [15].

Дизартриясы бар балалардың моторикасының дамымауы жалпы моторикасының дамуына кері әсерін тигізеді. Моторикасының дамымауы негізгі қимылдардың қалыптасу уақытының тежелуіне әкеліп соқтырады. Нақты емес, икемсіздік, баяу, тепе-теңдікті сақтай алмауы және т.б. Қимылдың белсенді болмауы, сонымен қатар арнайы тәрбие жұмысы мен түзету жұмыстарының жетіспеушілігінен де болуы мүмкін. Түзету жұмысының бағыты келесі негізгі қимылдарды дамытуға арналған болуы керек: жүгіру, секіру, лақтыру, жалпы және ұсақ моторикасын жетілдіруге арналған жаттығулар. Жұмыс мазмұнының құрамына қызықты жаттығуларды, әртүрлі заттарды: доптар, таяқшалар, жалаушалар, шеңберлер және күрделі емес түрлі жабдықтарды ұсынуға болады.

Дизартриясы бар балалардың моторикасын түзетуге бағытталған сабақтар үшін өз үйінде кішігірім спорт кешенінің болуы тиімді. Оның көмегімен балаға жат, тіпті балаға қорқынышты әрі қиын жаттығулар жасалады: баспалдаққа шығу, секіру, айналу, орындықтың үстінде жүру және т.б.. Жаттығулар мен ойындарды табиғатта орындаған өте жақсы нәтиже де береді. Саябақта, таза ауада ойнау кезінде бала жергілікті орынмен танысады, төбешекті айналып өту керектігін түсінеді. Балаларға суда қозғалысқа түсу, жүзу пайдалы (ваннада, бассейнде, өзенде, көлде), қыста шаңғы, шана тебу де пайдалы.

Дизартриясы бар балалардың моторикасының қызметін қалыптастыру бойынша жүргізілетін жұмыс үлкен шыдамдылыққа, жиі қайталауды және көрсетуді талап етеді, әр жаттығудың орындау баланың күн тәртібіне енуі керек. Тұрақтылық әдетке айналып, сабаққа деген қажеттіліктің бірі болады. Жаттығулар біртіндеп енеді. Мысалы, доппен ойнауға үйрету. Үйрету үшін алдымен ауада ұшатын шармен ойнау керек. Балалар допты ұстағанға қорқады, ал шар жеңіл, дауыссыз, тыныш, ақырын, баяу жерге түседі. Шармен ойынды менгерген бала допты лақтырып, итеріп, ұстауды, себетке лақтыруды, дөңгелектен, жіптен өткізіп лақтыруды, келген шарды соғуды тез үйренеді. Баламен қандай да болмасын спорттық ойынды ойнау кезінде ересек адам балаға білдіртпей көмектесуі керек.

Жалпы қимыл-қозғалыстарды дамытумен қатар мұғалім-дефектолог баланың қол моторикасының дамуына үлкен көңіл бөледі. Баланың екі қолының іс-әрекетте сәйкестігіне, ұстайтын қимыл-қозғалыстарды дамытуға, баланың әртүрлі заттарды ұстап үйренуге, яғни үлкен заттарды екі қолмен, ұсақ заттарды бір қолымен ұстауды үйренуіне ерекше көңіл бөлінеді. Сонымен қатар, мұғалім-дефектолог баланың қолы мен саусақтарының ұсақ қимылдарын дамытуға ерекше көңіл бөледі. Осы мақсатқа байланысты үлкендердің қолына еліктететін ойындар мен жаттығулар ұйымдастырады, ал кейіннен қолға арналған театральды ойындар орындалады.

Ұсақ моторика дегеніміз – қолдың, қол білезігінің, саусақтардың, қол бұлшық еттерінің қимыл-қозғалысы.

Ұсақ моторика – бұл саусақтар мен қолдардың үйлесімді қимылдары, баланың дағдысы бұл қозғалыстарды пайдаланады: қасық пен қарындашты ұстайды, түймелерді бекітеді, сурет салады, жабыстырады. Саусақтардың ебедейсіздігі ұсақ моториканың әлі жеткілікті түрде дамымағанын білдіреді.

«Ұсақ моторика – қолмен және саусақтармен және аяқ саусақтарымен ұсақ және дәл қозғалыстарды орындауда жиі көру жүйесімен үйлесетін жүйке, бұлшықет және сүйек жүйелерінің үйлестірілген әрекеттерінің жиынтығы. Қол мен саусақтардың моторикасына қолданғанда ептілік термині жиі қолданылады» – дейді Д.Б. Эльконин [16].

Қолдың ұсақ моторикасын дамыту мектепке дейінгі балалық шақта баланың жалпы физикалық және психикалық дамуы үшін өте маңызды. Психологтар, физиологтар, дәрігерлер, педагогтар ұсақ моториканың қалыптасу деңгейі көбінесе баланың бейнелеу, конструктивті, еңбек және музыкалық

орындаушылық дағдыларды меңгерудегі, ана тілін меңгерудегі, бастапқы жазу дағдыларын дамытудағы табысын анықтайтынын үнемі атап өтеді.

Ең алдымен баланың ұсақ моторикасын дамыту оның жалпы дене дамуымен байланысты, баланың қимыл әрекеті, оның заттық-манипуляциялық әрекетімен қол мен саусақтардың ұсақ қимылдарын дамытуға ықпал етеді. Баланың сөйлеу функциясына, оның сенсорлық және қимыл-қозғалыс жақтарының дамуына ынталандырушы әсер болып табылады.

Нәрестенің қоршаған ортамен белсенді әрекеттесу процесінде көрнекі, тактильді және бұлшықеттік сезімдер арасында ассоциативті байланыстарды қалыптастыру үшін ұсақ моториканы дамытуға көңіл бөлу керек. Ұйымдасқан қол қимылдары балада өмірінің бірінші – екінші жартысында, ең алдымен, заттармен іс-әрекеттің дамуы нәтижесінде біртіндеп қалыптасады.

Қазіргі уақытта балалармен жұмыс істеудің дәстүрлі емес нысандары мен құралдары көбірек назар аударуда. Солардың бірі – Су-Джок терапиясы. Дәстүрлі акупунктура мен шығыс медицинасына негізделген ол өзін-өзі емдеудің ең жақсы жүйелерінің бірі болып саналады. Терапиялық әсерлер үшін мұнда тек қолдар мен аяқтардағы нүктелер қолданылады. Ұлы неміс философы И. Кант қолды сыртқа шыққан ми деп жазған. Қолдарда ішкі органдармен және ми қыртысының әртүрлі аймақтарымен өзара байланысты нүктелер мен аймақтар бар. Ми қыртысының сөйлеу мүшелерінің қозғалысына жауап беретін және саусақтардың қозғалысын басқаратын аймақтары бір-біріне жақын орналасқан. Саусақтардың ми қыртысына баратын жүйке импульстары көрші сөйлеу аймақтарын мазалайды, олардың белсенді қызметін ынталандырады.

Су-Джок терапиясы – бұл қол мен аяқ арқылы емдеу жолы. Су-Джок терапиясының негізін қалаушы оңтүстік корей профессоры Пак Чже Ву. Кәріс тілінен аударғанда «Су– қол», «Джок– аяқ» деген мағына береді. Қазіргі таңда ұсақ моториканың және сөйлеуді дамытудың бұзылыстары бар балалар санының өсуі байқалады. Осындай бұзушылықтары бар балаларды тәрбиелеумен және оқытумен айналысатын педагогтардың шығармашылық жұмысында дәстүрлі және түзету әдістерін, сондай-ақ дәстүрлі емес технологияларды қамтитын кең практикалық материалдар бар.

Қол мен аяқ – адамның дене мүшелерінің тамырының орналасу орталығы. Түзету (коррекция) жұмыс бағытында тіл мүкістігін болдырмау мақсатында су джок терапиясын массаж ретінде қолдануға болады.

Су-джок терапиясын медитинада өте көп қолдану себебі: қолдары қозғалмайтын арнайы балаларға, ұсақ саусақ моторикасы, барлық дене мүшелері жақсару мақсатында. Су-джок терапиясы дүниестануын дамытып қамтамас етеді, балалардың моциялық (қуану, сенім, ренжу) аумағын қамтитын ең танымал әдіс болып табылады.

Су-джок терапиясын қолданудың мақсаты – қолдар мен аяқтардағы барлық органдар мен жүйелерге сәйкес келетін жоғары белсенді нүктелерді ынталандыру. Адамның басына жауап беретін бас бармақтың әсері ерекше маңызды. Саусақ ұштары, тырнақ табақшалары миға жауапты.

Су-Джок терапиясының міндеттері:

- Бұлшықет тонусын қалыпқа келтіретін ми қыртысындағы сөйлеу аймақтарын ынталандыру;
- Су-Джок терапиясының элементтерін жұмыстың әртүрлі кезеңдерінде және сөйлеуді түзету сабақтарының кезеңдерінде қолдану;
- Қозғалыс пен тонусты қалыпқа келтіру;
- Кеңістікті бағдарлау дағдыларын жетілдіру, есте сақтау, зейінін дамыту.

Мектепке дейінгі мекемелерде Су-Джок терапиясын саусақтың және қолдың шоғырына массаж ретінде қолданылады. Үлкен саусаққа әсер етуі өте маңызды, ол адамның бас бөлігіне жауап береді. Саусақтың ұштары және аяқтың тырнақтары бастағы ми бөлігіне жауап береді.

Мектепке дейінгі ұйымдарда барлық жас аралығында қолдануға болады. Балалар серпімді сақина, арнайы шарлар арқылы шығармашылық ойындар элементтерін, рөлдік-ойындарды, шамалары келгенше ертегі кейіпкерлерінің бейнелеріне еніп, қойылған мақсаттарды шешуге ұмтылады. Балаларға ойын түрінде берілге тапсырма қызығушылығын оятады. Тапсырма орындау барысында балалардың денсаулығын нығайтуға, тіл бұзылысын түзетуге, таным процесінің дамуына өз үлесін қосады.

Мектепке дейінгі мекемелерде Су-Джок терапиясын саусақтың және қолдың шоғырына массаж ретінде қолданылады. Үлкен саусаққа әсер етуі өте маңызды, ол адамның бас бөлігіне жауап береді. Саусақтың ұштары және аяқтың тырнақтары бастағы ми бөлігіне жауап береді.

Мектепке дейінгі ұйымдарда барлық жас аралығында қолдануға болады. Балалар серпімді сақина, арнайы шарлар арқылы шығармашылық ойындар элементтерін, рөлдік-ойындарды, шамалары келгенше ертегі кейіпкерлерінің бейнелеріне еніп, қойылған мақсаттарды шешуге ұмтылады. Балаларға ойын түрінде берілген тапсырма қызығушылығын оятады.

Су Джок терапиясының тарихы 20 жылдан астам уақыт бұрын, 1987 жылы наурызда Сеулде профессор Пак Джэ У Су Джок акупунктура институтын ашқан кезде басталды. Содан бері Су Джок акупунктурасы қол мен аяқтың адам ағзасына ұқсастығына негізделген емдеу әдісінен, білімнің кешенді жүйесіне – Су Джок терапиясы мен ONNURI медицинасына айналды.

Бұрынғы Кеңес Одағы елдерінде Су Джок терапиясымен танысу 1991 жылы басталды: Пак Джэ Удың Мәскеуде өткен альтернативті медицина конгресінде сөйлеген сөзі тыңдаушылар арасында үлкен қызығушылық тудырды. Олар тіпті «Су Джок» терапиясы туралы мүмкіндігінше есту үшін ұйымдастырушылардан ережені өзгертуді талап етті. Бірақ конгресс ұйымдастырушылары мұны істей алмағандықтан, профессор барлығын қонақүйге шақырып, дәрісін жалғастыра берді. Барлығына орын жетіспесе де, көпшілік қонақ үй дәлізінде тұрып лекцияны тыңдауға мәжбүр болғанымен, Су Джокпен танысуға барлығы қуанды.

1992 жылы Мәскеуде өткен «Су-Джок» терапиясы бойынша алғашқы семинар да үлкен табысқа ие болды. Сол жылы профессор Қазақстан, Беларусь, Украина, Грузия, Өзбекстанда болды.

1992 жылдан бастап профессор Пак Джэ Ву Қазақстан мемлекеттік медицина университетінің Алматы дәрігерлерінің біліктілігін арттыру институтында тұрақты түрде семинарлар өткізіп келеді. 1999 жылы Алматыда әлемдегі алғашқы колледжі ашылды, оның түлектері әлемнің көптеген елдерінде жұмыс істейді. 1993 жылы Мәскеу Су-Джок академиясы өз жұмысын бастады.

Ұлы ұстаз В.А. Сухомлинский «балалардың қабілеттері мен дарындарының бастауы олардың саусақтарының ұштарында, бейнелеп айтқанда, түпкілікті ойдың қайнар көзін беретін ең жақсы ағындар олардан шығады»деп жазды. Баланың қолының қозғалысына деген сенімділік пен көрнекілік неғұрлым көп болса, қолдың құралмен өзара әрекеттесуі соғұрлым жұқа болады. Осылайша, саусақтардың белсенді қозғалыстарының баланың жалпы даму деңгейімен байланысы ғылыми негізделді [19].

Бұл массаж шарларын балалармен жұмыс кезінде балабақшада да қолдану өте тиімді. Су-Джок терапиясын өзін-өзі емдеу әдістеріне жатқызуға болады. Шарларға екі сақиналы серіппелер кіреді. Балалармен саусақ гимнастикасында шарлар мен сақиналарды қолданады. Олар алақандарының арасына шарларды домалатады.

Терапия – ішкі ауруларды зерттейтін медициналық термин. Медицинада ол адамдарды емдеу және сауықтыру ретінде алғаш пайда болды. Уақыт өте келе бұл сөз тұлғалардың бейнелеу өнеріндегі кәсіптеріне негізделген психотерапия, психокоррекция және оңалту бағытында да қолданылады. Көптеген рецепторлық өрістерге ие, қол мен аяқ адам денесінің әртүрлі бөліктерімен байланысады. Дене мүшелерінде, қолдар мен аяқтардағы ауырсыну процесі болған кезде, осы ағзалармен байланысты «сәйкестік» нүктелері пайда болады. Осы нүктелерді табу арқылы Су-Джок терапиясы денеге аурумен күресуге көмектесе алады [20].

Қолданылған әдебиеттер

1 Белова-Давид Р.А. Клинические особенности детей дошкольного возраста с недоразвитием речи // Нарушения речи у дошкольников. – М.: Просвещение, 1972.– С. 32-81.

2 Соботович Е.Ф., Чернопольская А.Ф. Проявление стёртых дизартрий и методы их диагностики // Хрестоматия по логопедии. – М., 1997. – С. 208-214.

3 Лопатина Л.В. Особенности моторных функций у дошкольников со стертой формой дизартрии // Нарушение речи. Методы изучения и коррекции. – СПб.: Образование, 1993.– С. 3-11.

4 Мартынова Р.И. Медико-педагогическая характеристика дислалии и дизартрии // Очерки по патологии речи и голоса. – М., 1963. №2. – С.34-48.

- 5 Токарева О.А. Расстройства речи у детей и подростков / Под ред. С.С.Ляпидевского. – М., 1969.
- 6 Архипова Е.Ф. Стёртая дизартрия у детей учеб. пособие для студентов вузов. – М.: АСТ: Астрель, 2014. – 320 с.
- 7 Гуровец Г.В., Давидович Л.Р., Маевская С.И. Медико-педагогическая характеристика сложных форм речевой патологии // Изучение и коррекция речевых расстройств. – Л., 1986. – С.73-79.
- 8 Серебрякова, Н.В. Логопедическая работа по формированию лексики у дошкольников со стертой формой дизартрии. – С/Пб.: Нева, 1996. – 242 с.
- 9 Семенович А.В. Нейропсихологическая диагностика и коррекция в детском возрасте. – М: Генезис, 2017. – 474 с.
- 10 Приемы исправления недостатков произношения фонем // Основы теории и практики логопедии // Под ред. Р.Е. Левиной, – М., 1968. – С. 271-337.
- 11 Красовская О.А. О нарушениях зрительно-перцептивных функций при очаговых поражениях мозга в детском возрасте // Проблемы медицинской психологии. – М., 1980. – С. 81-89.
- 12 Чиркина Г.В. Основы логопедической работы с детьми: Учебное пособие для логопедов, воспитателей детских садов, учителей начальных классов, студентов педагогических училищ. – М.: АРКТИ, – 240 с.
- 13 Озерецкий Н.И. Методика исследования психомоторики. – Ленинград: Госмедиздат, 1930.
- 14 Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды. – М.: Педагогика, 1989. – 560 с.
- 15 Фомина А.Р. Специфика становления звуко-слоговой структуры речи детей с общим недоразвитием речи // Развитие образования. – 2019, № 2 (4). – С. 58-62.
- 16 Кольцова М.М. О формировании высшей нервной деятельности ребенка. – Л., 1958.
- 17 Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. – Киев: Радянська школа, 1974. – 288 с.
- 18 Бельгибаева Г.К., Қазангапова С.О. Су-ДЖОК терапиясын жүргізу әдісімен мектеп жасына дейінгі балалардың қолдарының ұсақ моторикасын дамыту // Эксперименттік білім берудің халықаралық журналы. – 2015. № 2-3. – 322-324 б.

SRSTI 77.01.01

FORMATION OF READINESS OF FUTURE TEACHERS TO MANAGE PHYSICAL CULTURE AND SPORTS ACTIVITIES AS A PEDAGOGICAL PROBLEM

D.Zh. Konysbaev

Master's student, Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan

In this article, the problem of forming the readiness of future teachers to manage physical culture and sports activities is consecrated. The teacher, carrying out physical culture and sports activities in educational institutions of various orientations and levels, is not limited only to the transfer of knowledge and skills, but also implements managerial activities, influencing the student team to achieve the goal. Sennovsky notes that today there is a conscious need for a teacher who not only has subject knowledge and is able to explain the educational material, but also who is able to competently manage the educational process.

Key words: formation, readiness of future teachers, management, physical culture and sports activity, to pedagogical problem.

In our opinion, it is advisable to start studying the problem of formation of students' readiness to manage physical culture and sports activities by considering the following concepts: «physical culture and sports activity», «management», «readiness».

To analyze the concept of «physical culture and sports activity», we consider its constituent elements, such as «physical culture» and «sport».

Physical culture in the Large Encyclopedic Dictionary is considered as «part of the general culture of society, which is aimed at strengthening health, developing physical abilities of a person, sporting achievements and more».

The concept of «physical culture» is defined by V.I. Zagvyazinsky as «a type (subsystem) of general culture, the qualitative side of activity (creative) for the development, improvement, maintenance and restoration of values in the field of physical improvement of a person for the self-realization of his physical and spiritual abilities (forces) and its socially significant results related to by fulfilling his duties in society» [1].

F.F. Kharisov suggests considering physical culture as a culture of coordination of physical and rational actions, as a result of which personal improvement occurs. The cognitive aspect of physical culture, according to the author, should include an

idea of the essence and value of physical activity and its norms, the role of physical development to improve performance, means and methods of physical improvement, the technology of organizing physical activity, methods of physical recovery [1, p.25].

Physical culture, or physical culture, according to V.B. Barabanova and O. Vasilyeva, is «an area of cultural phenomena associated with the development of human flesh into human physicality and the inclusion of a natural individual in the world of culture». According to the authors, the integrity of culture and its phenomena depends on the level of the physical side of human existence [2].

The same point of view is shared by V.N. Kurys, L.N. Slyadneva, who consider the concept of «physical culture» in a broad sense as an integral component of culture as a whole, which consists of material and spiritual parts focused on improving the physical condition of people. In a narrower sense, the semantics of this concept is interpreted by them as «an element of personality culture, the specific content of which is a rationally organized systematic motor activity used by a person to optimize the state of the body».

However, the term «physical culture» can be characterized not only as part of culture, but also act as a means of physical education, and relate to all aspects of education, which greatly contributes to the socialization of the individual, according to L.G. Shmyrenkova [3].

D. Jeri and J. Jeri in a Large Explanatory Sociological Dictionary, the term in question is defined as an individual or group activity of a traditionally physical nature, involving a person's competition with himself or another person, nature, as well as a training process for the development of the physical abilities of the student [4].

In the Russian Pedagogical Encyclopedia of V.V. Davydov, the following definition of the concept of «sport» is given: «a game, entertainment, a system of organizing competitions and classes in various types of physical exercises in order to improve physical fitness, spiritual and volitional qualities of a person, achieving high results in competitions». At the same time, V.V. Davydov considers sport as an element of physical education of schoolchildren in an integral system of educational process [5].

S.I. Ozhegov and UFOs. Shvedova also consider sports to be an integral part of physical culture, however, they include in the defined concept a system of organization and holding competitions in various sports.

We share the position of J.K. Kholodov and B.C. Kuznetsov, who believe that the concept of «sport» should be viewed from different sides: in a narrow sense, sport is «a competitive activity, the specific form of which is the competition system, historically developed in the field of physical culture as a special sphere of identification and unified comparison human capabilities»; in a broad sense, – «the actual competitive activity, special preparation for it, as well as specific attitudes, norms and achievements in the field of this activity».

Despite the fact that the concepts of «physical culture» and «sport» are often used synonymously, they have significant differences:

1. Physical culture as an activity involves the use of physical work, while among a wide variety of sports there are technical and intellectual types (chess, radio sports, bridge, and so on).

2. Unlike sports, there may be no competitive activity in physical culture.

Therefore, A.E. Alabuzhev, A.Ya. Zhurkina, V.G. Kamaletdinov, Yu.M. Nikolaev, V. Stolyarov distinguish the concept of «physical culture and sports activity».

In the Russian Pedagogical Encyclopedia, the physical culture and sports activity of a teacher is considered as «a set of activities for the implementation of such activities as recreational and developing the physical abilities of students by means of physical culture and sports».

Considering the term «physical culture and sports activity» in the framework of the educational process and as a general cultural value, A.E. Alabuzhev defines the concept in question as «a means of educating a healthy lifestyle that promotes the development of universal cultural values».

As part of our work, we will adhere to the definition given by V. Stolyarov, who considers the concept of «physical culture and sports activity» as «a means and condition for the improvement and physical improvement of the human body». At the same time, the author notes that health should be the guiding direction in physical education and sports, since it affects the interests of not only the individual, but also the surrounding society. If physical culture and sports activity is the main one for a teacher of physical culture, then for teachers of non-physical education specialties it becomes auxiliary to maintain the health of students. The implementation of physical culture and sports activities by the teacher can be carried out before the lesson as morning gymnastics, during the lesson in the form of a physical education minute, at recess – sports hours, outdoor games at recess, and so on.

Noting the peculiarities of physical culture and sports activity, Y.M. Nikolaev identifies the following components: improvement of existing indicators, comparison of the process and the results of their development. When a person begins to compare the achievements of physical culture and sports orientation with his earlier results or with the achievements of others, a competitive situation arises, which is one of the main forms of manifestation of physical culture and sports activity.

Competition in the educational process can act not only as a sign of sport, but also as a method that contributes to the increase of students' cognitive, creative and intellectual activity, however, it is necessary to create such conditions under which the subjects of competitive activity have desires to be better than other subjects.

V.E. Peshkova confirms such specifics of the competitions and indicates that they contribute to «leveling the laggards at the forefront». But it should be borne in mind that the comparison should be carried out according to generally accepted criteria. Competitions can be held not only in the sports industry, but also in other spheres of human activity. A.N. Lutoshkin, considering the issue of the competitive situation, notes their peculiarity for the psychological state of participants in an instant transition from «emotional excitement to the desire to act, achieve, achieve». The effectiveness of competitive activity largely depends on the participants' feelings

of success.

The teacher, carrying out physical culture and sports activities in educational institutions of various orientation and levels, is not limited only by the transfer of knowledge and skills, but also implements managerial activities, influencing the student team to achieve the goal. I.B. Sennovsky notes that today there is a conscious need for a teacher who not only has subject knowledge and is able to explain the educational material, but also is able to competently manage the educational process.

We agree with N.P. Lokalova, who, defining the role of the teacher in the physical culture and sports process, expresses the opinion that the teacher should not only form students' skills and techniques of correct exercise, but also contribute to the development of the skills of carrying out planned work in the independent performance of physical culture and sports work.

I. Isaev, V. Slastenin, U. Shiyanov also consider the concept as an activity aimed «at developing solutions, organizing, controlling, regulating the management object in accordance with a given goal, analyzing and summarizing results based on reliable information» [6]. Management, according to B.A. Raisberg, acts as a means of organizing the activities of a group of people, as a result of which the goals set by the manager are achieved.

The term «management» is close in its content to the term «management». To date, there are several points of view regarding the relationship of these concepts. Some use this concept as identical, interchangeable. The latter are of the opinion that the concept of «management» is broader than the concept of «management». They believe that management refers more to the social aspect, while management can also be carried out in relation to technology (I.N. Gerchakova et al.). Third, that management must be considered in isolation from the organization, while management is of a general nature (A. Dyatlov, I. Mutozin, etc.).

In our work, we adhere to the first point of view, since in most of the considered works on management in the field of physical culture and sports, the concepts of «management» and «management» are considered synonymous with each other. If earlier management was associated with industrial relations, then at the present stage of society's development it has been transferred to the social sphere, including education, which is why a new concept of «pedagogical management» has appeared.

In our opinion, the most complete classification of the existing definitions of the concept of «pedagogical management» was given by V. Koryapina:

1. «Theory of management in an educational institution (V.Zagvyazinsky, L.Kapto, M. Potashnik);
2. The management system of an educational institution associated with the need to find ways to develop it and make strategic and operational decisions B. Gershunsky, B.C. Lazarev, U. Yakovlev);
3. Management of educational activities (A.M. Moiseev, V.P. Simonov);
4. A set of principles, methods, organizational forms and technological techniques for managing pedagogical systems aimed at improving the efficiency of their functioning and development (H.H. Bulynsky, N. Kuzmina, ED. Nikitina).

At the same time, V. Koryapina clarifies that most studies are focused on the management of an educational organization, and the interaction of teachers and students is overlooked. In his research, the author considers the term «pedagogical management» as a dynamic system in which mutual management of the process takes place both on the part of teachers who create conditions for obtaining knowledge and control the process, and on the part of students who strive to master knowledge, skills and abilities independently [7].

Synonyms of the term «pedagogical management» are the phrases «education management», «management of the educational process». U. Rapatsevich believes that managing the educational process means creating conditions that will contribute to the comprehensive formation and development of the student's personality, as well as the implementation of optimal methods of teaching and upbringing. Management of education, according to V. Davydov, refers to a kind of social management and is aimed at achieving educational goals, creating optimal conditions for the implementation of educational tasks, providing the process with innovations. According to the author, not only the procedural side of education and its internal and external factors, but also various components of the educational process (content, conditions and technologies) act as objects in the management of the pedagogical process.

M. Goncharov, defining the term «management of the educational process» indicates that the subject of the process is the teacher, and the object is the teaching staff and students. The very process of managing educational activities is represented by a set of such types of activities as planning, organization and control.

Noting the undoubted role of the teacher as the head of the student team, B.C.Lazarev means by the managerial work of the teacher «a continuous sequence of actions carried out by the subject of management, as a result of which the image of the managed object is formed and changed, goals of joint activity are set, ways of achieving them are determined, work is divided among its participants and their efforts».

Thus, we can conclude that the management of physical culture and sports activities is such a process of interaction of participants in physical culture and sports relations, when one subsystem, which has a target orientation to solving the tasks of physical culture and sports orientation, has an impact on another subsystem.

References

- 1 Abzalov P.A. Dead ends and prospects for the development of sports training methods in cyclic athletics // Theory and practice of physical culture. 2000, №11. – p. 23-26.
- 2 Aidarov P.A. Theoretical and socio-pedagogical research of the implementation of higher non-specialized physical education of students // Theory and practice of physical culture and sports in the conditions of modernization of education: Materials of the All-Russian Scientific and Practical Conference. – Izhevsk: Publishing House «Udmurt University», 2009. – p. 5-8.

3 Alabuzhev A.E. Organizational and pedagogical conditions for improving the effectiveness of physical culture and sports activities in rural areas: abstract of the dis.. candidate of Pedagogical Sciences. Sciences'. – Izhevsk, 2004. – 22 p.

4 Andreev A.A. Didactic foundations of distance learning in higher educational institutions: dis.. Doctors of Pedagogical Sciences. – M., 1998.

5 Andreev V.I. Pedagogy of higher school. Innovation and prognostic course: studies. stipend. – Kazan: Center of Innovative Technologies, 2008. – 500 p.

6 Antonova A.B. Project activity as a means of forming personal and professional competencies of students – future history teachers // Historical and pedagogical readings. – 2013, №7. – p. 192-200.

7 Artemyev A.A. Pedagogical support of physical culture and recreation activities of an educational institution: abstract diss... Candidate of Pedagogical Sciences. – Novokuznetsk, 2010. – 24 p.

ҒТАМР 14.25.09

STEM БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІН БИОЛОГИЯ ПӘНІНДЕ ҚОЛДАНУ ӘДІСТЕМЕСІ

Ғ.И. Исаев

Кафедра меңгерушісі, Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қ.

А.М. Тұрарбек

Магистрант, Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қ.

Қазіргі таңда білім жүйесінде өзіндік ерекше орыны бар STEM білім жүйесі ауқымды заманауи әдіс, кіріктірілген оқу болып табылады. Бұл мақалада STEM әдістемесін мектептерде тәжірибелік тұрғыда қолдану барысы қарастырылды, сонымен қатар ғылыми салаларды, дәлірек айтқанда биология пәнін оқыту мен зерттеуге негізделді. Зерттеудің негізгі мақсаты – STEM методикасымен мектеп оқушыларына білім беру кезінде зертханалық жұмыстарда қолдану жарамдылығын, қарапайым мектептерге осы жүйені еңгізу мүмкіндігін бағалау. STEM оқыту оқушылардың бойында инновациялық ойлауды, ХХІ ғасыр дағдыларын қалыптастыратын ғылыми әдістерді, техникалық қолданбаларды, математикалық модельдеуді және инженерлік дизайнды қолдануға мүмкіндік береді.

Оқушылардың қызығушылығын арттыратын бұл әдіс – бір ғана емес бірнеше пәнді қамтуымен ерекшеленеді. Зерттеу барысында негізгі бір сұрақ қарастырылды, яғни STEM методикасының тиімділігі мен тәжірибеде қолданылуын бағалау. Кері байланыс алу үшін мұғалімдер мен студенттерге үш түрлі анонимді сауалнама жіберілді. Олардың жаңа технологиялық құрылғыларға, интерактивті құралдарға және аталған әдіспен оқытуға деген көзқарастарын көрсететін тұжырымдар бағаланып, нәтижелер бөліміне қосылды.

Сауалнамаға қатысушылардың пікірлері мемлекеттік және арнайы мектептердегі мұғалімдер мен оқушылардың мақсатты аудиториясына байланысты әр түрлі болды. Алайда, қатысушылардың көпшілігі STEM методикасы зертханалық жұмыстар үшін тиімді деген тұжырым жасады. Бұл зерттеулер олардың алдағы уақытта оқушыларға қолдану керек әдістер екенін анық көрсетті. Ұсынылған үш мысал сауалнамаға қатысушылар үшін орынды болды. Зерттеу нәтижелері білім беруде зертханалық жұмыстарды STEM методикасын дұрыс қолдану арқылы жақсартуға болатындығын көрсетті.

Түйін сөздер: пәнаралық байланыс, сауалнама, зертханалық жұмыс, биология пәні, STEM технологиясы, әдістемелік құрал, кіріктірілген оқыту.

Қазіргі таңда білім беру жүйесі қарқынды даму үстінде. Дамыған елдер мен дамушы елдерде білім-ғылымды арттыру үшін түрлі бағдарламаларды қолдануда. Қазіргі кезде цифрлық технологияның жедел дамуы мен адам қызметінің барлық саласын цифрландырудың жылдам дамуымен байланысты STEM білім беру маңызды және өзекті мәселе, білім беру жүйесінің барлық деңгейлерінде ерекше назар аударуды талап етеді. Бұл нақты ғылымдардың негізгі принциптерін бір уақытта зерттеуді қамтитын жан-жақты оқыту. Оларға жаратылыстану ғылымдары, инженерия, математика, технология жатады. Балалар оқиғалардың өзара байланысын көруге үйренеді, логика принциптерін жақсы түсінеді және өз модельдерін жасау барысында жаңа және ерекше нәрсені табады. Кешенді тәсіл олардың білім құмарлығын дамытуға және білім беру процесіне тартылуына ықпал етеді.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты жолдауында цифрландыру барлық реформаның басты элементі екеніне маңыз берді. Бұл – сәнге айналған үрдіске ілесу емес, ұлттың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың негізгі құралы, табысты болудың басты кілті [1].

Сонымен қатар, Тұңғыш Президент Н.Ә. Назарбаевтың «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты Қазақстан халқына жолдауында жастарға техникалық білім беруге көп көңіл бөлген [2]. Бұл мәселе Білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы аясында мектептегі білім берудің жаңартылған мазмұнының бір бөлігі болып табылады. Ойлаудың бұл түрін дамытудың тиімді технологияларының бірі, біздің ойымызша, STEM технологиясы. Зертханадағы STEM тәсілі оқыту мен тәрбиелеудің дәстүрлі көзқарасын өзгертіп, сабақ тек пәндік білімді қалыптастырумен ғана емес, мақсатқа бағытталған жұмыс жасауға мүмкіндік беретін STEM арқылы білім беру [3].

STEM әдістемесінің ерекшелігі – мұнда балалар бірден бірнеше пәнді оқиды. Бұл инженерия, балалар өз қолдарымен қандай да бір механизм жасап, сонымен бірге физиканы, химияны оқиды, сонымен қатар бағдарламалаумен айналысады. Олар алған білімді өз бетінше «шығарады». Балалар компьютерге қосылу арқылы оларды бағдарламалауды үйренеді. Және, әрине, математика. Мұндай сабақтар қызықты, жеңіл болады және балалар қазір қажетті білімді алады. Келесі зерттеу зертханалардағы STEM технологиясының тиімділігін бағалайды. Бұл ғылымды оқытуда STEM технологиясын қолдануды практикалық және теориялық бөліктерге салыстыруға мүмкіндік береді. Бұл зерттеуде биология сабағында қолданылатын зертханаларда STEM технологиясын қолданудың кейбір ерекшеліктері және олардың сапалық және сандық бақылауларға сәйкес тиімділігін зерттеу нәтижелері сипатталған. Сонымен қатар бірнеше зертханалық жұмыстар ұсынылды [4].

«STEM» аббревиатурасын америкалық бактериолог Р.Колвэлл 1990 жылдары алғаш рет ұсынды, бірақ ол тек 2000 жылдарда ғана белсенді қолданыла бастады. STEM негізінде бұл түсініктің жаңа нұсқалары пайда болды, солардың ішінде анағұрлым кең таралғаны STEAM (ғылым,

технологиялар, инженерия, өнер және математика) және STEM (ғылым, технологиялар, робототехника, инженерия және математика) болды. Қазіргі уақытта STEM әлемдік білім берудің басты трендтерінің бірі болып табылады. Технологиялардың қарқынды дамуының арқасында жаңа мамандықтар пайда болып жатыр, STEM мамандарға сұраныс жаппай өсіп жатыр. 2011 жылы ЭЫДҰ-ның қарастырылған 16 мемлекеттің ішінде Финляндияда STEM-мамандықтар түлектерінің анағұрлым көп саны байқалды: 20-39 жастағы халықтың 100 мың адамына шаққанда 109. Бұл көрсеткіш Канада мен Швейцария көрсеткіштерінен екі есе артық. STEM-білім беру саласында халықаралық ынтымақтастық жасасудың тәжірибесі де бар. Мысалы, 2014 жылдан бері 20 млн. стерлинг фунты жалпы бюджетімен Ұлыбритания мен Қазақстанның «Ньютон – әл-Фараби» атты бесжылдық бағдарламасы жүзеге асырып жатыр. Бағдарламаның мақсаты – ғылыми және инновациялық әлеуетті нығайту, мамандар алмасу және бірлескен зерттеу орталықтарын құруда екі елдің өзара іс-әрекеттесуі. Осылайша, біздің еліміз дамыған елдермен бірдей бағытта ілгерілеп келеді. STEM-білім беру оқуды және мансапты қосатын көпір болып табылады. Оның тұжырымдамасы балаларды технологиялық тұрғыдан дамыған әлемге дайындайды. Келешектің мамандарына жан-жақты дайындық пен жаратылыстану ғылымдары, инженерия, технологиялар мен математиканың әр түрлі білім беру салаларынан алынған білім керек [5].

Оқытудың жаңа пәнаралық және жобалық тәсілі енгізіледі, ол оқушыларға зерттеу және ғылыми-технологиялық әлеуетін күшейтуге, шығармашылық ойлау, мәселелерді шешу, коммуникация және топтық жұмыс дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Отандық зерттеушілер болса, Қазақстандағы орта білім жүйесіндегі бойынша STEM реформаларды атап өтіп, тек білу мен қолдану емес, сонымен қатар, зерттеушілік және ойлап табудың маңызын атап көрсеткен [6].

Кондратьева И.П. өз жұмысында STEM оқытудың даму перспективаларын қарастыра отырып, оны қоршаған ортаны біртұтас, кешенді және жан-жақты меңгеруді қамтамасыз ететіндігі туралы айтылған [7]. STEM негізіндегі жобалық-зерттеу жұмыстарына оқушыларды дайындау мақаласында болашақта роботтық машиналардың кейбір кәсіпті алмастыратынын, және олардың барлығы технологиялар мен жаратылыстану ғылымдарының байланысы негізінде болатынын болжаған.

STEM-білім беру – инженерлік шығармашылық пен математика, жаратылыстану ғылымдары мен технологиялардың кіріктірілуі негізінде жоба және пәнаралық амалдарды байланыстыратын жаңаша ойлау және жаңа технологияларға бағытталған ғылымдардың бірігуі [8]. STEM-білім беру артықшылықтары: сыни тұрғыдан ойлау, ғылыми-техникалық білімді күнделікті өмірде пайдалану, белсенді қарым-қатынас құру және командамен жұмыс жасау, техникалық пәндерге қызығушылықты арттыру, жобаларға креативті және жаңашыл көзқарас, оқу мен карьераның ұштасуы. Күтілетін нәтиже – оқушылардың функционалдық сауаттылықтары, олардың өмірлік және кәсіби перспективалары, өз күштеріне деген сенімділік [9]. STEM-білім беру

оқушыларды алған білімдерін қоршаған орта процестерімен байланыстыруға және жобалық ойлауына мүмкіндік береді. STEM – оқытудың біріктірілген тәсілі, оның шеңберінде академиялық ғылыми-техникалық тұжырымдамалар шынайы өмір контексінде зерттеледі. Мұндай тәсілдің мақсаты – мектеп, қоғам, жұмыс және бүкіл әлем арасында STEM-сауаттылықты дамытуға және әлемдік экономикадағы бәсекеге қабілеттілікке ықпал ететін нық байланыстарды орнату.

Әлемдік бәсекеге қабілетті Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының көптеген елдерінде жоғары технологиялар саласындағы мамандарды даярлаудың негізі STEM білім беру болып табылады. Заманауи цифрлық технологияларды дамыту және адам қызметінің барлық салаларын цифрландырудың жылдам қарқынмен өтуіне байланысты «STEM» білім беру маңызды және өзекті мәселе болып табылады. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында білім беру ұйымдарының цифрлық инфрақұрылымын дамыту жұмысы жалғастырылады. Мектептер химия, биология, физика пәндері кабинеттері-мен, STEM-кабинеттермен жарақтандырылады [10].

Зерттеудің мақсаты: оқушылардың білу және істей алу қабілеттерін өнертапқыш шешімдер, зерттеушілік қызметтер және тәжірибелік форматтарда көрсету. Пәнаралық байланысты мектеп жүйесіне енгізу арқылы, оқушылардың қызығушылығы мен білімін еселеп арттыру.

Зерттеудің міндеттері:

- Оқушыларға әдіснама жайлы толық ақпарат беру;
- Зертханалық жұмыс барысында осы технологияны қолданып көрсету;
- Сауалнамалар арқылы мектептердің осы әдістің сабақта қаншалықты қолданылып жатқанын білу.

Ғылыми зерттеу жүргізу нысаны ретінде – Алматы қаласы Сапар Байжанов атындағы «№162 мектеп-гимназиясы» болды. 8-сыныптарға биология пәнін өту барысында STEM әдістемелері қолданылды. Биология пәнін өту барысында пәнаралық байланыс жасау көбінесе зертханалық жұмыстар арқылы іске асты. Зерттеуде оқушылардың пәнаралық байланысқа көзқарасы мен сабақ өту деңгейін анықтау үшін сауалнамалар жүргізілді.

Сондай-ақ «КАНООТ» әдісі сабақты өту барысында қолданылды. Бұл әдісте оқушылар сабақ өту барысында жаңа технологияны қолдана отырып қызығушылықпен тапсырманы орындады. Бұл бір пәнді оқи отыра бірнеше ғылым саласын меңгерумен ерекшеленді. Сонымен қатар биология пәніндегі өтілген зертханалық жұмысты алып STEM әдістемесінің қалай пайдаланылғаны көрсетілді.

Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Назарбаевтың «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» Жолдауындағы ең маңызды басымдықтарының бірі экономиканы технологиялық жаңғыртуды жеделдету болып табылады.

«Біз цифрлық технологияны қолдану арқылы құрылатын жаңа индустрияларды өркендетуге тиіспіз. Бұл – маңызды кешенді міндет. Елде 3D-принтинг, онлайн-сауда, мобильді банкинг, цифрлық қызмет көрсету секілді денсаулық сақтау, білім беру ісінде қолданылатын және басқа да перспективалы салаларды дамыту керек». Қорыта келгенде, білім беру процесіне осындай заманауи технологияларды енгізу нәтижелі болып табылады. Kahoot сияқты жүйелерді педагогикалық қызметте оңтайлы қолдану «Цифрлы Қазақстан» бағдарламасын жүзеге асыруда педагогикалық қауымның аз да болса маңызды қадамдарының бірі. Заманауи білім беру машықтануында инновациялық технологиялар мен әдістерді қолдану тәжірибесінде қахут интернет қосымшасы өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Сабақ барысында, оқушылардың білімін оңтайлы әрі уақытты үнемдеп тексеретін, интернет технологияларын енгізу арқылы білім беру кезеңін қызықты әрі сапалы етіп құрастыру. Бұл платформа мұғалімге лексикалық және грамматикалық білімді ерекше түрде бағалауға мүмкіндік береді.

Нәтижелерге сүйене отырып, ақпараттық және коммуникациялық технологияларды, атап айтқанда, сандық smart қызметін пайдалануға қатысты келесі тұжырымдар жасалды:

- Ынталандыру деңгейі жоғарылайды, өйткені бағалау уақыты аяқталғаннан кейін оқушылар турнир кестесінде орналасады;
- Сабақта мазасыздық атмосферасы жоқ, өйткені бағалау ойын түрінде болады;
- Ойын оқу процесіне эмоциялар әкелуге көмектеседі-ойын механикасы, Музыка және визуалды дизайн арқылы оқушыларға өз мүмкіндіктерін ашуға көмектесетін есте қаларлық сәттер жасайды;
- Смарт-сервис Kahoot.com! сонымен қатар қашықтықтан оқыту кезінде бағалау мен талдаудың өте тиімді әдісі болып табылады [11].

Зерттеудің теориялық әдісі түрлі ақпаратты қамти отыра жүйелі түрде онымен жұмыс жасап, меңгеруге үйретті.

Бақылау әдісі оқытушы тарапынан жасалынатын жұмыс яғни айтылған ақпараттың нәтижесін күту. Пәнаралық байланыстың қаншалықты сабақ уақытында қолданылып жатқанын көру.

Тәжірибелік әдіс зерттеу нысанына арнайы бақылауды қажет ететін тапсырмалар жатады. Бұл әдіске зертханалық жұмыстар қолданылды. Олар тақырыпқа сай тәжірибелерін жүргізді.

Зертханалық жұмыс тақырыбы: Дұрыс тамақтану. Дене салмағының индексі есептеу.

Ең алдымен зертханалық жұмысты оқушыларға түсінікті ету мақсатында тақырып бойынша Google слайд презентациясы мен YouTube қолданбасынан арнайы бейне оқу құралы көрсетілді. Бұл заманауи технологиялар сабақтың түсінікті, түсінікті болуына көмектеседі. Өнімдер құрамында майлар, ақуыздар және көмірсулар болуы керек, бұл денені қажетті мөлшерде энергиямен қамтамасыз етеді. Сондықтан оқушыларды үш топқа бөлу арқылы

белоктардың, майлардың және көмірсулардың өзара байланысын, химиялық қасиеттерін және құрылысын талдау жүргізілді.

Басты мақсат балалардың STEM технологияларын қолдану арқылы топта жұмыс істеу қабілетін арттыру болды. Сонымен, біз өз тәжірибеміздің нәтижесінде қандай жетістіктерге жеттік? Қазір біз тағамның денсаулыққа пайдалы және зиянды әсерлері туралы кең түсінікпен байланысты екенін көрдік. Ағзаның барлық өмірлік функциялары тамақтанумен байланысты. Тамақтың дұрыс мөлшерін таңдау – дұрыс тамақтанудың негізгі міндеттерінің бірі. Біздің салмағымыз қалыпты диапазонда немесе салмақтың жоғарылауы мен азаюы бағытында ауытқулар бар-жоғын білу үшін дене салмағының индексін есептеу керек. Microsoft Excel бағдарламасын пайдалана отырып, дене салмағының индексін автоматты түрде есептеуге арналған кестені құрдық және сыныптағы оқушылардың дене салмағының индексін анықтадық. Әр баланың салмағын анықтау оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттырды. Оқушылар өзара талдау жасады.

Сабақ тамақ пирамидасының үлгісімен жалғасты. Азық-түлік пирамидасы 3 тағам тобына негізделген: көкөністер, жемістер және дәнді дақылдар. Бұл дұрыс тамақтану принциптерінің схемалық көрінісі. Бұл сабақта біз химия, математика және технологияны біріктіріп, макет құру арқылы күнделікті өмірде дұрыс тамақтануды оңай және жылдам жасауды үйрендік.

Зертханалық жұмыс тақырыбы: Жүрек-тамыр жүйесін бақылау.

Бұл STEM зертханасының инженерлік бөлігі. Біз 2 студентті қабылдадық. Орындыққа тыныш отырып, бір оқушы құрылғының манжетасын байлады. Ол фонендоскопты шынтағының үстінде ұстап, тамырлардың қызарғанын сезді. Содан кейін аппараттың клапанын жауып, манжетаны алмұрт тәрізді серпімді жолақ арқылы үрлеңіз. құрылғының шкаласы бойынша көрсеткіштер шамамен 140 мм Hg дейін көтеріледі. содан кейін алмұрт тәрізді резеңке шүмекті ашып, ауаны баяу шығарыңыз.

Бұл STEM зертханасының ғылымы. Ауа толтырылған манжеттің әсерінен қысылған қан тамырынан қанның шығуы басталады. Осы кезде құлағындағы стетоскопты тыңдаған студент өңештен қан кетуді тыңдап, ыңылдап кетті. Бұл жүректің жұмысына байланысты, ал дыбыстың естілмеуі қанның толық ағуына байланысты. Дыбыс жоғалту шкала бойынша есептеледі. Бұл қанның жұмысына сәйкес келетін индикативті кезең. Осылайша, импульстің пайда болуы жоғары қан қысымының немесе систолалық қысымның белгісі болып табылады. Ал дыбыс естілмейтін кезең төмен қан қысымының немесе диастолалық қысымның өлшемі болып табылады.

Бұл STEM зертханасының математикалық бөлігі. Сау адамның систолалық қан қысымын сынап бағанасы 110-120 мм, ал диастолалық қысымды 70-80 мм. сынап бағаны арқылы өлшейді. Бұл 110/70 немесе 120/80 мм баған ретінде қысқартылған. Жасөспірімдердегі қан қысымы ересектермен бірдей. Жүрек қанды орта артериясынан таралатын қан тамырларынан алады. Жүрек басқа мүшелерге қарағанда көбірек қан алады, өйткені ол өмір бойы жұмыс істейді, оның жұмысының ерекшеліктерін анықтау үшін

электрокардиография қолданылады. Жүрек бұлшықетінің қисық сызық бойымен жұмысын жазатын құрылғы электрокардиограф деп аталады.

Бұл STEM зертханасының технологиялық бөлігі. Электрокардиографтың көмегімен жүрек бұлшықетінің жұмысын бейнелейтін қисық электрокардиограмма (ЭКГ) деп аталады. Жүрек бұлшықеті қанмен қамтамасыз етілмеген кезде миокард инфарктісі миокард инфарктысына әкелуі мүмкін. Үлкен және кіші шеңбердегі қан айналымының уақыты 23-27 секунд. Үлкен шеңберде қан барлық мүшелерге оттегі мен қоректік заттарды тасымалдайды. Төменгі шеңберде айналым оттегімен қаныққан және көмірқышқыл газынан тазартылған.

Зертханалық жұмыс тақырыбы: Тыныс алу және қан айналым жүйелерінің қызметтеріндегі өзара байланыс.

Керекті құрал-жабдықтар: секундтық бағдаршасы бар сағат немесе секундомер.

Жұмыс барысы:

1. Өкпенің құрылысын кестеден, егер бар болса нақпіннен қарау керек. Сырттай қарағанда оң және сол жақ өкпелердің бір-бірінен айырмашылығы бар екеніне көз жеткіземіз.

2. Бір оқушы орындықта тыныш отырған оқушының көкірек қуысының қозғалысын және 1 минуттағы тыныс алуын секундомермен санайды. Ол үшін бірінші оқушының кеуде қуысына қолын қояды. Тыныс шығаруды санамайды. Ал екінші оқушы бірінші оқушының оң немесе сол қолының білезік қызыл тамырының 1 минуттағы лүпілін санайды.

3. Бірінші оқушы 30 секундта 20 рет отырып тұрады. Содан кейін өзінің орнына қайта отырады. Ал екінші оқушы 1 минуттағы тыныс алуды, ал үшінші оқушы тамырдың лүпілін санауға кіріседі. Алынған сандық көрсеткіштерді дәптерге жазады.

4. Тынысалу мен қанайналым жүйелерінің бір кезеңдегі ырғақтарын анықтау үшін білезік қан тамырының лүпіл санын тыныс алудың санына бөледі. Мысалы: бір минуттағы тамырдың лүпілі 72 рет, ал тынысалу 18 рет болса онда $72:18=4$, яғни бір тыныс алғанда тамыр 4 рет лүпілдейді.

Бұл зертханалық жұмыста да біз биология сабағын ғана емес математика және технологияны анықтай аламыз.

Талдау мен нәтижелер.

Зерттеу жұмысы Сапар Байжанов атындағы №162 мектеп оқушыларына өткізілді. Мектеп оқушыларына арналған сауалнамада қазіргі таңда олардың бұл әдіспен қаншалықты сабақ барысында оқып жатқаны көрінді. Мұнда онлайн білім беру мен офлайн білім беру барысындағы айырмашылықта көрсетілді. Сауалнамаға 8 «а», «ә», «б» сынып оқушылары қатыстырылды. Сауалнамадағы сұрақтар онлайн түрде арнайы Google Forms-пен жасалынып, жіберілді. Сауалнама жабық түрде өткен болатын, бұл оқушылардың ойын ашық айтуына мүмкіндік берді.

Онлайн оқу барысында зертханалық жұмысты қаншалықты жиі жасайсыздар?

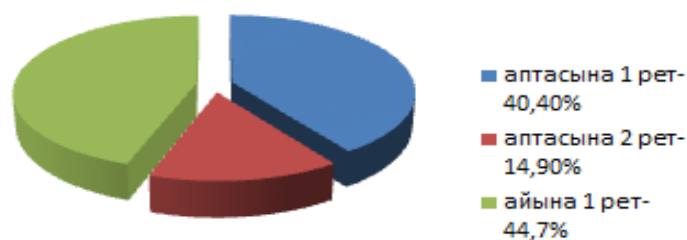

Диаграмма 1. Онлайн оқыту кезіндегі оқушылардың зертханалық жұмыстарының өтілу жиілігі.

Офлайн оқу барысында зертханалық жұмысты қаншалықты жиі жасайсыздар?

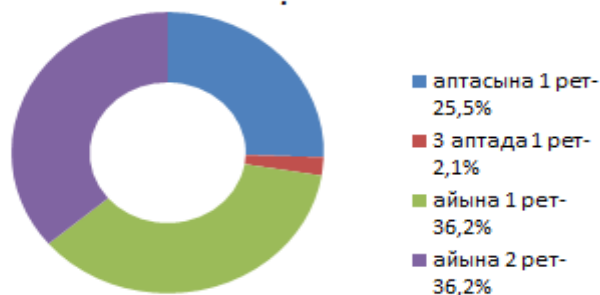

Диаграмма 2. Офлайн оқыту кезіндегі оқушылардың зертханалық жұмыстарының өтілу жиілігі.

Кесте 1.Сауалнама нәтижелері.

	Ия	Жоқ	Кейде
Виртуалды зертханалық сабақтар сыныптағы сабақтар сияқты тиімді деп ойлайсыз ба?	72.3%	27.7%	
Сізге онлайн/офлайн зертханасы кезінде материалды түсіну қиынға соғады ма?	38.3%	61.7%	
Сіз интерактивті зертханалық платформаларды пайдаланасыз ба? (веб-сайттар, қолданбалар және т.б.)	46.8%	19.2%	34%
Зертханалық жұмыс кезіндегі қауіпсіздік шаралары туралы мұғалім үнемі айтып отыра ма?	75%	25%	
Барлық іс-әрекеттердің фоторепортажын сипаттап, құжаттай отырып, үйде зертханалық жұмысты өз бетіңізше жүргізе алғыңыз келе ме?	73.9%	26.1%	

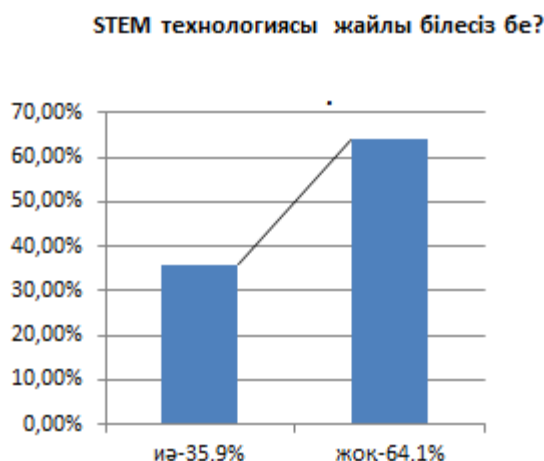

Диаграмма 4. Оқушылардың STEM технологиялары бойынша біліміне сауалнама жүргізілді.

Сәйкесінше, мектептерде STEM білім беру жүйесі кең таралмағаны және жұмыс істеу қабілетінің жоқтығы белгілі. Оқушылар бұл технологияны толық түсінбегендіктен, бұл жүйе бойынша оқуға қызығушылық танытпады. Бұрын осы жүйені қолданып оқыған балалар осы технология арқылы сабақты өткізу оңай әрі қызықты екеніне келіседі.

Бұл мақалада STEM технологиясын жаратылыстану пәндерін оқытуда, соның ішінде биология пәні барысында ғылыми зерттеулерде қолдану қарастырылды. Жүйе теория мен практиканы ұштастырғандықтан, болашақта саналы да болашағы зор, жан-жақты білімді ұрпақ тәрбиелеуге мүмкіндік береді. Осы ой барысында бұл әдіс жайлы ақпарат берілді және баланың өрісінің кеңеюіне қандай ықпалы тиетіні көрсетілді.

Мұндағы басты мақсат STEM білім беру жүйесі туралы түсінік қалыптастыру және жүйенің артықшылықтарын түсіндіру болды. Себебі, STEM ұғымы тұтастай Қазақстанға келгенімен, жаңа жүйе мұғалімдер мен студенттердің назарынан тыс қалды. Өкінішке орай, еліміздің мектептері STEM білім беру жүйесінің қажеттіліктерін толық қанағаттандыра алмай отыр. Себебі бұл жаңа технология жайлы арнайы оқу оқытылмаған, тек арнайы оқу кезінде ғана түсіндіріледі. Тағы бір себебі – мектептердің арнайы жабдықтармен қамтылмауы.

Қорыта айтқанда, STEM білім беру жүйесінің дамуы қазіргі ұрпаққа байланысты. Сондықтан әр техниканың, жаңалықтың дамуына үлес қоса отырып, пәнаралық байланыс орнатуымыз қажет. Дамыған елдер қатарына қосылуды қаласақ – осындай жаңа білімді толықтай қолданып, нәтижесін көрсету қажет. Осылайша, елімізді дамыған елдердің қатарына қосу жолындағы үлкен қадамдардың бірін жасап жатырмыз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Тоқаев Қ.К. Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі // Қазақстан республикасы Президентінің ресми сайты. – Астана, 2022. – 1-3 б.
- 2 Назарбаев Н.Ә. Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы жаңа мүмкіндіктері // IQAA. Астана, 2018. – 1-10 б.
- 3 Ауғанбай С.Д. STEM–әлемдік білім беру технологиясының дамуы // «Білімді ел» Республикалық білімділік қоғамдық-саяси газет. – Астана, 2020. 1-4 б.
- 4 Жарқынбай Г. STEM-мектеп оқушыларын оқытудың жаңа әдістемесі және әлемдік білім берудің негізгі тренді // «Білім айнасы» журналы. – Астана, 2019.
- 5 Шаяхметов Ш. STEM–білім берудің әлемде және Қазақстанда дамуы // «TiMedia» ақпараттық сайт. – Астана, 2018.
- 6 Сүлейменова А.А. STEM арқылы оқушылардың зерттеушілік қабілеттерін дамыту // «Өрлеу» журналы. – Алматы, 2022. 1-5 б.
- 7 Дәрібай С. Заманауи тренд–STEM білім беру бағыты // «Ақтөбе» облыстық қоғамдық саями газет. – Ақтөбе, 2020.
- 8 Шитыбаев.А.С, Уакбаева А.Н, Байғұт Ө.Э. Химия сабақтарында STEM оқытудың тиімділігі және оны қолдану // «Өрлеу-Шымкент» Республикалық әдістемелік-педагогикалық журналы. – Түркістан, 2020, №2 (38). – 33-37 б.
- 9 Жарқынбай Г. STEM-мектеп оқушыларын оқытудың жаңа әдістемесі және әлемдік білім берудің негізгі тренді // «Білім айнасы» журналы. – Астана, 2019.
- 10 Сүлейменова А.А. STEM арқылы оқушылардың зерттеушілік қабілеттерін дамыту // «Өрлеу» журналы. – Алматы, 2022. – С. 3-10.
- 11 Ағжанова А.А. Жеке тұлғаны қалыптастыру мен функционалдық сауаттылықты дамыту мақсатында ағылшын тілі сабағында Kahoot бағдарламасын тиімді қолдану // «Martebe.kz» сайты. Солтүстік Қазақстан облысы, 2020.

ҒТАМР 77.29.99

АКРОБАТИКАЛЫҚ ЭЛЕМЕНТТЕРДІ ОРЫНДАУҒА АРНАЛҒАН ДЕНЕ ДАЙЫНДЫҒЫ

Б.Ж. Түрікменбаев

Магистрант, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

А.Б. Дошыбеков

*Ғылыми жетекшісі, PhD-доктор, қауым. профессор, Батыс Қазақстан
инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.*

Спорттық аэробикадағы негізгі акробатикалық дайындық фляктің негізгі элементтері қарастырылады. Гимнасттардың жарыстық композициясы талданды және әртүрлі жаттығуларды қолдану жиілігінің арақатынасы ұсынылды, ең көп таралған акробатикалық элементтер анықталды. Фляктің акробатиканың тәуелсіз элементі ретінде және ауысулар, қосылыстар және өзара әрекеттесу түрінде орындау үшін дене шынықтыру ерекшеліктері анықталды. Флякті орындау техникасын жетілдіруге бағытталған спортшыларды даярлау құралдары ұсынылды.

Түйін сөздер: акробатика, тестілеу, дайындық, фляк, спорттық аэробика, жарыстық композиция.

Акробатика – дене шынықтырудың негізгі құралдарының бірі. Онымен айналысу адамның дене дамуы мен оның қозғалысын жақсарту мәселелерін сәтті шешуге ықпал етеді.

Акробатикалық жаттығулардың эмоционалдылығы мен салыстырмалы қол жетімділігі балалардың осы спорт түріне үлкен қызығушылығын тудырады.

Акробатика әдеттегі позициялар мен қозғалыстардың ерекше күрделілігімен сипатталатын қозғалыс мен дағдылардың алуан түрлі кешенін қамтиды.

Бұл дағдылар жаттығудың ерекше түрі ретінде қарастырылады. Олардың құндылығы тәжірибе мен ғылыми зерттеулермен расталады. Акробатикалық жаттығулармен айналысу оқушылардың жалпы және арнайы дене шынықтыруына ықпал етеді, күш, жылдамдық, қозғалыс дәлдігі, кеңістіктегі бағдарлауды дамытады, әсіресе нәзік тепе-теңдік сезімін тәрбиелейді және, ең бастысы, қатысушылардың қозғалысына жан-жақты әсер етеді [1].

Дамып келе жатқан жас спорт ретінде жарыстық композициялары үнемі күрделене түседі және жетілдіріліп отырады. Гимнасттардың жарыстық композициясының күрделенуі, оның ішінде акробатикалық жаттығулар тәуелсіз

бірліктер ретінде әрекет етеді және әртүрлі каскадтардың, өтулердің және өзара іс-қимылдар арқылы жүргізіледі. Әдетте, мұндай асқыну спортшылардың жалпы баллдық сомасына және жалпы өнімділігіне әсер етеді, бұл жаттығушылардың функционалдық дайындығын арттырады [2].

Акробатикалық дайындық – спорттық аэробиканың маңызды бөлімі болып табылады. Соңғы уақытқа дейін спорттық аэробикада акробатикалық жаттығуларды қолдану жарыс ережелерімен жасанды түрде шектелді және Спорттық аэробика жарыстарының ережелеріне сәйкес 2016 жылға дейін жарыс құрамындағы акробатикалық элементтерге тыйым салынды. Алайда, бұл тенденция жарыс ережелерінің бірінші нұсқасынан бастап міндетті түрде орындалатын пирамидаларды орындауға қатысты емес.

Соңғы жылдары осы спорт түрінен оң өзгерістер байқалып келеді және шектеулердің бір бөлігі алынып тасталды. Әр түрлі спорт түрлерінде акробатикалық дайындық барған сайын жоғары орын алады, «акробатика» ұғымы пайда болады [3]. Акробатикалық спорт түрлері көркем және эстетикалық гимнастика, әр түрлі би түрлері, спорттық аэробика көптеген және әр түрлі акробатикалық жаттығуларды қамтиды, олардың көпшілігі бірнеше бастапқы позициялардан және әр түрлі соңғы позициялардан орындалады. Көркем гимнастикадағы аталған жаттығулар акробатикаға дейінгі, акробатикада – «кіші акробатика», спорттық аэробикада – жартылай акробатикалық деп аталады.

Спорттық аэробикадағы акробатикалық жаттығулардың өзіндік мәні жоқ, бірақ олар қиындық элементімен біріктірілген жағдайда түпкілікті бағалауға әсер етеді. Жартылай акробатика элементтеріне қатысты бірдей жағдай, олардың орындалуы «жалпы мазмұн» компонентіндегі шеберлікті бағалауға әсер етеді. Жоғарыда айтылғандардың барлығы сабақтың басынан бастап спорттық аэробикада акробатикалық дайындықтың маңыздылығын көрсетеді [4].

Спортшыны даярлаудың әр кезеңі акробатикалық дайындықтың қажетті деңгейін қамтиды. Сонымен, спортшы жарыстың келесі рұқсат етілген ережелерін игеруі керек: бастапқы дайындық кезеңінде – рондат, алға/артқа айналу, жаттығу кезеңінде алға қарқынмен айналу, секіріп артқа айналу, спорттық жетілдіру кезеңінде – алға/артқа/бүйірге бұрылу.

Акробатикалық жаттығуларды спортшылар қиындық элементтері бар таза және каскадты қосылыстарда, сондай-ақ ауысу құрамдас бөлігі ретінде өзгертілген түрде орындай алады [5]. Негізінде әр түрлі жартылай акробатикалық элементтер, өзара әрекеттесу және ауысулар көбінесе флякті (алға/артқа/) және жәй айналуларды пайдаланады. Қазіргі спортта акробатиканың жарыстық композициялары тереңірек енгізілуде, өйткені ол спорттық аэробика ережелері бойынша бағдарламалардың міндетті құрамдас бөлігі болып табылатын қолдаудың, өзара әрекеттесудің және әртүрлі қосылыстардың ажырамас бөлігіне айналады. Бұл жағдайда белгілі бір талаптарды сақтау қажет және тыйым салынған қозғалыстардан аулақ болу керек: арқа буындарының статикалық шамадан тыс созылуы, қолдардағы

тіректер (2 с-тан жоғары), бұрылыспен алға қарай құлау, 360 °С-тан жоғары айналмалы сальто және аэробты элементтердің комбинациясы дұрыс орындалуы қажет [6].

Зерттеудің негізгі әдісі ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдау болды, ол зерттеу барысында зерттелетін мәселе бойынша жекелеген аспектілерді нақтылау үшін қолданылды. Математикалық статистиканың қолданылатын әдістерін қолдана отырып, Спорттық аэробика бойынша жаттықтырушыларға сауалнама жүргізу барысында алынған нәтижелер анықталды, бұл фляк техникасын оқыту және жетілдіру құралдарын анықтауға мүмкіндік берді.

Қойылған міндеттерді шешу үшін жоғары білікті спортшылардың – 2022 жылғы Қазақстан және әлем чемпионаттарына қатысушылардың жарыс кезіндегі композициясына бейне талдау жүргізілді, оның негізінде ең көп таралған акробатикалық элемент – фляк анықталды. Фляк бұл аяқтан-аяққа және қолдан-аяққа секіру циклін құрайтын екі жартылай кері бұрылыстың қосындысы. Фляктің екі түрі бар: бір орнында және жүгіріп келіп. Айта кету керек, спорттық аэробикада ең көп таралған – элементтердің бірі бұл фляк болып табылады.

Жарыс кезіндегі композициялардың бейне талдауларына сәйкес, фляк акробатикалық элементі ерлердің жеке қойылымдарында ең көп кездеседі.

Зерттеу барысында спорттық аэробиканың жарыстық композиция құрамындағы ең көп таралған акробатикалық элементтер – бұл спортшылар бөлек және элементтермен бірге орындайтын фляк екендігі анықталды. Акробатика сонымен қатар, фляк көбінесе ауысулар мен өзара әрекеттесулерде қолданылады. Сонымен қатар, жаттықтырушылар акробатикалық дайындық саласында білімі мен дағдылары болмағандықтан, спортшыны Спорттық аэробика талаптарын ескере отырып, флякті орындауға дайындау қиынға соғатынын атап өтті. Спорттық аэробиканың негізгі талабы фляк тоқтаусыз орындалуы және оған алдын-ала дайындалу мүмкін емес, сонымен қатар жарыстық композицияның қарқыны мен ырғағын өзгертпестен басқа да бірқатар күрделі элементтерді көрсету. Әрине мұның бәрі, спортшыдан дене шынықтырудың жоғары деңгейін талап ететіні сөзсіз.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Болобан В.Н. Макрометодика обучения акробатическим упражнениям сложным по координации // Педагогика, психология как медико-биологические проблемы физического воспитания и спорта. 2019. № 6. – С. 14-24.
- 2 Гончарова Н.В., Палкин А.В. Проблема формирования надежности соревновательной деятельности в фитнес-аэробике // Наука-2020. 2019. № 11 (36). – С. 29-32.
- 3 Касаткина Н.А., Назаренко Л.Д. Структура и содержание надежности соревновательной деятельности в спортивной аэробике // Теория и практика физической культуры. 2011, № 9. – С. 77-80.
- 4 Кравчук А.И., Савчак Д.А., Давыдова И.А. Содержание технической

подготовки на тренировочном этапе в спортивной аэробике // Ученые записки университета имени П.Ф. Лесгафта. 2019. № 7 (173). – С. 93-99.

5 Кравчук А.И., Савчак Д.А., Добрягина И.В. Направленность акробатической подготовки гимнастов в спортивной аэробике // Ученые записки университета имени П.Ф. Лесгафта. 2019. № 7 (173). – С. 89-93.

6 Платонов В.Н. Двигательные качества и физическая подготовка спортсменов: монография. – М.: Спорт, 2019. – 655 с.

ҒТАМР 77.03.15

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Н. Жаманбалина

Магистрант, I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Р. Айтказыева

Магистрант, I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Өздеріңіз білетіндей, дене тәрбиесі – бұл адамды тәрбиелеу жүйесінің маңызды құрамдас бөліктерінің бірі, сонымен қатар әрқайсысын дене шынықтыру мен спортқа тартудың негізгі құралы.

Дене тәрбиесі – бұл балалардың дене шынықтыру және спорттық іс-әрекетінің мақсатты, нақты ұйымдастырылған және жүйелі түрде жүзеге асырылатын жүйесі. Ол жас ұрпақты дене шынықтырудың, спорттың, әскери-қолданбалы қызметтің әртүрлі түрлеріне қосады, баланың денесін оның ақыл-ойымен, сезімімен, ерік-жігерімен және адамгершілігімен үйлесімді дамытады.

Дене тәрбиесіне тек қозғалыстар ғана емес, сонымен қатар салауатты өмір салты туралы білімді қалыптастыру, дұрыс физикалық даму үшін күннің ұтымды режимін ұйымдастыру арқылы қол жеткізіледі.

Дене тәрбиесінің негізгі мақсаты – адамгершілік, этикалық, ақыл-ой және тәрбиелік әсердің басқа түрлерімен тығыз бірлікте жүзеге асырылатын тұлғаның жан-жақты үйлесімді дамуына ықпал ету. Профессор М.Я.Виленскийдің пікірінше, оқушылардың дене тәрбиесі-жеке тұлғаның дене шынықтыруын қалыптастыру. Профессор В.И. Ляхтың пікірінше, мұндай мақсат жан-жақты және үйлесімді дамыған тұлғаның қалыптасуына ықпал ету болып табылады, мұнда дене шынықтыруды қалыптастыру мақсат емес, тек осы мақсатқа жетудің құралы болып табылады.

Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттерді шешу қажет:

- денсаулықты нығайту және үйлесімді физикалық дамуға жәрдемдесу;
- денсаулықты нығайтуға, жұмысқа қабілеттілікті арттыруға және қозғалыс қабілеттерін дамытуға бағытталған дене шынықтыру және гигиена саласындағы білімді, іскерлікті, дағдылар мен әдеттерді қалыптастыру;
- дене шынықтыру – спорттық қызметтің әртүрлі түрлеріне қосу;
- адамгершілік – еріктік қасиеттер мен жеке қасиеттерді тәрбиелеу, жолдастарға мейірімді қарым-қатынас жасау, тәртіпті дамыту;
- дене қабілеттерін дамыту және дене шынықтыру мен спортпен шұғылдануға ұмтылу;
- салауатты өмір салтымен таныстыру.

Барлық міндеттерді шешкен кезде ғана дене тәрбиесінің мақсатына қол жеткізуге болады, өйткені олар адамның жан-жақты үйлесімді дамуының нақты кепілі болады.

Дене тәрбиесінің мақсатына жету үшін келесі құралдар топтары қолданылады:

- жаттығу;
- табиғаттың сауықтыру күштері;
- гигиеналық факторлар.

Әр түрлі моториканы және дағдыларды үйрету үшін ең қолайлы-бастауыш мектеп жасындағы балалар, өйткені дәл осы жаста функционалдық мүмкіндіктер мен физикалық қабілеттерді дамыту тиімді болады [1].

Бастауыш мектеп жасы тірек-қимыл аппаратының салыстырмалы түрде біркелкі дамуымен сипатталады, бірақ оның жеке белгілерінің өсу қарқыны әртүрлі. Сонымен, дененің ұзындығы осы кезеңде оның массасынан гөрі артады.

Бұл жастағы балалардың буындары өте мобильді, байлам аппараты серпімді, қаңқасында шеміршек тіндері көп. Омыртқа бағанасы 8-9 жасқа дейін үлкен қозғалғыштықты сақтайды. Зерттеулер көрсеткендей, бастауыш мектеп жасы барлық негізгі буындардағы қозғалғыштықтың бағытталған өсуі үшін ең қолайлы болып табылады.

Бастауыш мектеп жасындағы балалардың бұлшық еттерінде жұқа талшықтар бар, олардың құрамында аз мөлшерде ақуыз мен май бар. Бұл жағдайда аяқ-қолдардың үлкен бұлшықеттері кішкентайларға қарағанда көбірек дамыған.

Бұл жаста жүйке жүйесінің морфологиялық дамуы толығымен дерлік аяқталады, жүйке жасушаларының өсуі мен құрылымдық дамуы аяқталады. Алайда жүйке жүйесінің қызметі қозу процестерінің басым болуымен сипатталады.

Дене тәрбиесі практикасы үшін балалар денесінің функционалдық мүмкіндіктерінің көрсеткіштері физикалық белсенділікті, қозғалыс әрекеттерінің құрылымын, Денеге әсер ету әдістерін таңдаудағы жетекші критерийлер болып табылады [2].

Бастауыш мектеп жасындағы балалар үшін жоғары қозғалыс белсенділігінің қажеттілігі табиғи болып табылады. Қозғалыс белсенділігі деп адамның күнделікті өмір процесінде орындайтын моторлық әрекеттерінің жиынтық саны түсініледі. Жазғы уақытта еркін режимде тәулігіне 7-10 жастағы балалар 12-ден 16 мыңға дейін қозғалыс жасайды. 6-7 жастағы балаларда мектепке дейінгі тәрбиеден мектепте жүйелі оқытуға ауысқан кезде қозғалыс белсенділігінің көлемі 50%-ға қысқарады.

Оқу сабақтары кезінде мектеп оқушыларының қозғалыс белсенділігі сыныптан сыныпқа ауысу кезінде артып қана қоймайды, керісінше, барған сайын азаяды. Сондықтан балалардың жасына және денсаулық жағдайына сәйкес күнделікті қозғалыс белсенділігінің жеткілікті мөлшерін қамтамасыз ету өте маңызды.

Мектептегі оқу сабақтарынан кейін балалар ашық ойындар мен спорттық ойын-сауықтарда кем дегенде 1,5-2,0 сағатты ауада өткізуі керек.

Бастауыш мектеп жасы физикалық қабілеттердің дамуы үшін ең қолайлы болып табылады (жылдамдық және үйлестіру қабілеттері, орташа және жоғары қарқындылық режимдерінде циклдік әрекеттерді ұзақ уақыт орындау қабілеті), бұған 1-кестеде келтірілген, отандық және шетелдік авторлар В.Ф. Ломейко, В.И. Ляхтың жалпыланған деректері дәлел бола алады.

Осылайша, 7-10 жасында физикалық белсенділіктің белгілі бір түрлеріне қызығушылықтар мен бейімділіктер қалыптаса бастайды, жеке мотор көріністерінің ерекшелігі белгілі бір спорт түрлеріне бейімділік анықталады. Бұл мектеп жасындағы балалардың дене шынықтыру-спорттық бағдарлануына, олардың әрқайсысы үшін дене шынықтырудың оңтайлы жолын анықтауға жағдай жасайды.

Баланың өсіп келе жатқан ағзасы өсу мен дамудың қарқынды процестерімен сипатталады, ал тіршілік ету ортасының өзгеруіне ең сезімтал және тез жауап береді [3].

Соңғы жылдардағы зерттеулер [4] балалардың денсаулығының айтарлықтай нашарлауын көрсетеді.

Балалардың денсаулық жағдайын сипаттайтын маңызды параметр – аурудың деңгейі мен құрылымы [5].

Мемлекеттік статистикалық есептілікке сәйкес [6] 2013 жылы жалпы сырқаттанушылықтың өсуі Ресей Федерациясы бойынша 2012 жылмен салыстырғанда 0,5% құрады, Орал федералды округінде өсім 1,8% құрады және Ресейдің барлық аймақтарында екінші орынға ие болды. 2014 жылы жүгінгендердің ішінен 0-ден 17 жасқа дейінгі балаларға арналған денсаулық орталықтарына балалардың 37%-ы сау деп танылды және тиісінше тексерілген балалардың 63% функциональ функционалдық бұзылулар анықталды.

Ресей Федерациясындағы балалар популяциясының жалпы сырқаттанушылық құрылымында 2013 жылы 53,8% тыныс алу органдарының аурулары бірінші орынды иеленді. Осыған ұқсас деректерді бұрын А.А.Баранов сипаттаған [7], бұл аурудың максималды деңгейі тыныс алу органдарының аурулары бойынша тіркелгенін көрсетеді. Автордың айтуынша, олар мектеп жасындағы балалардың барлық ауруларының 25-50% құрайды. Жетекші нозологиялардың құрылымында көздің және оның аднексальды аппаратының аурулары, тірек-қимыл жүйесі, ас қорыту жүйесі, жарақаттар мен уланулар, жүйке жүйесінің аурулары да байқалады.

Осындай нәтижелерді Нижний Новгородтың емдеу-профилактикалық мекемелеріне үш жылдық өтініш бойынша мектеп жасындағы 1000-нан астам баланың аурушандығын іріктеп зерттеу кезінде Е.В. Кулакова алды [8]. Атап айтқанда, автор білім алушылардың сырқаттанушылық құрылымында тыныс алу органдарының аурулары басым орын алатынын айтады. Екінші орында көз аурулары класы және оның параназальды аппараты. Әрі қарай таралу құрылымында: жұқпалы аурулар, жарақаттар мен уланулар, тірек-қимыл жүйесінің аурулары. Аталған сыныптардың жиынтық үлесі 86,2% құрайды.

Сонымен қатар, зерттеудің өз нәтижелерін соңғы онжылдықтағы деректермен салыстыру қаланың емдеу – профилактикалық мекемелеріне жүгіну деректері бойынша мектеп оқушыларында сырқаттанушылықтың өскенін анықтады.

Диссертациялық зерттеу аясында А.А. Шибков [9] мектепке түсу кезіндегі балалардың денсаулық жағдайы қарастырылды. Медициналық карталардың мәліметтері бойынша балаларды Денсаулық топтарына сәйкес саралау кезінде автор адамдардың негізгі үлесі денсаулықтың екінші тобына жататынын (жалпы санының шамамен 60%) атап өтеді. зерттелгендердің күші), жынысына қарамастан тексерілгендердің үштен бір бөлігі 3-ші Денсаулық тобына жатады. Сонымен қатар, 7-8 жастағы қыздардың денсаулығы ұлдарға қарағанда жақсы екендігі атап өтілді, бұл негізінен 1-ші Денсаулық тобы бар балалар арасындағы олардың үлесінің көп болуына байланысты. Әдеби деректермен салыстыра отырып, автор 7 жастағы балалар популяциясының денсаулық топтары бойынша таралуының ұқсас көрінісін сипаттайды.

Әр түрлі деңгейдегі балалар денсаулығының жай-күйі бойынша мемлекеттік статистикалық есептіліктің нәтижелері бір жағынан денсаулық жағдайы айқын ауытқулары бар адамдардың балалар популяциясында басымдықты дәлелдейді, екінші жағынан қазіргі заманғы балалар сырқаттанушылығының өсуі байқалады.

Денсаулықты сақтау және нығайту факторларының сипаттамасы туралы мәселені қарауды Денсаулық анықтамасын қарастырудан, оның мәнін, бағалау әдістері мен критерийлерін түсінуден бастаған жөн.

Қазіргі ғылымда Денсаулық ұғымының көптеген түсіндірмелері бар. Сонымен қатар, көптеген ұғымдар өте қарама-қарсы. Тұжырымдамалық аппараттың екіұштылығының негізгі себебі денсаулық құбылысының кешенділігінде, көпдеңгейінде және көп қырлылығында жатыр, ол бір мезгілде әртүрлі ғылыми пәндерді зерттеудің категориялық бірлігі болып табылады [10].

Н.В. Третьякова [11] анықталатын құбылысты зерттей отырып – денсаулық бұл құбылыс жалпы және жеке компоненттері бар әртүрлі деңгейлермен сипатталады деген қорытындыға келді. Автордың пікірінше, денсаулықтың бірінші деңгейін құрайтын бастапқы компонент жеке мемлекеттің, аймақтың, Облыстың немесе қаланың статистикалық және демографиялық көрсеткіштерінде жиналған денсаулықтың жеке сипаттамаларының жиынтығын көрсететін қоғамдық денсаулық болып табылады. Автордың пікірінше, денсаулықтың келесі деңгейі-жеке топтардың денсаулығы. Бұл ретте әртүрлі әлеуметтік критерийлер бойынша біріктірілген әртүрлі шағын топтардың орта топтық көрсеткіштері зерттеледі. Үшіншісі, денсаулықтың соңғы деңгейі-қоршаған орта талаптарына сәйкес келетін және оның оңтайлы өмір сүруін қамтамасыз ететін организмнің құрылымдық және функционалдық параметрлерінің қосындысын көрсететін белгілі бір адамның денсаулығы.

Әлеуметтік-топтық денсаулықтың негізгі құрамдас бөлігі ретінде жеке денсаулықтың неғұрлым күрделі, иерархиялық негізі ұсынылды [12]. Сонымен, атап айтқанда, автор интегралды денсаулықтан бастап денсаулықтың жеке

көрсеткіштеріне дейінгі белгілі бір адамның денсаулық құрылымында бес деңгейді анықтады.

Б.Г. Мещеряковтың, В.П. Зинченконың үлкен психологиялық сөздігінде денсаулықтың авторлық тұжырымдамаларын қорытындылай келе, дененің үйлесімді құрылымдық-функционалдық жағдайын, қоршаған ортаның күрт өзгертін жағдайында ағзаның оңтайлы өмірін қамтамасыз ететін патологиялық жағдайлардың болмауын көрсететін әртүрлі компоненттерді қамтитын жеке денсаулықтың бірнеше түсіндірмелері ұсынылған. Жалпы алғанда, денсаулық жеке адамның денесінің энергия мен пластикалық ресурстардың минималды шығындарымен қоршаған ортаның өзгертін жағдайларына бейімделу мүмкіндігімен анықталады.

Жалпы биологиялық тұрғыдан, автордың пікірінше [13], денсаулықты дене мен тіршілік ету ортасы арасындағы метаболикалық процестердің орташа теңдестірілген гармоникалық бірлігі ретінде анықтауға болады.

Бірқатар авторлар денсаулық мәселелерін зерттеу кезінде тек бір зерттеу саласын егжей-тегжейлі зерттейді. Сонымен, кейбір авторлар [14] денсаулықтың психологиялық аспектісін ғана зерттейді, ал авторлар өз еңбектерінде денсаулықтың әлеуметтік-адамгершілік аспектілеріне көп көңіл бөледі.

Басқа көзқараспен, тұжырымдамасын сипаттайды Денсаулық физиологиялық тұрғыдан, оны аурудың патологиялары болмаған кезде ағзаның құрылымдары мен жүйелерінің функциясының биологиялық толықтығы мен тепе-теңдігін көрсететін организмнің ерекше жағдайы ретінде сипаттайды.

Тұжырымдаманың мәнін түсінудің интегралды тәсілін А.Г. Щедринаның еңбектерінен табуға болады. Денсаулық құрылымы адамның белгілі бір өмір сүру деңгейін ұстап тұруға мүмкіндік беретін дененің динамикалық көп өлшемді тұтастығын құрайды. Авторлық қорытындыға сәйкес, адамның денсаулығы белгілі бір типологияға біріктірілуі мүмкін оның көріністерінің әртүрлілігімен сипатталатынын атап өткен жөн.

Осылайша, денсаулықты зерттеудің авторлық тұжырымдамаларын қорытындылай келе, денсаулық тұжырымдамасының негізгі мазмұны адамның организмнің физиологиялық функцияларының салыстырмалы тұрақтылығын сақтау қабілеті болып табылады, бұл организмнің қоршаған ортаның өзгертін жағдайларына бейімделу мүмкіндіктерімен делдал болады, бұл тиімді өмір сүруді сақтауға және сақтауға мүмкіндік береді.

Қазіргі заманғы зерттеулердің көпшілігі адам денсаулығының құрамдас бөліктерінің үштұғырлығын көрсетеді. Жеке адамның денсаулығы компоненттерінің үштұғырлығын көрсететін негізгі құжат Дүниежүзілік Денсаулық сақтау Ұйымының Жарғысы болып табылады, онда денсаулық ауру мен физикалық ақаулардың болмауы ғана емес, толық физикалық, психикалық және әлеуметтік әл-ауқат жағдайы ретінде қарастырылады.

Бірқатар авторлар денсаулық құрылымын зерттеу кезінде осы құбылыстың үш компонентті құрылымы идеясын дамытады. Адам денсаулығының негізгі компоненттері: морфологиялық денсаулық-адамның

жеке дамуының биологиялық бағдарламасы, оның дамуының әртүрлі кезеңдерінде басым болатын негізгі қажеттіліктер, адам ағзалары мен жүйелерінің қазіргі жағдайы.

Физикалық денсаулық қоршаған орта факторларының әсеріне бейімделу бағдарламаларын жүзеге асыратын дене компоненттерінің морфологиялық және функционалдық резервтерін жасайды.

Психикалық денсаулық – бұл мінез-құлықтың оңтайлы реттелуін қамтамасыз ететін адамның психикалық сферасы мен жалпы психикалық әлауқатының жағдайы, ол мидың күйімен ұсынылған, онда оның жоғары бөлімдері белгілі бір қоғам үшін интеллектуалды, эмоционалды және саналы түрде ерікті өзара әрекеттесуді қамтамасыз етеді. Мидың жүйелік ақпараттық гомеостазы функциясы бар әлеуметтік орта.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, бүгінгі күні денсаулық сақтауды анықтауда бірыңғай тәсіл жоқ деп қорытынды жасауға болады. Жеке адамның өмірлік процестерінің сақталуы биологиялық және психологиялық-әлеуметтік деңгейлерде екі негізгі тетіктің көмегімен жүзеге асырылады: денсаулықты сақтау және нығайту, оның резервтерін арттыру арқылы.

Кейбір авторлардың ғылыми қорытындыларына сүйене отырып, өскелең ұрпақтың денсаулық жағдайын бағалаудағы бірдей маңызды критерий-өсіп келе жатқан ағзаға әртүрлі факторлардың әсерін көрсететін физикалық даму деңгейі.

Балалардың физикалық даму деңгейі орташа және төмен деңгейден төмен болуы, әдетте, денсаулық жағдайындағы әртүрлі ауытқулармен байланысты. Өткен ғасырдың 90-жылдарында туылған балалардың 25% – дене дамуын бағалау кезінде дене салмағының төмендегені анықталды, өспейтін балалардың саны 8-10% құрайды, минералды метаболизмнің терең бұзылуына байланысты тірек-қимыл аппаратының патологиясы 10 есе өсті. Дене дамуының орташа деңгейден төмен деңгейі тірек-қимыл жүйесі ауруларымен (жалпақ табан және сколиоз), ОЖЖ қабыну ауруларымен, дене салмағының төмендеуі мен көз аурулары, позаның бұзылуы және бездердің төмендеуі арасындағы жоғары корреляция көрсеткіштері бар.

Кейбір зерттеушілер атап өткендей дене дамуының орташа деңгейінен төмен балаларда күн ішінде ақыл-ой өнімділігі біртіндеп төмендейді, әсіресе бұл тенденция дене шынықтыру сабақтарынан кейін айқын байқалады, ал физикалық дамудың орташа деңгейі бар балаларда өнімділік динамикасында оның өсу кезеңі айқын көрінеді.

Бірқатар авторлар физикалық даму мен функционалдық мүмкіндіктердің, балалар мен жасөспірімдердің денсаулық деңгейінің нашарлауының себептерінің бірі қозғалыстың биологиялық қажеттілігінің қамтамасыз етілмегендігін қарастырады, бұл жасына қарай мектеп оқушыларының тек 7,5-15% физикалық өнімділіктің жоғары деңгейіне әкеледі.

Балалар мен жасөспірімдер әсіресе сыни және сезімтал даму кезеңдерінде сыртқы әсерлерге ұшырайды. Осындай маңызды сыни кезеңдердің бірі-негізгі ми процестерінің морфофункционалды жетілуінің сапалы қайта құрылуы

әлеуметтік жағдайлардың күрт өзгеру кезеңінде болатын мектепте оқудың басталу жасы.

Зерттеулердің көпшілігі мектепке қабылдау кезеңінде көптеген балалардың денсаулық деңгейінің төмендегенін көрсетеді. Бірінші сынып оқушыларында созылмалы патологияның болуы дененің мектепке бейімделу кезеңін арттырады. Атап айтқанда, А.А. Шибковтың зерттеуінде, Челябинск қаласындағы 7-8 жастағы балалардың денсаулығындағы ауытқулардың құрылымында тірек-қимыл аппаратының функционалдық бұзылыстары (ОДА) бірінші орын алатындығы атап өтілді. Жалпы, ОДА, ЛОР және жүрек-қан тамырлары ауруларының жалпы аурушандығына қосқан үлесі бірінші сынып оқушыларының 55% құрады.

Мектеп жасындағы балалардың аурулары дене жүйелерінің жетілмегендігінің нәтижесі болып табылады, оқу жүктемелері ағзаның мүмкіндіктеріне сәйкес келмейтін жағдайларда бейімделу механизмдерінің кернеуімен және тіпті бұзылуымен бірге жүреді. Ғылыми зерттеулер күрделі білім беру бағдарламалары бойынша оқыту білім алушылардың денсаулық жағдайына теріс әсер ететінін көрсетеді. Атап айтқанда, дәстүрлі мектеппен салыстырғанда инновациялық мектептерде (лицейлер, гимназиялар) физикалық дамуы дисгармониялық балалар санының өсуі байқалды.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, оқушылардың бейімделу қабілетінің төмендеуі жасқа байланысты өзгерістермен де, сыртқы факторлардың әсерімен де байланысты деп қорытынды жасауға болады, бұл мәселені егжей-тегжейлі және жан-жақты зерттеуді қажет етеді.

Қолданылған әдебиеттер

1 Днепров Э.Д. Современная реформа образования в России: исторические предпосылки, теоретические основания, этап подготовки и реализации: автореф. дис ... д-ра пед. наук: 13.00.04. – М., 1994. – 21 с.

2 Драндров Г.Л. Организация работы детско – юношеской школы в структуре учебно-воспитательного комплекса // Инновационные педагогические технологии в современной школе: сб. науч. тр. – Чебоксары, ЧГПИ им. И.Я. Яковлева, 1996. – С. 65-71.

3 Драндров Г.Л. Формирование интереса школьников к занятиям физической культурой и спортом // Народная школа. – 1996, № 1. – С. 38-45.

4 Драндров Г.Л. Формирование готовности студентов факультетов физической культуры к творческому обучению двигательным действиям: дис.... д-ра пед. наук: 13.00.04. – Омск, 2002. – 464 с.

5 Драндров Г.Л., Зейнетдинов А.С., Кострова Н.Н. Приоритетные направления модернизации системы физического воспитания школьников // Актуальные проблемы физического воспитания учащейся молодежи: Сб. науч. тр. – Чебоксары: ЧГПУ им. И.Я. Яковлева, 2004. – С. 21-27.

6 Драндров Г.Л. Образовательный стандарт содержания предмета «Физическая культура»: учебно-методическое пособие. – Чебоксары. – ЧГПУ им. И.Я. Яковлева, 2004. – 32 с.

7 Драндров Г.Л. Противоречия традиционной системы физического воспитания школьников и пути их разрешения // Образование и саморазвитие. – Казань: Изд-во «Центр инновационных технологий». – 2007, № 2. – С. 145-151.

8 Дука А.Я. Воспитание интереса к занятиям физической культурой у подростков // Тез. докл. IV Всесоюзн. конф. «Физическое воспитание и школьная гигиена». – М., 1991. – С. 141.

9 Дуркин П.К. Научно-методические основы формирования у школьников интереса к физической культуре: дис.... д-ра пед. наук: 13.00.04. – М.: 1995. – 496 с.

10 Европейский манифест «Молодые люди и спорт», принятый 8-й конференцией министров по спорту европейских стран в г. Лиссабоне 18 мая 1995 г. / Справочник работника физической культуры и спорта: нормативные, правовые, и программно-методические документы, практический опыт, рекомендации. – М.: Советский спорт, 2003. – С. 136-138.

11 Евстафьев Б.В. О сущности физической культуры и ее компонентном составе /Б.В. Евстафьев // Теория и практика физической культуры. – 1980. – №6. – С.45-48.

12 Жаворонкова М.И. Формирование потребности физического совершенствования у школьников 5-8 классов: автореф. дис.... канд. пед. наук: 13.00.04. – Л., 1972. – 19 с.

13 Захаров Ю.С. Повышение интереса учащихся к уроку физической культуры // Тез. докл. IV Всесоюзн. конф. «Физическое воспитание и школьная гигиена». – М., 1991. – С. 145.

14 Зеленов Л.А., Лебедев, Ю.А. Физическая культура как система (к дискуссии о предмете теории физической культуры) // Теория и практика физической культуры. – 1985, № 9. – С.48-50.

ҒТАМР 20.01.45

БІЛІМ БЕРУДЕ АҚПАРАТТЫҚ- КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУҒА БАЙЛАНЫСТЫ ПРОБЛЕМАЛАРДЫ ТАЛДАУ

А. Жауымбай

*Магистрант, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент қ.*

Б.Ш. Мырзахметова

*Т.ғ.к., аға оқытушы, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық
университеті, Шымкент қ.*

Э.Т. Адылбекова

*П.ғ.к., доцент, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент қ.*

Мақалада білім беруде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдануға байланысты проблемаларға талдау жасалды. Білім беруде АКТ қолданудың артықшылықтары мен кемшіліктері, сондай-ақ осыған байланысты мәселелерді шешудің ықтимал шешімдері қарастырылады. АКТ-ны қолдануда мұғалімдер мен оқушыларды қолдау қажеттілігі, технологиялардың қол жетімділігі, білімнің еңбек нарығының талаптарына сәйкестігі және білім беруде АКТ қолдану стандарттарын сақтау сияқты аспектілер бөлінді. Автор білім беруде АКТ-ны қолдану қазіргі білім берудің маңызды аспектісі болып табылады, бұл білім беру сапасын жақсартуға және білім беру процесінің тиімділігін арттыруға әкелуі мүмкін деген қорытындыға келді, бірақ ол үшін жоғарыда аталған барлық аспектілерді ескеріп, АКТ-ны қолдану мен дәстүрлі оқыту әдістері арасындағы тепе-теңдікті табу қажет.

Түйін сөздер: ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, білім беру, цифрландыру, проблемалар, мұғалімдер, қол жетімділік, дәстүрлі әдістер, тепе-теңдік.

Қазіргі уақытта білім беруде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) қолдану кең таралып қана қоймай қазіргі кездегі ең өзекті тақырыптардың бірі. Алайда, сонымен бірге АКТ-ны қолдану кезінде оқу тиімділігін төмендететін бірқатар проблемалар туындайды. Бұл мақалада біз

білім беруде АКТ-ны қолданумен байланысты негізгі мәселелерді және оларды шешудің мүмкін жолдарын қарастырамыз.

Білім беруде АКТ-ны қолданумен байланысты бірінші мәселе – бұл аппараттық және бағдарламалық жасақтамаға қол жетімділіктің шектелуі. Барлық мектептер мен оқу орындарында студенттерді оқыту үшін жеткілікті компьютерлер мен тиісті бағдарламалық қамтамасыз ету жоқ. Бұл мәселені білім беруді қаржыландыруды жақсарту, жеке инвестицияларды тарту және корпоративтік серіктестермен ынтымақтастық арқылы шешуге болады.

Екінші мәселе – мұғалімдер мен оқытушылардың біліктілігінің жеткіліксіздігі. Барлық мұғалімдер мен оқытушылар акт-да оларды оқу процесінде тиімді пайдалану үшін жеткілікті білім мен дағдыларға ие емес. Бұл мәселені мұғалімдер мен оқытушыларға қосымша курстар мен тренингтер өткізу арқылы шешуге болады.

Үшінші мәселе – білім беруде АКТ-ны қолдануды реттейтін стандарттар мен ережелердің болмауы. Мұндай нормалардың болмауы технологияны қолдануда сәйкессіздікке әкелуі мүмкін, сондықтан оқыту сапасына теріс әсер етуі мүмкін. Бұл мәселенің шешімі білім беруде АКТ қолдануды реттейтін стандарттарды әзірлеу және енгізу болуы мүмкін.

Төртінші мәселе – студенттер мен оқушылардың жеке деректерін қорғаудың жеткіліксіздігі. АКТ қолдану студенттер мен оқушылардың жеке деректері сияқты жеке ақпараттың құпиялылығын бұзуы мүмкін. Бұл мәселені шешу үшін құпиялылық пен деректерді қорғаудың қатаң саясатын әзірлеу және мұғалімдер мен оқытушыларға құпиялылықты бұзбау үшін АКТ-ны дұрыс пайдалануды үйрету қажет [1].

Бесінші мәселе – әлеуметтік-экономикалық жағдайы төмен отбасылардан шыққан оқушылардың АКТ-ға қол жетімділігінің болмауы. Бұл мәселені шешу үшін мобильді технологиялар мен ақысыз бұлттық Қызметтерді пайдалану сияқты мемлекеттік бағдарламалар мен инновациялық тәсілдерді қолдануға болады.

Білім беруде АКТ-ны тиімді пайдалану үшін оқу процесінде АКТ-ны қолдануға қойылатын талаптарды белгілейтін стандарттар мен нормативтік актілерді әзірлеу және енгізу қажет. Мұндай стандарттар мұғалімдер мен оқытушыларға білім берудің заманауи талаптары мен стандарттарына сәйкес келетін сабақтарды әзірлеуге көмектеседі.

Білім беруде АКТ-ны тиімді пайдаланудың тағы бір маңызды аспектісі-мұғалімдер мен оқытушыларды оқыту. Мұғалімдер мен оқытушыларға оқытудың заманауи технологиялары мен әдістерін меңгеруге, сондай-ақ оқу процесінде АКТ-ны дұрыс пайдалануды үйренуге көмектесетін арнайы оқыту бағдарламаларын әзірлеу және жүргізу қажет.

Білім беруде АКТ-ны қолданумен байланысты мәселелерді шешудің маңызды аспектілерінің бірі-барлық оқушылар үшін АКТ-ға қол жетімділік пен қол жетімділікті қамтамасыз ету. Әлеуметтік-экономикалық жағынан қолайсыз отбасылардан шыққан оқушылардың АКТ-ға қол жеткізуін қамтамасыз ететін арнайы бағдарламалар мен стратегияларды әзірлеу қажет. Сондай-ақ, АКТ

қолдану кезінде оқушылар мен студенттердің жеке деректерін қорғау мәселесіне назар аудару қажет.

Сонымен қатар, білім беру процесіне заманауи технологияларды дамытуға және енгізуге көбірек көңіл бөлу қажет. Мысалы, онлайн оқыту үшін виртуалды сыныптар мен платформаларды пайдалану білім беру процесінің мүмкіндіктерін айтарлықтай кеңейтіп, оны икемді және қолжетімді ете алады. Сондай-ақ, АКТ-ны қолдану оқушылардың алынған ақпаратты тиімді пайдалана алуы үшін сыни тұрғыдан ойлау мен талдау дағдыларын дамытумен байланысты болуы керек екенін ескеру қажет.

Жалпы білім беруде АКТ қолдану қазіргі білім беру процесінің маңызды аспектісі болып табылады. Жаңа технологияларды әзірлеуге және енгізуге, сондай-ақ оқу процесінде АКТ-ны қолданумен байланысты мәселелерді шешуге көбірек көңіл бөлу қажет. Бұл оқушылар мен студенттердің табысты дамуына ықпал ететін қолайлы білім беру ортасын құруға көмектеседі.

Сонымен қатар, білім беруде АКТ-ны қолданумен байланысты негізгі проблемалардың бірі – мұғалімдердің оқу процесінде осы технологияларды қолдануға жеткіліксіз дайындығы. Көптеген мұғалімдердің АКТ-да тәжірибесі мен білімі жеткіліксіз, бұл олардың жұмысын қиындатады және оқушылардың оқу мүмкіндіктерін шектейді. Сондықтан мұғалімдерді жүйелі түрде даярлауды және жаңа технологияларды оқытуды қамтамасыз ету қажет, осылайша олар АКТ-ны оқу процесіне сәтті енгізе алады [2].

Білім беруде АКТ-ны қолданумен байланысты тағы бір мәселе-әртүрлі пәндерді оқытудың бірыңғай әдістемелік базасының болмауы. Мұғалімдерге оқу процесінде АКТ-ны тиімді пайдалануға және оқыту сапасын қамтамасыз етуге көмектесетін әдістемелік материалдарды әзірлеу және стандарттау қажет.

Сондай-ақ, АКТ қолдану студенттер мен студенттердің денсаулығының нашарлауына әкелуі мүмкін екенін ескеру қажет. Мысалы, компьютерде ұзақ уақыт өткізу көру қабілетінің нашарлауына, омыртқа проблемаларына және т.б. әкелуі мүмкін, сондықтан білім беруде АКТ қолданудың жағымсыз салдарының алдын алу және азайту шараларын қабылдау маңызды.

Білім беруде АКТ-ны қолданудың тағы бір проблемасы-бұл аппараттық және бағдарламалық жасақтаманың қол жетімділігі. Барлық білім беру мекемелері жеткілікті компьютерлер мен басқа жабдықтарды сатып ала алмайды, бұл оқушылардың білімге тең емес қол жетімділігіне әкелуі мүмкін. Сондай-ақ, білім беруде АКТ қолдану үшін қажет көптеген бағдарламалық өнімдер қымбат, бұл мектептер мен оқу орындарына қосымша қаржылық кедергілер тудыруы мүмкін.

Білім беруде АКТ-ны қолданумен байланысты тағы бір мәселе-ақпарат қауіпсіздігіне қауіп төндіреді. АКТ арқылы ақпарат алмасу құпиялылық пен деректердің бұзылуына осалдықтар тудыруы мүмкін. Сондықтан оқушылар мен студенттердің жеке ақпаратын қорғауды қамтамасыз ету, сондай-ақ білім беру мекемелерінің желісі мен компьютерлік инфрақұрылымының қауіпсіздігін қамтамасыз ету қажет.

Сонымен қатар, білім беруде АКТ-ны қолданудың тағы бір проблемасы- бұл оқу процесінде технологияны қолданудың тиімділігін бағалаудың стандарттары мен критерийлерінің болмауы. Осы технологиялардың оқытудағы тиімділігін анықтауға және білім сапасын жақсартуға мүмкіндік беру үшін білім беруде АКТ-ны пайдалануды бағалау және бақылау әдістерін әзірлеу қажет. Осылайша, білім беруде АКТ қолдану оң және теріс аспектілерге ие және көптеген мәселелерді шешуді талап етеді. Жабдықтар мен бағдарламалық қамтамасыз етудің қолжетімділігін, педагогтар мен студенттерді оқытуды, ақпаратты қорғауды және білім беруде АКТ пайдалану тиімділігін бағалау критерийлерін әзірлеуді қамтамасыз ету қажет.

Білім беруде АКТ-ны қолданумен байланысты мәселелерді шешудің негізгі шешімдерінің бірі педагог кадрлардың біліктілігін арттыру болып табылады. Мұғалімдер АКТ-ны оқу процесінде қолдануға дайын болуы керек, сонымен қатар нақты мақсаттарға жету үшін ең қолайлы технологиялар мен құралдарды таңдай білуі керек. Ол үшін АКТ саласында педагогтердің біліктілігін арттыру курстары мен оқытуын ұйымдастыру қажет [3].

Сондай-ақ қолжетімді және сапалы цифрлық білім беру ресурстарын құруға назар аудару қажет. Сандық білім беру ресурстары қол жетімді және пайдалану оңай болуы керек, сонымен қатар оқу бағдарламалары мен білім беру стандарттарының талаптарына сәйкес келуі керек. Ол үшін сапалы цифрлық білім беру ресурстарын әзірлеу бойынша жұмыс жүргізу және оларға қол жеткізуді қамтамасыз ету қажет. Оқушылар үшін аппараттық және бағдарламалық қамтамасыз етудің қолжетімділігін қамтамасыз ету қажет. Ол үшін әртүрлі мемлекеттік қолдау бағдарламаларын қолдануға болады, мысалы, білім беру мекемелеріне компьютерлер мен басқа жабдықтар беру, сондай-ақ бағдарламалық жасақтаманы сатып алу шығындарын субсидиялау.

Соңында, білім беруде АКТ қолдану тиімділігін бағалау стандарттары мен критерийлерін әзірлеу бойынша жұмыс жүргізу қажет. Бұл оқу процесінде АКТ-ны қолданудың тиімділігін анықтауға және білім сапасын жақсартуға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, проблемаларды анықтау және оларды шешудің шешімдерін әзірлеу үшін білім беру мекемелерінде АКТ-ны қолдану мониторингі мен талдауын жүргізу қажет.

Жалпы, білім беруде АКТ-ны қолдану білім беру сапасын жақсарту және оқу процесін дамыту үшін үлкен әлеуетке ие. Алайда, осы әлеуетті жүзеге асыру үшін білім беруде АКТ-ны қолданумен байланысты көптеген мәселелерді шешу қажет.

Сондай-ақ білім беруде АКТ-ны қолданумен байланысты мәселелерді шешудің маңызды шешімі оқытуға арналған цифрлық платформаларды әзірлеу және енгізу болып табылады. Сандық платформалар онлайн курстар, қашықтықтан оқыту, студенттер мен мұғалімдердің бірлескен жұмысы үшін пайдаланылуы мүмкін және т.б. бұл платформалар қолжетімді және пайдалану оңай болуы керек, сонымен қатар оқу процесіне қатысушылар арасында оқыту және өзара әрекеттесу үшін қажетті функционалдылыққа ие болуы керек [4].

Білім беруде АКТ-ны қолданудың инновациялық әдістері мен тәсілдерін әзірлеу маңызды шешім болып табылады. Жаңа әдістер мен тәсілдер оқу процесінде АКТ қолдану тиімділігін арттырып, білім сапасын жақсартып алады. Мысалы, сіз оқыту үшін ойын технологияларын пайдалана аласыз, виртуалды зертханалар мен практикалық сабақтар алаңдарын құра аласыз және т.б. Білім беру процесіне АКТ енгізу кезінде әр оқу орнының ерекшеліктері мен білім деңгейін ескеру қажет. Мысалы, бастауыш мектеп үшін интерактивті тақталар мен ойын оқыту әдістерін қолдану тиімді болуы мүмкін, ал жоғары білім үшін онлайн курстар құру және қашықтықтан оқыту тиімді болуы мүмкін.

Цифрлық білім беру ресурстары мен платформаларын әзірлеу және пайдалану кезінде мәдени және тілдік айырмашылықтарды ескеру қажет. Бұл оқытудың қолжетімділігін және білім беру процесінің барлық қатысушылары үшін білім беруде АКТ пайдаланудың тиімділігін қамтамасыз етуге көмектеседі [5].

Жалпы, білім беруде АКТ-ны қолданумен байланысты мәселелерді шешу мұғалімдердің, АКТ жасаушылардың, оқушылар мен білім беру мекемелерінің кешенді тәсілі мен бірлескен жұмысын талап етеді. Алайда, дұрыс көзқараспен, білім беруде АКТ қолдану оқу процесінің тиімділігін едәуір арттырып, білім сапасын жақсартып алады.

Білім беруде АКТ ны сәтті жүзеге асыру үшін келесі факторларды ескеру керек:

1. Қажетті инфрақұрылым мен техникалық қолдауды қамтамасыз ету. Бұл заманауи жабдықтың, сапалы интернет байланысының және АТ мамандарының қолдауының болуын қамтиды.

2. Мұғалімдер мен оқушылардың АКТ-мен жұмыс істеу дағдыларын дамыту. Бұған курстар мен тренингтер өткізу, сондай-ақ АКТ-ны білім беру процесіне біріктіру арқылы қол жеткізуге болады.

3. Дәстүрлі оқыту әдістеріне қосымша ретінде пайдалануға болатын электрондық Оқу материалдары мен ресурстарын жасау.

4. Білім беру процесіне қатысушылардың деректерінің қауіпсіздігі мен құпиялылығын қамтамасыз ету, сондай-ақ кибершабуылдар мен басқа да қауіптерден қорғау.

5. Білім беруде АКТ қолдану тиімділігін бағалау. АКТ-ның оқу процесіне және алынған білімнің сапасына әсерін бағалауға мүмкіндік беретін көрсеткіштер болуы керек [6].

Жалпы, білім беруде АКТ қолдану білім беру процесін жақсартуға және білім сапасын жақсартуға мүмкіндік беретін күшті құрал бола алады. Алайда, бұл үшін әр оқу орнының және білім беру деңгейінің ерекшеліктерін ескеру, қажетті инфрақұрылым мен техникалық қолдауды қамтамасыз ету, сондай-ақ оқытуда АКТ-ны қолданудың тиімді әдістері мен тәсілдерін әзірлеу қажет.

Білім беруде АКТ-ны қолданудың тағы бір маңызды аспектісі-оқушылардың әртүрлі оқу стильдерін ескеру. Кейбір оқушылар ақпаратты визуалды бейнелеу арқылы жақсы меңгереді, ал басқалары аудио немесе мәтіндік форматтарды қалайды. АКТ мұғалімдерге әртүрлі форматтағы

ақпаратты ұсынуға мүмкіндік береді, бұл әртүрлі оқушылардың қажеттіліктерін ескеруге мүмкіндік береді.

Сондай-ақ, АКТ-ны білім беру процесінде әртүрлі мақсаттарда қолдануға болатындығын ескерген жөн. Мысалы, олар онлайн курстарды өткізу, мұғалім мен оқушының нақты уақыт режимінде өзара әрекеттесуі, электронды оқулықтарды құру және пайдалану, тестілеу және білімді бағалау үшін пайдаланылуы мүмкін.

Алайда, білім беруде АКТ-ны қолдану жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін екенін ескеру қажет. Мысалы, кейбір студенттер компьютермен немесе мобильді құрылғылармен жұмыс істеуде қиындықтарға тап болуы мүмкін, сонымен қатар әлеуметтік медиа немесе бейне ойындар сияқты алаңдаушылықтарға тап болуы мүмкін. Сонымен қатар, білім беруде АКТ-ны қолдану деректердің құпиялылығы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етуде қиындықтарға әкелуі мүмкін, бұл киберқауіптердің таралуы жағдайында үлкен проблемаға айналуы мүмкін.

Жалпы, білім беруде АКТ-ны қолданудың оң және теріс жақтары бар және жақсы нәтижеге қол жеткізу үшін осы аспектілердің барлығын ескеріп, АКТ-ны қолдану мен дәстүрлі оқыту әдістері арасындағы тепе-теңдікті табу қажет.

Білім беруде АКТ-ны қолдану кезінде ескеретін тағы бір аспект-бұл технологияларды қолдануда мұғалімдер мен оқушыларға қолдау көрсету қажеттілігі. Кейбір мұғалімдерде компьютерде жеткілікті дайындық немесе тәжірибе болмауы мүмкін және өз жұмысында АКТ-ны қолдануда қиындықтар туындауы мүмкін. Мұндай жағдайларда тиісті қолдау мен оқыту қажет. АКТ-ның қол жетімділігіне қатысты мәселелерді ескеру қажет. Мысалы, барлық оқушылар үйде компьютерлер мен жоғары жылдамдықты Интернетке қол жеткізе алмайды. Бұл оқуда қиындықтар тудыруы мүмкін және барлық оқушылар үшін АКТ-ға тең қол жетімділікті қамтамасыз ету үшін қосымша күш қажет.

Білім беруде АКТ қолдану кезінде жақсы нәтижеге қол жеткізу үшін еңбек нарығының қажеттіліктері мен қазіргі экономиканың талаптарын ескеру қажет. Мысалы, студенттер болашақта табысты мансабын қамтамасыз ету үшін АКТ еңбек нарығының қажеттіліктеріне сәйкес келетін білім мен дағдыларды алуы керек. Сонымен қатар, білім беруде АКТ-ны қолдану ұлттық және халықаралық стандарттар мен ұсыныстарға сәйкес жүзеге асырылуы керек екенін атап өткен жөн. Мысалы, кейбір елдерде білім беруде АКТ-ны қолданудың арнайы бағдарламалары мен бастамалары бар, олар білім беру процесінде осы технологияларды қолданудың нақты принциптері мен стандарттарын қалыптастыруға көмектеседі.

Қорытындылай келе, білім беруде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану қазіргі білім беру процесінің ажырамас бөлігі болып табылатындығын атап өтуге болады. Алайда, АКТ қолдану білім беру бағдарламаларын әзірлеу және енгізу кезінде ескеру қажет бірқатар мәселелермен бірге жүруі мүмкін екенін ескеру қажет. Бұл мақалада білім

беруде АКТ-ны қолданумен байланысты негізгі мәселелер талданды, сонымен қатар оларды шешу бойынша ұсыныстар ұсынылды. Атап айтқанда, мұғалімдер мен оқушыларға қолдауды жақсарту, технологиялардың қолжетімділігін қамтамасыз ету, сондай-ақ білім беруде АКТ қолдану стандарттарын сақтау ұсынылды. Сонымен қатар, автор дәстүрлі оқыту әдістері мен білім беруде АКТ қолдану арасындағы тепе-теңдікті іздеуге шақырады. Тұтастай алғанда, бұл мақала заманауи білім беруді дамытуға қызығушылық танытатын және ақпараттық технологиялар арқылы білім беру процесінің тиімділігін арттырғысы келетіндерге пайдалы болуы мүмкін.

Қоланылған әдебиеттер

- 1 Чумакова О.С. (2017). Проблемы использования информационно-коммуникационных технологий в образовании. Образование и наука, 19(8), 60-74.
- 2 Малышева О.А. (2018). Цифровизация образования: проблемы и перспективы. Профессиональное образование в современном мире, 17(3), 32-38.
- 3 Лямина Л.С. (2019). Роль учителя в цифровом образовании. Информационные технологии в образовании, 38, 106-112.
- 4 Эртмер П.А., Оттенбрайт-Лефтович А.Т. (2012). Мұғалімдердің сенімдері және технологияны интеграциялау тәжірибесі: ең маңызды байланыс. Компьютерлер және білім, 59 (2), 423-435.
- 5 Лим К.П. (2012). Ойынға негізделген оқытудың теориялық негізі: баяндау, геймплей және дизайн. Британдық білім беру технологиялары журналы, 43 (2), 237-253.
- 6 Чжу С. (2016). МООС және жоғары білім берудегі аралас оқыту: салыстырмалы талдау. Білім беру технологиялары және қоғам, 19 (4), 33-42.

ГРНТИ 14.01.29

ДИЗАЙН ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ БУДУЩИМ ПРОФЕССИЯМ

К.У. Джумабеков

*К.э.н., Институт «Дизайна және технологий» «Сымбат»,
Алматинского гуманитарно-экономического университета, г. Алматы*

В статье анализируются проблемы и пути внедрения инноваций в образовательной деятельности отечественных вузов в целях подготовки специалистов для профессий будущего.

В настоящее время Казахстан стоит перед необходимостью достижения прорыва в экономике и социальной сфере, чтобы сохранить высокую конкурентоспособность на мировой арене. В связи с этим, важно решить проблему подготовки специалистов, которые смогут эффективно работать в условиях быстрого развития технологий и изменений в экономике и социальной сфере.

Сегодняшние технологические изменения и экономические тенденции создают множество неопределенностей относительно будущих потребностей рынка труда. В этой ситуации высшие учебные заведения Казахстана просто обязаны активно сотрудничать с бизнесом и государством, чтобы прогнозировать и адаптироваться к потребностям рынка и обеспечить эффективную подготовку специалистов.

Для прогнозирования будущих профессий и потребностей в специалистах, можно использовать «Атлас профессий», разработанный в Инновационном Центре «Сколково» и другие аналитические и прогнозные целевые показатели по материалам складывающихся тенденций и формируемым парадигмам современности.

При этом важно учитывать тенденции и планы развития Казахстана, изложенные в Государственных программах и Стратегических планах, не только для того, чтобы ориентироваться на те области, которые будут актуальны в ближайшем будущем, но и в целях разработки актуальных дополнений и предложений для своевременного внесения изменений и дополнений в них.

Для анализа данных по потребностям в специалистах необходимо использовать методологии Форсайта и Дельфи-методы. Они позволяют определить количество будущих специалистов и профессий по их наименованиям, а также в разрезе областей и сфер экономики и социальной сферы Казахстана. Это поможет определить, какие инновационные

образовательные программы понадобятся высшим учебным заведениям для обеспечения потребностей в будущих специалистах. Результаты исследования должны быть увязаны с Государственными Стратегическими программами Казахстана.

Для решения этой проблемы, высшие учебные заведения, должны работать над созданием инновационных образовательных программ и учебных планов, которые будут соответствовать требованиям и потребностям рынка труда. Эти программы должны также включать в себя обучение способам решения проблем и развития креативности и инноваций. Образовательные программы также должны позволять студентам по индивидуальным образовательным траекториям изучать, на первый взгляд, «самые несовместимые» междисциплинарные и межпредметные дисциплины, чтобы они могли быть востребованными в различных областях бизнеса и в государственных структурах.

В сфере образования, важно также уделять внимание качеству обучения и обучающей системы. Необходимо интегрировать в учебный процесс новейшие технологии и программы, которые помогут подготовить будущих специалистов к более эффективной работе.

Здесь мы подходим к очень архиважной проблеме, вызванной следующей парадигмой: ни один вуз не в состоянии реально обеспечить за установленные годы подготовки специалистов по всем уровням академических программ востребованного специалиста, таким образом, чтобы к моменту их выпуска знания, умения и навыки всё еще оставались востребованными рынком труда, ибо динамика социально-экономических процессов в обществе и государстве всегда будет опережать темпы приспособления образовательных программ (ОП) вузов к реальным потребностям рынка.

Какой же выход? Представляется, что назрела настоятельная необходимость кардинальных изменений, так сказать «реинжиниринга» процесса традиционных подходов к разработке ОП, когда учебные заведения в целях совершенствования и актуализации обучения «самоуспокаиваются» и ограничиваются привлечением к разработке ОП работодателей. Согласитесь, что ни одна бизнес-структура в этих целях никогда не раскроет философию ведения своего бизнеса и стратегию его развития для всеобщего достояния ради амбиций вуза.

Парадокс в такой ситуации состоит в том, что вузы ожидают от работодателей значительной актуализации ОП, а на самом деле бизнес и государство пребывает как бы в состоянии «хотим того, не знаем чего»? Ибо, как такая ОП может быть инновационной, если о нём заранее известно всем и применяется повсеместно? Прежде всего, речь идёт в самом широком смысле понятия о конкурентоспособности и качестве «продукта», включая товары, услуги, процессы, технологии, вплоть до самого специалиста, если можно условно допустить, что он то же в своём роде «продукт» той и/или иной кузницы кадров – вуза.

Поэтому главным стержневым принципом всех разрабатываемых инновационных ОП должен быть такой подход, когда обучение должно научить будущего специалиста не тому, «Где? (в каких условиях), Когда? (при какой ситуации), Кто? (кто именно родоначальник «этого») и Как? (какой подход и/или методику использовал)» следует применять те знания, умения и навыки (что традиционно происходит сейчас в преподавании почти всех дисциплин, с указанием на источники в учебниках и научную литературу по данной тематике), а обучать тому, как в каждой реальной ситуации специалисту искать и находить тот перечень направлений области знаний и опыта человечества, познание которых гарантирует выработку вполне востребованных, компетентных и эффективных решений.

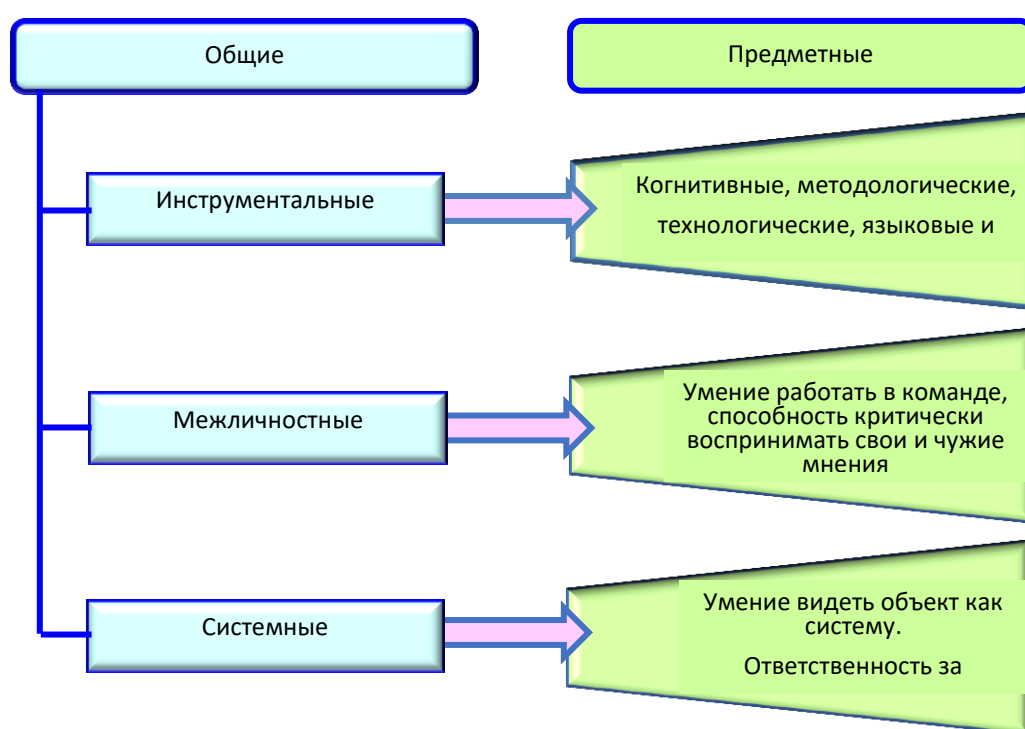

Рис. 1. Общие и предметные компетенции.
(Разработано автором).

Например, элементарный подход к поиску ответов на такие вопросы даёт «искусственный интеллект» (ИИ), который на вопрос: «Разработайте Таблицу «Потребностей в будущих профессиях для казахстанской экономики и социальной сферы в разрезе образовательных программ бакалавриата, магистратуры и докторов PhD до 2030 года, используя данные из открытых источников в сети Интернет со ссылками на их источники», ИИ выдал следующую информацию [дата обращения в мобильное приложение Ассистент «ChatGPT» (для версии «ChatGPT 3,5»). 21.05.2023 г.] (табл. 1):

Таблица 1. Ответы ИИ по потребностям в профессиях для Казахстана до 2030 г.

Профессия	Потребности в будущем
Бакалавриат	
Менеджер-маркетолог	Рост внутреннего и международного бизнеса, рост конкуренции, необходимость улучшения маркетинговых стратегий и торговой маркировки продукта.
Финансовый менеджер	Повышение комплексности и рисков финансовых операций, необходимость управления финансами корпоративных и правительственных структур, потребность в возможности борьбы с экономическими кризисами.
IT-специалист	Развитие казахстанской IT-индустрии, переход на цифровые технологии и обработку данных, обеспечение безопасности и конфиденциальности информации.
Врач	Увеличение долголетия и населения старшей возрастной группы, преобладание хронических заболеваний, потребность в обновлении методов диагностики и лечения.
Учитель, преподаватель	Развитие образовательных институтов и реформы в секторе образования, переход на новый социальный капитал, требования к высокому уровню образовательной подготовки учащихся, инновации в образовании.
Магистратура	
Специалист в энергетике	Повышение энергоэффективности и улучшение экологической обстановки, развитие возобновляемых источников энергии.
Экономист-консультант	Усиление конкуренции на рынке продуктов и услуг, появление новых систем налогообложения, увеличение налоговых бремен для финансовых, коммерческих и государственных организаций.
Электронщик и электротехник	Развитие умного города, усиление информатизации и автоматизации, создание новых технологических преимуществ в промышленности.
Дизайнер	Развитие креативной экономики, потребность в уникальных и инновационных дизайнерских решениях в различных сферах деятельности.
Социальный работник	Повышение социальной значимости для населения, усиление социальной ответственности правительства и бизнес-структур.
Докторантура PhD	
Экономист	Развитие казахстанской рыночной экономики, углубление исследований в макроэкономической, микроэкономической, банковской и финансовой сферах.
Психолог	Развитие психологической помощи, совершенствование научно-практических методов психологического консультирования и развития человеческого потенциала.
Политолог	Внедрение новых форм государственного управления, управления общественными состояниями и международных отношений, укрепление политической стабильности и демократических процессов.
Биолог	Развитие биотехнологий, генномодификации и культивации генетически модифицированных продуктов, борьба с проявлениями глобального изменения климата.

Юриспруденция	Улучшение правовых механизмов и институтов в обществе, обеспечение справедливости и законности, защита прав и свобод граждан.
Ссылки на источники, указанные в ответах ИИ:	1. https://www.mckinsey.com/featured-insights/middle-east-and-africa/central-asia-in-2025; 2. https://www.statista.com/; 3. https://www.oecd-ilibrary.org/ 4. https://www.un.org/sustainabledevelopment/ 5. https://www.indeed.com/career-advice/career-development/essential-mba-skills

Как известно, в рамках ЕАЭС продолжается формирование Единых и Общих рынков. Их эволюция, начиная с 2010 года приведена на рис. 2.

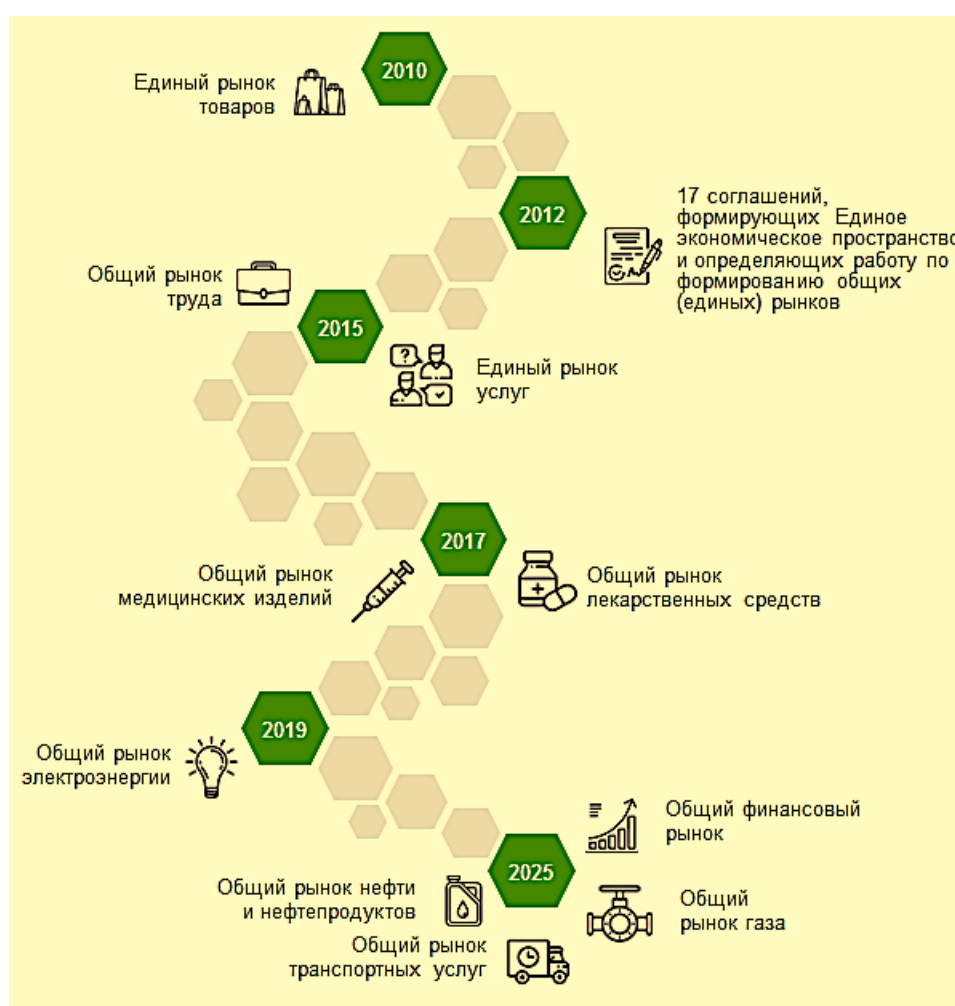

Рис. 2. Эволюция Единых и Общих рынков ЕАЭС.

Источник:

<https://storage.yvision.kz/images/user/420442/51f3cb83c0bd7a404bc47f1f9bcf41.png>.

Общеизвестно, что по целому ряду причин реализация мер по созданию этих рынков задерживается, что сказывается на развитии торгово-экономических отношений между странами-членами ЕАЭС и реформам в

социальной сфере. Из рис.2 видно, что к 2025 году должны быть завершены формирования общего рынка электроэнергии, а также вновь сформированы Общие рынки: в финансовой сфере, рынке нефти и нефтепродуктов; транспортных услуг и рынке газа. Будущие специалисты, которые будут востребованы для работы на этих рынках, вузы должны были начать готовить ещё «вчера», причём с учётом тех рамок профессиональных квалификаций и образовательных программ, которые в обязательном порядке должны быть идентичны по принципам их содержания, освоенных кредитов (GPA) и представлять единую образовательную платформу, соответствующей данному этапу технико-технологического уклада.

Иначе, специалисты-выпускники наших вузов станут просто невостребованными на этих Общих и Единых рынках, так как действующие в Казахстане дескрипторы Болонского процесса не в полной мере учитывают особенности этих рынков, ибо в соответствии с Болонским процессом специальные (subject-specific) параметры-дескрипторы должны вырабатываться соответствующими профессиональными сообществами. В Казахстане отсутствуют профессиональные сообщества, оценивающие качество и конкурентоспособность ОП на уровне требований международных стандартов аккредитации, а существующие два национальных Агентства, имеют полномочия лишь по аттестации и аккредитации ОП по национальным критериям, их оценки зачастую не признаются соответствующими Международными аккредитационными Агентствами.

К компетенциям, выработанным профессиональными сообществами по вышеуказанным выше причинам в условной форме временно (до международной аккредитации Национальных Агентств) можно было бы применить соответствующие критерии ЕЭК (Евразийской Экономической Комиссии) в области общих компетенций, вытекающих из идеи создания Общих и Единых рынков. Например, в целях обеспечения конкурентоспособности и качества казахстанских продуктов – требования к знаниям, умениям и навыкам (ЗУН), которые формируются в соответствии с Едиными межгосударственными стандартами ЕАЭС на качество и безопасность товаров, услуг и процессов.

Вместо этого, подавляющее большинство вузов начиная с 2018-2019 годах вообще прекратили набор студентов на специальности «Стандатизация, сертификация и метрология», закрыв соответствующие ОП, а выделение государственных грантов на подготовку этих специалистов этого направления сокращено в разы. Между тем, известна истина о том, что *можно улучшить качество только тогда, когда уже есть хоть какой-то установившийся стандарт на этот продукт.*

При этом, такое решение основывалось на том, что наши выпускники теперь будут востребованы, прежде всего, на рынках развитых стран запада и знаний в области технического регулирования рынков ЕАЭС не потребуется. Вследствие этого, *«вместе с водой выплеснули и ребенка»*, так как теперь и международная стандартизация и сертификация изучается лишь в отдельных

вузах. А между тем, Методика измерения конкурентоспособности страны Всемирного экономического форума (World Economic Forum – WEF) – независимой международной организации, которая уже более трех десятилетий тщательно исследует причины, лежащие в основе динамики изменения экономических показателей стран, *главным фактором в достижении конкурентоспособности страны определяет эффективность в производстве стандартных продуктов и услуг.*

Информационная интеграция играет важную роль в ЕАЭС (Евразийском экономическом союзе), поскольку обеспечивает эффективное функционирование союзного рынка и координацию экономической политики между странами-членами. Одним из ключевых аспектов информационной интеграции является создание единой информационной инфраструктуры и обмен ею между странами-членами. Это способствует значительному улучшению прозрачности и доступности информации о товарах, услугах, прослеживанию их передвижения, местах производства, инвестициях и других аспектах экономической деятельности, повышает уровень доверия между странами и снижает трансграничные риски.

Одним из инструментов информационной интеграции в ЕАЭС является система электронного документооборота, которая облегчает обмен электронными документами между бизнесом и государственными органами разных стран-членов. Это позволяет ускорить процедуры таможенного оформления, упростить процесс взаиморасчетов и упростить процедуры ведения бизнеса на территории ЕАЭС. *Информационная интеграция также важна для координации макроэкономической политики и согласования механизмов монетарной и бюджетной политики в рамках ЕАЭС.* Это повышает эффективность регулирования экономической деятельности на территории союза и способствует достижению общих целей стран-членов. Одной из таких программ являются технологии «искусственного интеллекта» (ИИ), которое в последние годы стало настоящим бумом во всем мире, в том числе и в Казахстане.

Для обеспечения потребностей рынка труда в этой сфере, в настоящее время открыто множество курсов и программ, которые включают в себя как базовые, так и продвинутое знания в области программирования и информационных технологий. Другим примером могут служить такие дисбалансы, возникшие в рамках «Евразийских технологических платформ», принятых Евразийской Экономической Комиссией, и/или – пример о Евразийской открытой модели информационной интеграции (ЕОМИ) (рис. 3).

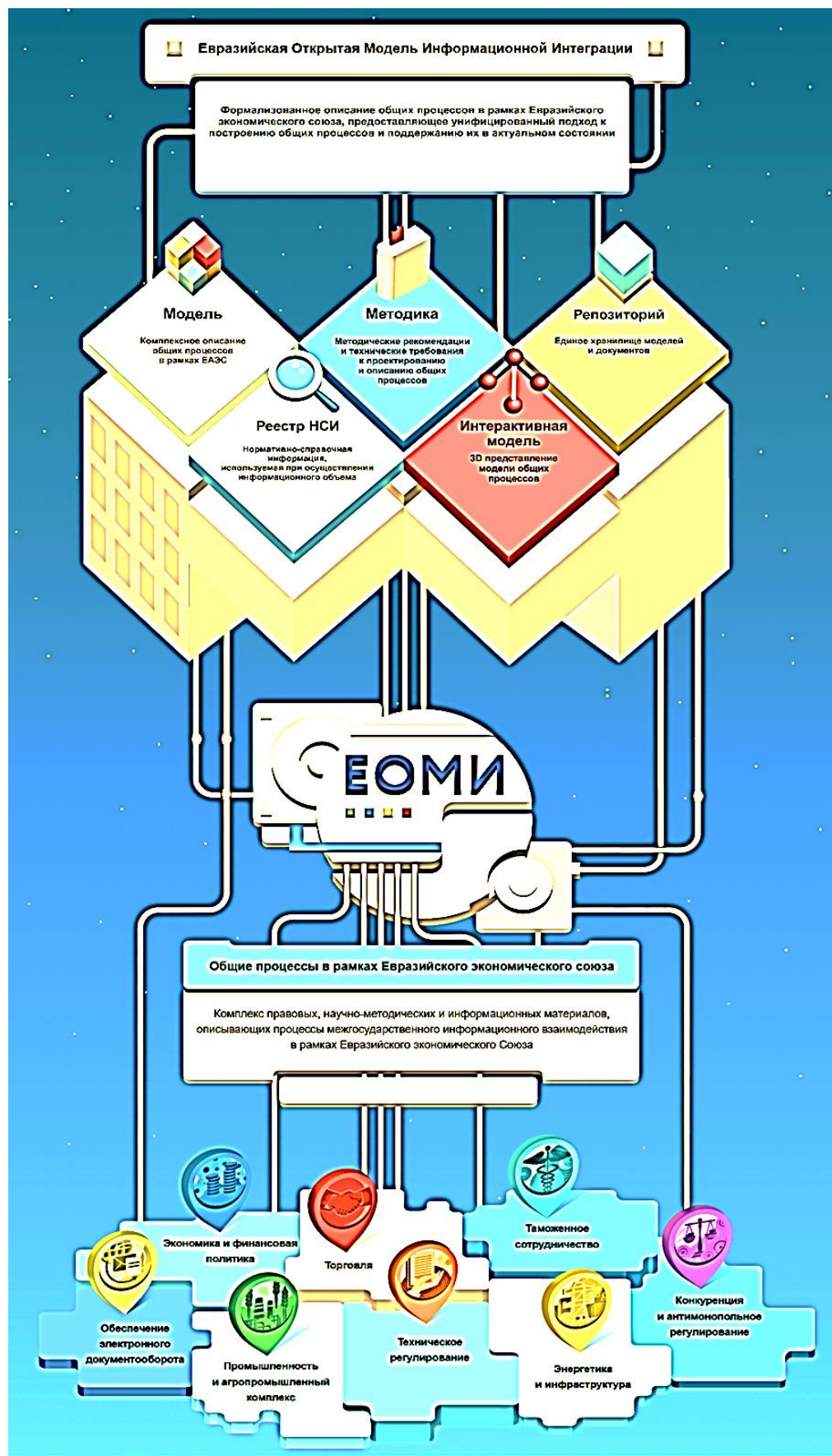

Рис. 3. Модель информационной интеграции ЕАЭС.
Источник: <https://eomi.eaeunion.org/ru/#/>

Трудно утверждать, что ОП казахстанских университетов в области IT-технологий глубоко интегрированы в рамках платформы ЕАЭС по Единой информационной интеграции, во всяком случае при аккредитации ОП отечественных вузов, осуществляемых Национальными Агентствами Казахстана, этот уровень гармонизации вообще не учитывается, тем более не оценивается в принципе.

Казахстан взял курс на подготовку инженерных кадров, современные вызовы в создании высоких технологий требуют наличия хорошо образованных «технарей», имеющих пространственное мышление, понимание принципов работы сложных технических устройств и систем, микроэлектроники и нанотехнологий, а это – сферы, где «хозяйничают» такие науки как физика, биотехнологии, математика и др. технические дисциплины.

Эксперты считают, что «если бы в Казахстане в результате смены политэкономической модели заработали полноцикличные (от НИОКР и до выпуска) заводы по производству смартфонов, телевизоров, микросхем и прочего, то люди на подобных производствах получили бы доступ к высокооплачиваемым и высококвалифицированным позициям. А такие рабочие места способствуют развитию страны и повышению благосостояния граждан. Зарплаты трудоустроенных в этом случае были бы сравнимы с доходами людей из развитых стран» [5].

В современных условиях значительно изменились требования и к современному инженеру. Прежние знания в области математики и техники были единственной необходимостью для успешной и стабильной карьеры в большинстве инженерных дисциплин (строительство, машиностроение, промышленность или электрика). За последние 10 лет в связи с возросшими потребностями в инженерных кадрах (ежегодно рост рынка труда ожидается на уровне 11-15 % на протяжении следующих 10 лет) растут и требования к соискателям в этих отраслях. Выяснилось, что инженеры должны обладать «Т-образными» навыками.

Идея «Т-образных» навыков была впервые предложена Дэвидом Гостем в 1991 году в статье, описывающей будущее работы, связанной с компьютерами, и впоследствии продвигалась генеральным директором IDEO Тимом Брауном как подход к найму нужных людей, которые могут создавать междисциплинарные команды, способные совместно генерировать новые идеи (рис. 4).

Рис. 4. Способности современного инженера, генерирующего инновационные идеи.

Любой инновационный продукт – это плод (продукт) деятельности целой команды, состоящий из нестандартного состава с самыми разнообразными компетенциями – инженеров, дизайнеров, экономистов, финансистов, биотехнологов, IT-специалистов, художников, рекламщиков и др., где важным условием является межличностное общение, нацеленного на достижение цели.

Для инженеров это означает не только глубокие технические знания, но и навыки межличностного общения – такие качества, как способность поставить себя на место другого человека (в «дизайн-мышлении» это называют «эмпатией»), коммуникабельность, умение работать в команде и сотрудничать. В Институте «Дизайна и технологий» «Сымбат», используя его многолетние навыки и опыт подготовки специалистов для сферы индустрии дизайна и технологий, в ОП включаются нестандартные технологии с целью освоения студентами знаний и навыков для работы в инновационных командах. Один из таких тестов например, в преподавании «Инновационного менеджмента», приведён на рис. 5.

Вы скоро начнёте свой бизнес. Какие же у Вас способности для новых подходов - поможет определить этот ТЕСТ.

Вам необходимо знать, насколько Вы способны к инновациям. Но инновации – плод коллективных усилий. Здесь в равной степени крайне важны и таланты *творца, следопыта, доработчика и делателя!* Этот тест поможет определить к какому типу Вы относитесь.

1	Мне нравится находить ответы	Мне нравится доводить дело до конца	Мне нравится исследовать	Мне нравится, когда всё работает
2	Мне нужно понимать суть проблемы	Я заставляю всё работать	Я вижу обе стороны проблемы	Должен быть правильный ответ
3	Не указывайте, что мне делать	Дайте мне факты, а не теории	Я создаю варианты выбора	Мне нравится анализировать данные
4	Я открытый человек	Я убеждаю людей	У меня много идей	Я вижу слабости
5	Я вижу общую картину	Я делаю так, чтобы всё было выполнено	Мне нравятся возможности	Я спускаю идеи с небес на землю
6	Концепция должна быть надёжной	Мне нравятся энергичные действия	Я не обращаю внимания на детали	Мне нравится точность
7	Мне не нравится путаница	Я стараюсь не связываться с теорией	Я стараюсь не принимать решений	Мне не нравятся неудачи
8	Я продумываю каждый шаг	Я иду на риск	Мне нравится, когда говорят о проблемах	Я сосредоточен
9	Мне нравятся решения	Мне нравятся конечные результаты	Мне нравятся удобные случаи	Мне нравятся упрощенные варианты
10	Я хочу быть главным	Я нахожу способ заставить всё работать	Мне нравится видеть общую картину	Я старателен
11	Мне нравится формулировать проблему	Мне нужно согласие	Я открываю новые факты	Я планирую
12	Мне нужны идеи	Я хочу пробовать что-то новое	Мне нужна свобода действий	Мне нужна структура
	Итог	Итог	Итог	Итог

Кто Вы: творец, следопыт, доработчик, делатель?

В каждой строке, начиная с первой, в столбике, справа от ответа, проставьте 4 балла за фразу, которая *точнее всего* характеризует Вас. Затем, проставьте такую же оценку за выбранный Вами ответ в остальных строках. Вернитесь к первой строке и, двигаясь сверху вниз, проставьте по 1 баллу за каждую фразу, которая *наименее точно* Вас описывает. Наконец, в каждой строке поставьте по 3 или 2 балла за каждую из оставшихся фраз. Три балла за ту, которая ближе к истине, а два за ту, которая дальше от неё. В каждом ряду у Вас должны стоять все цифры от «1» до «4».

Посчитайте общую сумму в каждом столбце.

Результаты тестирования будут обсуждены на практических занятиях при групповом обсуждении темы.

Джусмабеков К. У., к. э. н., +7778020055, e-mail: dku52@almaty.edu.kz

Рис. 5. Тест на инноваторство выпускников Института дизайна и технологий «Сымбат».

По сути, концепция «Т» метафорически представляет глубину и широту знаний каждого: нижняя часть «Т» представляет широту навыков и знаний в определенной области, в то время как верхний ряд представляет широту навыков и способностей к междисциплинарному сотрудничеству со специалистами других областей и применению знаний за пределами своих собственных.

Для будущих инженеров развитие «Т-навыков» имеет решающее значение для успешной карьеры после окончания университета. Один из основных способов подготовки опытных инженеров – дать студентам

возможность проектировать в контексте. Речь идет о предоставлении одинаковых возможностей для углубления и расширения базы знаний, чтобы развить все необходимые навыки.

Важными профессиями остаются специалисты по развитию экономики знаний и конкурентоспособного бизнеса. Возможно, одной из перспективных областей здесь является «финтех» – новое направление в экономике, включающий в себя разработку инновационных финансовых продуктов и сервисов, которые способны решать актуальные проблемы современного мира. Для обеспечения запросов рынка труда в этой области необходимо создание специализированных образовательных программ (ОП), которые включают в себя как теоретические, так и практические знания в области финансов и информационных технологий.

Востребованными остаются специалисты по экологическим технологиям, в том числе и их влияния на социальную сферу и здравоохранение. Развитие программ и курсов, направленных на обучение экологической безопасности и обращению с отходами, а также открытие новых экспериментальных лабораторий и проведение научных исследований в этой области является необходимостью для Казахстана и многих других развивающихся стран.

Государственные стратегические программы, такие как «Цифровой Казахстан», «Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2020-2025 годы» и ряд других также являются важным ориентиром для вузов и других образовательных учреждений. В рамках этих программ государство обещает обеспечение перехода на цифровую экономику, развитие научно-исследовательской деятельности и обучение специалистов на уровне мировых стандартов.

Разработка вузами Казахстана основных направлений подготовки будущих специалистов на данном этапе развития общества в условиях изменяющихся требований рынка труда и быстрого развития технологий – является задачей не только Совета учредителей самих образовательных учреждений, но и государства в целом. Для обеспечения соответствующей квалификации выпускников необходимо активное вовлечение в образовательный процесс современных методов и технологий преподавания, а также развитие новых инновационных образовательных программ.

Естественен и вопрос о качестве компетенций соответствующего преподавательского состава (ППС) вузов, ибо только обладающие всесторонне развитыми знаниями в самых разнообразных отраслях экономики, социальной сферы и образовательной политики, методами и образовательными технологиями преподаватель сможет реализовать стоящие задачи в целях подготовки профессий будущего.

Проблема подготовки специалистов в Казахстане – это важный вопрос, который нужно решать сегодня, чтобы обеспечить конкурентоспособность страны в будущем. Инновационные образовательные программы и система обучения, разработанные в учебных заведениях, должны быть адаптированы к

требованиям рынка труда, и позволять будущим специалистам развивать свои навыки и знания.

Необходимо также органически тесно увязывать прогнозы по потребностям в специалистах с Государственными Стратегическими Программами Казахстана, чтобы обеспечить стратегическое планирование и развитие страны. Казахстан должен продолжать работать над созданием условий для развития качественных учебных заведений, в которых будущие специалисты могут получать высококачественное образование и стать квалифицированными работниками, способными поддерживать экономический и социальный рост страны.

Таким образом, для решения проблемы подготовки специалистов для профессий будущего в условиях неопределенности и быстро изменяющихся требований рынка труда, необходимо активное вовлечение в образовательный процесс новых инновационных образовательных программ, грамотное проведение прогнозирования будущих профессий и потребностей рынка труда, а также привлечение основных ориентиров государственных стратегических программ в образование.

Литература

1 Агарков А.П. Управление инновационной деятельностью: Учебник для использования в образовательном процессе образовательных организаций, реализующих программы высшего образования по направлениям подготовки «Менеджмент», «Инноватика» (уровень бакалавриата). – 2-е издание. – Москва: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2020. – 204 с.

2 Джумабеков К.У. «Дизайн-менеджмент – как новая парадигма в системе управления качеством». The USA Journal of Applied Sciences. CIBUNET Publishing, P. O. box 444 Woodlawn, NY 10470, USA ISSN 2376-1342. #1-2016.

3 Джумабеков К.У. «Инновационные технологии обучения в формировании креативных личностей». Вопросы инновационной экономики. Международный научно-практический журнал, ВАК РИНЦ, 2016, 6(1), 49-72. «Креативная экономика», 119049, Москва JEL: I29, O00, O30.

4. Инновационный менеджмент как объект управления / Ю.И. Минина, К.Д. Шляпин, Д.А. Евдокимова, А.И. Горбачева // Вестник современных исследований. – 2020. № 7-7(37). – С. 52-58.

5 «Удастся ли правительству РК выполнить обещание по трудоустройству миллиона казахстанцев». URL: <https://www.zakon.kz/6394077-udastsya-li-pravitelstvu-rk-vypolnit-obeshchanie-po-trudoustroystvu-milliona-kazakhstantsev.html>.

ҒТАМР 14.25.09

БІРЛЕСЕ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

С.Ж. Ибадуллаева

*Ғылыми жетекші, б.ғ.д, профессор, Қорқыт ата атындағы Қызылорда
университеті, Қызылорда қ.*

А.А. Бейтбаев

Магистрант, Х.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қ.

Мақала білім беру процесінде оқушылардың бірлескен оқыту технологиясы арқылы шығармашылық қызметін мақсатты ұйымдастыру мәселесіне арналған. Басқа оқушылармен бірлесе отырып, оқушылардың шығармашылық қабілеттері мен шығармашылық ойлауын дамытудың негізгі мүмкіндіктері қарастырылады.

Психологиялық-педагогикалық ғылымда қазіргі уақытта тез өсіп келе жатқан ақпарат жағдайында шығармашылық ойлауды дамыту мен жандандыру ерекше маңызға ие екендігі бірнеше рет атап өтілді. Шынында да, кез келген іс-әрекетте белгілі бір білім мөлшерін игеріп қана қоймай, олардың ішіндегі ең маңыздыларын таңдап, оларды әртүрлі мәселелерді шешуде қолдана білу өте маңызды болады.

Философиялық тұрғыдан алғанда, шығармашылық – бұл бұрын-соңды болмаған сапалы жаңа нәрсені тудыратын әрекет. Шығармашылық тек толық еркіндік негізінде мүмкін болады, болмыспен байланысты емес, болмыстан шығарылмайды. Кез келген шығармада қоршаған шындықпен анықталмаған жаңалық бар. Педагогика мен психологияда «шығармашылық» термині «шығармашылық қызмет» ұғымы аясында қарастырылады. Шығармашылық іс-әрекеттің табиғатына ғылыми көзқарастың бастапқы кезеңі шығармашылық қабілеттердің материалдық тасымалдаушысы ретінде психикалық энергия идеясымен байланысты.

Мақалада көптеген авторлардың еңбектерін зерттей отырып, шығармашылық қабілеттер балаға қажет, дамушы, сонымен қатар сауықтыру функциясы бар деген қорытынды жасалынды.

Сонымен қатар, оқушылардың бірлескен кезінде жеке және ұжымдық шығармашылық іс-әрекеттің сипаты, олардың тұлғааралық қатынастары, ынтымақтастықта оқу міндеттер, оқушылардың бірлесіп оқыту кезіндегі мотивациялар және осы орайда оқушылардың даму факторлары айқындалған.

Түйін сөздер: шығармашылық ойлау, шығармашылық қабілеттер, бірлескен шығармашылық қызмет, ұжымдық оқыту тәсілі, бірлесе оқыту технологиясы, ынтымақтастық.

Көптеген жылдар бойы оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту мәселесі ғылыми білімнің әртүрлі салаларының – философия, педагогика, психология, лингвистика және басқа ғылым өкілдерінің назарын аударды. Бұл қазіргі қоғамның белсенді тұлғаларға үнемі өсіп келе жатқан қажеттіліктеріне байланысты, себебі жаңа заман талабына сәйкес, олар белгісіздік жағдайында сапалы шешімдер таба алатын, таңдаудың көптігінен, қоғам жинаған білімді үнемі жетілдіріп отыратын азаматтар болуға тиіс. Қазіргі уақытта оқушылардың шығармашылық дарындылығын дамыту өмірдің білімге қоятын негізгі сұраныстарының бірі болып табылады. Өмірдің барлық салаларында өзгерістер бұрын-соңды болмаған жылдамдықпен жүріп жатыр. Ақпарат көлемі екі жылда екі есе артып келеді. Білім адам оны қолдана алатыннан бұрын тезірек ескіруде. Қазіргі әлемде жақсы өмір сүру және әрекет ету үшін адам өз бірегейлігін сақтай отырып, үнемі өзгеруге дайын болу керек.

Психологиялық-педагогикалық әдебиетте шығармашылық, балалар шығармашылығы категориясы өте екіұшты анықталған. Бір жағынан, шығармашылық – бұл қызметтің сипаттамасы: оның ерекше түрі (шығармашылық қызмет – өнер, әдебиет, ғылым) немесе кез келген қызмет, егер оны дамыту, жетілдіру, жаңа деңгейге өту туралы болған жағдайда [1].

Екінші жағынан, мәселе шығармашылықтың психологиялық сипаттамаларына байланысты, сондықтан қабілет мәселесімен байланысты. Шығармашылықтың белгілі тұжырымдамасы іс-әрекеттің даму механизмі ретінде мәселенің осы екі жағын байланыстырады. Шығармашылықтың негізгі компоненттерін де анықтауға тырысады. Атап айтқанда, перцептивті компонент (байқау, ерекше назар аудару); интеллектуалды (интуиция, қиял, білімнің кеңдігі, икемділік, тәуелсіздік, ойлау жылдамдығы және т.б.); сипаттамалық (ашылуға деген ұмтылыс, фактілерге ие болу, таңдану қабілеті) [2].

Шығармашылықтың табиғаты күрделі және қарама-қайшы. Зерттеушілердің көпшілігі шығармашылыққа деген көзқараста келесідей келіседі: Шығармашылық бұл адамның ерекше құбылысы, жалпы, маңызды сипаттамасы. Шығармашылық-трансформациялық функцияны орындайтын адам әрекетінің бір түрі [3]. Баланың жеке басын қалыптастырудағы шығармашылықтың рөлін ерекше атап өтіп, Л.С. Выготский шығармашылық баланың дамуының қалыпты және тұрақты серігі екенін атап өтті [4].

Балалардың шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру және дамыту қазіргі заманғы педагогиканың өзекті мәселелерінің бірі болып табылады, ол әсіресе бастауыш сынып оқушыларымен жұмыс істейтін мұғалімдердің алдында өткір тұр. Шынында да, дәл осы жаста балаларда ойлау, проблемаларды шешуге шығармашылықпен қарау қабілеті қалыптасады [5].

Шығармашылық ойлауды зерттеу XX ғасырдың екінші жартысында кеңейе бастады. Шығармашылық ойлаудың даму деңгейін анықтайтын алғашқы диагностикалық тапсырмалар жасалды. Балалар мен жасөспірімдердің шығармашылық процестері эксперименталды түрде зерттеле бастады. Шығармашылық қабілеттерін қалыптастырудың алғашқы оқу бағдарламалары жасалды. Қазіргі педагогика енді шығармашылыққа үйретуге болатынына күмәнданбайды. Мәселе тек осындай оқыту үшін оңтайлы жағдайларды табу болып табылады [6].

Шығармашылық жаңа зерттеу пәнінен алыс. Адамның қабілеттері мәселесі барлық уақытта адамдардың үлкен қызығушылығын тудырды. Шығармашылық қабілеттерді дамыту мәселесін талдау көбінесе осы тұжырымдамаға енгізетін мазмұнмен анықталады.

Күнделікті санада шығармашылық қабілеттер әр түрлі көркемдік іс-әрекеттің қабілеттерімен, әдемі сурет салу, өлең жазу, музыка жазу және т.б. қабілеттерімен анықталады. Қарастырып отырған тұжырымдама «шығармашылық», «шығармашылық қызмет» ұғымдарымен тығыз байланысты екені анық.

Ғалымдардың шығармашылық деп санайтын нәрсеге қатысты пікірлері қайшылықты. Күнделікті өмірде әдетте шығармашылық деген, біріншіден, өнер саласындағы қызмет, екіншіден, жаңа жобаларды құру, іске асыру, үшіншіден, ғылыми таным, ақыл-ойды құру, төртіншіден, жоғары формада ойлау, туындаған мәселені шешу үшін талап етілгеннен асып түседі. Бұрыннан белгілі тәсілдермен, шеберлік пен бастаманың шарты болып табылатын қиял ретінде көрінетін [7].

Философиялық энциклопедия «шығармашылықты» бұрын-соңды болмаған жаңа нәрсені тудыратын әрекет ретінде анықтайды. Шығармашылық қызметтен туындайтын жаңалық объективті де, субъективті де болуы мүмкін. Объективті құндылық қоршаған шындықтың әлі белгісіз заңдылықтары ашылатын, бір-бірімен байланысты емес деп саналатын құбылыстар арасындағы байланыстар анықталатын және түсіндірілетін шығармашылық өнімдер үшін танылады. Шығармашылық өнімдерінің субъективті құндылығы шығармашылық өнімі өздігінен емес, объективті емес, оны алғаш жасаған адам үшін жаңа болған кезде пайда болады. Бұл көбінесе сурет салу, мүсіндеу, өлеңдер мен әндер жазу саласындағы балалар шығармашылығының өнімдері. Еуропалық ғалымдардың заманауи зерттеулерінде «шығармашылық» сипаттамалық түрде анықталады және интеллектуалды және жеке факторлардың жиынтығы ретінде әрекет етеді [8].

Сонымен, шығармашылық дегеніміз – нәтижесі жаңа материалдық және рухани құндылықтар болатын қызмет; психикалық белсенділіктің, тәуелсіздіктің, жаңа, ерекше нәрсе жасау қабілетінің жоғары формасы. Шығармашылық қызмет нәтижесінде шығармашылық қабілеттер қалыптасады және дамиды [9].

Шығармашылық барлық қызмет түрлеріне еніп, оның жаңа, жоғары сапасын қамтамасыз етеді. «Әр адам шығармашылыққа шақырылады», – дейді

Н.А. Бердяев. «Шығармашылық – адам табиғаты оның дамуының шексіз ұзақ жолында марапаттаған ең жоғары сыйлық, адам рухының ең жоғары көрінісі, қуаныш пен бақыттың ең қымбат көзі» – деп санайды В. Энгельгард.

Мақалада аталған тақырыпты зерттеу үшін теориялық және эмпирикалық әдістер қолданылды.

Сонымен қатар, зерделеу кезінде А.Н. Луктың, П. Торренс және т.б. шет елдік ғалымдардың тұжырымдамалары зерделеніп түйіндемелер жасалынды.

Сондай-ақ, ұжым жеке адамның бостандығын шектейді, оның жеке сұлулығын дамытуға мүмкіндік бермейді және оқушылар арасында сәйкестік орнатады және жеке қасиеттерді тегістеу болуы мүмкін деген ойды да қарастырып, ұжымда оқушылардың жұмыс жасауы барысында үлкен педагогикалық мүмкіндіктер, оны күшті және тәрбиенің алмастырылмайтын құралына айналдырады деген түйіннің себебі айқындалды.

А.Н. Луктың зерттеулерінде шығармашылық мотивацияға, темпераментке және ақыл-ой белсенділігіне байланысты қабілеттердің үш тобын талдау арқылы ашылады. Олардың ішінде:

- адамның кездейсоқ құбылыстардан өтуіне емес, оларда құпияларды ашудың кілтін көруге мүмкіндік беретін ерекше ойлау сапасы ретінде ізденістегі қырағылық;

- ұғымдар мен олардың арасындағы қатынастардың символдық белгілеуінде көрінетін ойлау операцияларын қысқарту қабілеті;

- проблемаларды көру (қою) қабілеті;

- ойлаудың өзіндік ерекшелігі;

- ойлаудың диалектикасы;

- ойлаудың икемділігі;

- ойлаудың сыни сипаты;

- ассоциация мен қиялдың жеңілдігі;

- идеяларды қалыптастыру қабілеті (оларды дамыту мүмкіндігі);

- бағалау әрекеттері мен таңдау қабілеті;

- жинақталған білімнің қажетті көлемі мен сапасын қамтамасыз етуге жадтың дайындығы: жүйелілік, динамизм, жалпылау деңгейі.

Көптеген авторлардың еңбектерін зерттей отырып, шығармашылық қабілеттер балаға қажет, дамушы, сонымен қатар сауықтыру функциясы бар деген қорытындыға келуге болады. Баланың өзін-өзі тануына, оның даралығын дамытуға ықпал етеді.

П. Торренс шығармашылық қабілеттер деп кемшіліктерді, білімдегі олқылықтарды, дисгармонияны терең қабылдау қабілетін түсінді. Шығармашылық іс-әрекеттің құрылымында ол:

- мәселені қабылдау;

- шешім іздеу;

- гипотезалардың пайда болуы және тұжырымдалуы;

- гипотезаларды тексеру;

- оларды өзгерту;

- нәтижелерді табу.

Шығармашылық қызметте темперамент ерекшеліктері, идеяларды тез сіңіру және тудыру қабілеті (оларға сыни тұрғыдан қарамау) сияқты факторлар маңызды рөл атқаратыны атап өтілді; шығармашылық шешімдер релаксация, назар аудару сәтінде келеді [10].

С. Медниктің пікірінше, шығармашылықтың мәні – ойлау синтезінің соңғы кезеңінде стереотиптерді жеңу және ассоциациялардың кең өрісін қолдану болып табылады [11].

Сондай-ақ, шығармашылық процестің екі жағын ажырату керек: объективті және субъективті. Объективті тұрғыдан алғанда, шығармашылық оның түпкілікті өнімімен (ашылуы немесе жаңалығы) анықталады. Субъективті тұрғыдан алғанда, шығармашылық процестің өзімен анықталады, тіпті соңғы өнім қажетті әлеуметтік құндылық пен жаңалыққа ие болмаса да.

Оқушылардың шығармашылық ойлауы мен шығармашылық қиялын дамыту үшін келесі дағдыларды дамыту қажет:

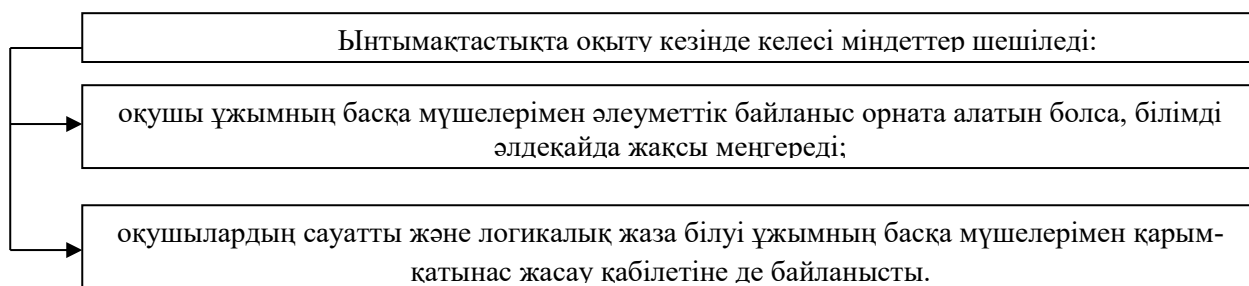
- объектілерді, жағдайларды, құбылыстарды әртүрлі негіздер бойынша жіктеу;
- себеп-салдарлық байланыстарды орнату;
- жүйелер арасындағы қатынастарды көру және жаңа байланыстарды анықтау;
- дамудағы жүйені қарастыру;
- болжамды сипаттағы болжаулар жасау;
- объектінің қарама-қарсы белгілерін бөліп көрсету;
- қарама – қайшылықтарды анықтау және тұжырымдау;
- кеңістіктегі және уақыттағы объектілердің қарама-қайшы қасиеттерін бөлу;
- кеңістіктік объектілерді ұсыну;
- қиялдағы кеңістікте әртүрлі бағдарлау жүйелерін қолдану;
- ерекшеленген белгілер негізінде объектіні ұсыну, ол мыналарды болжайды;
- ойлаудың психологиялық инерциясын жеңу;
- шешімнің түпнұсқалығын бағалау;
- шешім іздеу өрісін тарылту;
- объектілерді, жағдайларды, құбылыстарды фантастикалық түрлендіру;
- берілген тақырыпқа сәйкес объектілерді психикалық түрлендіру.

Бұл дағдылар жүйелі диалектикалық ойлау қабілетінің, өнімді ерікті кеңістіктік қиялдың негізін құрайды.

Сонымен қатар, қазіргі педагогикада білім алушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту бойынша үлкен жұмыс тәжірибесі жинақталған, ынтымақтастықта оқыту арқылы оқу пәндерінің кең ауқымында шығармашылық ойлауды дамыту бойынша көптеген әзірлемелер бар.

Ынтымақтастық принципі оқушылардың бірлескен іс-әрекет процесінде ұжымда жұмыс істеу дағдыларын дамытуға бағытталған оқытуды

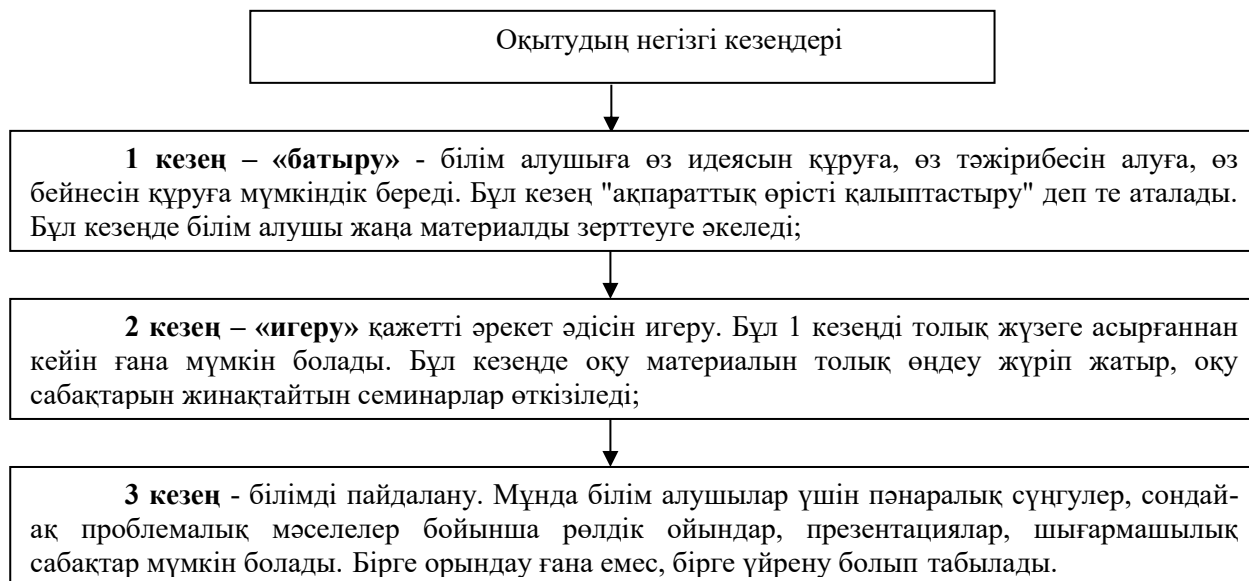
ұйымдастыруды қамтиды. Топтардың жұмысының негізгі шарты-бірлескен оқу іс-әрекетінің нәтижесінде топтың барлық мүшелері келісетін жаңа білім (жаңа өнім) жасалуы керек [12].

Сурет 1. Ынтымақтастықта оқыту кезіндегі міндеттер.

Сонымен қатар, оқу ынтымақтастығында оқушылардың еркін және ашық қарым-қатынасы көрінеді, олардың арасындағы ақпарат алмасу кеңейеді, пікірлердің жақындасуы ынталандырылады, тұлғааралық қарым-қатынас мәдениеті қалыптасады.

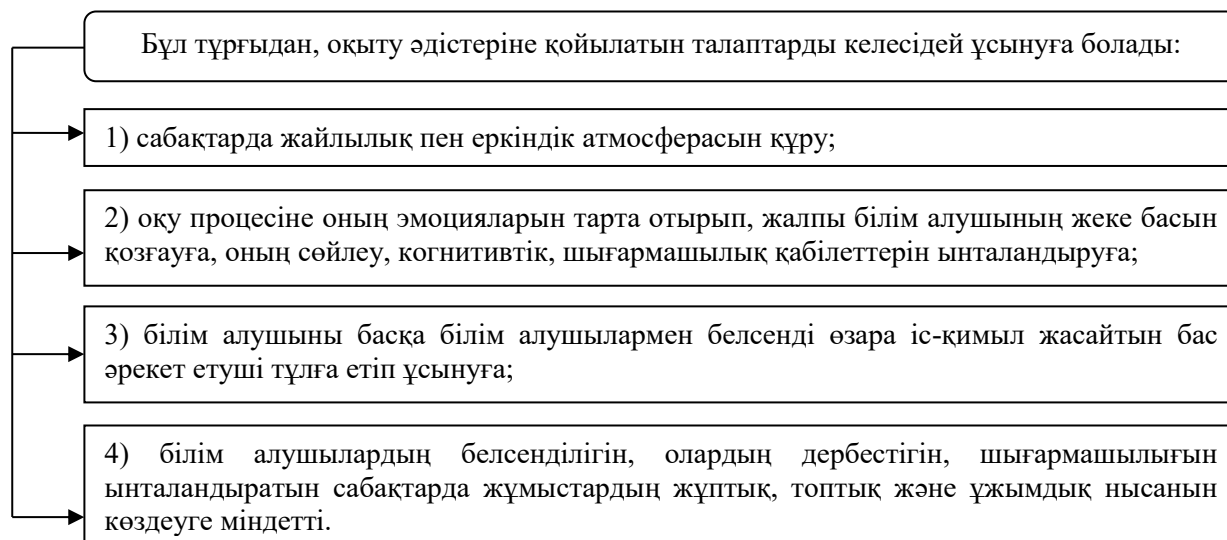
Ынтымақтастық технологиясы шеңберінде оқу процесін құру принциптері білім алушының оқу процесінде үш негізгі кезеңнен өтуіне негізделген.

Сурет 2. Оқытудың негізгі кезеңдері.

Білім алушылар ынтымақтастығының тікелей процесі оқушыларының сабақтарда бірлескен жұмысының негізін құрайтын жұмыс топтарын ұйымдастырудан басталады. Білім алушылардың аудиторияға дәстүрлі отыруы практикалық сабақтарды өткізу кезінде әрдайым сәтті бола бермейді: олардың жан жағында тұрақты серіктестері бар, соның салдарынан жаңалықтың әсері таусылып, жұмыста тиімділігі жоғалады. Сондықтан топтарды құру

кезінде Британдық әдіскерлер Т. Хан мен Л. Боф әзірлеген шағын топтық білім беру әдістеріне жүгінуге болады, мысалы, мұғалім ұсынған мәселелердің ішінен өздеріне ұнайтын шығармашылық түрін таңдау (оқушылар өздерінің фамилияларын мәселенің жанына жазады – осылайша қызығушылық топтары құрылады). Осылайша, бірлесіп құрылған топтар, бірлескен зерттеу мотивациясы ынталандырылады.

Сурет 3. Бірлесіп жұмыс жасау кезіндегі мотивация түрлері.

Сонымен қатар, ұжым жеке адамның бостандығын шектейді, оның жеке сұлулығын дамытуға мүмкіндік бермейді және оқушылар арасында сәйкестік орнатады (лат. *conformis* – ұқсастық, ұқсас) және жеке қасиеттерді тегістеу болуы мүмкін деушілер де бар (айырмашылықтарды тегістеу). Мұның бәрі ғылыми шындықтан алыс. Керісінше, ұжымда ұсталған үлкен педагогикалық мүмкіндіктер оны күшті және тәрбиенің алмастырылмайтын құралына айналдырады. Мұның себебі неде?

Біріншіден, қоғамдық прогресс тенденциялары. Қоғамның үлкен еркіндік пен адамның жеке қадір-қасиетін қамтамасыз етуге деген ұмтылысы қандай да бір жолмен адамдардың өмірінің ұжымдық негіздерінің дамуын, олардың әртүрлі бірлестіктерге деген ұмтылысын анықтайды. Сондықтан әр тұлғаны тәрбиелеу кезінде бүкіл ұжымды тәрбиелеу туралы ойлануымыз керек.

Екіншіден, ұжым бай рухани және эмоционалды өмірге ие, оның мүшелерінің көп қырлы қызметімен сипатталады. Мұның бәрі әр адамның жан-жақты дамуына үлкен мүмкіндіктер туғызады. Мәселе мынада, басқаны түсіну үшін сіз көп нәрсені бастан өткеруіңіз керек. Күшті эмоцияларды бастан өткермеген адам өзі ойланған болмайды, басқасын түсінбейді. Бірақ жалғыз адам белгілі бір шекті деңгейге дейін дами алады, оның тәжірибесі басқалардың тәжірибесімен байытылуы керек. Дамушы балаға сәйкес келетін, оған жақын, салыстыру үшін материал беретін басқалардың тәжірибесі баланы алға жетелейді. Бұл сіңірілетін бөтен тәжірибе неғұрлым кең болса, бала одан

соғұрлым шығармашылыққа бай шығады, соғұрлым ол әлеуметтік өмірге бейімделген адам болып өседі.

Сонымен қатар, бірлесе отырып оқытқан кезде шығармашылық педагогикасының жалпы ережесін білу қажет:

1. Жас ерекшеліктерін ескеру (сезімтал кезең – бәрі оңай болатын балалар кезеңі).
2. Оқытуға белсенді көзқарас.
3. Оқытудағы жүйелілік.
4. Шығармашылықты дамыту үшін оңтайлы жағдайлар жасау.

Отандық психологияда ойлау мен дарындылықтың стандартты дамуы дәстүрлі түрде қабілеттердің дамуының жоғары деңгейі ретінде түсініледі, сондықтан дарындылық мәселесі тәуелсіз ретінде зерттелмеген; жеке тұлғаның қабілеттерін зерттеу және қалыптастыру алдыңғы қатарға шығарылды. Тұлғаның «шығармашылық қабілеттері» ұғымының мәнін аша отырып, біз «шығармашылық», «шығармашылық ойлау», «шығармашылық қызмет», «дарындылық» және т.б. сияқты туыстық ұғымдарды айналып өте алмаймыз.

Сонымен қатар, шығармашылықтың құрамдас бөліктері: ойдың еркіндігі (уақыт бірлігінде пайда болатын идеялар саны); ойдың икемділігі (бір идеядан екіншісіне ауысу қабілеті); өзіндік ерекшелігі (жалпы қабылданған көзқарастардан өзгеше идеялар шығару қабілеті); қызығушылық (қоршаған әлемдегі мәселелерге сезімталдық); гипотезаны дамыту қабілеті, «иррелеванттық» (логикалық реакцияның ынталандырудан тәуелсіздігі); фантастикалық (ынталандыру мен реакция арасындағы логикалық байланыс болған кезде нәтиженің шындықтан толық бөлінуі) болып табылады.

Осы тұрғыдан алғанда, бірлесе оқыту шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру арқылы шығармашылық ойлауды дамыту мәселесін шешуге тырысатынын көрсетеді. Мотивацияға (қызығушылықтар мен бейімділіктерге), темпераментке (эмоционалдылыққа) және психикалық белсенділікке байланысты шығармашылық қабілеттердің әртүрлі классификацияларын талдалынды және олардың арасында мыналарды бөлінді:

- адамның кездейсоқ құбылыстардан өтуіне емес, оларда құпияларды ашудың кілтін көруге мүмкіндік беретін ерекше ойлау сапасы ретінде іздеудегі қырағылық;
- ұғымдар мен олардың арасындағы қатынастарды үнемді символдық белгілеуде көрінетін ойлау операцияларын қысқарту қабілеті;
- тасымалдау қабілеті, яғни ғылым мен практиканың басқа салаларында ұқсастықтар мен жалпылама стратегияларды іздеу;
- «бүйірлік» ойлау, яғни «бөгде» ақпаратты пайдалану негізінде шешімнің жолын көру мүмкіндігі;
- қабылдаудың тұтастығы, яғни фактілерді логикалық тұрғыдан қарастырудан бас тарту, оларды кеңірек контекстке енгізуге тырысу және мәселені жаңа көзбен қарау мүмкіндігі;

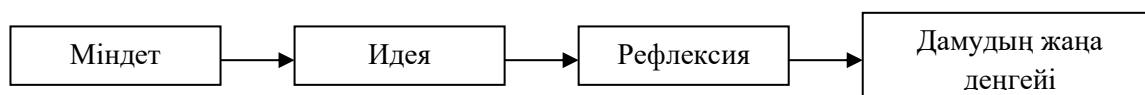
- жадтың дайындығы, яғни қажетті ақпаратты қажетті минутта «беру» мүмкіндігі;
- ұғымдардың жақындасуы-байланысты ұғымдардың алыстығымен байланыстыру жеңілдігі;
- ойлаудың икемділігі – құбылыстардың бір класынан екіншісіне тез және оңай өту мүмкіндігі, мазмұны жағынан біріншісінен алыс;
- интеллекттің икемділігі – бұзылған гипотезадан уақытында бас тарту мүмкіндігі;
- көптеген баламалардың ішінен бір бағалауды (рақым, қарапайымдылық, өзіндік ерекшелік және т.б.) таңдауға негізделген бағалау әрекеттерін орындау мүмкіндігі;
- байланыстыру қабілеті, яғни жаңа ақпаратты бұрынғы жеке тәжірибемен байланыстыру мүмкіндігі;
- идеяларды құрудың қарапайымдылығы, яғни, идея, заң, гипотеза түрінде жаңа форманы толық формада болуы.

Шығармашылық атмосфера шығармашылық тапсырмалардың орындалуын бағаламай, идеяларды ұсыну, пікір алмасу процесінде оқушылардың пікірін сынға алмау арқылы сақталады. Шығармашылық тапсырмаларды орындау нәтижелері ұжымдық түрде талқыланады. «Бағалаудың» бұл түрі ішкі мотивацияны ынталандыруға көмектеседі.

Шетелдік педагогтар мен психологтар бірлескен жұмыс – оқушылардың жаңа білім, жоба және т.б. бірлесіп құру сияқты ынтымақтастық түрін ажыратады. Бірлесіп құру процесінде оқушыларға келесі жеке ерекшеліктер тән болады: «ұжымда ойлау» қабілеті, қате көзқарастан ауыртпалықсыз бас тарту, тәуелсіз шешім қабылдау, әңгімелесушіні тыңдау және есту қабілеті, дәлелдермен сендіру қабілеті, білім сапасына жауапкершілік [13].

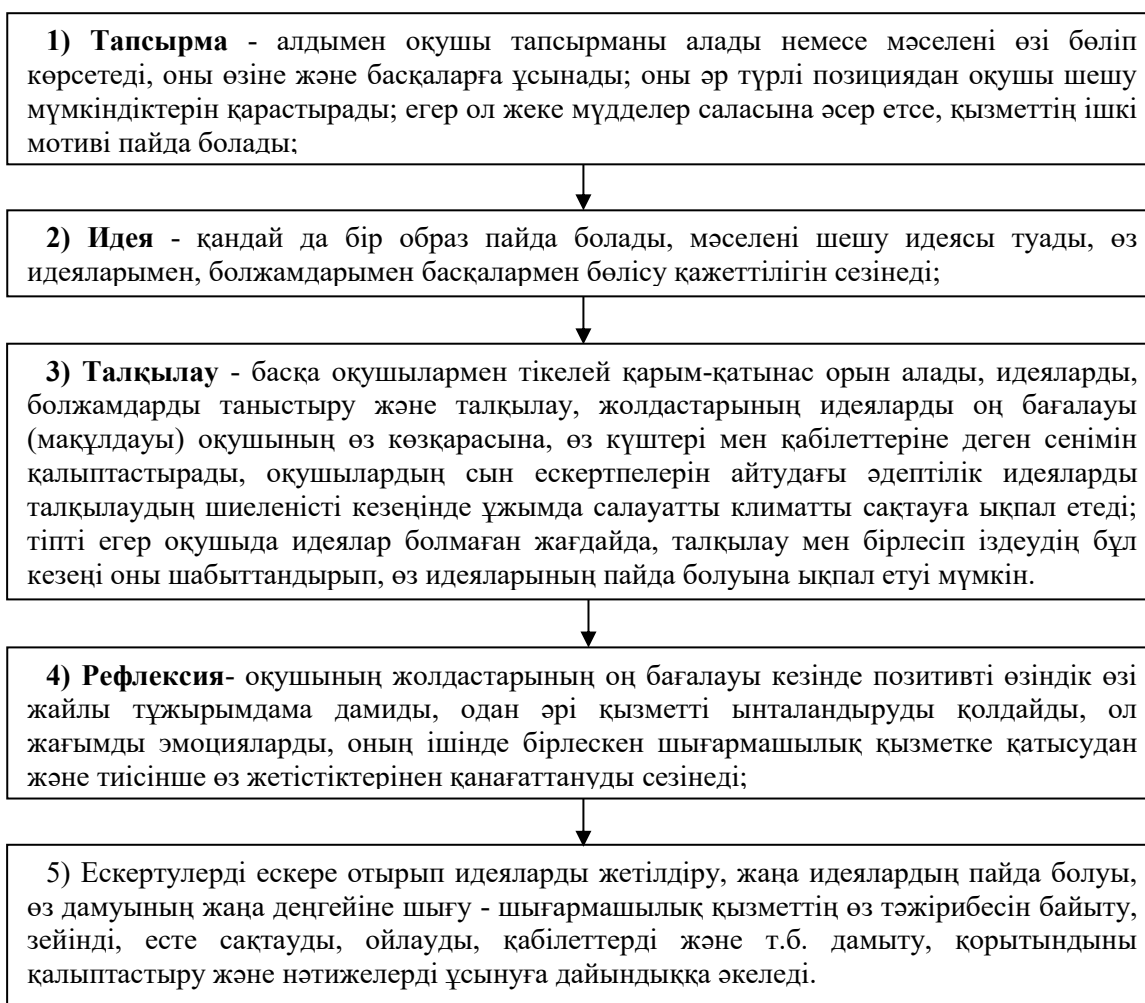
В.М. Бехтерев: «адам үшін толық мүмкін емес нәрсе келісілген ұжымдық жұмыс арқылы жүзеге асырылуы мүмкін», – деп мәлімдеді [13]. Тапсырмаларды орындау кезінде оқушылар бір-біріне тәуелді болғандықтан бір-бірінің білім жетістіктерін ынталандырады және қолдайды.

Мұғалім оқушылардың бір-біріне көмектесуін ашық түрде ынталандырады, өйткені басқаларға көмектесу арқылы олар өздері үйренеді. Мұндай өзара әрекеттесу топ мүшелері арасындағы кері байланысты жеңілдетеді (идеяларды тексеру, көзқарастар жүйесін құру, пікір алмасу және т.б.) және құрмет, назар мен мақұлдауды тудырады, бұл өз кезегінде тапсырманы жалғастыруға ынталандыруға ықпал етеді. Жалпыланған түрде басқа оқушылармен бірлесіп құру процесінде оқушының жеке басының өзін өзі дамыту механизмі келесі бірлескен әрекеттер тізбегімен ұсынылуы мүмкін.

Сурет 4. Бірлесіп оқу әрекеттер тізбегі.

Сурет 5. Оқушылардың бірлескен кезінде жеке және ұжымдық шығармашылық іс-әрекеттің сипаты.

Осылайша, оқушылардың бірлескен кезінде жеке және ұжымдық шығармашылық іс-әрекеттің сипаты, олардың тұлғааралық қатынастары дамиды.

Сонымен, оқушылардың бірлескен технология аясында шығармашылық қабілеттерінің қарқынды дамуын қамтамасыз ететін оңтайлы шарт – оларды келесі талаптарға жауап беретін жүйеде жүйелі, мақсатты түрде ұсыну:

– танымдық міндеттер пәнаралық, интегративті негізде құрылуы керек, адамның психикалық қасиеттерін – есте сақтауды, зейінді, ойлауды, қиялды дамытуға ықпал етуі керек;

– міндеттер оларды ұсынудың ұтымды дәйектілігін ескере отырып таңдалуы керек: репродуктивті, қолда бар білімді жаңартуға бағытталған, ішінара ізденіске, танымдық іс-әрекеттің жалпыланған әдістерін игеруге бағытталған, содан кейін зерттелетін құбылыстарды әр түрлі жағынан қарастыруға мүмкіндік беретін нақты шығармашылық;

– танымдық міндеттер жүйесі еркін ойлауды, ақыл-ойдың икемділігін, қызығушылығын қалыптастыруға, гипотезаларды ұсына және дамыта білуге әкелуі керек.

Сондай-ақ, бірлескен шығармашылық іс-әрекет барысында ерекше әсер пайда болатыны байқалады, ол, ең алдымен, жеке күштердің қарапайым қосындысынан асып түседі. Іс-әрекеттің ұжымдық тәсілі негізінде белсенділікті көрсетудің ең жақсы тәсілдерін таңдау арқылы өзара жақсы қасиеттерін ұлғайту мүмкіндігі ашылады; бірлескен іс-әрекеттің басқа қатысушыларының қасиеттерін еркін иемдену орын алады; жеке мүмкіндіктер кеңейтіледі. Жеке тұлғаның шығармашылығы қосымша серпін алады, ол өз қатарында күшейе түседі, сонымен бірге бүкіл топтың шығармашылық сипаты айқын көрінеді. Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту үшін белсенді бірлескен іс-шаралар маңызды екені сөзсіз.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Возрастные и индивидуальные особенности пространственного мышления учащихся // Под ред. И.С. Якиманской. – М., 2004. – 97 б.
- 2 Алексеев В.Е. Организация технического творчества учащихся. – М., 2004. – 23-38 с.
- 3 Павлова А.А., Корзинова Е.И. Графика в начальной школе. – М.: Владос, 2003. – 56-58 с.
- 4 Ильина Т.А. Педагогика школы. – М., 2002. – 18-22 б.
- 5 Проблемы диагностики умственного развития учащихся // Под ред. З. И. Калмыковой. – М., 2005. – 232 с.
- 6 Возрастная психология: Детство, отрочество, юность: Хрестоматия: Учеб. пособие для студ. пед. вузов // Сост. и науч. ред. В.С. Мухина, А.А. Хвостов. – М.: Изд. центр «Академия», 2000. – 624 с.
- 7 Карточки-задания: 1-4 классы. Пособие для учителя под ред. В.В. Степаковой. – М.: Просвещение, 2005. – 64 б.
- 8 Саламатова Г.И. Воображение как компонент творчества при изучении математики // Журнал «Начальная школа». 2004. № 9. – 15 с.
- 9 Савинова Р.В., Белолобская А.А. Логические игры и упражнения для развития интеллектуальных способностей у детей 6-7 лет: Метод. Пособие. /Р.В.Савинова, А.А.Белолобская. – Я., Изд-во Департамента НиСПОМО РС (Я), 2002. – 38 с.
- 10 Бабанский Ю.К. Педагогика. – М.: Просвещение, 2004. – 33-37 с.
- 11 Возрастные и индивидуальные особенности пространственного мышления учащихся / Под ред. И.С. Якиманской. – М., 2004. – 97 с.
- 12 Андреев, В.И. Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности: Основы педагогики творчества / В.И. Андреев. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1988. – 238 с.
- 13 Дьяченко В.К. Сотрудничество в обучении: О коллективном способе учеб. работы: Кн. для учителя. – М.: Просвещение, 1991. – 60-63 с.

FTAMP 20.01.45

ИНФОРМАТИКА ПӘНІНЕН ЖАРЫТЫЛЫСТАНУ- МАТЕМАТИКА БАҒЫТТАҒЫ ЖОҒАРҒЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КРЕАТИВТІ ОЙЛАУЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

С.Р. Шармұханбет

PhD, аға оқытушы, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

С.Қ. Саулдаш

Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Қазіргі кезеңде жоғарғы сынып оқушыларының креативтілігін, шығармашылық дербестігін қалыптастыру өте маңызды, күрделі және көп салалы мәселе болып есептеледі. Креативтілікті қалыптастыру шығармашылыққа жетелейтін қабілеттер мен шығармашылық қызметі сапасын анықтайтын, жаңаны тану мен жасауға бейімделуге апаратын әрбір жеке тұлғаға тән интеллектуалдық үрдіс ретінде сипатталады. Жаңартылған білім беру мазмұнында дағдыларға негіздеп оқыту басшылыққа алынады. Мақалада мектеп информатикасында жоғары сынып оқушыларының креативті ойлау деңгейін анықтау мақсатында мектептің 50 оқушысынан сауалнама алынып, талданды. Зерттеуде сауалнама сұрақтары арқылы деректерді жинау мен талдауды қамтитын сандық зерттеу әдісі пайдаланылды. Сауалнама бойынша R бағдарламасы арқылы талдау жасалынды. Зерттеу нәтижесі бойынша мектеп информатикасында креативті ойлауын дамыту қажеттілігі анықталып, жоғарғы сынып оқушыларының креативті ойлауын қалыптастырудың әдістемелік негіздерін жасау керек екендігі айқындалды. Жүргізілген сауалнаманың қорытындысы бойынша, бір жағынан, білім алушылардың креативтілікті қалыптастыруға талаптануы айқындалды, ал екінші жағынан олардың креативтілікті қалыптастыруда білімдерінің аздығы мен көрсете алуы және бағалай алу деңгейлерінің төмендігі айқындалды.

Түйін сөздер: жаратылыстану-математикалық бағыт, гуманитарлық бағыт, креативтілік, шығармашылық, сыни ойлау.

Креативті ойлау өзгермелі өмір сүру талаптарына бейімделуге, тұлғаның ішкі ресурстарын тиімді қолдануға, оның әлеуметтенуіне мүмкіндік береді. Креативтілік қабілеттерін адам өмірін жеңілдететін қызықты идеялар тудыруда ғана емес, жалпы тұлғаның өзін жетілдіруіне және тұлғалық дамуына қолдануға

болады. Кез келген шығармашылық жұмыс бізге өзіндік мағына тауып, өз құндылықтарын тануға мүмкіндік береді. Жоғарғы сынып оқушыларының бойында креативті ойлау дағдыларын қалыптастыру өзгермелі өмір сүру талаптарына бейімделуге, тұлғаның ішкі ресурстарын тиімді қолдануға, оның әлеуметтенуіне мүмкіндік береді. Креативтілік қабілеттерін адам өмірін жеңілдететін қызықты идеялар тудыруда ғана емес, жалпы тұлғаның өзін жетілдіруіне және тұлғалық дамуына қолдануға болады. Кез келген шығармашылық жұмыс бізге өзіндік мағына тауып, өз құндылықтарын тануға мүмкіндік береді. *Креативтіліктің бар немесе жоқ екендігін қандай көрсеткіштер арқылы айта аламыз?* – деген сұрақ түбегейлі мәселе болып табылады. Креативтілік басқаларға ұқсамайтын айрықша шығармашылық серпіліс, ұлы жаңалық немесе шедевр ретінде көрініс табады деген көзқарас кеңінен таралған, бұл пәнді терең білумен, іске асыру шеберлігімен де, сондай-ақ дарындылықпен, ерекше қабілеттермен немесе талантпен де тығыз байланысты болады [Чиксентмихайи М., 2017]. Бұл құбылыс «ауқымды креативтілік» (Big-C creativity) деп аталады. Сонымен қатар креативтілік күнделікті істерде де көрінуі мүмкін, мысалы, сыйлықты немесе фотоальбомды ерекше безендіруге, азық-түлік қалдықтарынан дәмді тағам дайындауға немесе күрделі логистикалық проблеманың тамаша шешімін табуға, күн тәртібі кестесін оңтайлы құруға қабілеттілік және т.б. Мысалы, кешкі сағат тоғызда баланың есіне ертеңгі күні мектепке немесе балабақшаға мерекелік костюммен келу керектігі түседі. Сұрақ: Сіз қолда бар материалдардан жарасымды – ерекше, тартымды, мүмкіндігінше қарапайым, бірақ айрықша нәрсе жасай аласыз ба, әлде Сіздің қолыңыздан балаға, мектептің қисынсыз талаптарына, дүкендердің жабылғанына, заттардың қымбаттығына ашулану ғана келеді ме?

Әдебиеттерге шолу.

«Креатив» түсінігін алғаш рет 1922 жылы Д.Симпсон адамның стереотиптік ойлау тәсілдерінен бас тартуы ретінде қарастырып, пайдаланған. Креативтік түсінігі «шығармашылық қабілеттер» түсінігінің баламасы бола отырып, шығармашылықпен, қандай да бір жаңаны туындататын, ой-лаудың дәстүрлі сұлбасынан ауытқуды білдіреді. Креативтілікті қабілеттердің арнайы түрі ретінде қарастыру өткен ғасырдың 50-ші жылдары басталды және ол белгілі америкалық психологтар Л.Терстоун мен Дж. Гилфорд есімдерімен байланысты. Дж. Гилфорд креативтілікті мінез кластарын, жүйелерін, түрлендірулерді, нәтижелерін тану қабілетіне, тұлғааралық қарым-қатынастағы күрделі жағдайлардың логикалық дамуын түсінуге, адамдардың мінездерінің ішкі мотивтерін түсінуге қатысты әлеуметтік интеллектің факторы ретінде қарастырады. Басқаша айтқанда креативтілік әлеуметтік интеллектің деңгейін көтереді, сонымен бірге, тұлғаның адаптивтік мүмкіндіктерін жоғарылатады. Креативтілік екі бағытта қарастырылады. Алғашқысы, креативтілік пен интеллектің өзара қалай байланысатындығын айқындайды және креативтілік-ке қатысты танымды үдерістерді зерттеуге бағдарланады. Екіншісі – тұлғаның психологиялық ерекшеліктерінің креативтіліктің басым аспектілі бола алады ма соны зерттейді. Бұл бағыт тұлғалық және мотивациялық сипаттарға көңіл

бөлуге тиесілі. Д.Ж.Гилфордтың креативтілік тұжырымдамасына сәйкес, креативтілік әмбебап танымдық шығармашылық қабілет, интеллектке тәуелсіз жеке фактор болып табылады. Креативтік ойлау шығармашылық жетістіктердің негізі. Зерттеуші креативтіліктің алты параметрін анықтап көрсетеді:

- 1) проблеманы табу және қоюға қабілеттілік;
- 2) жаңа идеяларды табу;
- 3) түрлі идеяларды өндіру қабілеттілігі – иілгіштік;
- 4) түпнұсқалылық – стандартты емес идеяларға қабілеттілік;
- 5) қабылдағыштық қалыпты емес тетіктерге анықталмағандыққа қайшылықтарға сезімталдық, сонымен қатар бір идеядан екіншісіне жылдам өтуге даярлық;

6) проблемаларды шешуге, яғни анализ бен синтезге қабілеттілік.

Креативтілікті зерттеу екі бағытта жүреді. Бірінші бағыт – креативтілік интеллектпен байланысты ма және танымдық үрдістермен алмастырыла ма деген сұраққа жауап іздесе, екінші бағыт – жеке тұлға психологиялық ерекшеліктерімен қоса креативтілік аспектісі бола ма және жекелік, мотивациялық белгілерімен беріледі ме деген сұрақтармен айналысады. Сондай-ақ, креативтіліктің құраушылары сапасында болжамдаумен ойлаудың ассоциативтілігіне қабілеттілікті атауға болады. Оның мәні организмнің болашақ жағдайға дайындалу мүмкіндігімен анықталады. Бұл байқампаздықпен байланысты интегративті креативтік қасиет.

Зерттеу жұмысының болжамын практикалық түрде тексеру мақсатында 25 жаратылыстану – математика бағыты бойынша бақылау тобы және гуманитарлық бағыт бойынша тәжірибелік 25 білім алушы қатысты. Жүргізілген зерттеу жұмыстары коммуникативтік креативтілігін қалыптастырудың, шығармашылық ойлау деңгейін және оның дұрыс пайдаланылуын тәжірибеден өткізу үшін бағытталған болатын.

Кесте 1. Білім алушылардың коммуникативтік креативтілігін қалыптастырудың пайыздық көрсеткіштері.

Берілген сұрақтар	Бақылау тобы 25 білім алушы	Тәжірибелік топ 25 білім алушы
Креативтілікті қалыптастыруда қиындық жоқ	9,8 %	19,1%
Креативтілікті қалыптастыруда қиындық аздап көрінеді	28,6 %	40,2 %
Креативтілікті қалыптастыруда біршама көлемде қиындық бар	70,8%	61,5%

Анықталған қиындықтарының өзіндік ерекшелігі, коммуникативтік креативтілігін қалыптастыру үдерісіне байланысты болып табылады. Жалпы жоғары сынып оқушыларының негізгі қиындықтары, олар үшін жаңа білімнің жетіспеуі, оның ішінде коммуникативті креативтілікті қалыптастыру үдерісінде

қызығушылығының, дағдының тапшылығы, өзін-өзі дамыту қағидасын, ұстаным мен жүзеге асыру жолдарының меңгерілмегендігінде болып отыр.

Информатика пәнінен жарытылыстану-математика бағыттағы жоғарғы сынып оқушыларының креативті ойлауын қалыптастыруға байланысты мотивациялық-құндылық қатынастың, әлеуметтік мотивтердің болуын анықтау барысында біз креативтілік, дарындылық, шығармашылық психологиясын зеттеуге арналған «шығармашылық қабілет» атты Е.П. Ильиннің тесті алынды. Е.П. Ильиннің «шығармашылық қабілет» тесті бойынша зерттелуші топтардың пайыздық көрсеткіштері 2-кестеде берілген.

Кесте 2. Е.П. Ильиннің «шығармашылық қабілет» тест бойынша зерттелуші топтардың пайыздық көрсеткіштерінің нәтижелері.

Деңгейлері	Бақылау тобы (25)	Тәжірибелік топ (25)
Өте төмен 10-20 балл	5 % (2)	5 % (3)
Ортадан төмен 20 – 40 бал	15 % (7)	17 % (9)
Орташа 40 – 60 балл	50 % (26)	52 % (20)
Орташадан жоғары 60 – 80 балл	26 % (12)	21 % (13)
Өте жоғары 80 – 100 балл	5 % (3)	5 % (3)

Талқылау.

Көрсетілген тест бойынша 10-20 балға дейін жинақтаған 2 білім алушы 5% бақылау тобында және 3 білім алушы 5 % тәжірибелік тобында, ол өте төмен деген деңгейге сәйкес келеді, бұл білім алушыларда шығармашылық қабілеті өте төмен деңгейде көрінуімен сипатталады. 20-40 балды иеленген 7 білім алушы 15% бақылау тобында және 9 білім алушы тәжірибелік топта 17 % пайызды құрайды, деңгейі ортадан төмен. Ол білім алушылардың шығармашылық қабілеті орташа. 40-60 балл жинаған орташа деңгейдегі бақылау тобында 26 білім алушы 50 % пайызды және тәжірибелік тобында 20 білім алушы 52 % пайызды құраған. Бұл сыналушылардың шығармашылық қабілеті орташа. 60-80 балды иеленген орташадан жоғары деңгейдегі бақылау тобында 12 білім алушылар 26 % және тәжірибелік топта 13 білім алушы 21 % пайызды құрайды, бұл білім алушылардың шығармашылық қабілеті орташадан жоғары екендігін білдіреді. 80-100 баллды жинаған 3 білім алушы 5 % бақылау тобында және 3 білім алушы 5 % тәжірибелік тобында, бұл білім алушылардың шығармашылық қабілеті өте жоғары дегенді білдіреді.

Алынған тест бойынша бақылау тобында еш өзгерістер байқалмайды. Тәжірибелік топ бойынша 10-20 балға дейін жинақтаған өте төмен деген деңгейге сәйкес келетін коммуникативтік және ұйымдастырушылық бейімділік өте төмен деңгейде көрінуімен сипатталатын нәтиже жоқ. 20-40 балды иеленген экспериментке дейінгі 9 білім алушы 17 % пайызды құрайды, эксперименттен кейін бұл көрсеткіш саны 9 білім алушы 11 % азайған. Бұл білім алушылар қарым-қатынасқа ұмтылысы төмен, жаңа ортада, ұжымда өзін ыңғайсыз сезінетін, жалғыздыққа бейімділік танытады. Мұндай білім алушылар саны жүз

пайыздың 11 % ғана құрайды, оны өте жақсы нәтиже деп есептейміз. 40-60 балл жинаған орташа деңгейдегі экспериментке дейін 20 білім алушы 52 % пайызды құраған, ал эксперименттен кейін олардың саны 20 білім алушы азайған, яғни ол 100% көрсеткіштің 36 % ғана құрайды. Бұл қатысушылар коммуникативті және ұйымдастырушылық бейімділіктің орта деңгейіне ие. Олар адамдармен байланысуға бейім, таныстық шегін шектемейді, өзіндік пікірі бар, өз жұмысын жоспарлай алатын, дегенмен бейімділік әлеуеті жоғары тұрақтылықпен ерекшеленбейді. 60-80 балды иеленген орташадан жоғары деңгейдегі экспериментке дейін 13 білім алушы 21 % пайызды құраған, эксперименттен кейін 13 білім алушы 37% ға өскен. Бұл білім алушыларда коммуникативті және ұйымдастырушылық бейімділіктің орташадан жоғары деңгейі тиісті. Олар жаңа ортаға еркін кіріге алатын, достық қарым-қатынасты оңай құра алатын, таныстарын көбейтуге әрдайым ұмтылысы бар, қоғамдық іс-әрекетте бастамашылдық танытатын, өзгеге көмек беруге даяр, туындаған жағдайға байланысты дербес шешім қабылдауға мүмкіндігі бар тұлғалар. 80-100 балға ие сыналушылар экспериментке дейін 3 білім алушы 5 % пайызын құраған, эксперименттен кейін 6 білім алушы 16 % көрсеткішті берді. Бұл білім алушылар коммуникативті және ұйымдастырушылық іс-әрекетте қажеттілікті сезінеді және оған белсенді түрде ұмтылады.

Қорытындылай келе креативтілік дегеніміз – тұлғаның айрықша идеяларды шығару, ойлаудың дәстүрлі схемаларынан кете алу, проблемалық жағдаяттарды шеше алу қабілеті. Креативтілік интеллектуалдық қабілеттердің ішінде ерекше тип ретінде бөлініп шықты. азіргі кездегі ғылым мен техниканың даму деңгейі әрбір балада сапалы және терең білім мен іскерлігінің болуын, олардың креативтілікпен жұмыс істеуін, ойлауға қабілетті болуын талап етеді. Осындай ерекше мәнге ие болып отырған кезде, бүгінгі таңда, балаларға білім берумен қатар, олардың ақыл-ой белсенділігін, іс-әрекетін дамыту мәселесі алдыңғы қатарда тұр. Осы жерде баланың танымдық сұранысын туғызатын, оның іс-әрекетінің жоғары сипатқа ие болуын қамтамасыз ететін креативтілік тапсырманы берудің мәні зор. Зерттеу проблемасы өте күрделі болғандықтан және алғаш рет зерттеліп отырғандықтан толығымен шешімін тапты деуге болмайды. Алдағы уақытта оқушылардың креативтілік әлеуетін дамыту, оқушылардың креативті ойлауын дамытуға, студенттердің коммуникативтік креативтілігін дамытудың интербелсенді әдістерін жобалау және т.б. проблемалар арнайы зерттеу проблемасы болу керектігін қажет етеді.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы. – Астана: 26 желтоқсан, 2003.
- 2 Хуторской А.В. Учебник для ВУЗ-ов СПб, Питер, – 2010.
- 3 Кларкин М.В. Педагогическая технология в учебном процессе. – М.: Танио, 2004.
- 4 Хуторской А.В. Современная дидактика. – Санкт-Петербург: 2008.

- 5 Чернилевский Д.В. Креативные аспекты становления образовательной системы. – М., 2000.
- 6 Шевченко Л.Л. Педагогическое творчество. – М., 2009.
- 7 Рахимов А.З. Психология творчества. – Уфа, 2008.
- 8 Гнатко Н.М. Проблема креативности и явления подражания. – М., 2000.
- 9 Кан-Калик В.А., Никандров Н.Д. Педагогическое творчество. – М., 2005.
- 10 Морозов А.В. Диагностика креативности // Монография. – М., 2002.

ГРНТИ 14.07.09

КАЧЕСТВЕННАЯ ОЦЕНКА СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ УЧЕБНЫХ ЗАДАНИЙ ПО МАТЕМАТИКЕ С УЧЕТОМ ТАКСОНОМИИ БЛУМА

Р.Х. Курмангалиев

Магистрант, Университет имени Шакарима города Семей, г. Семей

В данной работе приведена техника оценки состояния учебных заданий по математике, используя в качестве ориентира таксономию Блума. Таксономия Блума позволяет эффективно подходить к обучению, содействует высокому уровню мышления, позволяет качественно планировать урок и задания. Техника оценки учебных заданий заключалась в проведении опроса обучающихся, изучающих математические дисциплины, на предмет соответствия таксономии Блума. Обучающиеся были подразделены на 4 группы: ученики школ, студенты бакалавриата, магистранты и докторанты. Для каждой из групп были получены результаты опроса, которые затем были проанализированы.

Ключевые слова: таксономия Блума, знания, цели обучения, глаголы действия, качественная оценка, учебные задания, вопросы, анализ, синтез.

Таксономия Блума – вариант классификации педагогических целей. Предложена группой ученых под руководством Бенджамина Блума в 1956 г., написавшего в том же году книгу «Таксономия образовательных целей: сфера познания».

Таксономия Блума предлагает классификацию задач, устанавливаемых педагогами ученикам, и, соответственно, целей обучения. Она делит образовательные цели на три сферы: когнитивную, аффективную и психомоторную, которые можно соответственно описать словами «знаю», «чувствую» и «творю». Внутри каждой отдельной сферы для перехода на более высокий уровень необходим опыт предыдущих уровней, различаемых в данной сфере. Цель таксономии Блума – мотивировать педагогов фокусироваться на всех трех сферах, предлагая, таким образом, наиболее полную форму обучения.

Согласно таксономии Блума любое обучение это процесс, который проходит последовательно 6 стадий, от самой базовой стадии к самой наивысшей: знание, понимание, применение, анализ, синтез, оценка. Каждая следующая стадия стоит на фундаменте предыдущей (Рис.1). Например,

применительно к математике, если ученик или студент не знает понятия «производная», то дальше он не сможет применять это понятие для решения задач, исследования функций и т.д.

Можно выделить несколько положительных сторон использования таксономии Блума при проектировании учебных занятий:

1. Облегчение планирования уроков и курсов: таксономия Блума помогает учителям лучше понимать, какие умения и знания должны быть усвоены студентами, что позволяет им разрабатывать более эффективные учебные планы.

2. Содействие высокому уровню мышления: таксономия Блума ставит целью развитие не только знаний, но и высокоуровневых мыслительных умений, таких как анализ, синтез, оценка и создание.

3. Улучшение оценки студентов: таксономия Блума позволяет преподавателям и учителям оценивать уровень достижения целей обучения более объективно и точно. Это позволяет им более точно определить, где студенты нуждаются в дополнительной помощи и поддержке.

4. Продвижение целенаправленного обучения: таксономия Блума помогает студентам понимать, какие умения и знания они должны приобрести в процессе обучения. Это может помочь им более целенаправленно работать над своими учебными целями и достигать их.

5. Содействие развитию критического мышления: таксономия Блума акцентирует внимание на развитии критического мышления у студентов, что в свою очередь способствует их способности анализировать информацию, делать выводы и принимать обоснованные решения.

6. Содействие индивидуализации обучения: таксономия Блума может помочь учителям и преподавателям разрабатывать индивидуальные учебные планы для студентов в зависимости от их потребностей и уровня достижения целей обучения.

Соответственно этому необходимо правильно формулировать вопросы для проверки усвоения дисциплины. Необходимо избегать двоякого толкования вопросов, а также неточностей в формулировках. Для этого Блум предложил использовать конкретные глаголы действия в заданиях и вопросах, исходя из каждого уровня таксономии. Использование таких глаголов позволит оценить глубину освоения предмета студентом, а самому студенту – избежать неверного понимания вопроса и даст четкое понимание того, что от него просит преподаватель.

Рисунок 1. Таксономия Блума и глаголы действия.

Чтобы оценить состояние учебных заданий по дисциплине «Математика», будь то задания из учебников, или задания, формулируемые самим преподавателем, на соответствие таксономии Блума был проведен опрос респондентов через систему Google Forms. Всего в опросе поучаствовало 190 человек, в основном из города Семей. Причем все респонденты разделились на 4 группы: ученики школ – 40, студенты бакалавриата – 100, магистранты – 46, докторанты – 4. (Рис.2).

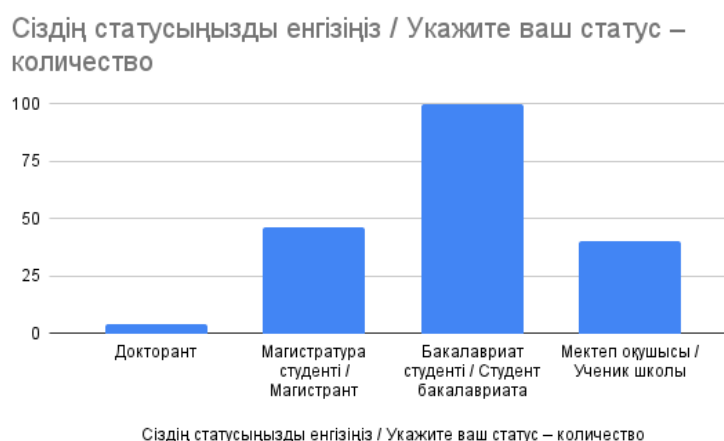

Рисунок 2. Разделение участников опроса по группам.

Сам опрос имел своей целью выяснить, встречаются ли те или иные глаголы действия в различных учебных заданиях по математике, и в целом оценить, насколько обучающиеся из разных групп знакомы с таксономией Блума посредством обучения на примере математических дисциплин. В опросе было предложено указать для каждого глагола действия, используется ли он

преподавателем в учебных заданиях, контрольных работах, проектах, встречается ли данный глагол в учебной литературе. Если респондент встречал такой глагол в заданиях или тестах, то он отвечал «Да», если такой глагол не встречался или не использовался преподавателем, то респондент отвечал «Нет». По каждому уровню таксономии Блума были выбраны 5 глаголов действия, всего в сумме получилось 30 глаголов (Таблица 1).

Таблица 1. Активные глаголы, исследуемые в опросе.

Уровень	Активные глаголы
1. Знание	Определить, перечислить, описать, сформулировать, показать
2. Понимание	Объяснить, выразить, провести различия, систематизировать, уточнить
3. Применение	Применить, рассчитать, выбрать, построить, искать
4. Анализ	Проанализировать, вывести, проверять, исследовать, делать вывод
5. Синтез	Составить, проектировать, создавать, предложить доказательство, разрабатывать
6. Оценка	Оценить, обобщить, прогнозировать, рекомендовать, провести различие

В результате опроса были получены ответы респондентов по каждому глаголу действия. В следующей таблице представлены результаты опроса, где по каждому глаголу действия дано процентное соотношение положительных ответов для каждой группы респондентов (Таблица 2).

Таблица 2. Результаты опроса, отражающие положительные ответы.

Активный глагол	Школьники	Студенты	Магистранты	Докторанты
«Определить»	100%	98%	93,48%	100%
«Перечислить»	97,50%	93%	100%	75%
«Описать»	87,50%	90%	95,65%	75%
«Сформулировать»	85%	95%	84,78%	100%
«Показать»	92,50%	90%	86,95%	75%
«Объяснить»	100%	94%	95,65%	100%
«Выразить»	85%	84%	89,13%	100%
«Провести различия»	70%	87%	80,43%	100%
«Систематизировать»	60%	78%	73,91%	100%
«Уточнить»	87,50%	88%	80,43%	75%
«Применить»	92,50%	93%	100%	100%
«Рассчитать»	85%	96%	95,65%	75%
«Выбрать»	82,50%	91%	86,95%	100%
«Построить»	75%	90%	86,95%	100%
«Искать»	77,50%	95%	80,43%	50%
«Проанализировать»	87,50%	95%	97,83%	75%
«Вывести»	70%	90%	84,78%	100%
«Проверять»	95%	95%	95,65%	75%

«Исследовать»	80%	85%	86,95%	75%
«Делать вывод»	87,50%	89%	91,30%	75%
«Составить»	92,50%	89%	89,13%	100%
«Проектировать»	65%	82%	82,60%	100%
«Создавать»	87,5%	85%	89,13%	75%
«Предложить доказательство»	87,50%	88%	89,13%	75%
«Разрабатывать»	77,50%	85%	82,60%	75%
«Оценить»	97,50%	93%	95,65%	75%
«Обобщить»	57,50%	81%	78,26%	75%
«Прогнозировать»	70%	80%	78,26%	75%
«Рекомендовать»	77,50%	79%	76,10%	100%
«Провести различие»	80%	85%	86,95%	75%

Чтобы дать качественную оценку результатам опроса, был подсчитан общий процент положительных ответов по каждому уровню таксономии Блума как среднее из пяти глаголов, входящих в данный уровень. Результаты представлены в таблице 3.

Таблица 3. Совокупная оценка положительных ответов для каждого уровня.

	Школьники	Студенты	Магистранты	Докторанты
Знание	93%	93%	92,17%	85%
Понимание	81%	86%	83,91%	95%
Применение	82,50%	93%	90%	85%
Анализ	84,00%	91%	91,30%	80%
Синтез	82,00%	86%	86,52%	85%
Оценка	76,50%	84%	83,04%	80%

Конечно, результаты, полученные для группы «Докторанты» не совсем отражают действительность, т.к. число респондентов из этой группы всего четыре человека.

Однако, если обратить внимание на остальные три группы, то можно выделить некоторые особенности. Как видно из таблицы 3, все три группы (школьники, студенты, магистранты) в основном встречаются с заданиями, где используются глаголы действия, связанные с уровнем знания. Но постепенно поднимаясь вверх по таксономии Блума можно заметить снижение процента положительных ответов для каждой из групп. Видно, как значительно падает процент положительных ответов при переходе от знания к пониманию в группе «Школьники». В строке для глагола «применение» мы видим значительное отличие между группами «школьники» (82,5 %) и группами «студенты» (93%) и «магистранты» (90 %). Возможно, это связано с тем, что студенты и магистранты более часто сталкиваются с тем, что им приходится применять полученные знания на практических занятиях, семинарах, лабораторных работах и т.д.

Для уровня «анализ» у групп «студенты» и «магистранты» довольно неплохой процент положительных ответов. По-видимому, это связано с тем, что в университете уже больше требуются аналитические способности от обучающихся, т.к. им приходится больше анализировать различные источники информации: при подготовке к семинарам, конференциям, при анализе научных статей и т.д.

Для глаголов действия, связанных с уровнем «синтез», идет некоторое снижение положительных ответов для всех трех групп по сравнению с предыдущим уровнем. Такие глаголы как «разрабатывать» и «проектировать», относящиеся к уровню синтеза новой информации, были отмечены школьниками как не самые популярные. Видимо, задания такого характера, которые предполагают синтез новой информации на основе полученной ранее, в том числе используя знания из других дисциплин, не встречаются в математических дисциплинах или встречаются не так часто.

И наконец, как видно из таблицы 3, уровень «Оценка», самый высший уровень согласно таксономии Блума, меньше всего представлен во всех группах рецензентов. Такие глаголы как «обобщить», «прогнозировать», «рекомендовать» были отмечены всеми тремя группами как редко встречаемые в учебных заданиях.

Теперь выделим по три глагола для каждой группы, для которых было дано меньше всего положительных ответов:

- ученики школ: «обобщить» (Оценка) – 57,5 %, «систематизировать» (Понимание) – 60 %, «проектировать» (Синтез) – 65 %;
- студенты: «систематизировать» (Понимание) – 78 %, «рекомендовать» (Оценка) – 79 %, «прогнозировать» (Оценка) – 80%;
- магистранты: «систематизировать» (Понимание) – 73,91 %, «рекомендовать» (Оценка) – 76,1 %, «обобщить» – 78,26 %.

Конечно, здесь следует сделать некоторое замечание. Если респондент не встречал именно какой-то конкретный глагол действия, который был в опросе, это не совсем означает, что с вопросами, относящимся к подобному уровню по таксономии Блума, он никогда не сталкивался. Возможно, в заданиях присутствовала другая формулировка, или подразумевалось, чтобы студент или школьник использовал именно эти навыки мышления, а не другие. Поэтому в опросе было выбрано по 5 глаголов для каждого уровня, чтобы увидеть совокупный результат.

По результатам этого опроса можно отметить, что для каждой из групп на уроках математических дисциплин присутствуют вопросы на знание тех или иных определений, терминов, формул, теорем и т.д. Что касается уровня понимания, то здесь уже процент положительных ответов снижается. Вопросы, относящиеся к уровням знания и понимания можно назвать учебными вопросами.

Вопросы уровней применения и анализа можно назвать еще проблемными вопросами. Исходя из таблицы 3, можно сказать, что

проблемных вопросов в школе ставится меньше, по сравнению с университетом.

Вопросы уровней синтеза и оценки можно назвать основополагающими вопросами, которые предполагают глубокое усвоение предмета. Если смотреть по результатам опроса, то основополагающих вопросов для всех трех групп ставится меньше, чем учебных и проблемных. А ведь это те вопросы, которые и позволяют применять полученные знания и навыки в жизни, на практике сталкиваясь с условиями неопределенности, где требуется применить креативность.

Понятно, что не всегда удастся достичь того, чтобы учебный процесс коснулся всех 6 уровней по таксономии Блума, особенно, когда есть какой-то критерий, который служит ориентиром, будь то ЕНТ, PISA, количество призовых мест на олимпиадах, индекс цитирования и т.д. Ведь известно из закона Гудхарта, что оценка деятельности по отдельным показателям часто приводит не только к искажению полученных результатов, но и к тому, что сама деятельность сводится лишь к выполнению этих показателей, а не стремится к реальному повышению своей эффективности. Поэтому, чтобы обучение проходило действительно эффективно, в обучении и составлении заданий следует руководствоваться таксономией Блума.

Литература

1 Bloom B.S., Krathwohl D.R. Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals, by a committee of college and university examiners. Handbook I: Cognitive Domain. New York: Longmans, Green, 1956. – 403 p.

2 Anderson L.W., Krathwohl D.R. A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives. New York: Longman, 2001. – 352 p.

3 Сборник заданий и упражнений. Учебные цели согласно таксономии Блума // А.Е. Мурзагалиева, Б.М. Утегенова. – Астана: АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы» Центр педагогического мастерства, 2015. – 54 с.

4 Глотова М.Ю., Самохвалова Е.А. Формирование информационно-математической компетентности при реализации базовой дисциплины основной образовательной программы с помощью личностно-ориентированных технологий // Наука и школа. 2014. № 1. – С. 54-59.

5 Бактыбаев Ж.Ш. Использование технологии таксономии Блума в учебном процессе вуза // Ярославский педагогический вестник. 2017. № 1. – С. 150-153.

ҒТАМР 14.25.09

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНА М.ӨТЕМІСҰЛЫНЫҢ «ҚЫЗҒЫШ ҚҰС» ӨЛЕҢІН ОҚЫТУДЫҢ КЕЗЕҢДЕРІ

А.П. Мынбаева

*PhD-доктор, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент қ.*

Г. Керимбаева

*Магистрант, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент қ.*

Бұл мақалада бостандық жыршысы аталып кеткен қазақтың біртуар қайраткері – Махамбет Өтемісұлының шығармашылығындағы ұлт-азаттық идеяға басымдық бере отырып, оның ішінде «Қызғыш құс» өлеңін оқушыларға оқыту әдістемесі сипатталады. Қазіргі уақытта мектепте лирикалық шығарманы оқытудың әдістемелік ерекшеліктері мәселесі өзекті болып саналады, өйткені көптеген өлеңдерді оқып-үйрену кезінде мұғалім сыныпта тиімді болатын әдістерді таңдауы керек. Мұнда көптеген факторларды ескеру қажет, атап айтқанда: оқушылардың дайындық дәрежесі, олардың психологиялық және жас ерекшеліктері, оқылатын өлеңнің күрделілік дәрежесі.

Түйін сөздер: М. Өтемісұлы, «Қызғыш құс», лирикалық шығармаларды оқыту, композициямен жұмыс, поэзия талдау.

Махамбет Өтемісұлы – қазақ ақыны және халық-азаттық көтерілісін ұйымдастырушылардың бірі. Махамбет тек шешен поэтикалық шеберлігімен ғана емес, ең алдымен өзінің даналығымен және адамгершілігімен де жалпыға бірдей құрметке ие болды. Ол өзінің таланты мен әділдігімен қарапайым адамдардың жаны мен жүрегін жаулап алды. Махамбет Өтемісұлы Исатай Тайманұлының басшылығымен халық көтерілісінде маңызды рөл атқарды, онда ол өзінің өлеңдері мен билігімен халықты хандар мен патша билігінің озбырлығымен күресуге шақырды.

Махамбеттің ұрпақтарына жеткен шығармашылық мұрасы-тарих фактісі, халық рухының қазынасына қосқан зор үлесі. Ақынның ерекше поэзиясы, оның көркемдігі халықтық сөйлеудің таза бұлақтарынан қоректенетін түркі өлеңі рухының өшпес күшін көрсетеді. Ол жаңа әдебиетке түркі әлемінің шебер сөзінің рухын әкеледі, оның бастауы жырау поэзиясы болып табылады, онда дәстүрлі ұлттық қазақ поэзиясының ерекшеліктері сақталған. Ақынның есімі және оның Өшпейтін поэтикалық ойлары бізге тарихи өткеніміздің ұмытылмас

сәттерін береді. Оның өлеңдері, толғау-рефлексиялары олардың тұрақты құндылығы неде екендігі туралы тарихи дәлелдер болып қала береді. Ақынның шығармалары поэтикалық қадір-қасиеттерінен басқа, тарихи-әлеуметтік аспектілерімен де маңызды, олардың қазақ халқының қоғамдық өміріндегі орасан зор рөлі сөзсіз, және олар қазақ халқы бостандық пен тәуелсіздікке қол жеткізген кезде ерекше өзекті болып көрінеді [1, 55-57 б.].

Қазақ поэзиясының дамуындағы тұтас дәуір оның есімімен байланысты. Өмірбаяндық фактілерге негізделген ақынның шығармашылығы тарихи шындықты кең бейнелі жалпылауға мүмкіндік береді. Махамбет шығармашылығында еңбекшілердің езгіге деген өшпенділігі, олардың әлеуметтік әділетсіздікке төзбеушілігі, еркін, бақытты өмірге деген ұмтылысы айқын көрініс тапты. Махамбеттің поэзиясы ақынның өз шығармаларында XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ халқының қоғамдық өміріндегі барлық тереңдетілген әлеуметтік-саяси қайшылықтарды бейнелейтіндігімен күшті. Феодалдық шыңы мен қазақ шаруа бұқарасының кең қабаттары арасындағы күрестің шиеленісуі сол кездегі қазақ қоғамының әлеуметтік дамуының негізгі жетекші қайшылығы болды. Махамбет шығармашылығы өз дәуіріндегі қоғамдық қатынастардың мәніне терең енуімен сипатталады, онымен ақын шығармашылығының байлығы мен идеялық мазмұнының толықтығы тығыз байланысты. Махамбет қазақ лирикалық поэзиясына мүлдем жаңа мазмұн енгізді, ол өз шығармаларының негізгі тақырыбы ретінде езгіге қарсы қарулы күреске шақырды, идеялық мазмұны жағынан да, стилі жағынан да өзінің шығармашылық даралығының жарқын мөрімен белгіленген шығармалар жасады [2, 23-27 б.].

Ақын шығармаларында қоғамдық өмірдің әлеуметтік құрылымының прогрессивті демократиялық қағидаттарының дамуына кедергі келтірген барлық нәрсеге қазақ еңбекшілерінің терең наразылығы мен наразылығының көркемдік көрінісі табылғанын атап өту маңызды.

Махамбет Өтемісұлы керемет поэтикалық таланты сол кездегі өмірдің шындығын оның күрделілігі мен қайшылықтығында, маңызды әлеуметтік тақырыптар мен проблемаларды, әсіресе қазақ лирикалық поэзиясындағы халықтық – батырлық тақырыпты дамытуда терең бейнелеуде айқын көрінді. Махамбет поэтикалық түрде шығарған оқиғалар мен тарихи өмірдің суреттері жанды көрнекілігімен, сезімтал қабылданатын нақтылығымен, жарқын бейнесімен ерекшеленеді. Ақын өз шығармаларында қазақ халқының рухани келбетінің шынайы ерекшеліктерін көркем түрде көрсете білді. Ол өз шығармаларында гуманистік, демократиялық мұраттар поэтикалық түрде бейнеленген, олар әлеуметтік теңдік идеяларына терең енген. Ақынның көптеген шығармаларының патологиясы қарапайым адамның, еңбек халқының өкілдерінің қадір-қасиетін растау болып табылады. Махамбет шығармашылығының айқын демократиясы мен ұлты ақынның халық өмірінің қажеттіліктерін, халықтың мүдделері мен қажеттіліктерін терең түсінуінде айқын көрінді. Ақын өз шығармаларында әлеуметтік күрестің мақсаты қарапайым адамдардың мүдделерін қорғау, кедейлер мен кедейлер үшін

шапағат ету деген ойды бірнеше рет қайталайды. Халықтың рухани күштеріне деген мызғымас сенім – бұл оның шығармаларын ерекше ажырататын қасиет. Ақынның пікірінше, ірі әлеуметтік оқиғалардың нәтижесін халық шешеді. Өлеңдердің бірінде ақын хан тағының мызғымастығы елес екенін ашық айтады: егер адамдар күреске көтерілсе, онда тақ сөзсіз құлайды.

Ақын өз замандастарының бостандыққа деген сүйіспеншілігін, билеушілердің озбырлығы мен қысымына қарсы табанды, батыл күреске деген ұмтылысын жанды өлеңдермен оятып, қиындықтардан қорықпауға, барлық кедергілерді батыл жеңуге шақырады.

Осы орайда мектеп оқушыларына Махамбет Өтемісұлының өлеңдерін оқытудың маңызы зор екені анықталады. Ақын өлеңдерін өскелең ұрпақ өз бойларына сіңіре отырып, қазақ әдебиетінің ажырамас бөлігі болған өлеңдермен танысады.

Мектепте лириканы оқыту оқу процесінің ұйымдастырушылық бөлігін құрайды. Лирика – адамға нәзік және терең әсер ететін рухани әлемді қалыптастыратын әдебиеттің бір түрі. Лириканы зерттеу әдебиеттің осы түрінің ерекше сипатымен байланысты ерекше сипатқа ие. Лирикада ақынның сезімі тікелей көрінеді. Лирикалық бейнелердің экспрессивтілігі, олардың көркемдік бейнелеу құралдарының механизмі, қабылдаудың ассоциативтілігіне деген көзқарас оларды көбінесе шындық құбылыстарының тікелей көрінісі ретінде ғана емес, сонымен бірге жалпыланған, көп мағыналы символдар ретінде түсінуге әкеледі.

Поэтикалық мәтінді зерттеу жүйесінде оның композициясын талдаудың рөлі өте маңызды. Ол өлеңнің жанрлық табиғатымен тығыз байланысты. Лирикалық өлеңнің мысалында ең маңызды нақты әдістемелік принциптердің бірі – көркем шығарманы оның формасы мен мазмұнының бірлігін зерттеуде айқын көрінеді. Лирикада оқиғалардың дамуы емес, лирикалық кейіпкердің сезімдерінің қозғалысы анықталады. Поэтикалық шығарманың көркемдік формасының тағы бір маңызды элементі – өлең. Оқушылардың назарын өлшемдерге, бір суреттен екіншісіне ауысқан кезде строфа мен рифма әдісін өзгертуге аудару керек. Мектепте көптеген өлеңдер екіұшты түсіндіріледі. Мұндай келеңсіздіктің алдын алу мақсатында М. Өтемісұлының «Қызғыш құс» өлеңін оқушыларға оқыту барысында төмендегідей әдістер көмекке келеді. Алдымен, өлең үзіндісіне назар аударсақ:

*Ау, қызғыш құс, қызғыш құс,
Қанатың қатты, мойның бос.
Исатайдан айрылып,
Жалғыздықпен болдым дос.
Ау, қызғыш құс, қызғыш құс!
Ел қорғаны мен едім,
Мен де айрылдым елімнен.
Көл қорғаны сен едің,
Сен де айрылдың көліңнен.*

Аталған «Қызғыш құс» өлеңінің мағынасын түсіндіру барысында В.Г.Маранцман және О.Ю. Богданова, Л.А. Сомова, А.В. Теплова, Е.В. Карсалова сынды әдіскерлер ұсынған лирикалық мәтінмен жұмыс істеудің шамамен ұқсас алгоритмімен оқытуды ұсынамыз [3].

1. Сабактың басында мұғалім М.Өтемісұлының өмір баянына тоқтала отырып, ақынның қазақ әдебиетінде алар орны туралы айтуы оқушыларға оқылайын деп отырған өлеңнің әсерлі болуына көмек болмақ.

2. Екінші этапта «Қызғыш құс» өлеңін мұғалімнің немесе кәсіби орындаушының (аутентикалық материалдар көмегімен) даусымен мәнерлеп оқу оқушылардың өлеңге деген алғашқы көзқарастарын айқындамақ. Әсерлірек болу үшін өлеңді музыкамен оқыса тіпті жақсы болмақ.

3. Өлеңді оқығаннан кейін оқушыларға өлең әсерінен туындаған сезімдерді түсіну және сезіну үшін бірнеше секунд уақыт беру керек.

4. Өлеңді талдауға өте мұқият қарау керек. Талдауға көшу кезінде келесі әдістерді қолдануға болады: оқушылардан өлең тудырған сезімдерді, әсерді, көңіл-күйді сипаттауларын сұрау және бұл сұраққа өлеңге сүйене отырып жауап беру керек. Мұндай тапсырма сыныпта пікір туғызады және өлеңді тереңірек талдау қажеттілігін тудырады. Осылайша оқушылар пікірлесе отырып, өлеңнің негізгі идеясын түсінеді.

М. Өтемісұлының «Қызғыш құс» өлеңін жоғарыдағы этаптарды сақтай отырып, төмендегі нақты кезеңдер негізінде талдауға болады:

– біріншіден, мұғалім шығарманың пайда болуының нақты бейнесін келтіреді: шығу тарихы, автордың өмірімен байланысы, дәуірдің қысқаша сипаттамасын.

– шығарманың жанрына назар аударылады: оқушылар мәтінмен жұмыс істейді.

– өлеңнің бейнелі-тақырыптық негізін талдауға көшу: негізгі бейнелерді, мотивтерді, тақырыптарды бөліп көрсету. Мұнда келесі жұмыс әдістері қолданылуы мүмкін: ауызша сурет салу, «тақырып бойынша үзінді көшірмелер», мәтіндегі Түйін сөздерді таңдау.

– композициямен жұмыс келесі әдістерді қолдана отырып жүргізілуі мүмкін: мәнерлеп оқу, суреттерді, тақырыптарды салыстыру және т.б.

– бейнелеу және экспрессивті құралдарды талдау: сөйлеу жолдары мен фигуралары, түсті және дыбыстық кескіндеме, ритақты-интонациялық жүйе, диаграммалар мен кестелер құрастыру, мәтінді графикалық белгілеу, баяу оқу және т.б.

– өлең идеясының анықтамасы. Талдау негізінде әртүрлі көзқарастарды білдіру, әдебиеттанушылардың пікіріне жүгіну, басқа өлеңдерді идеялық тұрғыдан толтыруға жақын адамдармен салыстыру, автордың жобаларына жүгіну.

– егжей-тегжейлі талдаудың соңында жоғарыда айтылғандардың барлығын біртұтас жүйеге біріктіру үшін өлеңнің қайталанған мәнерлі

семантикалық оқылымы орындалуы керек. Мәтінді оқудың әртүрлі нұсқаларын тыңдау әдісін қайтадан қолдануға болады [4, 129 б.].

Қортындылай келе, мектепте лирикалық шығармаларды оқу оқушылардың жеке қасиеттерін дамыту және қалыптастыру үшін өте маңызды. Лириканы зерттеу кезінде адамгершілік және патриоттық тәрбие бар. Мектептегі поэтикалық сабақтар басқа әдеби оқу сабақтарынан ерекшеленеді. Қиындық – мектеп жасындағы балаларда көрнекі-бейнелі ойлау басым болады және олар өлеңді оқығанда ақын салған суреттерді қайта құрып, ақынның көңіл-күйін, оның тәжірибесін, ойларын, сезімдерін түсінуі керек. Осының бәріне оқушылар мұғалімнің сауатты жұмысымен және лирикалық шығармалармен танысу сабақтарын дұрыс ұйымдастырумен ғана қол жеткізе алады [5, 65 б.].

Осы орайда, М. Өтемісұлының «Қызғыш құс» өлеңін оқытуда оқушылар түсінігіне ақынның ел-жер тағдырына бей-жай қарамайтындығын, хан мен халық арасындағы қатынас, азамат басындағы ауыр жағдай хақында ақпарат беруді оқыту әдістері арқылы жеткізуге мұғалімнің дайындығы әсер ететіндігін басты мәселе ретінде қарастырған жөн. Мұғалімнің бағыт-бағдар беруімен оқушылар өлеңде көтерілген қайсар рухты, күресті бойларына сіңірмек.

Қолданылған әдебиеттер

1 Махамбет Өтемісұлы (1804-1846 ж.ж.): Махамбеттің өмірі мен шығармасы туралы көпшілікке арналған ғылыми очерк / Х. Жұмалиев ; Қазақ ССР ғылым академиясы, Тіл әдебиет ин-ты... – Алматы: Қазақ ССР ғылым академиясының баспасы, 1948. – 110 б.

2 Махамбеттану мәселелері // Қ. Ө. Жүсіп ... – Алматы: Асем-Систем, 2005. – 109 б.

3 Арапова О.С. Мектептің жоғарғы сыныптарында лириканы оқу мәселелері, 2017. <http://www.rusnauka.com/pdf/241928.pdf>.

4 Махамбет өлеңдерінің поэтикасы: (монография) / О. Тұржан ... – Астана: Елорда, 2007. – 245 б.

5 Белобровцева И.З. Читаем поэзию вместе. Пособие для учителей младших классов средней школы. М., 2004. – 78 с.

FTAMP 77.03.09

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЖАС ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНЕ СӘЙКЕС ДЕНЕ ДАЙЫНДЫҒЫН ДАМУҒА АРНАЛҒАН ӘДІС-ТӘСІЛДЕР

Қ.А. Шаяхметова

Магистрант, I.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Мақалада мектеп оқушыларының жас ерекшеліктеріне сәйкес қарастырылған әртүрлі жаттығу түрлері бар. Мектеп жасындағы балалардың денсаулығына, дене дайындығына, өмірге қажет әр түрлі қозғалыс іскерлігі мен дағдысының қалыптасуына дене тәрбиесінің маңызы өте зор. Осы кезеңде оқушылар дене тәрбиесі және спорттық қимыл-әрекеттермен белсенді шұғылданбаса, олардың денесі жан-жақты, толық дамымайды. Жаттығу жұмыстарының ішінде дене дайындығын дамытуға арналған түрлеріне жан-жақты тоқталдық. Дене жаттығуларының түрлеріне сәйкес түрлі әдіс-тәсілдерді жинақтадық.

Түйін сөздер: Дене дайындығы, қимыл-қозғалыс, дене тәрбиесі, бала ағзасы, қозғалыс әдісі.

Дене мәдениеті дегеніміз жалпы мәдениеттің бір бөлігі екендігі анық. Қоғамның адам тұлғасының дамуына бағытталған арнайы әдістемелер мен тәсілдердің, мақсатты түрде тиімді пайдаланудың бірлігі деп ұғынуға болады. Дене мәдениетінің даму дәрежесі қоғамның әлеуметтік және экономикалық дамуының деңгейіне байланысты екені сөзсіз.

«Спорт – денсаулық кепілі» бұл мақалдың мән-мағынасын ұғынсақ та жете түсіне бермейміз. Денсаулықтың қадірін қысыл-таяң шақта ғана ұғынып жатамыз. Ерте жастан жеткіншектерімізді спортпен айналысып, салауатты өмір салтын ұстануға дұрыс бағыт-бағдар беру біздің басты мақсаттарымыздың бірі болуы қажет. Адам тұлғасының даму негіздері мектепке дейін және төменгі сыныптарда оқып жүрген жас мезгілдеріне сәйкес жалғасатыны белгілі. Сонымен қатар, тұлғаның жан-жақты дамуы биологиялық заңдылықтарға да байланысты. Ең маңызды заңдылықтардың біріне тоқталатын болсақ, ол адамның организмнің өсіп дамуы. Табиғи заңдылықтарға сәйкес ағзаның қалуыптасу кезеңінде дене жаттығуларын қалыпты жасап, ерекшеліктеріне қарай орындау маңызды.

Дене мәдениетінің негіздері дегеніміз дене дайындығын, осы салаға қатысты білімді қамтамасыз ете отырып, әрбір адам баласының болашақта денесінің жан-жақты даму негізінде спорт пен дене тәрбиесіне терең шұғылданумен бірге өмір белсенділігін арттыру деп түсінеміз. Дене мәдениетінің негіздері мектеп жасына дейінгі және мектеп жасындағы балалармен өткізілетін дене тәрбие сабақтарында қалыптасуға тиісті. Сондықтан да бала-бақшалардың және орта мектептердің бағдарламаларында дене тәрбиесі сабақтары міндетті түрде жетісіне екі рет өткізілуге тиісті екендігі атап көрсетілген [1, 138 б.]. Олай болатын себебі осы жас кездерінде, жалпы дене тәрбиесінің негіздері қаланумен бірге адам бойындағы физикалық қасиеттердің қалыптасатындығын ескертуге тиістіміз. Жалпы білім беретін мектептерде сонымен бірге бала-бақшаларда өткізілетін дене тәрбиесінің маңызы орасан зор екендігін көре отырып болашақта адам тұлғасының қалыптасуының ең бір басты негіздерінің бірі деп атағанымыз жөн.

Дене тәрбиесі жөніндегі білім дегеніміз қозғалыстарға үйретудің негізгі мазмұнын құрай отырып, адамның өз қозғалыстарын басқарудағы орынды тәсілдерді мегеру жүйесін жасайды, сол арқылы іскерліктің, дағдылардың және солармен байланысты білімдердің өмірге қажет қозғалтқыш қорын меңгереді.

Дене дайындығы дегеніміз белгілі бір іс-әрекетке байланысты мақсатты орындауға бағытталған дене тәрбиесінің мамандандырылған процесі. Ол жалпы және арнайы дене дайындығын танып білуге көмектеседі. Сонымен бірге дене дайындығы еңбекке әзірленудің, қажет десеңіз әскери қымат етуге дайындаудың бөлінбес құрамдас бөлігі болып табылады. Дене дайындығы жоғары деңгейде жүруі үшін физиологиялық ерекшеліктеріне де баса назар аударған жөн. Дене жаттығуының ең көбірек жалпы физиологиялық жіктелуі сол жаттығуды орындауға қатысатын еттер белсенділігінің үш негізгі сипаттамасының бөлінумен:

- белсенді еттер салмағының көлемімен;
- еттердің жиырылу түрімен (статикалық немесе динамикалық);
- жиырылудың күшімен және қуаттылығымен байланысты [2].

Жас ерекшеліктеріне сәйкес жаттығу түрлері де бұлшық еттің дамуымен жүзеге асады. Бастауыш сыныптарда көбіне қозғалмалы жаттығулар жасауға арналған жаттығу түрлері осы бұлшықеттерді шынықтыру мақсатында қолданылады. Белсенді еттер салмағының көлеміне байланысты дене жаттығуын шектеген (жаттығуларды орындауға бүкіл ет көлемінің үштен бірінен азырақ қатысқандар); аймақтық (жаттығуларды орындағы бүкіл ет көлемінің жартысынан астамы қатысқанды) деп бөлінеді. Спорттық жаттығулардың басым көпшілігі оның ауқымына байланысты. Сол жаттығуды орындауға қатысатын негізгі ет топтарының жиырылу түріне сәйкес, олар: статикалық және динамикалық болып бөлінеді [2].

Мектеп жасындағы балалардың денсаулығына, дене дайындығына, өмірге қажет әр түрлі қозғалыс іскерлігі мен дағдысының қалыптасуына дене тәрбиесінің маңызы өте зор. Осы кезеңде оқушылар дене тәрбиесі және спорттық қимыл-әрекеттермен белсенді шұғылданбаса, олардың денесі жан-

жақты, толық дамымайды. Дүниежүзі, Ресей және Қазақстан ғалымдарының пайымдауынша мектеп жасындағы оқушылардың қимыл белсенділігі аптасына 8-12 сағаттан кем болмауы қажет [3, 24 б.]. Қимыл-әрекет белсенділігінің аздығы баланың денсаулығын нашарлатады, ағзаның қорғаныс күшін әлсіздендіреді, дене дамуын толық қанағаттандырмайды.

Бала ағзасының табиғи даму шыңы жоғарғы сынып жасына келетіндіктен негізгі дене қабілеттілігі мен функционалдық мүмкіншіліктерін осы мектеп жасында жетілдіру қажет. Барлық дене қасиеттерін дамыту және тәрбиелеуге ең қолайлы, тиімді кезең – мектеп жасындағы уақыт. Онан кейінгі кезеңдерде оларды дамыту өте қиынға соғады. Мектеп жасындағы кезең әр түрлі қимыл-әрекеттерді үйретуге, жетілдіруге, өмірге қажет қимыл ептілігі мен дағдысын қалыптастыруға ең қолайлы кезең болып есептеледі. Осы кезеңде үйренбеген қимыл-әрекеттерді, кейін адам денесі қатып, буын жылжымалығы, сіңір созылымдылығы азайып, қозғалыс шеберлігі нашарлап қалған кезде үйрену, жетілдіру қиынға түседі. Бала кезінде әр түрлі, көп үйренген, жетілдірілген, дағдыланған қимыл-әрекеттер адамға кеңістікте оңтайлы, епті, жеңіл қозғалуға мүмкіншілік береді. Жаңа, күрделі қимыл-әрекеттерді жылдам үйреніп алуға жол ашады. Ал мектеп жасын босқа, әрекетсіз өткізіп алған адамдардан мысал іздегіңіз келсе, дене тәрбиесі сабақтары дұрыс өтпеген мектептерді бітірген адамдардың ебедейсіз, орашалақ қимыл-әрекеттерін көресіз, солардан мысал табасыз.

Дұрыс ұйымдастырылған дене тәрбиесі жұмыстары оқушылармен жүргізілетін басқа өнегелік, эстетикалық, еңбек, ақыл-ой тәрбиелерінің міндеттерін орындауды оңайлатады.

Дене қасиеттерін дамыту үшін мынандай әдістер қолданылады:

Бірқалыпты орындау (стандартты) әдісі. Бұл әдіс жаттығуларды үзбей, ұзақ уақытта, бір қарқында орындауды талап етеді (мысалы, ұзақ уақыт бірқалыпты жүгіру, жүзу, ескек есу және т.б.). Жүктеме бұл кезде жоғары деңгейдің 70 пайызынан аспауы керек, жүрек соғуының жиілігі минөтына 130-150 рет). Ұзақ уақыт бірқалыпты істелген жұмыс жүрек-қан тамыры және тыныс алу жүйелерін нығайтып, ағзаның жалпы төзімділігін дамытады.

Өзгермелі орындау әдісі. Бұл әдісте жүктеме қарқыны жаттығуды орындау кезінде өзгеріп отырады (мысалы, 400 метр қашықтыққа жүгіруде жылдамдық – бірінші 100 метр жүгірген кезде $\frac{1}{2}$ жартылай күшпен, екінші, 100 метрде қатты қарқында, үшінші 100 метрде – еркін, төртінші 100 метрде $\frac{3}{4}$ күшпен орындалып отырылады). Жүктеме бұл жүгіру кездерінде кіші жүктемеден үлкенге және керісінше өзгеріп отырады. Өзгермелі орындау әдісінің көмегімен біз жалпы төзімділікті және жылдамдық төзімділігін дамытамыз, спортшыларды жігерлілікке тәрбиелейміз.

Қайталап орындау әдісі. Бұл әдіс кезінде жаттығу көп қайталанады, аралықтағы тынығуда ағза толық бастапқы қалпына келуі қажет (мысалы, қысқа қашықтыққа өте жоғары жылдамдықпен қайталап жүгірген кезде, аралық тынығу толық болуы қажет). Қайталап орындау әдісі күшті, жылдамдықты және күш жылдамдығын, жылдамдық төзімділігін дамытады.

Дене тәрбиесі тәжірибесінде қайталап орындау әдісінің түрлері кездеседі. Мысалы, циклді жаттығуларды орындау кезінде мынадай түрлер жиі кездеседі:

- тұрақты бірдей қашықтықтарға жүгіру (7 x 100 м);
- біртіндеп ұзартылып отырылған қашықтыққа жүгіру (200x400x600x800);
- біртіндеп қысқартылған қашықтыққа жүгіру (800x600x400x200);
- біртіндеп ұзартылған, сонан соң біртіндеп қысқартылған қашықтыққа жүгіру (200x400x600x800x600x400x200) [3, 54 б.]

Аралық орындау әдісі. Бұл әдістің мәнісі көп рет қайталанған жаттығудың орындау қарқыны жоғары (минөтына 160-180 рет жүрек соғу жиілігі) және тынығу аралығы қатаң болуында. Жаттығуды орындаған соң тынығу кезінде жүрек соғысы минөтына 120-140 ретке жеткенге дейін созылады да, сонан соң жаттығу қайталанатын. Әрбір жаңа жүктеме ағза толық бастапқы қалпына келмеген кезде беріледі. Тынығу белсенді немесе бәсең болуы мүмкін, жаттығу тізбекпен орындалады (мысалы, 7x200) [3, 62 б.]. Бұл әдістің көмегімен аз мерзімде жалпы және арнайы төзімділік қасиетін дамытуға болады.

Айналымды орындау әдісі. Спорт зал мен спорт алаңдарында шеңбер бойынша орналасқан «бекеттерде» жаттығуларды шеңбер бойымен айналып жүріп орындау айналымды орындау әдісі деп аталады [4, 37 б.].

«Бекеттерде» (саны 6-10 болуы мүмкін) қарапайым, үйренген бір жаттығу орындалады (мысалы, штанганы иықта ұстап отырып, тұру, белтемірде тартылу және т.б.). Жаттығуды орындау саны әрбір «бекетте» жеке белгіленеді. Бір сабақта «шеңберді» бір реттен үш ретке дейін тынықпай немесе тынығу аралығымен өтуге болады. Бір айналып жаттығуды орындау уақытын, тынығудың аралық уақытын, жаттығуды қайталау санын мөлшерлеп белгілеу қажет. Шеңберлі орындау әдісінің бірнеше түрі бар:

1. Жаттығуларды ұзақ, үзбей орындау. Сабақ тынығусыз, шеңбер бойынша бірден үш ретке дейін қайталана орындалады. Сабақ міндеті – жалпы және арнайы төзімділікті дамытады.

2. Аралық орындау әдісі бойынша. Жаттығуларды орындау аралығында тынығу қатаң аралықты сақтауға, күш және жылдамдық, күш төзімділігін тәрбиелеуге қолданылады.

3. Бірқалыпты орындау әдісі бойынша. Тынығу аралығы толық. Күшті және жылдамдықты тәрбиелеуге қолданылады.

Шеңберлі жаттығу әдісін қолданар алдында жаттығуларды топтап, жүйелеп алады, «бекеттердің» орындары, жаттығуларды орындау мөлшері белгіленеді.

Оқушылардың қимыл-әрекеттерін ұйымдастыру әдістері. Оқу барысын басқару қызметін орындай отырып, мұғалім оқушылардың сабаққа белсенді қатысуына, жаттығу техникасын дұрыс үйренуіне барлық жағдай жасауы керек. Осы мақсатпен әр түрлі оқу жұмыстарын ұйымдастыру әдістері қолданылады. Олар: топтық, даралық, айналымды, фронтальдық әдістер болып бөлінеді. Әрбір әдістің өзіне тән әр түрлі үйлестіре қолданылатын жолдары болады.

Фронтальдық әдіс. Бұл әдіс кезінде жаттығушылардың бәрі бір мезгілде, бір тапсырманы орындайды. Оқушыларды жаңа оқу материалдарымен таныстырғанда, сақтандыру мен көмекті керек етпейтін қарапайым жаттығуларды үйренгенде, жақсы меңгерген қозғалысты жетілдіргенде осы әдіс қолданылады [4, 78 б.]. Оқушыға қимыл-әрекетті көп орындату, сабақ тығыздығын жоғарылата алу мүмкіншілігі фронтальдық әдістің құндылығын арттырады. Фронтальдық әдістің негізгі нұсқалары: жаттығулардың тапсырманы бір уақытта бәрінің бірге орындауы, жаттығуларды кезектесе орындауы, жаттығуларды толассыз және ауысумен орындауы:

- бір уақытта орындау кезінде барлық оқушылар бір жаттығуды санақ бойынша, музыка сүйемелдеуімен орындайды;

- дене тәрбиесі жаттығуларын кезектесіп орындауда екіден, үштен өзара көмектесе, өзара сақтандыра, өзара бағалау түрінде орындалады. Құрал-жабдықтар, снарядтар бар кезде бұл түрлерде жаттығулар жасау өте тиімді болып табылады;

- жаттығуларды толассыз орындау кезінде алдыңғы оқушы жаттығуды аяқтамай, келесі оқушы жаттығуды бастап жібереді (мысалы, алдыға аунап түсуді үйренгендегі толассыз орындаулар);

- ауысымды жолмен жаттыққанда барлық оқушылар бірнеше ауысымға 4-6-дан, одан да көп оқушыдан бөлініп, бір жаттығуды кезекпен орындайды. Сабақ өткізу орнына, қолда бар снарядтар, құрал-жабдықтарға байланысты қолданылады.

Жоғарыда аталған әдіс-тәсілдерді қолдана отырып оқушылардың жас ерекшеліктеріне байланысты дене дайындығын тамыту басты назарда. Жоғарыда аталған әдістер дене тәрбиесі тәжірибесінде жеке ғана емес, топтастырыла, жіктестіріле қолданылады. Мысалы, бірқалыпты аралық жаттығулар әдісі, өзгермелі-аралық жаттығулар әдісі т.б. Осындай әдістерді топтастыру тәсілдері ағзаның функционалды мүмкіндіктерінің өсуіне тиімді әсер етеді және кең көлемде дене қасиеттерін дамытады. Осы тәсілдерді қолдана отырып жұмыс әрекеттерін жүзеге асыру арқылы баланың тұлғалық дамуына жақсы әсер ете аламыз.

Қолданылған әдебиеттер

1 Әбиев Ж., Бабаев С., Құдиярова А. Педагогика. – Алматы, 2004.

2 <https://kk.wikipedia.org/wiki/>.

3 Әбділлаев Ә.К., Оңалбек Ж.К. Дене мәдениетінің ілімі және әдістемесі. – Түркістан, 2004.

4 Педагогическое физкультурно-спортивное совершенствованне. Под. ред. Ю.Д. Железняка. – Москва, 2005.

FTAMP 20.00

МЕКТЕПТЕ РОБОТОТЕХНИКАДАН ЖОБАЛАР ЖАСАУ АРҚЫЛЫ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ЕСЕПТІК ОЙЛАНУЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕРІ

А.А. Ерімбет

*Магистрант, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент қ.*

Э.Т. Адылбекова

*П.ғ.к., доцент, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент қ.*

Мақалада мектептегі робототехниканың даму болашағы қарастырылады. Роботтық техниканы оқытудың бағдарламалық-әдістемелік кешенін дайындау қажеттілігі айтылады. Балаларды оқыту үшін робототехниканы сабақта қолдану мәселесіне талдау жасалады. Мектепте робототехника элементтерін енгізуде оқытудың көрнекілік, теорияның практикамен байланысы көрсетілген. Авторлар Қазақстан мектептеріне робототехника элементтерін енгізу мәселесі информатика курсының ажырамас бөлімі ретінде зерттейді. Мектептік білім беруде бөлімді ендіру үшін робототехникалық түсініктердің жүйесін дайындау қажет. Бұл бөлім оқушының құрастырушылық ойлауының тиімділігін жоғарылатуға, қолдарының қозғалғыштық дағдыларын дамытуға, баланың шығармашылық әлеуетін ашуға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: информатика оқыту әдістемесі, ақпараттық технология, роботтық технология.

Робототехника – бұл автоматтандырылған техникалық жүйелерді дамытумен айналысатын қолданбалы ғылым. Робототехника электроника, механика, бағдарламалау сияқты пәндерге сүйенеді. Робототехника – бұл механика мен жаңа технологиялар проблемалары жасанды интеллект мәселелерімен жанасатын ғылыми-техникалық прогрестің маңызды бағыттарының бірі. Мақаланың мақсаты – мектепте робототехниканы оқу қажеттілігінің бірқатар себептерін анықтау [1].

Қазіргі кезеңде мемлекеттік білім беру стандартын енгізу жағдайында баланың қажеттіліктерін, ғылыми-техникалық прогрестің негізгі міндеттерін жүзеге асыруға ықпал ететін салаларда қоғамның талаптарын қанағаттандыруға бағытталған сабақ және сыныптан тыс іс-шаралар ұйымдастыру қажет болады.

Мектептегі осындай заманауи тенденцияларға робототехника мен роботты дизайн кіреді.

Қазіргі уақытта көптеген оқу орындарында робототехниканы яғни, Lego-ны білім беру үдерісінде қолданады. Робототехника бойынша жарыстар өткізіледі, оқушылар жаңа ғылыми-техникалық идеяларды қолдануға, техникалық ақпарат пен инженерлік білімдермен алмасуға негізделген түрлі байқауларға қатысады [2].

Қазіргі қоғамда роботтар күнделікті өмірге енгізіліп, көптеген процестер роботтармен алмастырылуда. Роботтарды қолдану салалары әр түрлі: медицина, құрылыс, геодезия, метеорология және т.б. Адам өмірдегі көптеген процестерді робототехникалық құрылғыларсыз (мобильді роботтарсыз) елестете де алмайды: балалар мен ересектерге арналған ойыншықтардың барлық түрлеріне арналған робот, медбикеке арналған робот, күтушіге арналған робот, үй күтушісіне арналған робот және т.б.

Робототехниканың дамуының негізгі кезеңдері:

- 1913 жыл – Чарльз Маколейдің логикалық есептердің шешімін табатын машинаны жасауы.
- 1921 жыл – «R.U.R». спектаклінде «робот» сөзінің бірінші рет айтылуы (Карела Чапека).
- 1934 жыл – Бетті бояуға арналған өнеркәсіптік конвейерлік роботты құру.
- 1946 жыл – Магнитті жазу құрылғысы арқылы машиналарды басқару механизмінің таныстырылымы.
- 1950 жыл – Механикалық робот-манипуляторлардың белсенді дамуы.
- 1971 жыл – Әлемдегі алғашқы микропроцессордың пайда болуы.
- 1980 жыл – Жапондық роботтардың коммерциялануына байланысты робототехника нарығындағы ең күшті өсім.
- 2000 жыл – Electrolux компаниясы ВВС арнасының эфирінде Trilobite робот шаңсорғышын ұсынды.
- 2010 жыл – Кореялық Ilshim Global компаниясы терезе тазартатын әлемдегі бірінші робот Windoro-ды шығарады.
- 2017 жылдан бастап, Робототехниканың негізгі бағыты – жасанды интеллект прогресі.

Зерттеу әдістері. Ғылыми-әдістемелік әдебиеттерге, электрондық білім беру ресурстарын әзірлеудің талаптары мен технологиясын білім беруде пайдаланудың психологиялық, педагогикалық және әдістемелік бағыттарына талдау жасау. Электрондық білім беру ресурстарын құру теориясы мен технологиясын анықтау. Мазмұнды талдауға дәстүрлі әдістер қолданылады [3].

Инженерлік робототехника саласындағы білімдері бар мамандарға қазіргі уақытта сұраныс жоғары. Осының арқасында робототехниканы білім беру үдерісіне бастауыш сыныптан бастап, әрі қарай білім берудің барлық деңгейлерінде, соның ішінде университеттерде енгізу мәселесі өте өзекті болып отыр. Егер бала жас кезінен бастап осы салаға қызығушылық танытса, онда ол

көптеген қызықты нәрселерді аша алады және ең бастысы, болашақта мамандық алу үшін қажет дағдыларды дамыта алады. Сондықтан робототехниканы оқу үдерісіне және сыныптан тыс жұмыстарға енгізу маңызды әрі өзекті бола түсуде [4].

Lego-дизайнды қосымша білім беру жүйесінде қолданудың мақсаты – алғашқы техникалық жобалау дағдыларын меңгеру, ұсақ моториканы дамыту, құрастыру және негізгі қасиеттері (қаттылық, беріктік, тұрақтылық) туралы түсініктерді зерттеу, топта өзара әрекеттесу дағдылары. Балаларға микропроцессормен және датчиктер жиынтығымен жабдықталған конструкторлар беріледі. Олардың көмегімен оқушылар роботты – белгілі бір функцияларды орындау үшін интеллектуалды машинаны бағдарламалай алады.

Оқытудың жаңа стандарттарының айрықша ерекшелігі бар – білім беру нәтижелеріне бағдарлау, олар жүйелік-белсенділік тәсілі негізінде қарастырылады. Lego білім беру ортасы осы оқыту стратегиясын жүзеге асыруға көмектеседі [5].

Мектептегі Робототехника – бұл балаларды жоғары технологияларға толы заманауи өмірге дайындаудың тамаша тәсілі. Оның білімі жас ұрпаққа көптеген мүмкіндіктер ашады және технологияның одан әрі дамуын тездетеді. Оқушыларға физика, математика, информатика, химия және биология сияқты пәндер осы мәселенің теориялық аспектісіне көмектеседі. Қазірдің өзінде білім беруде робототехникалық кешендерді қолдану қосымша үйірме түрінде немесе сабақтарда қолданылады.

Көбінесе білім беруде әртүрлі робототехникалық кешендер қолданылады, мысалы, Mechatronics ControlKit, Festo Didactic, WEDO 2.0, LEGO Mindstorms және басқалар. Біздің елімізде аталған роботты кешендердің ең соңғысы кең таралған. NXT жиынтығы күрделі дизайнды жасауға мүмкіндік береді және Роботты бағдарламалау және қоршаған ортаны зерттеу үшін көбірек мүмкіндіктер береді. Мысалы, NXT кешені тек АҚ және қара түстерді ғана ажырата алмайды, дыбыс сенсоры мен қашықтықтың көбірек мүмкіндіктері бар. Сондай-ақ, NXT кешенінің әртүрлі нұсқалары бар: «ПервоРобот NXT», «Энергия, жұмыс, қуат», «Технология және физика», «жаңартылатын энергия көздері».

LEGO Mindstorms – мектеп жасындағы балаларға арналған робот конструкциясы. LEGO Technis бөлшектері робот үшін құрылыс материалы ретінде пайдаланылады – көптеген жігіттер олармен «Технология және физика», «Пневматика», «Жаңартылатын энергия көздері» конструкторларынан таныс. Бірақ роботтың қаңқасын жасау жеткіліксіз: оны қоршаған ортадан ақпарат алуға және оған реакция жасауға «үйрету» керек. Ол үшін арнайы құрылғылар қолданылады – сенсорлар: олар түсі, жарығы, жақын объектілерге дейінгі қашықтықты және тағы басқаларды анықтауға мүмкіндік береді [6].

Робототехниканы оқудың қосымша артықшылығы команданы құру және болашақта робототехника бойынша қалалық, облыстық, республикалық және халықаралық олимпиадаларға қатысу болып табылады, бұл оқушылардың білім алуға деген ынтасын едәуір арттырады.

Робототехнологияны пайдаланудың басты мақсаты – қоғамның әлеуметтік тапсырысы: білім беру мақсаттарын өз бетінше қоюға, оларды жүзеге асырудың жолдарын жобалауға, жетістіктерін бақылауға және бағалауға, әртүрлі ақпарат көздерімен жұмыс істеуге, оларды бағалауға және осы негізде өз пікірін, пікірін тұжырымдай білуге қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру, бағалау. Яғни, оқушылардың негізгі құзыреттіліктерін қалыптастыру. Жалпы және орта білім берудегі құзыреттілік тәсіл, білім беру саласындағы әлеуметтік күтулерге де, білім беру процесіне қатысушылардың мүдделеріне де объективті түрде сәйкес келеді [7].

Қысқасы, біздің заманымыз – робототехника заманы десек артық болмас. Қазіргі таңда бүкіл дүние жүзінде робототехника ғылымы кең қолданыс тауып отыр. Біздің мемлекетімізде осы бағытта дамыған елдер қатарына қосылу мақсатында ғылыми-техникалық прогресстің осы бір маңызды бағытынан құр қалмауда. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты былтырғы Жолдауында «балаларға арналған технопарктері желісін» қалыптастыру арқылы әлемнің озық ғылымында бәсекелестікті арттыру қажеттілігін тапсырған болатын. Осы бағыт-бағдарда оқушылардың интеллектісін дамытып, ой-өрісін кеңейту мақсатында инновациялық үйірмелер, робототехника орталықтары ашылып, оқушылармен жұмысы қарқын жүруде [8].

Мектептегі робототехника оқушыларды ХХІ ғасырдың технологияларымен таныстырады, олардың коммуникативтік қабілеттерін дамытуға ықпал етеді, өзара әрекеттесу дағдыларын дамытады, шешім қабылдаудағы дербестік, олардың шығармашылық әлеуетін ашады. Балалар мен жасөспірімдер өздігінен бір нәрсе жасаған немесе ойлап тапқан кезде жақсы түсінеді. Робототехника сабағын өткізген кезде бұл жай ескерілмейді, әр сабақта қолданылады. Біздің елде робототехниканы зерттеу кеңінен танымал, көптеген мектептерде робототехника негіздерін үйренуге арналған оқу жинақтары бар. Енді басты міндет – ғылым мен техникаға мүмкіндігінше жастарды тарту. Робототехникаға арналған оқу жиынтықтарының басты ерекшелігі – кез келген білім беру бағдарламасымен оңай интеграциялануы.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Шоланов К.С. Основы мехатроники и робототехники»: Учебное пособие – Алматы: КазНТУ, 2005.
- 2 Қ.И.Сатпаев атындағы 050717 мамандығы студенттерге «Мехатроника» пәні бойынша оқу-әдістемелік кешені. Құрастырушылар: Шоланов Қ.С., Байтурганова В.К., Тумабаева А.К.
- 3 Алтынов Ж.І. Өнекәсіптік роботтардың механикасы: Оқу құралы. – Алматы: ҚазҰТУ, 2002.
- 4 Робот техника пәні бойынша мұғалімдерге арналған әдістемелік нұсқау: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ. – 2018. – 222 б.

- 5 Рахатқызы М. Робототехника қайтсе дамиды?
<http://www.aktobegazeti.kz/>.
- 6 <https://www.wikiwand.com/kk/робототехника>.
- 7 https://el.kz/news/tehnologiya/robototeknikamen_ainalisudin_paidasi_kan.
- 8 <https://infourok.ru/bilim-beru-zhyesindegi-robototeknikani-rli-3236159.html>
- 9 <https://hotuser.ru/lego/3034-lego-mindstorms-ev3-opisanie-i-video>.
- 10 www.robotics.com

ҒТАМР 34.01.45

МЕКТЕПТІҢ БИОЛОГИЯ КУРСЫНДА БИОХИМИЯЛЫҚ ҰҒЫМДАРДЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН ДАМУЫ

С.Ж. Ибадуллаева

*Ғылыми жетекші, б.ғ.д, профессор, Қорқыт ата атындағы Қызылорда
университеті, Қызылорда қ.*

А.И. Дүйсеш

Магистрант, Х.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қ.

Мақалада мектеп биология курсын құрайтын биохимиялық ұғымдардың мазмұны ашылып, олардың жоғарыда аталған пәннің барлық бөлімдерін: өсімдік ағзасынан бастап тірі табиғаттың жалпы заңдылықтарына дейінгі барлық бөлімдерін оқу барысындағы дамуы көрсетілген. Биология мектеп пәні ретінде логикалық реттілікпен дамитын биологиялық ұғымдар жүйесі болып табылады. Сәйкес ұғымдармен жұмыс істеу биологиялық білімнің игерілу дәрежесін көрсетеді. Сондықтан биологиялық ұғымдарды меңгерту және дамытудағы мұғалім жұмысының маңызы зор.

Мақалада мектеп бағдарламасы мен биология оқулықтары талданады, бұл биохимиялық ұғымдар 6-дан 11-сыныпқа дейінгі бүкіл биология курсында қалыптасады және дамиды деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Биохимиялық түсініктердің қалыптасуына биологияны оқытудың ауызша, көрнекі және практикалық әдістерінің барлық түрлері ықпал етеді және соңғысының рөлі ерекше. Биохимиялық ұғымдарды қалыптастыруда белсенділік тәсілін қолдану қажет, өйткені олардың дұрыс қалыптасуының шарттарының бірі білімді практикалық қызметте қолдану болып табылады.

Түйін сөздер: биохимиялық ұғымдар, биология, биохимия, оқулық, ұғымдарды дамыту, практикалық әдістер.

Ғылыми білім жүйесінің орталық өзегі – ғылыми ұғымдар [1]. «Биология» мектеп курсы логикалық дәйектілікпен дамитын негізгі биологиялық ұғымдар жүйесі болып табылады. Ұғымдар жүйесі оқу пәнін құрайтын биологиялық ғылымдардың негіздерімен анықталады: ботаника, зоология, анатомия, физиология, цитология, экология, биохимия және т.б. сондықтан олардың биологиялық білімі туралы тиісті ұғымдармен жұмыс істеу болып табылады [2].

И.Н. Пономарева былай деп атап өтті: «әрбір ұғымды оқушыларға бірден оның барлық ғылыми толықтығымен ұсынуға болмайды. Соңғысына оқушылардың танымдық мүмкіндіктеріне сәйкес мазмұнды дәйекті дамыту арқылы қол жеткізіледі. Сондықтан мұғалім тақырыптан тақырыпқа, курстан курсқа ұғымдардың қалай қозғалатынын білуі керек. Ұғымдардың бірігіп, жалпыланатын, бір топтан екінші топқа ауысатын жерін алдын-ала қарастырған жөн» [3, 301-302 б.].

Биологияны зерттеу процесінде биохимиялық ұғымдардың мазмұны мен дамуын қарастырамыз. Биохимия (биологиялық химия немесе физиологиялық химия) – Физикалық және химиялық заттарды және бірқатар биологиялық пәндерді зерттейтін нақты ғылымдардың түйіскен жерінде орналасқан биологиялық ғылым. Биохимия жасушаның, мүшелердің, тіндердің, сұйықтықтардың және тұтас организмнің химиялық құрамын, организмде өтетін химиялық реакцияларды, метаболизмді және олардың биологиялық функциялардағы көрінісін зерттейді. Биохимия сонымен қатар жалпы химия курсына қалыптасқан ұғымдарды қолданады (мысалы, «реакция», «сапалық реакция», «жауын-шашын реакциясы», минералды (Бейорганикалық) және органикалық заттар және т.б.).

Кейбір биохимиялық ұғымдар жалпы биологиялық ұғымдар тобына жатады, яғни барлық табиғатқа, барлық тірі организмдерге қатысты биологиялық заңдылықтар туралы ұғымдар. Бұл ұғымдар: «зат алмасу және энергия», «катаболизм (диссимиляция)», «анаболизм (ассимиляция)», «тамақтану», «тыныс алу», «оқшаулау», «фотосинтез». Басқа биохимиялық ұғымдар: «жасушаның биоорганикалық заттары: ақуыздар, көмірсулар, липидтер, дәрумендер, ферменттер, гормондар», «макроэргиялық заттар», «гликолиз», «Кребс циклі», «маңызды аминқышқылдары», «гликоген», «мочевина», «каталаза», «пептидин», «липаза» басқалары арнайы, өйткені олар белгілі бір бөлімде зерттеледі [4].

Тұжырымдамалық аппарат жүйесінің қалыптасуына әсер ететін негізгі факторлар-оқушылар пәндерді, оқу іс-әрекетінің ұйымдастырушылық жағдайларын, оқушы дамытын қоршаған табиғи және әлеуметтік-мәдени ортаны зерттейтін оқулықтар [5].

Мектеп бағдарламасы мен оқулықтарды талдауда оқушылар алғаш рет биохимиялық мазмұнның жалпы биологиялық ұғымдарымен («тіршілік процестері», «тамақтану») танысады, «тыныс алу», «шығару», «метаболизм», «органикалық-заттар», «микроэлементтер», «фотосинтез», «АТФ», «көмірсулар (қант)», «ферменттер» өсімдіктерді, бактерияларды, саңырауқұлақтарды, қыналарды зерттеуде қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Мысалы, тамақтану, тыныс алу, зат алмасу процестері бастапқыда өсімдік ағзасында болатын физиологиялық процестер ретінде түсіндіріледі. Ұғымдар өзара байланыста қалыптасады және келесідей түсіндіріледі: «тамақтану процесінде организм сыртқы ортадан қажетті заттар мен энергияны сіңіреді, соның арқасында ол өмір сүреді және мөлшері артады. Өсімдіктер қоректену процесінде топырақтан су мен еріген минералды заттарды, ал ауадан

көмірқышқыл газын сіңіреді, олардан жарық энергиясы арқылы органикалық заттар түзіліп, оларды денесін құру және дамыту үшін пайдаланады. Тыныс алу процесінде өсімдік ағзасы оттегін тұтынады. Бұл жағдайда көмірқышқыл газы бөлініп, ағзаға зиянды заттар түзіледі. Әр организм метаболизммен сипатталады. Сонымен қатар, ағзадағы тамақтану және тыныс алу процесінде алынған заттардың өзгеруі оның өмірлік белсенділігін және қоршаған ортамен тұрақты байланысын қамтамасыз етеді.

Әртүрлі авторлық жолдардағы бірқатар мектеп оқулықтарында тұтас тақырып өсімдікте болатын тіршілік процестерін зерттеуге арналған. Тыныс алу органикалық заттардың ыдырауы кезінде ағзаның өмірлік процестеріне қажетті энергия бөлінетін күрделі процесс ретінде анықталады. Тыныс алу процесіне қатысатын негізгі органикалық заттар-көмірсулар (глюкоза). «Тыныс алу» ұғымы биохимиялық ұғым ретінде негізгі химиялық реакцияларды түсіндіру арқылы түсіндіріледі, бұл процестегі ферменттердің рөлін және жасушадағы ағынның орнын көрсетеді [6, 109 б.].

Тыныс алу және фотосинтез процестерін салыстыру өсімдіктің жасыл жапырағының жасушалық деңгейінде болатын физиологиялық және биохимиялық процестерді қолдану арқылы жүзеге асырылады. Өсімдіктерді, бактериялар мен саңырауқұлақтарды зерттеудегі «метаболизм» ұғымы «организмнің өсуі мен дамуын, оның көбеюін және қоршаған ортамен үнемі байланыста болуын қамтамасыз ететін организмде болатын әртүрлі химиялық түрлендірулердің жиынтығы ретінде» анықталады [6, 111 б.].

Жануарларды зерттеу кезінде «тамақтану» және «тыныс алу» ұғымдары дененің бүкіл бетінің немесе тыныс алу мен тамақтанудың мамандандырылған органдарының жұмысымен байланысты физиологиялық процестер ретінде қарастырылады. Жануарларда тыныс алуды зерттеу диффузия арқылы пайда болатын бір жасушалы организмдердің мысалынан басталады. Ішек-қуыс жануарларын және арнайы тыныс алу мүшелері жоқ құрттардың түрлерін зерттегенде, бұл дененің беті арқылы өтетін тыныс алу туралы атап өтіледі. Бөлімді кейіннен зерделеу кезінде білімгерлер жануарлар әлемінің әртүрлі өкілдерінің тыныс алу жүйесінің құрылымының ерекшеліктерімен, тыныс алу процесінің күрделілігімен (гилл, трахея, өкпе тынысы) танысады.

Тыныс алу процесін қарастыра отырып, тіршілік процестерінен өту үшін қажетті энергияны қалыптастыру үшін заттардың тотығуына қажетті ауа оттегінің рөлі атап өтіледі. Алынған заттар: су, көмірқышқыл газы және басқалары денеден шығарылуы керек [7].

«Адам» бөлімінде биохимиялық ұғымдар адамның жасушаларын, тіндерін, мүшелері мен жүйелерін зерттеудің алғашқы тақырыптарынан бастап енгізіледі. Бұл ұғымдар «жасуша» жалпы биологиялық тұжырымдамасын оның құрылымын, химиялық құрамын, тіршілік процестерін қарастыру арқылы сипаттайды. Мұны қалыптастыру кезінде «аденозинтрифосфор қышқылы – АТФ», «белоктар», майлар», «көмірсулар», «нуклеин қышқылдары – ДНҚ және РНҚ», «катализатор ақуыздары», «ферменттер», «каталаза» сияқты биохимиялық ұғымдар қолданылады немесе алғаш рет енгізіледі». Жасуша мен

сыртқы ортаның метаболизмі қан арқылы үнемі жүріп отырады. Қан жасушаға әртүрлі қоректік заттар, оттегі әкеледі. Бұл қоректік заттардан күрделі органикалық заттар (ақуыздар, майлар, көмірсулар) түзіледі, яғни синтез жүреді. Органикалық заттардың биологиялық тотығуы (ыдырауы) нәтижесінде босатылған энергия АТФ молекуласының синтезіне кетеді, содан кейін жасуша мен ағзаның қажеттіліктеріне қолданылады. Органикалық заттардың ыдырауы мен тотығу өнімдері-қарапайым органикалық және бейорганикалық қосылыстар (су, көмірқышқыл газы, мочевина және т.б.) – жасушадан, содан кейін денеден шығарылады [8].

«Тамақтану» ұғымының дамуы «ас қорыту» ұғымымен тығыз байланысты («ас қорыту жүйесі»тақырыбы). Тағамның құрамын және оның ағзаны энергиямен және құрылыс материалымен қамтамасыз етудегі рөлін, ас қорыту жүйесінің бөлімдерінің құрылымын зерттегеннен кейін «ас қорыту қоректік заттарды лимфаға қанға оңай сіңетін қарапайым,еритін қосылыстарға айналдыру процесі ретінде» ұғымы енгізіледі [8, 125 б.]. Ауыз қуысында, асқазанда, аш ішекте және тоқ ішекте ас қорытуды қарастыра отырып, «белоктар», «майлар», «көмірсулар», «ферменттер», «птиалин» («амилаза»), «пепсин», «сілекей», «асқазан сөлі», «маңызды аминқышқылдары», «гликоген», «мочевина», «минералды тұздар», «витаминдер» және т.б биохимиялық ұғымдары қолданылады. «Ферменттер» ұғымының қасиеттерін зерттеу және бекіту үшін «сілекей ферменттерінің крахмалға әсері», «асқазан сөлінің ферменттерінің ақуыздарға әсері» зертханалық жұмыстарды орындау көзделеді.

Айта кету керек, «адам» бөлімінде биохимиялық ұғымдарды қалыптастырудың ауызша және көрнекі әдістеріне практикалық әдістер қосылады,олар зертханалық жұмыс түрінде жүзеге асырылады және студенттердің белсенді зерттеу қызметін ұсынады. «Биологияны зерттеудегі студенттердің зерттеу қызметі – бұл танымдық қызығушылықты,тәуелсіздікті, интеллектуалды және практикалық дағдыларды дамыту мақсатында тірі табиғат объектілерін зерттеу әдістерін игеру қызметі. Ол пән мазмұнының әдіснамалық деңгейін көрсетеді және оқушылардың ғылыми танымның әдістері мен формаларымен танысуына ықпал етеді» [9, 12 б.]. Биологияны зерттеудегі оқушылардың зерттеу әрекеттері әртүрлі бағыттарда жүргізілуі мүмкін. Қызметтің осы түрі аясында бақылау немесе эксперимент ұйымдастыруға болады. Биологияны оқытуда экспериментті енгізу зерттелетін құбылыстар арасындағы себеп-салдарлық байланыстарды орнатуға ғана емес, сонымен қатар практикалық топқа жататын қарапайым және күрделі эксперименттік дағдыларды қалыптастыруға ықпал етеді. Егер біз биохимиялық ұғымдарды қалыптастыру туралы айтатын болсақ,онда олар биохимиялық реакцияларды жүргізу, гипотеза жасау, нәтижелерді түсіндіру, эксперименттер жүргізу үшін қажетті жабдықты таңдау қабілеттеріне сәйкес келеді. Мектеп оқушыларының зерттеу қызметі жеке немесе ұжымдық түрде жүруі мүмкін. Сонымен қатар, ұйымның соңғы формасы әмбебап оқу іс-әрекеттерін ғана емес, сонымен қатар оқытудың Мета-пәндік нәтижелерін-топта іс-әрекеттегі серіктес және көшбасшы ретінде жұмыс істей білуге мүмкіндік береді. Мұндай ғылыми-

зерттеу ұжымдық қызметі бірқатар әдістемелік шарттарға сәйкес жүруі керек [10].

Әдістеме теориясында да, биологиялық пәндерді оқыту тәжірибесінде де ұғымдарды дамыту мәселесі ең өзекті және күрделі мәселелердің бірі болып табылады. Соңғы жылдары биологияны оқыту айтарлықтай қайта құрудан өтті, бағдарламалар толықтырылды және қысқартылды, сондықтан білім жүйесін, мектепте оқытылатын ғылым негіздерінің маңызды ұғымдарын анықтаудың нақты қажеттілігі туындады. Ұғымдарды қалыптастыруда белсенділік тәсілін қолдану қажет, өйткені тұжырымдаманы дұрыс қалыптастырудың шарттарының бірі – білімді практикалық іс-әрекетте қолдану. Оқушылардың алған дағдылары мен дағдылары пәндік білімнің жиынтығымен қатар оқу тиімділігінің көрсеткіші болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер

1 Усова А.В. Оқушылардың ғылыми түсініктерін сәтті қалыптастыру шарттары // Ғылым және мектеп. 2006. № 4. – 57-59 б.

2 Ховрин А.Н. Понятие «обмен веществ и превращение энергии» как системообразующее в содержании раздела «Человек» курса биологии в общеобразовательной школе // Вестник Московского городского педагогического университета. Серия: Естественные науки. 2012. № 1 (9). – С. 106-110.

3 Пономарева И.Н., Соломин В.П. Экологическое образование в Российской школе: История. Теория. Методика: Учебное пособие / Под ред. В.П. Соломина. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена. – 415 с.

4 Биологическая химия: Пособие-практикум для студентов биолого-химического факультета // – Самара: Изд-во Сам ГПУ, 2001. – 116 с.

5 Ахметова Л.В. Жаратылыстану пәндерін оқу кезінде оқушылардың тұжырымдамалық аппаратын қалыптастыру // Томск мемлекеттік педагогикалық университетінің хабаршысы. 2011. № 6. – 155-160 б.

6 Пономарева И.Н., Корнилова О.А., Кучменко В.С. Биология: Растения. Бактерии. Грибы. Лишайники: Учебник для учащихся 6 класса общеобразовательных учреждений // под ред. проф. И.Н. Пономаревой. 2010. – 240 с.

7 Константинов В.М., Бабенко В.Г. Биология: Животные: Учебник для 7 класса общеобразовательной школы. – М.: Вентана-Граф, 2013. – 304 с.

8 Драгомилов А.Г., Маш Р.Д. Биология: Человек: Учебник для учащихся 8 класса общеобразовательных учреждений. – М.: Вентана-Граф, 2007. – 272 с.

9 Боброва Н.Г. Виды учебно-познавательной деятельности в обучении биологии: дидактическая и методическая характеристика // Самарский научный вестник № 2 (7). – Самара: ПГСГА, 2014. – С. 11-15.

10 Боброва Н.Г. Аспекты применения технологии обучения в сотрудничестве при организации практической деятельности учащихся на уроках биологии // Научно-методический электронный журнал Концепт. 2014. № 7. – С. 31-35.

ҒТАМР 77.01.09

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ДЕНЕ МӘДЕНИЕТІНІҢ СТРАТЕГИЯЛЫҚ МАҚСАТЫ РЕТІНДЕ ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫҢ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНІҢ СИПАТТАМАСЫ

М. Нургалиева

Магистрант, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Отандық және шетелдік ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдау қазіргі уақытта «дене шынықтыру» ұғымының мәнін анықтаудың үш тәсілі бар екенін көрсетеді [1].

Бірінші бағыттың өкілдері Дене шынықтыруды негізінен адам қызметінің өнімі ретінде қарастырады, оның нәтижесі оны одан әрі жетілдіру үшін қолданылатын материалдық және рухани құндылықтардың (жеке тұлғаның да, жалпы қоғамның да) жиынтығы түрінде ұсынылған (құндылық тәсілі).

Атап айтқанда, Е.В. Конева [2] дене шынықтырудың мәнін адамның физикалық дамуы мен білімінің белгілі бір деңгейімен, осы деңгейге жету жолдарын білумен сипатталатын және дене шынықтыру мен спорттық іс-әрекеттің және жалпы өмірдің әртүрлі формаларында көрінетін сапалы, жүйелі және динамикалық білім ретінде анықтайды.

Екінші көзқарасты жақтаушылар дене шынықтырудың екінші жағына назар аударады, бұл шығармашылық шығармашылық қызмет, оның барысында бұрын жасалған құндылықтар анықталып, жаңалары жасалады. Мәдениеттің даму процесі, олардың пікірінше, адам мәдениетті бір уақытта жасайды, жасайды, ондағы өзінің маңызды күштерін анықтайды және алдыңғы мәдениетті игере отырып, өзін әлеуметтік болмыс ретінде қалыптастырады (іс – қимыл тәсілі).

Философиялық деңгейде іс-әрекет әлемге деген көзқарастың нақты адамдық тәсілі, пәндік іс-әрекет ретінде қарастырылады.

Ол білдіреді «...адам табиғатты жаңғыртып, шығармашылықпен өзгертетін, осылайша өзін белсенді субъектіге айналдыратын және өзі игерген табиғат құбылыстары – өз қызметінің объектісі болатын процесс»... Іс-әрекетте адам әр затқа осы затқа жат қажеттілік пен Мақсаттың тасымалдаушысы ретінде емес, оның табиғаты мен ерекшеліктеріне сәйкес келеді: ол затты игереді, оны өзінің белсенділігінің өлшемі мен мәніне айналдырады ... ол табиғаттың қалған бөлігіне бейімделмейді, бірақ оны біртіндеп өзінің материалдық және рухани мәдениетінің құрамына қосады» [3].

Психологтар бұл әрекетті қоршаған шындықпен белсенді өзара әрекеттесу ретінде қарастырады, оның барысында тірі жан объектіге мақсатты түрде әрекет ететін және осылайша оның қажеттіліктерін қанағаттандыратын субъект ретінде әрекет етеді [4].

Дене шынықтыру, адам қызметінің кез келген түрі сияқты, өзінің психологиялық құрылымына қажеттіліктерді, мотивтерді және олар анықтайтын мақсаттар мен міндеттерді қамтиды, бұл жиынтықта оның мотивациясын құрайды, іс-әрекеттің мотивациясы, бағыты және мағынасын қалыптастыру функцияларын орындайды. Дене шынықтырудың іс-әрекет ретіндегі екінші құрылымдық құрамдас бөлігі оны орындау әдістері болып табылады, бұл іс-әрекеттің осы түрінде физикалық жаттығулар түрінде әрекет етеді. Бұл қызметтің нәтижелері биологиялық, психологиялық, педагогикалық және әлеуметтік әсерлерде көрінеді, олар жиынтықта белгілі бір адамның дене шынықтыруының сапалық ерекшелігін анықтайды.

Атап айтқанда, Ю.М. Николаев «дене шынықтыру» ұғымын жалпы мәдениеттің бір түрі (ішкі жүйесі), адамның физикалық жетілдіру саласындағы құндылықтарды игеру, жетілдіру, сақтау және қалпына келтіру, оның рухани және физикалық қабілеттерін әлеуметтік маңызды нәтижелерде өзін-өзі жүзеге асыру бойынша шығармашылық қызметтің сапалы жағы ретінде қарастырады. оның қоғамдағы міндеттерін орындау [6].

Кеңестік энциклопедиялық сөздікте дене шынықтыру деп түсіндіріледі... «денсаулықты нығайтуға, адамның физикалық қабілеттерін дамытуға бағытталған әлеуметтік қызмет салаларының бірі» [7].

П.А. Виноградов [8] сонымен қатар дене шынықтырудың белсенді жағын бөліп көрсетеді, ол моторика мен дағдыларды қалыптастыруға, адамның физикалық жағдайын жақсартуға, денсаулықты сақтауға және нығайтуға, тұлғаның үйлесімді дамуына бағытталған нақты әрекеттерді түсінеді.

В.И. Столяров [9] және В.М. Выдрин [10] дене шынықтыруды адам денесінің «әлеуметтік өзгеруіне», оның физикалық және рухани күштерінің дамуына бағытталған іс-әрекетке негізделген мәдениеттің ерекше және тәуелсіз саласы ретінде қарастырады.

Дене шынықтыру білім берудің гуманистік парадигмасына тікелей сәйкес В.К. Балсевич жеке тұлғаның позитивті өзін-өзі өзгерту қызметі ретінде анықталады, оның барысында дене, психологиялық, интеллектуалдық және моральдық жоспардың міндеттері шешіліп, осы қызметтің нәтижелері ол құрған құндылықтар жүйесі түрінде қол жеткізіледі [11].

В.И. Лях бірлескен авторлармен [12] «жеке дене шынықтыру» ұғымын жалпы білім беретін мектеп оқушыларының жеке ерекшеліктеріне сәйкес жеке қажеттіліктер мен мәдени ұмтылыстарды қанағаттандыруға бағытталған дене шынықтыру қызметі ретінде анықтайды. «Мәдениет» және «дене шынықтыру» ұғымдарының мәнін анықтаудағы құндылық пен белсенділік тәсілдері қарама – қайшы емес, бір-бірін толықтырады, өйткені олар мәдениеттің жұмысының екі түрлі, бірақ диалектикалық өзара байланысты жақтарын көрсетеді-тиімді және іс жүргізу (іс-әрекет).

Сондықтан, үшінші көзқарастың жақтаушылары шындыққа жақынырақ, олар мәдениетті заманауи дене шынықтыру құндылықтарын иемдену үшін адамның іс-әрекетінің нәтижесі мен процесінің бір мезгілде сапалы мазмұндық жағы ретінде қарастырады.

Л.П. Матвеев «дене шынықтырудың мәні негізінен біз, адамдар, олардың қасиеттерін, табиғаттан алынған қабілеттерін «түрлендіру» үшін өздерінің моторлық мүмкіндіктерін пайдаланудың өмірлік тәсілдері мен нәтижелерін қамтитындығында» деп атап көрсетеді [13].

Л.И. Лубышева жеке тұлғаның дене шынықтыру – бұл адамның физикалық жағдайына деген қамқорлығы, дене шынықтыру құралдарын тиімді қолдана білуі, адамның «дене шынықтыру менталитеті», дене шынықтыру саласындағы білім деңгейі, басқа адамдарға олардың сауығуы мен физикалық жетілуіне көмектесуге дайын болуы деп санайды.

В.М. Выдрин, Б.К. Зыков, А.Б. Лотоненко дене шынықтыру деп адамның іс-әрекетінің нақты процесі мен нәтижесін, әлеуметтік міндеттерді орындау үшін адамның физикалық жетілуінің құралы мен әдісін білдіретін мәдениет түрін түсінеді.

И.В. Манжельдің ұсынысы өте құнды болып көрінеді дене шынықтыру және спорттық өмір салтының сапа критерийлерінің теориялық негіздемесі «...денсаулық пен дене шынықтыру-спорттық іс-әрекеттің саналы және жауапты уәдесі; қолайлы психофизикалық жай-күй; денсаулықты қалыптастыратын мінез-құлық және дене шынықтыру-спорттық белсенділік; субъектінің әлеуметтік-мәдени ортада дене шынықтыру-спорттық өмір салтын насихаттауға және оған жақын ортаны тартуға бағдарлануы». Негізінде, ол ДДҰ-ның адам денсаулығы туралы анықтамасын байытады.

Осылайша, дене шынықтыру, бір жағынан, адамдардың материалдық және рухани іс-әрекетінің процесі, екінші жағынан, осы іс-әрекеттің өнімі, оның нәтижесі ретінде әрекет етеді.

Қазіргі уақытта дене шынықтыруды материалдық немесе рухани мәдениетке немесе осы құбылыстың материалдық және рухани жақтары органикалық түрде біріктірілген мәдениеттің жеке түріне жатқызу мәселесі талқылануда.

Ғалымдардың бір бөлігі дене шынықтыруды материалдық мәдениеттің элементі ретінде қарастырады, оны әртүрлі түрлер мен формалардағы дене шынықтыру процесінде адам денесінің қалыптасуымен тікелей байланыстырады. Атап айтқанда, М.С. Каған дене шынықтыруды материалдық мәдениеттің саласы деп санайды, өйткені бұл адамның табиғатпен адамға берілген анатомиялық – физиологиялық қасиеттерді шынайы өсіруде өзінің табиғи берілуін өзгертудің тәсілі мен нәтижесі.

Л.П. Матвеев дене шынықтырудың материалмен байланысы оның негізгі мазмұнын құрайтын қозғалыс белсенділігі процесінде көрінетінін атап көрсетеді. «Дене шынықтыру қызметі бұл тұрғыда біздің «өзін-өзі өндіруіміз».

Ғалымдардың тағы бір бөлігі дене шынықтыруды рухани мәдениетке жатқызады, бұл адамның механизм емес, ең алдымен руханият екендігіне

түрткі болады. И.М. Биховскаяның пікірінше, руханияттың басымдығы дене шынықтыру тікелей «денемен жұмыс істеу» саласы емес екендігінде көрінеді, дегенмен бұл адамның дене-қимыл қасиеттері осы салада қызығушылық тудырады. Мәдениеттің кез келген саласы сияқты, физикалық мәдениет, ең алдымен, «адамның рухымен, оның ішкі және сыртқы әлемімен жұмыс жасау».

Ю.М. Николаев дене шынықтыру адамның үйлесімді рухани және физикалық дамуына бағытталғанын, оның саласында тек субъект қана емес, сонымен бірге таным, бағалау және қайта құру объектісі болып табылатындығын атап өтті. Дене шынықтыру тұлғаның құрылымын құрайтын барлық компоненттермен ұсынылғанына қарамастан, оның физикалық жағдайларын қалыптастыру процесінде адамның ішкі, психикалық өмірінің тұтастығы ретінде руханилықтың басымдығы бар.

В.М. Выдрин: дене шынықтыру – бұл рухани мәдениеттің аспектілерінің бірі, өйткені ол бейнелі ойлауды дамытады, оның саласында шығармашылық, дене шынықтыру көріністерінің құралдары мен формалары арқылы жасалған сұлулықты бейнелеу мен қабылдауды қалыптастыру процесі жүреді.

В.И. Столяров: «дене шынықтыруды тек материалдық салаға немесе, керісінше, тек рухани мәдениет саласына жатқызуға, сондай-ақ оны материалдық және рухани мәдениет сияқты формаларынан өзгеше мәдениеттің бір түрі ретінде қарастыруға тырысуға келісу екіталай» – деп көрсетеді. Ол жалпыадамзаттық мәдениетпен бір уақытта пайда болды және дамыды. Сонымен қатар, жалпы мәдениеттің бөлігі ретінде дене шынықтырудың өзіндік объектісі, пәні, функциялары және нәтижесі бар, олар бүкіл мәдениеттің сәйкес сипаттамаларымен байланысты. Мәдениеттің ерекше тәуелсіз түрі ретінде оның өзіндік мақсаттары, міндеттері, әдістері мен құралдары бар.

В.М. Выдрин бірлескен авторлармен дене шынықтыру жалпы мәдениеттің бөлігі ретінде адамның барлық табиғи маңызды күштері мен моральдық рухын үйлесімді дамытуға бағытталған деп тұжырымдайды. Басқаша айтқанда, жеке тұлғаның дене шынықтыруында материалдық және рухани біртұтастық бейнеленген: ол бір жағынан өз денесінің «әлеуметтік өзгеруіне» бағытталған және оның нәтижелеріне ие; екінші жағынан, ол адамды осы өзгерістің білімі мен тәсілдерімен байыту процесі мен нәтижесі ретінде әрекет етеді. Сондықтан дене шынықтыруды тек таза рухани іс-әрекетке немесе тек физикалық, дене бітімінің дамуына азайту осы тұжырымдаманың мазмұнын нашарлатады, оның мәні туралы қате түсінік тудырады. Оны тек материалдық мәдениетке жатқызуға болмайды, өйткені қоғамның немесе жеке адамның материалдық болмысының көрінісі оның әлеуметтік құбылыс ретіндегі басты сипаттамасы емес. Сол себепті оны тек рухани мәдениетке жатқызуға болмайды, дегенмен оның саласында қоғамдық сана көрінеді.

В.К. Балсевичтің пікірінше, дене шынықтыру жалпы мәдениеттің феномені ретінде ерекше. Оның бірегейлігі мынада: жеке тұлғаның физикалық мәдениеті, оның басқа салаларынан айырмашылығы, адамдағы Әлеуметтік және биологиялық біртұтас тұтастыққа табиғи түрде қосылады, бұл адамның

дамуындағы әлеуметтік және биологиялық байланыстыруға мүмкіндік беретін табиғи көпір

Бірқатар жұмыстар дене шынықтыру мазмұнын ашады. В.И. Лях, Г.Б.Мейсон және Л.Б. Кофман: жеке дене шынықтыру дегеніміз білімнің, қажеттіліктер мен мотивтердің органикалық бірлігі, денсаулықтың, физикалық дамудың оңтайлы деңгейі, моториканың (үйлестіру және кондиционерлеу) қабілеттерінің жан-жақты дамуы, нақты қозғалыс, дене шынықтыру-сауықтыру және спорттық іс-әрекеттерді жүзеге асыру мүмкіндігі.

Жалпы алғанда, авторлар бөлетін дене шынықтыру элементтерінің тізімімен келісе отырып, біз физикалық денсаулық пен физикалық дамуды олардың қатарына жатқызуға болмайды деп санаймыз. Жазатайым оқиғадан денсаулығын жоғалтқаннан немесе аурудың салдарынан физикалық тұрғыдан аз дамығаннан кейін дене шынықтырудың жоғары деңгейіне ие адам (жеке тұлға ретінде емес, жеке тұлға ретінде) дене шынықтыру деңгейі төмен адамдар санатына автоматты түрде ауыса ма? Біз бұл жағдайдан алыс деп ойлаймыз. Ол әлі де жоғары дене шынықтыру адамы.

Е.В. Конева және Н.Н. Почечура жеке тұлғаның дене шынықтыру мазмұнында үш компонентті ажыратады: мотивациялық-құндылық (қажеттіліктер, мотивтер, мүдделер, жеке тұлғаның көзқарастары), операциялық (қабілеттер, қасиеттер, білім, дағдылар, білім беру және өмір процесінде алынған дағдылар) және практикалық-белсенділік (танымдық, үгіт-насихат, нұсқаушылық, судьялық қызмет түрлері, сондай-ақ физикалық өзін-өзі жетілдіруге, өзін-өзі дамытуға, салауатты өмір салтына бағдарлану).

Дене шынықтыру элементтерін жүйелеу кезінде бірыңғай негіз критерийі сақталмайды деп санаймыз: мотивациялық-құндылық және операциялық компоненттер жеке тұлғаның дене шынықтыру элементтері болып табылады, ал практикалық-белсенді компонент дене шынықтырудың жекелеген түрлерін қызмет түрі ретінде көрсетеді. Білім, дағдылар мен дағдылар бір-біріне сәйкес келмейтін сапалы түрде ерекшеленетін психикалық формацияларды білдіреді, ал қасиеттер мен қабілеттер бір нәрсені – адамның моторикасының деңгейін көрсетеді. Физикалық өзін-өзі жетілдіруге бағдарлау практикалық және іс-әрекетке емес, мотивациялық компонентке жатқызылуы мүмкін.

В.И. Ляхтың бірлескен авторлармен жұмысында қызмет түрі ретінде қарастырылатын жалпы білім беретін мектеп оқушыларының жеке дене шынықтыру құрылымында тәрбиелік, сауықтыру, дамыту, білім беру, рекреациялық және гигиеналық бағыттағы Алты блок бөлінеді. Авторлар блоктарға бөлу белгілі бір дәрежеде шартты, бірақ оқу процесін жоспарлауды едәуір жеңілдететінін және жалпы білім беретін мектеп оқушыларының дене тәрбиесінің негізгі міндеттерін тиімді шешуге мүмкіндік беретінін атап өтті. Осы ойды жалғастыра отырып, авторлар бөлетін жеке блоктар жеке тұлғаның дене шынықтыру элементтерімен байланысты деп айтуға болады: тәрбиелік – дене шынықтыруға деген қажеттілікті қалыптастырумен, дамытушылық – физикалық қасиеттерді дамытумен, білім беру – біліммен, дағдылармен қаруланумен. Гигиеналық блок білім беру блогының құрамдас бөлігі болып

табылады, өйткені ол салауатты өмір салты дағдыларын қалыптастырумен байланысты.

Оқушылардың жеке басының дене шынықтыру дамуының келесі сапалы деңгейлері ерекшеленеді:

1. Ситуациялық, онда арнайы білім мен зияткерлік қабілеттердің, дене шынықтырудың әлеуметтік-рухани құндылықтары туралы идеялардың болмауы байқалады.

2 Физикалық жетілу физикалық дамудың төмен деңгейімен және дене дайындығының жас стандартына, жеке ерекшеліктеріне сәйкес келмеуімен сипатталады. Белгілі бір қызығушылық пен белсенділік еліктеу әсеріне және жағдайға байланысты басқа себептерге байланысты қажеттілік, жаңалық жағдайында туындайды.

3. Бастапқы сауаттылық деңгейі – сауықтыру, қолданбалы, спорттық және дене шынықтырудың басқа түрлерімен байланысты дене шынықтыру құндылықтары туралы қарапайым білім мен түсініктердің болуымен сипатталады. Дене шынықтырудың кейбір қарапайым элементтері (таңертеңгі жаттығуларды орындау, қатайту процедуралары, белгілі бір физикалық қасиеттерді, моториканы және дағдыларды дамыту және т.б.) игеріледі, оларды гигиеналық дене шынықтыру формалары және физикалық өзін-өзі жетілдіру әрекеттері деп санауға болады. Мотивтер белгілі бір бағытқа ие болады, бірақ көзқарастар тұрғысынан әрдайым айқын бола бермейді.

4. Білім деңгейі дене шынықтырудың маңызды ережелері мен оның әлеуметтік-рухани құндылықтары туралы білімді көрсетеді. Зияткерлік қабілеттер мен эрудиция байқалады. Мотивациялық-құндылық бағдарлары мен дене шынықтыру іс-әрекеттері нақты белгіленген бағыт пен тұрақтылыққа ие. Физикалық жетілу жас стандартына, жеке ерекшеліктеріне немесе спорттық жетістіктеріне сәйкес келетін физикалық даму мен дайындықтың жақсы деңгейімен сипатталады.

5. Шығармашылық деңгей жан-жақты және үйлесімді дамыған тұлғаны қалыптастыру үшін дене шынықтыруды, оның әлеуметтік-рухани құндылықтарын пайдаланудың практикалық қажеттілігін терең түсіну мен сенімділікті көрсетеді. Дене шынықтыру саласындағы танымдық қызығушылықтар адамның жалпы бағытына, оның өмірлік құндылықтары мен жоспарлары жүйесіне енеді. Физикалық жетілу жас ерекшеліктеріне, жеке ерекшеліктеріне немесе спорттық жетістіктеріне сәйкес келетін физикалық даму мен дайындықтың жоғары деңгейімен сипатталады. Уақыт шығындары, жетістік деңгейі және дене шынықтыру белсенділігінің динамикасы оңтайландырылады. Оның әлеуметтік түрлері (үгіт-насихат, ұйымдастырушылық, судьялық, нұсқаушылық) жеке маңызды факторға айналады. Физикалық өзін-өзі тәрбиелеу және физикалық өзін-өзі жетілдіру жүйелілік пен шығармашылық негізге ие болады.

Авторлардың жеке тұлғаның дене шынықтыруының даму деңгейлерінің мазмұнды сипаттамаларын салыстыра отырып, олардың әр түрлі екенін байқауға болады:

- дене шынықтыру сабақтарына мотивацияның даму дәрежелері;
- дене шынықтыру саласындағы білім;
- дене шынықтыру және физикалық даму (физикалық жетілу).

Осылайша, дене шынықтыру, бір жағынан, жеке тұлғаның тұтас мәдениетінің сапалы өзіндік элементі, екінші жағынан, адам қызметінің ерекше түрлерінің бірі болып табылады. Күнделікті өмірде «жоғары дене шынықтырумен айналысатын адам» және «адам дене шынықтырумен айналысады» деген тіркестер болуы кездейсоқ емес. Дене шынықтыру жеке тұлғаның сипаттамасы ретінде оның дене шынықтыру іс-әрекетіне дайындығын анықтайтын бастапқы сәт және осы әрекеттің нәтижесі, өнімі болып табылады. Дене шынықтыру іс-әрекет түрі ретінде, бір жағынан, жеке тұлғаның дене шынықтыру дамуының белгілі бір деңгейін жеке алғышарт ретінде болжайды, екінші жағынан, оны одан әрі дамытудың міндетті шарты болып табылады.

Дене шынықтырудың қызмет түрі ретіндегі сапалық ерекшелігі оның адамның дене табиғатын өзгертуге бағытталуынан көрінеді. Бұл іс-әрекетті сырттан мәжбүрлеу арқылы жүзеге асырмау үшін, оны басқа адамдар басқарады, осылайша адамның өзі осы іс-әрекеттің субъектісі ретінде әрекет етеді, бір жағынан қажеттіліктер мен мотивтердің дамуының жоғары деңгейі, екінші жағынан, оны жүзеге асырудың білімі мен тәсілдерін білу қажет. Сондықтан дене шынықтыру материалдық және рухани біртұтастықты бейнелейді: біріншіден, ол өз денесінің «әлеуметтік өзгеруіне» бағытталған және оның нәтижелері бар, екіншіден, адамды осы өзгерістің білімі мен тәсілдерімен байыту процесі мен нәтижесі ретінде әрекет етеді.

Дене шынықтырудың мәнін түсіну оның ішкі мазмұнын ашу тәсілдерін анықтайды.

Әдеби деректерді талдау нәтижелерін қорытындылай келе, жеке тұлғаның дене шынықтыруының қажетті элементтері болып табылады:

- іс-әрекет түрі ретінде дене шынықтыруға мотивациялық-қажеттілік қатынасы;
- осы қызметтің индикативті негізі ретінде қажет білім;
- осы қызметті ұйымдастыра және жүзеге асыра білу;
- қабілеттер білімді, дағдыларды және дағдыларды тез игерудің және сапалы іске асырудың ішкі алғышарты ретінде.

Жеке тұлғаның дене шынықтыруын дамыту оның құрылымдық элементтерін байыту арқылы жүзеге асырылады.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Абаева Т.Ю. Дифференцированный подход к мальчикам и девочкам – важное условие эффективности учебно-воспитательной работы в школе: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – Ташкент, 1970. – 19 с.
- 2 Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности. – М.: Наука, 1980. – 335 с.

3 Бакурова Т.П. Формирование ценностного отношения старших дошкольников к занятиям физической культурой посредством эмоциональной регуляции двигательной деятельности: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. – Омск, 2000. – 18 с.

4 Бальсевич В.К. Концепция физического воспитания с оздоровительной направленностью учащихся начальных классов общеобразовательной школы // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. – 1996, № 2. – С. 13-18.

5 Бальсевич В.К. Концепция альтернативных форм организации физического воспитания детей и молодежи // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. 1996, № 1. – С. 23-25.

6 Бальсевич В.К. Онтокинезиология человека. – М.: Теория и практика физической культуры, 2000. – 274 с.

7 Бальсевич В.К. Основные положения Концепции интенсивного инновационного преобразования национальной системы физкультурно–спортивного воспитания детей, подростков и молодежи России // Теория и практика физической культуры. – 2002, № 3. – 23-28 с.

8 Бальсевич, В.К. Сургутский проект (сообщение первое) // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. 1997, № 4. – С. 48-55.

9 Бальсевич В.К. Спортивный вектор физического воспитания в российской школе. – М.: НИЦ Теория и практика физической культуры и спорта, 2006. – 112 с.

10 Бальсевич В.К. Физическая культура для всех и для каждого. – М.: ФиС.1988. – 208 с.

11 Бальсевич В.К. Физическая подготовка в системе воспитания культуры здорового образа жизни человека (методологический, экологический и организационный аспекты) // Теория и практика физической культуры. – 1990. – № 1. – С. 22-26.

12 Бальсевич В.К., Запорожанов В.А. Физическая активность человека. – Киев: Здоровье, 1987. – 223 с.

13 Бальсевич В.К., Корунец А.И., Марков, Ю.Н. Спортизация общеобразовательной школы как новый вектор взаимодействия олимпийского массового и юношеского спорта // Молодежь – Наука – Олимпизм: матер, международного форума: 14 -18 июля 1988. – М., 1988. – С. 46-48.

14 Бальсевич В.К., Лубышева Л.И. Физическая культура: молодежь и современность // Теория и практика физической.культуры. 1995, №4. – С. 2-6.

ҒТАМР 39.01.29

ОҚЫТУДЫҢ ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІСТЕРІНІҢ НЕГІЗДЕРІ

А. Базкенова

Магистрант, Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

Мақалада оқытудың интерактивті әдістерінің негіздері, олардың маңызы мен география сабағында қолданудың тиімділігі көрсетілген.

Түйін сөздер: интерактивті әдістер, заманауи, технология, ойын технологиясы, кіріктірілген сабақ.

«Лицей онкүндігіне» арналған мектепшілік іс-шарада 7 сынып оқушыларының интерактивті әдістерді қолдану арқылы сабаққа деген қызығушылық, білім сапасын арттыру мақсатында ойын сабақ өткізілді. Сонымен қатар, «Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту мен қалыптастырудың қазіргі басымдықтары: теориядан практикаға» облыстық семинарында мұғалімдерге «География сабағында жаңа технологияларды қолданудың маңыздылығы» тақырыбында көрсетілген шебер сыныптың көрінісі орын алды. Бұл технологияның өзін мұғалім түрліше (орташа дәрежеде, ұқыпты, дәл нұсқау бойынша немесе шығармашылықпен) іске асыру мүмкін. Бұл жерде технологияны жүзеге асырушының тұлғалық компоненті, белгілі бір ерекшеліктері елеулі түрде әсер етеді, сонымен бірге студенттің әрекеті – оның қабылдауы, ынтасы, құштарлығы негізгі рөл атқарады.

Сабақ қорытындысы бойынша интерактивті әдістің ерекшелігі – оқушы өзгелермен араласу барысында ашыла түседі, көбірек оқып, тәжірибе жинай білуі керек. Тәжірибе интеллектуалдық тәуелсіздіктің негізі болып табылады және барлық өркениетті азаматтың қажетті құралы десек те болады. Интерактивті әдістерді қолданудың білім алушылардың мынадай мақсаттарына жетуге мүмкіндік беретініне көзім жетті:

- 1) олар мол мағлұмат алып, өздері айтқан пікірге логикалық түсініктеме беруге жол ашады;
- 2) өз пікірлерін терең ойланып айта алатын болады;
- 3) мәселені талқылаған кезде бұған дейін алған, тәжірибеде жинақтаған білім қорын пайдалана алады;
- 4) бір-бірінен жаңа мағлұматтар ала отырып, білімін толықтыра алады;
- 5) шындыққа көз жетуі үшін дәлел іздеп, ойын анықтап көрсете алады.

Білім беру саласының барлық жағына жаңаша көзқарас, жаңаша қарым-қатынас (жаңа базистік оқу жоспарына көшу, білім мазмұнын жетілдіру, оқу

әдістемелік кешендерге көшу, т.б.) жаңаша ойлау қалыптасуда. Қазір дәстүрлі білім беруде студенттерге тек пәндік білім, білік, дағдылардың белгілі жиынтығын меңгеруге ғана бағытталып, олардың жеке басының дамуына, тұлға ретінде қалыптасуына көңіл бөліп отыр.

Республикамызда білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуда. Бұл педагогика теориясы мен оқу тәрбиесі үдерісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты болып отыр: білім берудің мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас, басқаша қарым-қатынас, өзгеше менталитет пайда болуда.

Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Жаңа технологияны меңгеру мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік адамгершілік, рухани, азаматтық және де басқа көптеген адами келбеттің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үдерісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі.

Бұл технологияның өзін мұғалім түрліше (орташа дәрежеде, ұқыпты, дәл нұсқау бойынша немесе шығармашылықпен) іске асыру мүмкін. Бұл жерде технологияны жүзеге асырушының тұлғалық компоненті, белгілі бір ерекшеліктері елеулі түрде әсер етеді, сонымен бірге студенттің әрекеті – оның қабылдауы, ынтасы, құштарлығы негізгі рөл атқарады.

Интерактивті оқытудың басты мақсатының өзі сол – білім алушыларды өз бетінше ой қорытып, жауап табуға үйрету. Интерактивті әдістеме өзара қарым-қатынастың мол ауқымын қамтиды. Мұнда балалардың бұған дейін алған өмірлік тәжірибелері білім берудің негізгі көзі болып табылады. Бұл әдісте білім алушы мыналармен қарым-қатынасқа түседі:

- 1) мұғаліммен (сұраққа жауап берген кезде);
- 2) өзге балалармен (қосақталып жұмыс істеген кезде);
- 3) шағын топтармен (топпен жұмыс істеген кезде);
- 4) белгілі бір топпен, аудиториямен (сауалнама алғанда);
- 5) техника түрлерімен (компьютермен интернетке шыққанда т.б.).

Интерактивті әдістің ерекшелігі – бала өзгелермен араласу барысында ашыла түседі, көбірек оқып, тәжірибе жинай білуі керек. Тәжірибе интеллектуалдық тәуелсіздіктің негізі болып табылады және барлық өркениетті азаматтың қажетті құралы десек те болады. Интерактивті әдістеме білім алушылардың мынадай мақсаттарына жетуге мүмкіндік береді:

- 1) олар мол мағлұмат алып, өздері айтқан пікірге логикалық түсініктеме беруге жол ашады;
- 2) өз пікірлерін терең ойланып айта алатын болады;
- 3) мәселені талқылаған кезде бұған дейін алған, тәжірибеде жинақтаған білім қорын пайдалана алады;
- 4) бір-бірінен жаңа мағлұматтар ала отырып, білімін толықтыра алады;
- 5) шындыққа көз жетуі үшін дәлел іздеп, ойын анықтап көрсете алады.

Оқытудың интерактивті әдістері жастарды жеке тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуына жол ашады. Бұл ретте ең алдымен оқытудың формалары мен

түрлерін, әдістерін түрлендіріп, жаңартып отыру, білім беру ісін технологияландыру (озық техникаларды мысалы: ғаламторды, интерактивті тақтаны, электронды оқулықтарды т.б. пайдалану) керек. Ең бастысы білім алушыларды оқу әрекетінің субъектісі ретінде дамуын қаматамасыз ету керек. Олардың оқу әрекеттерін ынталандыруда барлығының көзқарастарына көңіл бөлу керек, пікірлеріне шынайы қызығушылық танытып, келісуі оларды белгілі бір шешім қабылдауға мәжбүрлемеу, пікірлерін сынауға, жоққа шығаруға, кемсітуге жол бермеу керек [1].

Қазіргі уақытта педагогикалық технология ұғымы педагогикалық лексикаға мықтап енген. Технология – кез келген бизнесте, шеберлікте, өнерде қолданылатын әдістердің жиынтығы. «Педагогикалық технология» ұғымының көптеген анықтамалары бар. Атап айтсақ, бұл мұғалімнің іс-әрекетінің құрылысы, онда оған кіретін барлық әрекеттер белгілі бір дәйектілік пен тұтастықта ұсынылған, ал орындау қажетті нәтижеге жетуді көздейді және болжамды сипатқа ие. Бүгінгі таңда жүзден астам білім беру технологиялары бар.

Жаңа психологиялық-педагогикалық технологиялардың пайда болуының негізгі себептерінің арасында мыналарды бөлуге болады:

- білім алушылардың психофизиологиялық және жеке ерекшеліктерін тереңірек есепке алу және пайдалану қажеттілігі;

- кепілдендірілген оқу нәтижелерін қамтамасыз ететін оқу процесін, мұғалім мен оқушы арасындағы өзара әрекеттестіктің ұйымдастырушылық формаларын жобалау мүмкіндігі.

Неліктен соңғы жылдардағы жаңалықтар күтілген нәтиже бермеді? Бұл құбылыстың себептері көп. Олардың бірі таза педагогикалық-мұғалімнің инновациялық біліктілігінің төмендігі, атап айтқанда дұрыс кітап пен технологияны таңдай алмау, енгізу экспериментін жүргізу, өзгерістерді диагностикалау. Кейбір мұғалімдер инновацияға әдістемелік тұрғыдан дайын емес, басқалары психологиялық, басқалары технологиялық тұрғыдан дайын емес. Мектеп бағдарламаларға, оқулықтарға және оқу құралдарына енгізілген ғылыми шындықтарды игеруге бағытталған және солай болып қала берді. Барлығы мұғалімнің билігінің үстемдігімен расталады. Оқушы оқу процесінің маңызды субъектісі болып қала берді. Соңғы жылдары мұғалімдер оқушыға бет бұруға тырысады, жеке тұлғаға бағытталған, адамгершілік – жеке және басқа оқытуды енгізеді. Бірақ ең маңызды мәселе таным процесінің өзі өзінің тартымдылығын жоғалтады. Мектепке барғысы келмейтін мектеп жасына дейінгі балалар саны артып келеді. Оқытудың оң мотивациясы төмендеді, балаларда қызығушылықтың, қызығушылықтың, таңданудың, қалаудың белгілері жоқ – олар мүлдем сұрақ қоймайды. Бірдей технологияны әр түрлі орындаушылар аз немесе аз саналы түрде, нұсқауларға сәйкес немесе шығармашылықпен жүзеге асыра алады. Нәтижелер әр түрлі болады, алайда белгілі бір технологияға тән орташа статистикалық мәнге жақын болады. Кейде «шебер-мұғалім» өз жұмысында бірнеше технологияның элементтерін қолданады, өзіндік әдістемелік әдістерді қолданады, бұл жағдайда осы

мұғалімнің "авторлық" технологиясы туралы айту керек. Технология жасау шығармашылықсыз мүмкін емес. Технологиялық деңгейде жұмыс істеуді үйренген мұғалім үшін оның дамып келе жатқан жағдайындағы танымдық процесс әрқашан басты бағдар болады [2].

Заманауи педагогикалық технологиялар – қазіргі мұғалім сабағының ажырамас элементі. Бірақ мұғалім заманауи технологияны енгізуде нені ескеру қажет.

Кесте 1. Заманауи технологияны енгізу.

<i>Мұғалім нені білуі керек?</i>	<i>Мұғалім не істей алуы керек?</i>
1) Заманауи технологиякөмегімен шешілетін мәселелерді; 2) Заманауи технологияны қолдану арқылы алынатын нәтижелерді; 3) Заманауи технология мәнін, алынатын нәтижелердің теориялық негізін; 4) Заманауи технологияда мұғалім қолданатын әдіс-тәсілдерді; 5) Оқушылардың жұмыс әдісін; 6) Оқушыларды заманауи технологияда жұмыс істеуге үйрету әдісін; 7) Мұғалім мен оқушылардың заманауи технологияны меңгеру кезеңдерін.	1) Оқу бағдарламасының түрлендірілген нұсқаларын құрастыру; 2) Күнтізбелік-тақырыптық жоспарлау; 3) Әр сабақты жоспарлау; 4) Жаңа технология бойынша жүргізілетін әртүрлі типтегі сабақ жоспарларын жасау; 5) Оқу модулін құрастыру; 6) Модуль бойынша оқушылардың өзіндік жұмыстары үшін таратпалы материалдар дайындау; 7) Оқушылардың топтық жұмысы үшін берілетін тапсырмаларды дайындау; 8) Оқу жобаларының мазмұнын анықтау.

Заманауи педагогикалық технологияларға модульдік оқыту, кейс, ойын, проблемалық оқыту, сыни тұрғыдан ойлау, зерттеу, ақпараттық-коммуникативтік, кіріктіріп оқыту технологияларын жатқызуға болады.

Кіріктіріп (интеграция) оқыту технологиясының артықшылықтары:

- ерекше дарынды оқушыларға мәнді де саналы оқуға;
- сабақ құрылымында проблемалық жағдайлар үлесін ұлғайтуға;
- сабақ процесінде өтілетін тақырыптың күнделікті өмірмен тікелей байланысына мән беруге;
- оқушылардың шығармашылық ойлауын дамытуға;
- олардың алған білімдерін өмірде қолдана білулеріне көмектеседі.

Сурет 1. Демо-сабақтан көрініс.

Өз сабағымда ойын технологиясы, проблемалы оқыту технологиясы, сын тұрғысынан ойлау технологиясының элементерін қолданамын. Әсіресе, 5-7 сыныптар үшін ойын технологиясы арқылы ұйымдастырылған сабақ пәнге деген қызығушылығын арттыруға септігін тигізетіні сөзсіз.

Мектебімізде демо-сабақтар айлығы ұйымдастырылып, мұғалімдер өз сабақтарында қолданып жүрген заманауи технологиялармен бөліскен болатын. Осы айлық барысында «Көмекші түстер» әдісін 6-сынып оқушыларына өткізген болатынымын (1-сурет). Бұл әдістің тиімді тұстары оқушыларды шапшаңдыққа, АКТ қолдануға, функционалдық сауаттылық дамытуға, топта жұмыс жасауға үйретеді [3].

Инновациялық педагогикалық технологиялар өзара байланысты, өзара тәуелді және ашықтық, адалдық, ізгілік, жанашырлық, өзара көмек сияқты құндылықтарды тәрбиелеуге бағытталған және әр оқушының жеке ерекшеліктеріне сәйкес білім беру қажеттіліктерін қамтамасыз ететін белгілі бір дидактикалық жүйені құрайды. Технологияны, сабақ әдістемесін таңдау мәселесін мұғалім сабақтың тиімділігін арттыру үшін көптеген сыртқы және ішкі факторларды ескере отырып шешуі керек.

Зерттеу жұмысы Солтүстік Қазақстан облысы, Қызылжар ауданы, «Парасат» мектеп-лицейі» КММ өткізілді.

Зерттеу нәтижесі бойынша интерактивті әдістердің тиімділігін іс жүзінде бақылап, ойын сабақтарының білім сапасында алатын орны айқындалды. Бірлестіктің отырысында сабақ талқыланып, әріптестер тарапынан оң пікір туындады.

Қорыта айтқанда, интерактивті оқыту әдісі оқушы әрекетін белсендіру, оқу материалын, оқыту әдістері мен тәсілдерін жетілдіру сияқты негізгі педагогикалық мәселелерді іске асырады. Яғни, интерактивті оқыту әдісі дегеніміз – ұжымдық іс-әрекет жүйесі арқылы жеке тұлға белсенділігін арттыруға негізделген, берілген материалды жылдам әрі сапалы меңгертуге бағытталған ерекше үлгіде ұйымдастырылған тілдік қатынас болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер

1 Каирова Д.Т. «Қалыптастырушы танымдық кері байланыс түрлерін ұйымдастырудың тиімді жолдары» әдістемелік құрал, «Назарбаев зияткерлік мектептері» ДБҰҰ ПШО. – Петропавл, 2016. – 23-25 б.

2 Есекеева А.А. Оқытудың интерактивті әдістерін қолданудың ерекшеліктері, Алматы, 2012.

3 Трансформация образования: инновационные механизмы достижения качества знаний. Материалы IV Международной научно-практической конференции. Том 2 / Авторы-составители Р. Сәркен, А. Бектемиров, К. Жапенова, Л. Ельцова, А. Мукашева, А. Есимсеитова, К.Сарсенова. – Петропавловск: ЦМРиИТО, 2022. – 443 с.

ҒТАМР 14.25.09

ОРТА МЕКТЕПТЕГІ ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА І.ЕСЕНБЕРЛИН РОМАНДАРЫН ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ

А. Асильбек

*Магистрант, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент қ.*

Мақалада жазушы Ілияс Есенберлиннің романдарын, соның ішінде «Көшпенділер» трилогиясының 3-томы «Қаһар» романын 9-сынып оқушыларына тиімді оқыту жолдары қарастырылады. Көркем әдебиетті оқыту, оны оқушы санасында қалатындай деңгейге жеткізу, көркем шығарманы оқушыларға жан-жақты талдату ұстаз бен оның біліміне, біліктілігіне тікелей қатысты екені сөзсіз. Көлемді шығармаларды оқып, түсіну де ізденімпаздық пен жаңашылдықты талап ететіндігі айқын, осы орайда, романдарды оқушыларға оқыту ұстаздар үшін ізденісті талап етеді.

Түйін сөздер: көркем шығарма, әдіс-тәсілдер, роман.

Қазіргі таңда оқушыларға танымдық біліммен қоса рухани білім беру ұстаздардың басты және ең маңызды міндеттерінің біріне айналып келеді. Осы мақсатқа жету үшін оқушылардың бойында жанаашырлық, сенім, жауапкершілік, азаматтық патриотизм, шыдамдылық, мейірімділік, жақсылықты жамандықтан ажырата білу, адамдарға және Отанға қызмет ету сынды қасиеттерді қалыптастыру маңызды. Баланы адамгершілік әрекеттері оның мінезінің тұрақты сипатына айналатындай етіп тәрбиелеу ата-аналардың, ұстаздардың және жалпы қоғамның міндеті. Аталған қасиеттерді оқушылардың бойында анықтау, талдау және дамыту мектеп қабырғасында, атап айтсақ көркем әдебиеті пәнінде қарастырылады.

Көркем әдебиет – оқушылардың рухани келбеті мен адамгершілік бағдарын қалыптастыратын орта мектептің маңызды оқу пәндерінің бірі. Көркем әдебиет арқылы әр түрлі ұрпақтардың қарым-қатынасы жүреді, онда оқушыларға өткен буын өкілдерінің кеңесі, рухани өсиеті жазылған, көптеген адам өмірінің тәжірибесі берілген.

Эпикалық шығармалар мектеп бағдарламасының маңызды бөлігін құрайды. Эпос мектепте әртүрлі жанрлармен ұсынылған: ертегі, әңгіме, роман, эпос. Мақалада роман жанрын оқытуға көңіл бөлеміз. Роман – белгілі бір

оқиғаларға негізделген күрделі сюжетті, жүйелі құрастырылған эпикалық шығарма. Роман оқу арқылы оқушылар өз көкжиектерін дамытады.

Оқушыларға көркем шығарманы, оның ішінде романдарды оқытуда оларға негізгі идеяның терең енуге көмектесу ұстаздың тікелей міндеттерінің бірі. Оқушылар романды оқу барысында шығармамен жеке және тікелей байланыста болуы керек, ал мұғалімнің міндеті – бұл әсерлерді түсінуге, автордың идеясын, өмірдің авторлық тұжырымдамасын (моральдық-эстетикалық идеал) нақтылауға көмектесу. Романды мектеп жасындағы оқушыларға оқытуға келетін болсақ, тақырыпты түсіндіруге баса назар аудару, басты эпизодтарды егжей-тегжейлі қарастыру, кейіпкерлердің бейнелеріне жеке тоқталу, қай оқиғаны назардан тыс қалдырмауға және оны бағалауға; авторлық идеалдың қай жағында басты назар аудару керек – бұл сұрақтардың барлығы үнемі қажет үлкен эпикалық шығарманы зерттеуге арналған сабақ жүйесі қашан ойластырылатынын шешіңіз.

Мектепте шығарманы түсіндіру кезінде оның әртүрлі дәуірлердегі оқырман санасындағы өмірі ескерілетін тарихи-функционалдық тәсіл жемісті болады. Бұл туындының пайда болу кезінде онша маңызды емес болып көрінуі мүмкін, бірақ бүгінде ерекше мәнге ие болған жақтарына тоқталуға мүмкіндік береді.

М.Х. Хамзин, Т.И. Шамова, В. Шепель, С.Н. Данакин сынды әдіскерлер негізінде көркем әдебиетті оқыту барысында:

- әдеби шығарманы дауыстап оқыту;
- оқылған мәтінді талдау;
- әдеби шығармаға контекстік (мәтіннен тыс) материалдармен түсініктеме беру (мысалы, интернеттен алынған қосымша ақпараттарды қолдану);
- әдеби шығармаларды басқа салалармен байланыстыру, соның ішінде тарихпен;
- шығарманы жазушының шығармашылығы контекстінде немесе басқа авторлардың шығармаларымен салыстырмалы түрде зерттеу;
- әдеби шығарманы оқушылардың өмірлік әсерлері негізінде, яғни оқушы тәжірибесінде салыстыруға басты назар аударған жөн.

Әдебиетті танудың ғылыми әдістерінің жиынтығына сүйене, оларды өз мақсаттары мен міндеттеріне бейімдей, өткен әдіскерлердің ізденістерін шығармашылықпен өзгерте отырып, мектептегі әдебиетті зерттеудің заманауи әдістемесі көркем шығармамен жұмыс істеу әдістерінің жүйесін мектеп бағдарламасына сай І.Есенберлиннің «Қаһар» романын мектеп оқушыларына оқыту барысында мынандай жетекші әдістер арқылы оқыту құпталады.

Романды оқытуға кіріспес алдын оқушыларға шығарма не туралы екені түсінік қалыптастыру маңызды. Оқушыны роман тарихымен таныстыра отырып, оқуға деген ынтасын оята аламыз. Аталған роман жазушының «Көшпенділер» трилогиясының үшінші кітабы. Романда қазақ тарихындағы елеулі оқиғалар, Кенесары ханның қазақ халқы үшін жасаған ерліктері сөз

етіледі. Бұл романды оқыта отырып, оқушылардың тарихты, қазақ салт-дәстүрін, серт маңыздылығын білуіне жол ашу.

І.Есенберлиннің «Қаһар» романын 9 сынып оқушыларына оқыту барысында оқушылар романды оқып болған соң, көркем шығармадағы көтерілген тақырып пен автордың ойын анықтап, оқырманға қалай әсер ететінін білуі керек.

Алдымен мұғалім роман жөнінде оқушылардың білім деңгейін тексеру мақсатында:

- 1) Роман туралы бұрын соңды естіңіздер ме?
- 2) Бұрын оқығандарыңыз бар ма?
- 3) Толық оқығандар ше?
- 4) Романның бірінші бөлімінде қандай оқиғалар сипатталады?

5) Екінші, үшінші бөлімдерінде ше?-деген секілді сұрақтар қою арқылы алғашқы түсініктерін біліп алғаны жөн.

Осындай анықтама сұрақтаран кейін романды оқытуды, оның ішінде теоретик, көркем шығармалардың тілін бақылау әдістемесін жасаған М.А. Рыбникованың оқушыларға шығарманы дауыстап оқыту маңыздылығына баса назар аударған жөн деген пікірін ұстанып, романды дауыстап әр оқушыға кезекпен оқыту қажет. Көркем шығарманы дауыстап оқыған оқушының мәтінді түсінуі әлдеқалай жеңіл дейді әдіскер.

Роман үзіндісін оқып болған соң сюжет құрылысын анықтау керек. Қай кейіпкердің образы қай бөлімде кеңірек ашылды? Қай кейіпкер образы жағымды? Ұнамсыз кейіпкер қай әрекетінен білінді?-деген секілді сұрақтар қою арқылы роман идеясының бір бөлігі ашылмақ. Мәтінді жай ғана оқытып қана қоймай, дұрыс сұрақтар қою ұстаздардың біліктілігінің көрінісі. Сұрақтар қою оқушының аналитикалық ойлауын, критикалық сыни дағдыларын дамытады.

Ә. Қоңыратпаев «Әдебиетті оқыту методикасы» оқулығында романдардың проблемаларын алдын ала анықтау үшін бағдарлаушы әңгімеге желі болатындығы айтылады. Яғни, романда оқиға желісін қуу маңызды. Проблема ойдан емес, сол романның өзінен, бөлімдер мен оқиғалардан туындауы шарт. Мысалы, «Қаһар» романындағы проблемалар: талас-тартыс, рулар арасындағы алауыздық, алауыздық, саяси тартыс. Осындай негізгі проблемаларды көтеру арқылы, романды оқытушыларға түсініп, талдау оңайға соғады.

Жалпы алғанда, бағдарлаушы әңгіме шығарманы толықтай көркем түрде талдай отырып оқыту және негізгі тақырыптық идеясын бағдарлауды білдіреді.

Зерттеуші М.Х.Хамзиннің «Қазақ романдарын қазіргі кезеңде оқыту мәселелері» оқу-әдістемелік құралына сүйенсек, көркем шығарманы оқытудың басты талаптарының бірі – сол шығарма жөнінде оқушының пікіріне баса назар аударған жөн дейді. Әр оқушы бір шығармадан әр түрлі ой түйе отырып, шығарманың мәнін ашады.

Шығарманы талдау барысында көркем шығармаларды оның тақырыбы мен проблематикасы негізінде зерделеуді көздейтін проблемалық-тақырыптық,

аналитикалық, оның негізінде оның идеялық мазмұны мен көркемдік ерекшелігін анықтауға бағытталған көркем шығарманы талдау әдістерін қолдану оқушы үшін мәтінді түсініп қабылдауға үлес қосады.

«Қаһар» романын оқушыларға оқыту үшін сан түрлі әдіс-тәсілдерді қолдануға болады. Мысалы, топтарға бөлініп, сол замандағы теңсіздік тақырыбында пікірталас ұйымдастыруға; романдағы кейіпкерлердің мінездеріне, іс-қимыл әрекеттерін сипаттау арқылы, оқушыларға жағымды немесе жағымсыз кейіпкерлерді анықтауды тапсыруымызға болады. Бас кейіпкердің тағдырын тарихи оқиғалармен ұштастыра отырып, пәнаралық байланыс, яғни қазақ әдебиеті мен қазақстан тарихы пәндері арасында байланыс жасауға мүмкіндік бар.

Мысалы:

«Горчаков әмірі бойынша осы Лепсі мен Қапалға арнап келген генерал-майор Вишневский, жан-жағындағы Қарқаралы, Аякөз, Көкпекті өкіріктерінің аға сұлтандарымен күнде мәжіліс, күнде үгіт жұмысын жүргізумен болды. Бұл жиындарға үш өкіріктің аға сұлтандары мен шонжарлары Құсбек, Құнанбай, Барақ, Сүйік, Рүстем – бәрі тегіс қатынасты. Қырғыз манаптары Орман, Жантай, Қалиғұл да Қапалға жиі шақырылды. Осы сергелдең бітім сөздің қорытындысы ақырында Кенесарыға қоныс бермеу болып шықты. Бір жыл өткеннен кейін олар бұл шешімдерін қағаз жүзіне түсірді. «Бір мың сегіз жүз қырық алтыншы жылы жиырма үшінші июнь күні төменгі қол қоюшы Ұлы жүздің Дулат, Албан, Сыбан, Шапырашты, Жалайыр руларының сұлтан билері, Қар қаралы, Аякөз, Көкпекті өкіріктерінің аға сұлтандарымен бірге отырып, осы мәжіліске қатынасқан Сібір қазақтарының Шекара комиссиясының төрағасы генерал-майор және кавалер Вишневскийдің алдында өзіміздің ант қағазымызға мөріміз бен таңбамызды басып, біздің жерімізге келген ақ патшаға қарсы бас көтерген Қасым баласы Кенесары сұлтанды қоғам тыныштығын бұзушы, өзіміздің қас жауымыз деп санап, онымен еш қарым-қатынас істемеуге келістік. Және Кенесары мен оның серіктеріне өзіміз жайлап отырған қонысымыздан жер бермеуге, ал егер бүгінді-соңды тіпті Кенесары біздің жерімізден қуылған күнде де, оның Орта жүз, әсіресе бізге жақын тұратын өкірік қазақтарына істегелі жатқан қастығын естісек күні бұрын үкімет орындарына хабар етуге уәделестік», – деп жазды олар өздерінің актісінде.

Кенесары қазақ елін талан-тараж етіп бөліп алып жеке билеуге үйренген аға сұлтан билердің, өзінің «елді біріктірем» – деген ниетіне қарсы екенін білсе де дәл Ұлы жүз бен қырғыз жерінде өзіне мұндай қақпан құрылып жатқанынан бейхабар еді», -осы пікірталас ұйымдатыруға жарайтын бір үзінді.

Оқушылар жоғарыдағы мәтін бойынша жақтаушылар мен даттаушылар болып топқа бөлініп пікірталас жасай алады. Бұл тұрғыдан ұстаз өз ойын айту арқылы оқушылардың тақырыптан ауытқып кетпеуін, барлық оқушының сабаққа қатысуын, аргументтердің нақты айтылып жатқандығын бақылап отыруы қажет.

Ә.Қоңыратпаев «Әдебиетті оқыту методикасы» оқулығына сәйкес, келесі бір әдіс ретінде, шығармадағы жеке образдарды талдауға басымдық берген де

дұрыс. Алдымен «Қаһар» романындағы басты кейіпкер Кенесары ханға оқушылар топтық жұмыс ретінде талдау жүргізсе болады. «Қаһар» романында образдар көп, бірақ сол образдар мен шығарма идеясы Кенесары хан бейнесімен тығыз байланысты. Сол идеялар басқа образдар, диалогтар, бір-бірімен қарым-қатынастары арқылы берілген. Ә.Қоңыратпаев айтуынша шығарманың идеясын толық ашу үшін, ондағы образдардың табиғатын білу қажет дейді. Осы тұрғыдан алғанда, романның бас кейіпкері Кенесары – ашылған характердің бірден-бірі. Өз қадамын алдын-ала жоспарлаушы, көреген қолбасшы, халқы мен елі үшін жан аямайтын тұлға ретінде сомдалады. Ол айбынды, оның сенері – қарапайым халық. Автор романның кей тұсында бас кейіпкердің ішкі ойларының халықтан алыс екендігін де ашып көрсетеді. Мысалы, патша әскерімен соғыс кезінде өз күшінің жетпейтінін біле тұра халықты сергелдеңге салғандығы осының дәлелі.

Бұл романда тарихи оқиғалар шынайы, нанымды ұсынылған. Автор бұл романы арқылы қазақ тарихының өзегі арыдан екенін ашып көрсетті. Көркем әдебиет арқылы тарихты оқырман үшін суреттеп берді. Тарихта болған тұлғаларды көркем образ жасау арқылы қайта тірілткендей болды.

Әдіскер Қ.Бітібаева еңбегінде қазақ әдебиетін оқытуды мынандай әдістер арқылы жүргізу керек деп келтіреді. Олар: сөздік, көрнекілік, тәжірибелік, түсіндірмелі, эвристикалық, репродуктивті, зерттеу, өзіндік жұмыс, проблемалық баяндау, көркемдеу, мәнерлеп оқу әдістері.

Романның толық идеясын ашу мақсатында оқушыларға оқыту барысында эвристикалық әдіс қолдануға болады. Бұл әдіс арқылы шығарманың көркемдік, рухани, патриоттық, философиялық мәнін ашу көзделеді. Мұғалім өз тарапынан көркем шығармаға қатысты логикалық сұрақтар, шығарма мазмұны бойынша ауызша, жазбаша тапсырмалар жүйесі, пікірталас ұйымдастыру арқылы жүзеге асады.

Репродуктивті әдісті де қолдана отырып, оқушының мәтін идеясын толық түсінуіне ықпал етуге болады.

Оқушыларды аталған романды оқыту арқылы қазақ хандығының Кенесары хан тұсындағы Орта Азиядағы саяси-ахуалмен, терең тарихпен, шығарма тақырыбын ашу барысында ұлтжандылыққа, бірлікке, қиындықтарға дес беруге тәрбиелеуге болады. Аталмыш романды оқушыларға оқыту барысында кейіпкерлер Кенесары хан, оның інісі Наурызбай, Ағыбай, Байтабан, Төлебай, Бұқарбай, Иман секілді қазақ батырларының бейнелері сәтті сомдалған. Оқушыларға осындай тұлғалар ролінде бола отырып, олардың қайтпас қайсарлықтарын, туған жерге деген сүйіспеншіліктерін көрсету мақсатында кішігірім рөлдік ойындар ойнатуға болады.

Тағы бір әдіс ретінде «Көшпенділер» трилогиясының алғашқы екі кітабы «Алмас Қылыш», «Жанталас» романдарынан айырмашылықтары мен ұқсастықтарын салыстыра отырып талдау. Бұл оқушыларға білім көкжиектерін кеңейтуге, білімдерін толықтыруға әсер етеді.

Қортындылай келе, Ілияс Есенберлиннің тынымсыз шығармагерлік еңбегі ерлікке пара-пар. Кешегі тоталитаризмнің қыспағына төтеп беріп, ұлт

тақырыбын өрістеткен бұл жазушының арман еткен тәуелсіздік таңы атты. Тамаша туындыларының өзектілігін жоймағаны, бүгінгі заманымызбен үндес келетіні осы себепті.

Ілияс Есенберлин романдары – шеберлігі толысып, тақырыптық, жанрлық өрісі кеңейіп, профессионалдық бітімі неғұрлым айқындалып келе жатқан қазіргі қазақ прозасының құрамдас бір бөлігі. Оның шығармалары шытырман өмірлік байланыстарды, адамдар арасындағы ықыластар мен қайшылықтарды, мінездің социалистік дәуір шарттарына көзқарастың түрлілігінен туатын кедергілердің сыры мен түрін білуге, ұлы мұраттарды жүзеге асыру үшін үздіксіз, қажырлы, адал күрестер жүргізу қажеттігін тануға үйретеді.

І. Есенберлин романдарын түрлі әдістерді қолдана отырып оқыту, мәтінді дұрыс талдау, мәтінмен сауатты жұмыс жүргізу ұстаздың шеберлігі мен жан-жақтылығына тікелей байланысты. Алайда, әр ұстаздың өз тәжірибесі мен әдістеріне сүйенуіне толықтай құқы бар.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Есенберлин І. Он томдық шығармалар жинағы, 2-том. – Алматы: «Жазушы», 1984. – 439 б.
- 2 Елеукенов Ш. І. Есенберлиннің мәңгілік өмірі. Жұлдыз, 2005, №5.
- 3 Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. – Астана: «Күлтегін», 2002. – 528 б.
- 4 Хамзин М.Х. Қазақ романдарын қазіргі кезеңде оқыту мәселелері. – Жезқазған, 1993.
- 5 Ақшопақов Т.Қ. Шығарманың көркем айшықтарын таныту. – Алматы, 1994.
- 6 Оразов Н. Батыл да батыр жазушы. 35 б.
- 7 Тарихи тұлғалар. Танымдық-көпшілік басылым. Мектеп жасындағы оқушылар мен көпшілікке арналған. Құрастырушы: Тоғысбаев Б. Сужикова А. – Алматы. «Алматы кітап баспасы», 2009.
- 8 Тәжібаев Ә. Үш томдық шығармалар жинағы. – А.: Ана тілі, 2009.
- 9 Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Санат, 2006. – 998 б.
- 10 Жұмажанова Т., Дүйсебаев С. Қазақ әдебиетінің әдістемесі. – Алматы: «Білім», 2003.
- 11 Жұмажанова Ф.Т. Қазақ әдебиетіндегі шарифат негіздерінің көрінісі. – Алматы, 2010.
- 12 Кенжебаев Б. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. – Алматы, 1956.
- 13 Қазақ тілі мен әдебиеті // №1, 1992.
- 14 Ізтілеуов Т. Әдебиет және өнер институты, (№975 папка).
- 15 Байтұрсынов А. Қазақ өкпесі // Айқап. Құрастырған У.Субханбердина, С.Дәуітов. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 367 б.

ҒТАМР 77.03.15

САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУҒА ОҢ ӘСЕР ЕТЕТІН МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ЖАС ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

У. Акжолов

Магистрант, I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Е.К. Дузжасаров

Оқытушы-ассистент, I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Салауатты өмір салтын қалыптастыруға оң әсер ететін мектеп жасындағы балалардың жас ерекшеліктерін қарастырыңыз. Біз мұндай белгілердің үш тобын анықтадық – анатомиялық және физиологиялық, психикалық даму ерекшеліктері және психологиялық ерекшеліктері. Мектеп жасының анатомиялық-физиологиялық ерекшеліктерін талдап көрейік. Бұл жас кезеңіндегі балалар қаңқасының тез өсуімен, физикалық даму көрсеткіштерінің өзгеруімен сипатталады, бұл кезеңде шартты рефлекторлық байланыстар мен әртүрлі қабілеттер тез дамиды, бұл мектепте дене шынықтыруды пайдаланудың қажеттілігі мен маңыздылығын көрсетеді жасы.

Түйін сөздер: салауатты өмір, қалыптастыру, жас ерекшеліктері, балалар.

Мектеп жасындағы кезең ерекше: бұл жаста баланың интенсивті психикалық және физикалық дамуы жүреді, денсаулығының, ерік-жігерінің және өзіндік санасының негіздері қаланады, пайдалы әдеттер қалыптасады, денсаулық және дұрыс салауатты мінез-құлық туралы түсініктер қалыптасады. ассимиляцияланады, ал жеке тұлғаның адамгершілік саласы дамиды. Бұл жаста алынған идеялар тұрақты, адамның одан әрі дамуына, салауатты өмір салты құндылықтарын түсінуіне, мектеп оқушыларының салауатты өмір салтының практикалық дағдыларын меңгеруіне негіз болады, дене шынықтыру мен спортпен жүйелі түрде шұғылданудың саналы қажеттілігіне айналады.

Бұл баланың гигиеналық сауаттылығын, құндылықтары мен әдеттерін қалыптастыратын белгілі бір диетаны, күнделікті режимді сақтауды, гигиеналық ережелерді, жеткілікті физикалық белсенділікті білдіреді. Мектеп оқушыларының бойында салауатты өмір салты дағдыларын қалыптастыру өз бетінше емес, жүйелі, мақсатты тәрбие мен білім беру процесінде ғана жүзеге асады.

Салауатты өмір салтын қалыптастыруға оң әсер ететін мектеп жасындағы балалардың жас ерекшеліктерін қарастырыңыз. Біз мұндай белгілердің үш тобын анықтадық – анатомиялық және физиологиялық, психикалық даму ерекшеліктері және психологиялық ерекшеліктері.

Мектеп жасының анатомиялық-физиологиялық ерекшеліктерін талдап көрейік.

Бұл жас кезеңіндегі балалар қаңқасының тез өсуімен, физикалық даму көрсеткіштерінің өзгеруімен сипатталады, бұл кезеңде шартты рефлекторлық байланыстар мен әртүрлі қабілеттер тез дамиды, бұл мектепте дене шынықтыруды пайдаланудың қажеттілігі мен маңыздылығын көрсетеді жасы.

Мектеп жасындағы тірек-қимыл аппаратының дамуы әлі аяқталмағанын, қаңқаның, буындық-байланысты аппараттың және бұлшықеттердің қалыптасуы жалғасуда, бірақ біркелкі емес жүреді, байламдардың дамуында әлсіздік бар екенін атап өткен жөн. және сіңірлер, қолдың ұсақ бұлшықеттері (ұсақ моториканы дамытуға байланысты қозғалыстарды қиын ассимиляциялау). Мектеп оқушыларының қаңқа жүйесі шеміршек тінінің көптігімен сипатталады (сүйектер жұмсақ және икемді, жеткілікті күшті емес), сондықтан олар әртүрлі факторлардың әсеріне ұшырайды және дене жаттығуларын таңдауда ерекше назар аударуды қажет етеді.

Бұл сүйек жүйесінің дамуының ерекшеліктерін, функционалдық және жас ерекшеліктерін жарақаттануды болдырмау үшін мектеп жасындағы балалармен сабақты жоспарлау кезінде ескеру маңызды. Бұл жас тобындағы балаларда тірек аймағының төмендеуі немесе оның ұлғаюы бар жаттығуларды орындау қиын, тепе-теңдік қиын, қозғалыстарды үйлестіру жеткіліксіз дамыған [1].

6-7 жас аралығында балада: бойы мен салмағының тез өсуі, жалпы бұлшықет күші, дене майының төмендеуі, үлкен бұлшықеттер айқын болады. Бұл кезеңде поза қалыптасады, сондықтан бұл жаста мектеп оқушыларының қалпын бақылап, шамадан тыс физикалық күш салудан аулақ болу керек. Мектеп жасында қозғалыс белсенділігінің көлемі айтарлықтай артады, жаңа қозғалыстар және әртүрлі спорттық ойындарды қолдану мүмкіндігі пайда болады. Студенттің кез келген қимыл-қозғалысты меңгеруі елеулі интеллектуалдық жұмыспен қатар жүретінін ескеріңіз.

6 жастан 7 жасқа дейінгі даму динамикасы келесідей.

6 жаста мектеп оқушыларының мүмкіндіктері кеңейеді (дифференциалданған қимыл-қозғалыс қабылдауы, элементарлы талдау жүргізу қабілеті), қозғалыстардың координациясы жақсарады, жүрісі біркелкі болады, қол-аяқтың қимылдары үйлестіріледі, дәлдік қалыптасады. қозғалыстар пайда болады. Сонымен қатар, бұл жастағы мектеп оқушыларына бастапқы позицияларды сақтау, қозғалыс жылдамдығын және ауқымын сақтау оңайырақ. Бұл кезеңде баланың қалпы белсенді, бұлшықетті, бірақ статикалық теңдестірілген поза әлі қалыптаспаған. Уақыт өте мектеп жасындағы балалар дене жаттығуларын орындаудың пайдалылығын түсініп, өз бетімен орындауға тырысады [2].

6 жастағы баланың жас ерекшеліктері ұсақ бұлшықеттердің (әсіресе қолдың) әлсіздігімен сипатталады, бұл ретте дің және аяқ-қол бұлшықеттері жақсы дамыған. Демек, бұл жастағы балалар жүру, жүгіру және секіру элементтері бар жаттығуларды оңай меңгереді. Балада тепе-теңдік сезімін дамыту маңызды. Бұл жастың келесі ерекшелігі – балалар бұлшықет күштерін ажырата алады және әртүрлі амплитудалары мен қарқындары бар жаттығуларды орындай алады. Қозғалыс дағдыларының қалыптасуына және олардың орындалу сапасына мектеп жасындағы балалардың қозғалыс бағыттарын (жоғары, төмен және т.б.) білуі ықпал етеді [3].

Қозғалыстардың тегістігі, дәлдігі және мәнерлілігі, әсіресе жалпы дамыту жаттығуларын орындау кезінде, мектеп оқушылары жаттығулардың белгіленген қарқынын оңай қайталай алатын 6-7 жаста байқалады. Н.И.Пензулаева мектеп оқушыларының жеке жаттығуларды орындау кезінде талдау және қателерді байқай білу дағдыларын игеретінін атап өтеді [3, 53 б.]. Осылайша, мектеп оқушылары секіруді, лақтыруды, жүзуді, өрмелеуді, велосипед тебуді, коньки тебуді және т.б.

7 жасқа қарай жүйке, тыныс алу, жүрек-қантамыр жүйелерінің жұмысы қайта құрылады, тірек-қимыл аппараты белсенді түрде дамиды (мойын және кеуде омыртқаның қисықтары айқын анықталады), дененің бейімделу қасиеттері жоғарылайды. Бұл жастағы балалар қозғалыстарды үйлестіруді, ептілікті, тепе-теңдікті, күшті жақсартады. Қимыл-қозғалыс дағдылары мен дағдыларының дамуы жоғары жүйке қызметінің морфологиялық құрылымдарының жетілуімен, бұлшық ет жұмысының жасқа байланысты ерекшеліктерімен анықталады. Айта кету керек, сүйектену процесі жалғасады, омыртқа күшейеді, қол мен саусақтардың ұсақ сүйектерінің сүйектенуі аяқталады. Мектеп жасындағы балалардың қимыл-қозғалысында мәнділік, қимыл-қозғалыстың нәтижесін бақылау және бағалау пайда болып, күшті қозғалыс дағдылары қалыптасады [4].

Мектеп оқушыларының қимыл-қозғалыс сферасының дамуы орталық жүйке жүйесі мен ағзаның негізгі жүйелерінің қалыптасуымен байланысты екенін атап өткен жөн.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында тірек-қимыл аппаратының патологиясы бар балалар санының артуына, сондай-ақ дене дайындығы деңгейінің төмендеуіне байланысты қолайсыз жағдай қалыптасып отыр. Мектеп оқушыларының физикалық дамуы мен дене дайындығын арттыру үшін қозғалыс белсенділігін дамыту, заманауи сауықтыру технологияларын қолдану, аурулардың алдын алу қажет [4, 75 б.].

Дене жаттығулары өмірлік белсенділік деңгейін арттырады, оқушы ағзасына ынталандырушы әсер етеді. Сабақта шамадан тыс жұмыс істеуге әкелмеу үшін қозғалыс тығыздығы мен қозғалыс белсенділігін, жеткілікті көлемдегі жүктемені және сипатын сақтау маңызды.

Поза – бала денсаулығының көрсеткіші, ал 4-7 жас – бүкіл өсу кезеңінде болатын дұрыс дене қалпын қалыптастырудың ең маңызды кезеңі. Дененің

дұрыс орналасуын сақтау қабілеті гармониялық физикалық дамуы бар мектеп оқушыларында қалыптасады.

5-7 жастағы балалар үшін позаның қалыптасу кезеңінде физикалық дамудың артта қалуы, бұлшықет корсетінің әлсіздігі болуы мүмкін. Айта кету керек, дұрыс емес дене тірек-қимыл аппаратының бұзылуына ғана емес, баланың психосоматикалық ауруларына да себеп болуы мүмкін.

Р. Лесгафт баланың омыртқаның құрылымының анатомиялық ерекшеліктері қозғалғыштығына, серпімділігіне және тұрақсыздығына байланысты баланың ұзақ уақыт бойы тұрақты қалпын сақтауға мүмкіндік бермейтінін атап өтті. Денені түзу күйде ұстағанда бала көп күш жұмсап, тез шаршайды. Дененің үйлесімді кезеңді дамуы балалардың позасының қалыптасуына әсер ететініне назар аударайық. Көбінесе пропорциялардан айтарлықтай ауытқумен және бейімделудің төмендеуімен болатын жылдам өсу кезеңдері даму мен жетілудің тыныш фазаларымен алмасады. Позаның бұзылуын болашақ болжам тұрғысынан бағалау үшін бала дамуының әрбір кезеңін бақылау маңызды.

Л.П. Гребова «дұрыс қалыппен «серіппелі» амортизациялық қасиеттер мен қозғалыс кезінде (жүру, жүгіру, секіру) омыртқаның статикалық және динамикалық әсерлерге төзімділігі айқын көрінеді» деп атап өтеді [5].

Бұлшықет корсеті, кеуде және іш прессі омыртқаның тік тіреуінде, физиологиялық қисықтарды сақтауда және шамадан тыс жүктеме кезінде омыртқаны зақымданудан қорғауда үлкен рөл атқарады [6].

Позаның негізгі міндеті – дене сегменттерін және бұлшықет тепе-теңдігін ұтымды теңестіру, дене дамуын жас ерекшеліктеріне сәйкес үйлестіру, қозғалыс дағдыларын, дене қасиеттерін дамыту, дененің жалпы кедергісін арттыру арқылы тірек-қимыл жүйесін шамадан тыс жүктемеден және жарақаттан қорғау. дене [7].

С.Н. Поповтың айтуынша, мектеп жасындағы балаларда позаның бұзылуы алты жаста – 15-17%, ал 7 жаста – әрбір 3 балада байқалады [7. 12 б.].

Айта кету керек, позаны бұзған кезде ішкі органдардың позициясының өзгеруі байқалады, бұл олардың функцияларының бұзылуына және аурулардың пайда болуына әкеледі.

Жоғарыда айтылғандарға байланысты, дәл осы жаста емдік дене шынықтыру (ТҚ) үлкен мәнге ие болады, ол емдік дене шынықтыру әсерінен тұрақты және ұзақ мерзімді өтемді қалыптастыруға ықпал етеді. Дене жаттығуларының компенсаторлық әсері физиологиялық функциялардың бұлшықет жұмысының қажеттіліктеріне бейімделуімен байланысты.

И. Красикова «позаның бұзылуын түзету процесі емдік қана емес, сонымен қатар педагогикалық әсерге ие, оның мақсаты баланың санасына дененің жеке бөліктерінің дұрыс арақатынасы туралы түсінікті жеткізу, содан кейін дененің жеке бөліктерінің дұрыс қатынасын бекіту болып табылады. визуалды бақылау және бұлшықет сезімі арқылы сәйкес позиция». Позаның бұзылуын түзету үшін ұзақ уақыт бойы жүйелі және дәйекті экспозицияны жүргізу маңызды. Белгілі бір дене жаттығуларын таңдаудың көмегімен емдік

әсерге қол жеткізіледі, өйткені. физиологиялық өзгерістердің физикалық белсенділіктің мөлшеріне тікелей тәуелділігі бар. Біз де атап өтеміз Жаттығу терапиясының ынталандырушы әсері бала ағзасының қарсылығын арттыру және оның эмоционалдық жағдайын қалыпқа келтіру үшін қолданылатынын, tk. оң эмоциялар физикалық жаттығулардың әсерін айтарлықтай арттырады [6, 25 б.].

Осылайша, мектеп оқушыларының қозғалыстардың координациясы мен дәлдігін жақсарту, әртүрлі бастапқы позицияларды, қозғалыстардың қарқыны мен амплитудасын сақтауға мүмкіндік беретін бұлшықет корсеттерін нығайту сияқты анатомиялық және физиологиялық ерекшеліктері; физикалық белсенділікті арттыру; салауатты өмір салтын қалыптастыруға оң әсер етеді. Мектеп жасы дене қалпын қалыптастыру, жүйке, тыныс алу, жүрек-тамыр жүйелерінің құрылымын өзгерту, қозғалыс белсенділігінің көлемін арттыру, қозғалыстардың тегістігі, дәлдігі мен мәнерлілігі, жаңа қозғалыстардың пайда болуы және әртүрлі спорттық ойындарды қолдану мүмкіндігі үшін маңызды.

Мектеп жасындағы балалардың физикалық және психикалық дамуының байланысын қарастырыңыз. Дене тәрбиесінің арқасында дененің үйлесімді дамуы ғана емес, жеке тұлғаның жан-жақты дамуы, оның интеллектуалдық қабілеттері (талдау, жалпылау, салыстыру), есте сақтау, зейін, ойлау қабілеттерін дамыту.

Мектеп оқушыларының психикалық және дене тәрбиесі арасындағы байланысты П.Ф. Лесгафт, Дж.Локк, М.Монтессори, И.Г. Песталоцци, Дж.Пиаже, Н.И. Пирогов, Ж.Ж. Руссо, И.М. Сеченов, К.Д. Ушинский жастайынан оқушының жан-жақты физикалық және психикалық дамуына көңіл бөлуді ұсынған.

Дж.Локк дене жаттығуларын тек дене қасиеттерін дамыту үшін ғана емес, сонымен қатар ерік-жігер мен мінезді нығайту үшін де пайдалануды ұсынды.

И.Г. Песталоцци дене тәрбиесін жеке тұлғаның еңбек және адамгершілік дамуымен байланыстыра қарастырды. Г.Доман атап өткендей, «баланың физикалық дамуы неғұрлым ерте басталса, оның миы соғұрлым тез дамиды, бұл өз кезегінде баланың тұлға ретінде үйлесімді жетілуіне ықпал етеді».

Дене тәрбиесі мен ақыл-ой тәрбиесінің өзара байланысы тікелей (ақыл-ой қабілеттерінің дамуына, сабақтағы танымдық жағдайларға тікелей әсер ету) және жанама түрде (денсаулықты нығайту және дене тәрбиесі психикалық дамудың қажетті шарты) көрінеді. Р. Лесгафт «Адамның еңбек, дене жаттығулары түріндегі іс-әрекетінің таным процесі үшін маңызы зор» деп атап көрсетті. Оның пікірінше, дене тәрбиесі – тәрбиенің жалпы мәселелерін шешетін педагогикалық процесс. Психикалық өсу мен даму дененің сәйкес дамуын талап етеді.

Салауатты өмір салтын қалыптастыруға оң әсер ететін мектеп жасындағы балалардың психикалық ерекшеліктерін талдап көрейік.

Мектеп жасындағы балалардың психикалық дамуының ерекшеліктері: есте сақтау қабілетінің дамуы; баланың психофизикалық дамуын белсенді

түрде ынталандыратын және осы жас кезеңінде негізгі интеллектуалды функция болып табылатын жаңа логикалық ойлау, сөйлеу.

Студенттің физикалық және психикалық функцияларының өзара байланысы қозғалыс қасиеттерінің дамуы ақыл-ой әрекетінің (есте сақтау, зейін, ойлау) жақсаруымен, орталық жүйке жүйесінің дамуымен (ойдың жетілуімен) байланысты. мотор анализаторының кортикальды бөлімі, ми бөлімдері арасындағы байланыстарды қалыптастыру). Студенттердің қоршаған әлем туралы білімдерін меңгеруде, сонымен қатар осы тәжірибені түсінуде, ойлауды дамытуда және физикалық қасиеттерді қалыптастыруда өзіндік тәжірибесі үлкен рөл атқарады.

Қолданылған әдебиеттер

1 Авдулова Т.П. Личностная и коммуникативная компетентности современного школьника: учебное пособие. – Москва: Прометей, 2013. – 138 с.

2 Айдаркин Е.К. Возрастные основы здоровья и здоровьесберегающие образовательные технологии: учебное пособие. – Ростов-н/Д: Издательство Южного федерального университета, 2008. – 176 с.

3 Аксенова Н. Повышение уровня двигательной активности и дозировка физической нагрузки на физкультурных занятиях // Дошк. воспитание. – 2000, №6. – С. 37-48.

4 Вайнер Э.Н. Лечебная физическая культура: учебник: для студентов высших учебных заведений, обучающихся по направлению 050700 – Педагогика. – Москва: Флинта: Наука, 2009. – 418 с.

5 Евдокимова Е.С. Педагогическая поддержка семьи в воспитании школьника. – Москва: ТЦ Сфера, 2005. – 986 с.

6 Евсеев Ю.И. Физическая культура: учебное пособие. – 9-е изд., стер. – Ростов-н/Д: Феникс, 2014. – 448 с.

7 Епифанов В.А. Лечебная физическая культура и спортивная медицина: Учебник. – Москва: Медицина, 1999. – 304 с.

ҒТАМР 14.29.01

СӨЙЛЕУ ТІЛІ ЖАЛПЫ ДАМЫМАҒАН (ІІІ ДЕҢГЕЙ) МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДА ДЫБЫСТЫҚ АЙТЫЛЫМ БОЙЫНША ЖҰМЫСТА ЛОГОРИТМИКАНЫ ҚОЛДАНУ

А.Т. Бейсенбек

Магистрант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

А.К. Рсалдинова

П.ғ.к., доцент, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Бұл мақалада сөйлеу тілі жалпы дамымаған (ІІІ деңгей) мектеп жасына дейінгі балаларда дыбыстардың көбеюін жақсарту үшін логопедиялық ритмді, қолдану қарастырылады. Ритм пен музыкаға бағытталған бірқатар жаттығулар мен белсенділіктер арқылы логоритмика сөйлеу қабілетін жақсартудың және балаларда сөйлеу қателіктерін азайтудың тиімді құралы бола алады. Мақалада логоритмиканың артықшылықтары және оны мектеп жасына дейінгі балалардың даму динамикасына әсері талқыланады.

Түйін сөздер: Логоритмика, дыбысты шығару, дыбыстық айтылым, мектеп жасына дейінгі балалар, сөйлеудің бұзылуы және тілдің бұзылуы, СТЖД (ІІІ-деңгей).

Мектеп жасына дейінгі балаларда сөйлеу тілінің жалпы дамымауы назар аударуды және кешенді тәсілді қажет ететін күрделі мәселе болып табылады. Бұл проблема әсіресе Қазақстан контекстінде өзекті болып табылады, онда сөйлеудің дамуы тежелген балалардың едәуір саны байқалады. Абылайхан Б. және Мұхамеджанова Г. сияқты қазақстандық авторлар жүргізген зерттеулер бұл мәселенің жоғары таралуын және оның балалар дамуының әртүрлі аспектілеріне теріс әсерін көрсетеді. Абылайхан Б. зерттеуіне сәйкес, Қазақстандағы мектеп жасына дейінгі балалардың шамамен 20 %-ы сөйлеудің жалпы дамымауынан зардап шегеді, бұл оны жеңуге жүйелі көзқарасты талап етеді. Бұл проблеманың балалардың дамуына көптеген салдары бар, соның ішінде қарым-қатынас, әлеуметтік бейімделу және білім беру процесіндегі шектеулер. Г.Мұхамеджанованың зерттеулері мектеп жасына дейінгі балаларда сөйлеудің жалпы дамымауы оқу мен жазуды меңгерудегі проблемаларға әкелуі мүмкін, сонымен қатар логикалық ойлау мен танымдық дағдыларды қалыптастыруға теріс әсер етуі мүмкін екенін көрсетеді. Сондықтан сөйлеу

бұзылыстарын түзетудің тиімді әдістері мен әдістерін әзірлеу маңызды міндет болып табылады. Соңғы жылдары зерттеушілер мен практиктердің назарын логоритмика көбірек аударады. Логопедиялық ойындар, ритм мен музыка элементтері бар жаттығуларды қолдануға негізделген инновациялық әдіс. Логоритмика дыбыстың дұрыс айтылуын дамытуға мүмкіндік береді және III деңгейдегі сөйлеудің жалпы дамымауы бар балаларда есту қабылдауын, артикуляциялық белсенділікті және сөйлеу моторикасын дамытуға ықпал етеді. Бұл мақалада біз мектеп жасына дейінгі балаларда сөйлеудің жалпы дамымауы мәселесін, сөйлеу бұзылыстарын түзетудегі логоритмиканың рөлін және мектеп жасына дейінгі балалармен жұмыс жасауда логоритмиканы қолданудың артықшылықтарын талдайтын әдебиеттерге шолу жасаймыз. Біздің мақсатымыз-сөйлеудің жалпы дамымауы мәселесін түсінуді кеңейту және логоритмиканы қолдануға негізделген балалармен жұмыс істеудің тиімді әдістерін ұсыну.

Дыбысты дұрыс айту III деңгейдегі жалпы сөйлеу қабілеті дамымаған балаларда коммуникативті және әлеуметтік дағдыларды дамытуда шешуші рөл атқарады. Бұл табысты қарым-қатынас, сыртқы әлеммен байланыс орнату және білім беру процесіне тиімді қатысу үшін негіз болып табылады. Ж. Сүлейменова және А. Алиева сияқты қазақстандық авторлар жүргізген зерттеулер дыбыстың дұрыс айтылуын дамытудың маңыздылығын және оның балалардың сөйлеу дамуына әсерін растайды. Дыбысты дұрыс айтудың маңызды функцияларының бірі – өз ойлары мен идеяларын нақты және түсінікті түрде білдіру. Балалар дыбыстар мен дыбыс құрамын дұрыс айта алатын болса, олардың сөйлеуі басқаларға түсінікті және нақты болады. Бұл тиімді қарым-қатынасты дамытады және оқу, жазу дағдыларын және тілдік оқытудың басқа аспектілерін дамытуға негіз болады. Сонымен қатар, балалардың әлеуметтік бейімделуі үшін дыбыстың дұрыс айтылуын дамыту өте маңызды. Сөйлеудің дамымауы және дыбыстың дұрыс айтылмауы құрдастарымен қарым-қатынастың шектелуі, оқшаулану сезімі және өзін-өзі бағалаудың жеткіліксіздігі сияқты жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін. Басқалардың сөйлеуін түсіну қабілетіне ие бола отырып, сөйлеу тілі жалпы дамымаған балалар басқа балалармен жақсы қарым-қатынас жасай алады және ойын және білім беру іс-шараларына сәтті қатыса алады. Ж. Сүлейменова мен А. Алиеваның жүргізілген зерттеулері дыбысты дұрыс айтуды дамытудың тиімді бағдарламалары сөйлеу тілі жалпы дамымаған балаларда коммуникативті және әлеуметтік дағдыларды жетілдіретінін көрсетеді. Олар қарым-қатынаста көбірек белсенділік танытады, топтық іс-шараларға сәтті қатысады және әлеуметтік ортаға жақсы бейімделеді. Осылайша, дұрыс дыбыстық айтылымды дамыту III деңгейдегі жалпы сөйлеу қабілеті дамымаған балалар үшін маңызды міндет болып табылады. Бұл олардың коммуникативті және әлеуметтік дамуына ықпал етеді, сонымен қатар олардың қоғамға сәтті бейімделу мүмкіндіктерін арттырады.

Логоритмика – бұл мектеп жасына дейінгі балалармен, әсіресе III деңгейдегі сөйлеу қабілеті дамымаған балаларда кеңінен қолданылатын,

дыбыстық айтылымды түзетудің инновациялық әдісі. Логоритмика логопедия, ритм және ойын белсенділігінің элементтерін біріктіреді, балаларда дұрыс дыбысты айтуды дамытуға кешенді тәсілді қамтамасыз етеді.

Логоритмиканың негізгі принциптері – ритмдік жаттығуларды, артикуляциялық ойындарды және арнайы жасалған логоритмикалық суреттерді қолдану.

Логоритмиканың мақсаты – балаларға артикуляциялық аппаратқа жүйелі жаттығу әсері және ритмдік дағдыларды дамыту арқылы дыбыстар мен дыбыстық тіркесімдердің дұрыс айтылуын үйрету.

Жумабаева Г. және Абдылдаева М. сияқты ғалымдардың зерттеулері III деңгейдегі сөйлеу тілі жалпы дамымаған балалармен жұмыс жасауда логоритмиканы қолданудың тиімділігін растайды. Олардың зерттеулерінде логоритмика артикуляцияны жақсартуға, дыбыстық қабылдауды дамытуға және балалардағы сөйлеуді, ритмді ұйымдастыруға ықпал ететіндігі көрсетілген. Ол сондай-ақ балалардың өзін-өзі бағалауына және олардың оқуға деген ынтасына оң әсер етеді.

Логоритмиканың негізгі компоненттері келесі элементтерді қамтиды:

– Ырғақтық жаттығулар: балалар ырғақтық қимылдарды дыбыстар мен сөздердің айтылуымен бірге орындайды. Бұл сөйлеуді нақты ұйымдастыруды және артикуляциялық аппаратты үйлестіруді дамытуға көмектеседі.

– Артикуляциялық ойындар: балалар дыбыстар мен дыбыстардың дұрыс айтылуын үйретуге бағытталған арнайы ойындармен айналысады. Ойын тәсілі оқу процесін қызықты әрі ынталандырады.

– Логоритмдік суреттер: дыбыстар мен сөздерді бейнелейтін арнайы суреттер балаларға артикуляцияны визуалды бейнелермен байланыстыруға көмектеседі. Бұл дыбыстың дұрыс айтылуын игеруге ықпал етеді.

Логоритмика қарапайым дыбыстардан басталып, біртіндеп күрделі дыбыстық тіркесімдер мен сөздерге ауысатын жүйелі және кезең-кезеңмен оқытуды қамтиды. Техника әр балаға оның ерекшеліктері мен қажеттіліктерін ескере отырып, жеке көзқарасқа негізделген.

Қорытындылай келе, III деңгейдегі сөйлеу тілінің жалпы дамымауы бар балалармен жұмыс жасауда логоритмиканы қолдану оң нәтиже көрсетеді. Балалар дыбыстардың артикуляциясы мен айтылуындағы прогресті көрсетеді, қарым-қатынас дағдылары мен өзін-өзі бағалауды дамытады. Бұл инновациялық әдіс қазіргі заманғы логопедия мен сөйлеу қабілеті бұзылған балаларды оңалтудың маңызды перспективасын ұсынады.

Қолданылған әдебиеттер

1 Абылайхан Б. Мектеп жасына дейінгі балалардағы сөйлеу бұзылыстары: проблемаларды талдау және түзету тәсілдері. «Сөйлеуді дамыту» журналы, 2019. – 45-62 б.

2 Мұхамеджанова Г. ІІІ деңгейдегі сөйлеудің жалпы дамымаған балаларының дыбысталуын түзетудегі логоритмиканың тиімділігі. Логопедияның заманауи аспектілері, 2020. – 112-128 б.

3 Сүлейменова Ж. Мектеп жасына дейінгі балалардағы сөйлеу бұзылыстарын түзетудегі логоритмиканың рөлі. Логопедиялық зерттеулер журналы, 2018. – 73-89 б.

4 Алиева А. ІІІ деңгейдегі сөйлеудің жалпы дамымауы бар мектеп жасына дейінгі балалармен жұмыс жасауда логоритмиканы қолданудың артықшылықтары». «Логопедиядағы заманауи тенденциялар, 2017. – 210-225 б.

5 Жумабаева Г. ІІІ деңгейдегі сөйлеудің жалпы дамымаған балалармен жұмыста логоритмиканы қолдану тәжірибесі. Логопедия бойынша халықаралық конференция, 2022. – 78-85 б.

6 Абдылдаева М. Жалпы сөйлеу қабілеті дамымаған мектеп жасына дейінгі балалардағы дыбысты айтуды түзетудің инновациялық әдістері. Логопедия және сөйлеу терапиясы журналы, 2016. – 32-47 б.

ҒТАМР 14.29.09

СӨЙЛЕУ ТІЛІ ЖАЛПЫ ДАМЫМАҒАН II-ДЕҢГЕЙДЕГІ МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДА ЕТІСТІК ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Н.Д. Жылқыбек

Магистрант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Б.А. Сабденова

PhD-доктор, аға оқытушы, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Бұл мақалада сөйлеу тілі жалпы дамымаған II-ші деңгейдегі мектеп жасына дейінгі балаларда сөздің лексикалық мағынасын түсіну ерекшеліктері қарастырылады. Осы жастағы балалардың сөйлеу тілін дамытуда лексиканың маңызы талқыланып, сөздің құрылымын меңгеруде кездесетін қиындықтарымен қатар дамытудың маңыздылығы айтылған. Бұл ерекшеліктерді ескеру мұғалім, арнайы маман және ата-аналарға II-ші деңгейдегі сөйлеу тілі дамымаған мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеу дағдыларын дамытуға көмектеседі.

Сөйлеу тілін дамыту мектеп жасына дейінгі балаларда маңызды аспект болып табылады. Себебі, бала айтқысы келген ойын, қажеттілігін тіл арқылы жеткізеді. Сондықтан сөйлеу дағдыларын қалыптастырып, кеңейтуде лексика маңызды рөл атқарады. Мектеп жасына дейінгі балаларда сөздік қорын дамыту қиын, балаланың сөздің лексикалық мағынасын түсіне білуі мұғалім, ата-ана мен мамандар үшін маңызды.

Зерттеу нысаны етіп алынған II-ші деңгейдегі мектеп жасына дейінгі балаларды тандауға бірнеше фактор түрткі болды. Олар, біріншіден, бұл жас тобындағы балалардың сөйлеу және лексикалық, грамматикалық дағдыларының қарқынды даму кезеңі, екіншіден мектеп жасына дейінгі кезеңнен мектеп жасына өту кезеңіндегі кездесетін кедергілер [1].

Мақаланың зерттеу объектісі болған сөйлеу тілі дамымаған мектеп жасына дейінгі балаларда тілдік құралдарды қолдану деңгейінің төмендігі, шектеулілігі байқалады. Сөздің лексикалық мағынасын түсінуді қалыптасуында балада сөздің құрылымын түсінуде, белсенді қолдануда қиындықтар кездеседі, ал бұл өз кезегінде баланың ойын түсінікті етіп жеткізуіне әсер етеді.

Сөздің лексикалық мағынасын жете түсінуді қалыптастыру мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеу дағдыларын қалыптастыру мен кеңейтудің маңызды аспектісі болып табылады. Іс-әрекет, күй мен оқиғалар туралы ақпаратты жеткізуде етістік басты рөл атқарады, бұл балаларға қоршаған әлемді

сипаттауға, өз ойы мен қажеттіліктерін білдіруге мүмкіндік береді. Сөйлеу тілі жеткілікті дамымаған мектеп жасына дейінгі балалардың сөзді лексикалық мағынасына қарай қолдануда қиналатындығын ескеріп, қалыптастыру жұмыстарын кеземен ұйымдастыруда себебін анықтап алу маңызды [2].

Бірінші кезең – етістік формаларының ассимиляциясы. Мектеп жасына дейінгі балалар инфинитивтер немесе осы шақ сияқты негізгі етістік формаларын үйренеді. Балалар бұл формаларды есте сақтау мен пайдалануда қиыналады.

Екінші кезең – етістік сөздерінің қорын молайту. Балалар әртүрлі әрекеттер мен оқиғаларға байланысты жаңа етістіктерді меңгере бастайды. Етістік сөздік қоры шектеулі болуына байланысты олар әртүрлі әрекеттерді түсіндіріп жеткізуде қиналады.

Үшінші кезең – етістіктерді контекстте қолдану. Бұл кезеңде балалар сөйлеуде етістіктерді белсенді қолдана бастайды, сөйлем құрастырады және өз ойлары мен тілектерін білдіреді. Балалар сөйлемдерді синтаксистік тұрғыдан ұйымдастыруда және контекстте етістіктерді дұрыс қолдануда қиындықтарға тап болуы мүмкін [3].

Осы сөздің лексикалық мағынасын түсінуді қалыптастыру кезеңдері мен сөйлеу тілі шектелген мектеп жасына дейінгі балалардың қиындықтарын білу тәрбиешілер мен ата-аналарға оқыту әдістерін бейімдеуге және балалардың сөздік қорын молайтуға көмектеседі. Мысалы, етістіктерді сөйлеуде белсенді қолдануға мүмкіндік беру, оларды іс-әрекеттерді сипаттайтын және басынан өткен оқиғаларды айтуға мүмкіндік беру. Сондай-ақ балаларға етістіктерді белгілі бір әрекеттермен, оқиғалармен байланыстыруға көмектесу үшін көрнекілік, ойындар мен интербелсенді әрекеттерді пайдалану тиімді.

Тағы бір тәсіл ретінде – етістіктерді дұрыс модельдеу және контекстте қолдануда мысалдар келтіріп отыру. Сөйлеу тілі дамымаған балаларға анық және түсінікті нұсқаулар қажет, сондықтан сөйлеуде тілдік бірліктерді дұрыс қолдану тиімді. Сонымен қатар әртүрлі сюжет пен жағдаяттарға негізделген кітаптар, әңгімелер мен ойындарды жүйелі түрде оқу да етістік сөздік қорын молайтып, контекстте қолдануға ықпал етеді [4].

Әрбір бала ерекше екенін ескере отырып, сөздің лексикалық мағынасын түсінуді қалыптасыруда баланың ерекшелігі мен қажеттіліктерін қарастыру, ауызша сөздік қорын дамытуға бағытталған жеке жоспар мен стратегияларды тәрбиеші мен арнайы мамандармен бірлесіп дайындауды міндеттейді.

Мұндай балалардың сөздің лексикалық мағынасын түсінуінің даму ерекшеліктерін зерттеу тіл дамыту саласындағы қажеттіліктер мен мәселелерді тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Бұл етістік сөздік қорын қолдау мен ынталандырудың тиімді әдістері мен тәсілдерін әзірлеуге көмектеседі, сайып келгенде олардың сөйлеу дағдыларын дамытуға және қарым-қатынас сапасын жақсартуға ықпал етеді [5].

Сөйлеу тілі жалпы дамымаған II-ші деңгейдегі мектеп жасына дейінгі балалардың сөздің лексикалық мағынасын түсіну ерекшеліктері етістіктерді

меңгеру және қолдану дағдыларына ықпал ететін келесідей сипаттағы бірнеше аспектілерде көрініс табады:

– етістіктерді белсенді қолданудағы қиындықтар: етістіктерді белсенді және синоним сөздермен алмастырып қолдануда қиындықтар туындайды, бұл олардың ойын әртүрлі етіп жеткізуге және түсініктілігіне әсер етеді.

– шектеулі етістік сөздік қоры: етістік сөздік қорының шектеулі болуынан етістіктің жаңа формаларын үйренуде және есте сақтауда қиыналады, бұл олардың әртүрлі әрекеттер мен оқиғаларды мазмұнды жеткізуін шектейді.

– іс-әрекетті білдіру мүмкіндігі шектеулі: әртүрлі әрекеттер мен кейіпкерлерді сипаттауда мүмкіндігінің шектеулілігі, бұл олардың етістік формаларын дұрыс қолданып сөйлем құрастыруға кедергі жасайды [6].

– мағынаны жеткізудегі мүмкіндіктің шектеулілігі: мағынаны етістіктерді дұрыс қолдана отырып жеткізуде қиыналады, етістіктердің жеңілдетілген түрлерін жасай алады немесе түсініксіз формада қолданады.

Қорытындылай келе, осы ерекшеліктер мен қиындықтарды ескеру, тәрбиешілер мен ата-аналарға балада сөздің лексикалық мағынасын түсінуді қалыптастыруда тиісті стратегиялар мен әдістерді таңдауға көмектеседі.

Сөйлеу тілі жалпы дамымаған мектеп жасына дейінгі балалардың ауызша сөйлеу тіліндегі етістік сөздік қорын қалыптастыруда қолдау көрсету баланың жалпы тілдік күзіреттілігін және коммуникативтік дағдыларын қалыптасыруға ықпал етеді. Ата-ана, арайы маманның жүйелі түрде араласып отыруы қиындықтарды жеңуге және осы балалардың тілдік дағдыларын жақсартуға көмектеседі.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Канатова Г. Арнаулы денелі тілдік айтуды кеңейту. – Алматы: Мектеп, 2013.
- 2 Қонысбаева С., Мырзахмет А., Мустафина Г. Тілдік дамытулар. – Астана: Жазушы, 2015.
- 3 Nelson K. (2013). Language in cognitive development: The emergence of the mediated mind. Cambridge University Press.
- 4 Snow C.E., Van Hemel S.B. (Eds.). (2008). Early childhood assessment: Why, what, and how. National Academies Press.
- 5 Paul R. (2007). Language disorders from infancy through adolescence: Assessment and intervention. Mosby.
- 6 Жараспаева А. Аймақтық тіліндең сөздер тізімі. – Алматы: Атамұра, 2017.

ҒТАМР 14.07.03

СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСЫН ТИІМДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Ж.Т. Нугманова

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Қазіргі заманымызда қоғамға өз бетімен жұмыс атқаратын, еркін де кеңінен ойлайтын, өздігінен алдына мақсат қойып және оған жетудің әдіс-тәсілін шығармашылықпен анықтап, сондай-ақ қолдана алатын кәсіби-маман тұлғасы қажет. Мұндай тұлғаның дамуына бағытталған білім берудің негізіне тұлғаның өздігінен білім алу, өзін-өзі тәрбиелеу, өзін жетілдіру процесі жатады.

Студенттердің танымдық қызметі барысында өзіндік жұмыстарын ұйымдастырудың маңызы зор. СӨЖ – оқытушының тапсырмасы бойынша аудиториядан тыс уақытта (аудиторияда) орындалатын студенттердің жоспарланған оқу, оқу-зерттеу, ғылыми-зерттеу жұмыстары. Өзіндік жұмыс оқу сабақтарының бір түрін құрайды. Сондықтан шығармашылық іс-әрекеттің бір түрі ретінде өзіндік жұмыстың рөлі сапалық оқу үрдісін көтеру жолында өте жоғары болып табылады. Бұл мәселеге көптеген ғалымдар, мысалы, Ястребова Е.Б., Ерецский М.И., Гарунов М.Г., Блохина Р.А., Сабодашев В.П., Вербицкий А., т.б үлкен мән беріп, зерттеген. Олар педагогикалық әдебиеттерде алғаш өзіндік жұмыс мәселелерін В.К.Буряк, Е.Я.Голант, Б.П.Есипов, Р.Г. Лемберг, Р.М. Микельсон, И.И. Пидкасистый, Е.С.Саблик, М.Н. Скаткин еңбектерінде зерттелініп, оқу үрдісінде білім алушылардың өзіндік жұмысын жүйелі түрде қолдану негіздері қарастырылды. Студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастырудың мәнін дидактикалық тұрғыда қарастырғандар: А.Е.Абылқасымова, Н.А. Адельбаева, С.И. Архангельский, М.В. Буланова-Топоркова, М.Г. Гарунов, И.И. Кобыляцкий, Р.Н. Низамов еңбектері арналған. Өзіндік жұмысқа берілетін анықтамалардың әртүрлігіне қарамастан, оларды бірнеше шағын топқа бөлуімізге болады. И.Т. Протасовтың ойынша, өзіндік жұмыс біліктілік пен іскерлік жиынтығы. Г.Н. Кулагина өзіндік жұмысты студенттің іс-әрекет құралы белсенділігі мен өз бетімен білім алуға дайындығы деп түсінеді. Г.Н. Дари өзіндік жұмыстың мәнін былайша айтады. Бұл жұмысты студент өз бетімен орындайды, ол өзінің біліміне, іскерлігі мен сеніміне, өмірлік тәжірибесі, дүниетанымына сүйене отырып атқарады. Бұл зерттеулердің өзектілігі – студенттердің теориялық және практикалық білімді саналы игеріп, интеллектуалдық қызмет жасай білуге тәрбиелеу болып табылады. Сонымен бірге студенттер жай ғана беріліп жатқан дайын біліммен

қаруланып ғана қоймай, білімді тауып, ізденіп алуына, яғни студенттерді оқи білуге үйрету маңыздырақ.

Студенттердің өздік жұмысының басқа жұмыстардан ерекшелігі – студент өз алдына мақсат қояды, оған жету үшін жұмыс түрін, тапсырманы таңдайды. П.И. Пидкасистый «өзіндік танымдық жұмыс» және «өзіндік жұмыс» ұғымдарын ажырата білуге назар аударады. Оның пікірінше, өзіндік жұмыс оқып-үйренушілердің өзіндік танымдық жұмысын ұйымдастырудың тек құралы ғана болып табылады. Ол оқу өзіндік танымдық қызмет процесінде жүреді, бірақ, ол өзіндік жұмысты орындау процесінде жүреді деген сөз емес деп есептейді. Мысал үшін, оқытушы оқу материалын баяндағанда, студент салыстыру, беттестіру, деректі ойша талдау және т.б. ойлау амалдарын жүргізеді. Дәл осы кезде студент ешқандай тапсырма алған жоқ, өзіндік жұмыс та жоқ, бірақ өзіндік танымдық қызмет орын алып отыр. Жалпы алғанда, өзіндік жұмыс – біртұтас педагогикалық процестің, жоғары білім берудің негізі. Ол бір жағынан студенттердің дәрісханадан тыс жұмысы ретінде, басқа жағынан сабақ кестесі бойынша студенттің дәрісханада жүзеге асыратын жүйелі, жоспарлы, мақсатты жұмысы. Оны ұйымдастыру жауапты теориялық және практикалық міндет, маңызды ғылыми проблема. Өз бетінше жұмыс істеуді дәрісханада және одан тыс жерлерде ұйымдастырудың әр қандай түрлері мен типтерін қолдана отырып, студенттердің өздігінен ізденіп оқуына, білімін дамытуға ықпал етіп, оны ұйымдастыра білу өте қажет деп атап көрсетеді П.И. Пидкасистый «Өзіндік жұмыс» бәрінен бұрын басқа оқу жұмыс түрлерінің міндеттерін аяқтайды. Адамның ешбір білімі, егер де ол өзінің қызметінің объектісіне айналмаса, қажетті нәтиже бере алмайды, дейді Петровский. Өзіндік жұмыс жасай білудің негізі, алғашқы дағдысы мектепте қалануы тиіс. мектептен жаңа оқу орнына келген студент, өз бетімен жұмыс жасау қабілеттілігі төменділігінен, жұмыс жасау тәсілдерін білмегендігінен көп қиналады. Мысалы, 1-курс студенттерінің 80%-ы материалды талдау, жүйелеу, амал-тәсілді қолдану дағдылары жоқтың қасы. Электронды кітапхана, ғаламтор ресурстарын пайдаланумен қатар, энциклопедия, сөздікпен жұмыс жасау дағдысы жоқ студенттер де кездеседі. Сондықтан да, студенттердің өзіндік жұмыс жасауына көмек беру оқытушының негізгі міндеттерінің біріне айналады. Сондай-ақ студенттермен жүргізілетін өзіндік жұмыстары олардың таным, іс-әрекеттерінің ерекшеліктеріне қарай әр түрлі бағытта ұйымдастыруға болады. Уақытты тиімді пайдаланып, оқушының өз бетімен тапсырманы орындауына ұдайы жағдай жасалуы қажет. Ол үшін мынадай міндеттер орындалу керек:

- Студенттерге өзіндік жұмыстар туралы түсінік беру.
- Студенттердің өз бетімен тапсырма орындау әдістерін таныстыру.

Өзіндік жұмыстарды ұйымдастырудың негізгі шарттары мыналар:

1. Оқытушының нақты тапсырмалар беруі;
2. Жұмысты орындаудың және аяқтаудың дербестігінің өзара байланысы;
3. Жұмысты орындаудың және аяқтаудың уақытын белгілеу;

4. Олардың жұмысты өз еркімен және қалауымен істеуі. Негізінен алғанда, студенттердің өздік жұмыстарын ұйымдастыру және өткізу технологиясы мынадай элементтерден тұрады: Студенттердің өздік жұмыстарын жоспарлау, әдістемелік қамтамасыз ету, бақылау және орындалу бағасы, талдау және жетілдіру.

Оқу орындарындағы студенттердің өздік жұмысы сабақ барысында оқыту дәріс, практикалық, лабораториялық жұмыстар арқылы және сабақтан тыс уақыттарда жүзеге асады. Дәріс ақыл-ой әрекетінің тек 1-деңгейін, (тану) және біліммен танысу деңгейін қамтамасыз етеді. Ал СӨЖ ақыл-ой әрекетінің 2-деңгейін: қабылдау мен қайта жаңғырту және білім көшірмесін игеруін қамтамасыз етеді. Одан әрі ол алған білімді практикада қолдану, ептілік, шығармашылық қабілеттерін дамыта алады. Оқытушы студенттің білім алуға деген мотивін дамытуға, ішкі ынта-ықыласымен білім алуға ұмтылуына көмектеседі.

Оқытушының бақылауымен студент:

- Зерттеушілік іскерлігімен дағдысын қалыптастырады;
- Өткен материалдарды жалпылай алу және қайталау;
- Алған білімді қолдану, оларды толықтыру, кеңейту дағдысын қалыптастырады;
- Оқытушы студенттің психофизиологиялық және академиялық үлгерімін ескере отырып, өз бетімен жұмыс жасауға бағыт-бағдар беріп, олардың дербестігінің дамуына мүмкіндік жасайды.
- Өзіндік белсенділігін, дербестігін дамыту үшін проблемалық баяндау, шығармашылық ізденіс әдістерін қолданған дұрыс.
- Оқытушы студентке жеке тапсырма таңдауға (курстық жұмыс, реферат, ғылыми баяндама, үлгі сабақ жоспарын құруға) көмектеседі.
- Әдебиеттермен қамтамасыз етуге, олармен жұмыс жасай білуге;
- Тиімді әдіс-тәсілдер, тапсырма орындау жолдарын қолдана білуге үйретеді;
- Жеке не бірнеше студентке кеңес береді, студенттердің бір-бірімен жұмыс жасауын үйлестіреді.

Студенттердің өздік жұмысы тиімді болуы маманның кәсіби бағыттылығының талаптарына сай жасалған өздік жұмысты ұйымдастыру үлгісінің дұрыс құрылуына байланысты болады. Студенттердің өзіндік жұмыс жасаудағы қабілеттерін қалыптастыру міндетін орындауда бүкіл педагогикалық ұжым үшін проблема туындайды. Ол осы жұмыс мазмұнына оқушыларды мақсатты түрде, әсіресе студенттерді оқытуда болып табылады. Мұндай оқыту оқу іс-әрекетінің өзінің модельдеу тәсілдерін қалыптастыруды, студенттердің ең қолайлы күн тәртібін анықтауларын, оқу материалымен жұмыс істеудің ұтымды тәсілдерін саналы аңғаруын және оны кейіннен өңдеуін, терең, сонымен бірге тез оқу амалдарын игеруді, түрлі әрекеттердің, конспектілердің, оқу-практикалық міндеттерді қою мен шешудің жоспарын құруды қамтиды. Жалпы студенттердің өзіндік жұмысы – оқу іс-әрекеті тұрғысынан, сыныптық оқу іс-әрекетін дұрыс ұйымдастыруға негізделеді. Соның ішінде бұл

оқытушының сыртқы қадағалауынан студенттің өзін-өзі қадағалауына және де сыртқы бағалаудан оның өзін-өзі бағалауының қалыптасуына өтуі мен олардың байланысына қатысты және бұл, өз кезегінде, оқытушының бақылау мен бағалауды жетілдіруін ұйғарады. Нәтижесінде өздігінен жұмыс жасау, өз бетінше білім алу, өз кәсіби әрекетінде ғылыми ізденіс жасау іскерлігі мен дағдысы, аналиткалық ойлауы қалыптасқан, өз әрекетін басқара алатын, өз жұмысының нәтижесінде өзіндік бақылау жасайтын студенттің шығармашылық тұлғасы қалыптасады.

Олай болатын болса, жүйелі түрде ұйымдастырылған және де ғылыми негіздегі студенттердің өздік жұмысы мен студенттердің оқу-танымдық әрекеттерін басқару жұмысы олардың саналы белсенділігін, жоғары оқу-кәсіби мотивациясын, оқу процесінің сапасын қамтамасыз етеді, студенттердің шығармашылық әрекеті мен ынтасын дамытуда зор әсер білдіреді, қайсарлық, табандылық, батылдыққа тәрбиелеуде және қалыптастыруда көздеген мақсатқа жетуге және жеке тұлғаны сапалық қасиеттерін жетілдіруге зор мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Сейдахметова Б.А. Студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыру мәселесінің жүйелілігін қалыптастыру. /<https://ust.kz/>.
- 2 Самостоятельная работа студентов: виды, формы, критерии оценки. — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2016. — 80 с.
- 3 Әлімов А. Оқытудың инновациялық әдістемелері мен технологияларын жоғары оқу орындарында қолдану тәжірибесі. Оқу-әдістемелік құрал. — Алматы, 2011.

ГРНТИ 77.01.39

СУЩНОСТЬ, СОДЕРЖАНИЕ И ФОРМЫ ПРОЯВЛЕНИЯ ПАТРИОТИЗМА

Е.В. Авдеева

Магистрант, Жетысуский университет им И.Жансугурова, г.Талдыкорган

В данной статье освящена проблема сущности и форм проявления патриотизма. Истинный патриотизм по своей природе гуманистичен и включает в себя уважение к другим народам, их национальным традициям и обычаям. Он не может уживаться с национализмом, шовинизмом, неприязнью к другим народам. Патриотизм предусматривает установление благожелательных и дружеских связей между различными народами, формирование культуры межнациональных отношений и исключает межнациональную вражду, экстремизм и конфронтацию.

Ключевые слова: патриотизм, студенты, Родина, сущность и формы.

Патриотизм – это любовь и преданность своему Отечеству и народу, гордость за его прошлое и настоящее. В патриотизме заложены идеи уважения и любви к своей Родине, соотечественникам и народам других стран. Раскрывая понятие «Патриотизм» автор учебного пособия «Педагогика» – профессор В.И.Андреев дает следующее определение: патриотизм – это синтез духовно-нравственных, гражданских и мировоззренческих качеств личности, которые проявляются в любви к Родине, к своему дому, в стремлении и умении беречь и приумножить лучшие традиции, ценности своего народа, своей национальной культуры, своей земли [1].

Патриотизм более широкое понятие, которое включает духовно – нравственные принципы и социальные чувства людей. На нравственно – очищающее влияние патриотизма, на выработку человеческого благородства, совести мужества и самопожертвование, если этого требует интересы Родины, указывал А.Н. Радищев. Он говорил: «Истинный человек и сын Отечества есть одно и то же... Он пламенеет нежнейшую любовь к целостности и спокойствию своих соотечественников, преодолевая все преграды, неутомимо стремится к сохранению чести, дает добрые советы и наставления. Он скорее согласится погибнуть и исчезнуть, чем подать собою пример неблагонравия и если убежден в том, что смерть его приносит мощь и славу отчизне, то не устрашится пожертвовать жизнью» (А.Н. Радищев. Избр. соч. – М., 1952. – С. 205-206).

Это свидетельствует о том, что патриотизм оказывает комплексное влияние на развитие высоких нравственных и гражданских качеств (любовь к Родине и своему Отечеству, честность, справедливость, смелость, решительность, преданность своему народу).

Истинный патриотизм по своей природе гуманистичен и включает в себя уважение к другим народам, их национальным традициям и обычаям. Он не может уживаться с национализмом, шовинизмом, неприязнью к другим народам. Патриотизм предусматривает установление благожелательных и дружеских связей между различными народами, формирование культуры межнациональных отношений и исключает межнациональную вражду, экстремизм и конфронтацию.

Чувства и понятия, выражающие отношение человека к своему народу и Отечеству, проявляющиеся в его делах и поступках, составляют сущность патриотизма. Для осмысления сущности патриотизма необходимо иметь в виду, что исторический генезис (происхождение) этого качества связан с образованием и укреплением отдельных государств в их борьбе за свою национальную независимость и самостоятельность. В этом смысле патриотизм и культура межнациональных отношений являются исторически сложившимися глубокими чувствами, которые формировались у людей на протяжении тысячелетий.

Передовые мыслители, представители русской революционно – демократической педагогики (В.Г. Белинский, А.И. Герцен, Н.А. Добролюбов, А.Н.Радищев, Н.Г. Чернышевский) высоко ценили патриотизм. Они отстаивали и развивали идеи о воспитании человека-гражданина и патриота, любящего свою Родину и считали, что детей надо воспитывать в духе любви к своей Родине и народу. Высокими нравственными, которые надо воспитывать у человека, они считали патриотизм, гражданственность, мужество, трудолюбие, честность и правдивость. По их мнению, эти качества составляют основы патриотизма и нравственно-патриотического воспитания подрастающего поколения.

В условиях формирования наций и образования национальных государств патриотизм становится неотъемлемой частью общественного сознания, патриотического и интернационального воспитания. Впервые слово «патриот» стало употребляться в период Великой французской революции (1789-1793 гг.). Патриотами тогда называли защитники республики, борцы за народное дело за свободу и независимость.

В толковом словаре В.И. Даля слово «патриот» означает любитель отечества, ревнитель о благе его, отчизнолюб, отечественник.

В словаре современного русского литературного языка «Патриотизм» означает любовь к Отечеству, преданность ему, гордость за его прошлое и настоящее, стремление защищать интересы Родины. Эта определения позволяют подойти к более точному осмыслению сущности патриотизма как нравственного качества, проявляющегося в любви к Родине, преданности своему народу и Отечеству. В этих определениях акцент делается на различные

отношения личности к Родине, на нравственные чувства, патриотическое сознание и поведение и на потребностно – мотивационную сферу личности. С этой точки зрения патриотизм можно отнести к нравственному качеству человека, которое выражается в его любви и преданности своей Родине, осознании ее величия и славы, в потребности и стремлении беречь ее честь и достоинство и защитить ее независимость и самостоятельность в военное и мирное время. Именно такое понятие мы вкладываем в сущность и содержание патриотизма и патриотического воспитания.

Патриотизм более широкое понятие, которое включает и нравственные, политические принципы, и социальные чувства людей. Содержание патриотического воспитания включает культурно-исторические, социально-политические, психолого-педагогические, военно-технические, духовно-нравственные и физические компоненты [2].

Патриотизм и культура межнациональных отношений являются важнейшими моральными качествами человека и составными элементами его мировоззрения и отношений к родной стране, другим нациям и народам. Они играют большую роль в социальном и духовном развитии человека.

Известный дагестанский ученый – философ А.К. Алиев, выступая на Республиканской научно-практической конференции «Патриотизм: истоки и современные проблемы», которая состоялась 24 мая 1994 года в Махачкале, говорил: «Чувство единой Родины при всем ее этническом и культурном многообразии – это именно то, что поможет преодолеть чрезмерное размежевание и отчужденность людей, направить творческий потенциал граждан на возрождение страны, как великого независимого государства, играющего важную роль в мировой экономике, культуре и политике» [3].

Подчеркивая важность и необходимость патриотического воспитания и культуры межнациональных отношений у подрастающего поколения, доктор философских наук, профессор А.К. Алиев пишет: «Подлинный патриотизм не может уживаться с национализмом, шовинизмом, неприязнью к другим народам, он исключает национальную вражду, экстремизм к конфронтацию. Это обстоятельство особенно важно учитывать в условиях нашей многонациональной страны. Сегодня в мире более двух с половиной тысяч наций. Это действительно целая планета многообразного и красочного самобытного рода человеческого. Важно, чтобы эта мозаика национального многообразия не превращалась бы во взрывоопасные частицы национализма и межнациональных притязаний, а становилась бы частью целостного человеческого сообщества [4].

Одним из основных компонентов патриотизма и патриотического воспитания является культура межнациональных отношений. Патриотизм и культура межнациональных отношений – это два взаимосвязанные и взаимодополняющие друг друга понятия (категории), составляющие содержание патриотического воспитания. Патриотизм включает в себя: чувство любви к Родине и своему Отечеству; преданность своему народу; чувство привязанности к тем местам, где человек родился и вырос (любовь к малой

родине); готовность защитить Родину в военное и мирное время; уважительное отношение к родному языку и культуре своего народа; проявление гражданских чувств и сохранение верности Родине, отстаивание ее свободы и независимости; уважительное отношение к историческому прошлому. На формирование этих качеств должна быть направлена система патриотического воспитания в образовательных учреждениях.

Характеризуя патриотизм как нравственное качество, профессор И.Ф.Харламов дает этому понятию такое определение: «Патриотизм можно определить как такое нравственное качество человека, которое выражается в его любви и преданности своей Родине, осознании ее величины и славы и переживании своей духовной связи с ней, в потребности и стремлении в любых условиях беречь ее честь и достоинства, практическими делами укреплять ее могущество и независимость [5].

Раскрывая понятие «Культура межнациональных отношений педагоги, психологи, философы – этнографы и историки дают разные определения этому понятию. В словаре русского языка Ожегова В.И. «культура» – возделывание, выращивание, воспитание, совокупность достижений человечества в производственном, общественном и умственном отношений.

Академик РАО Е.В. Бондаревская рассматривает понятие «культура» как совокупность общечеловеческих, национальных и личностных ценностей и программ поведения, деятельности, общения, в которых запечатлены нормы и образцы достойной человеческой жизни, способы ее преобразования людьми и результаты коллективного и индивидуального творчества, выраженные в произведениях, предметах материальной и духовной культуры, этнических обычаях, различных языках и символических системах, содержащих социально значимую информацию, регулирующую деятельность, поведение, общение людей.

В личностно-ориентированном воспитании, в теории и практике личностно-ориентированного образования академик Е.В.Бондаревская под культурой понимается все проявления человеческой субъективности, свойства и качества, характеризующие «меру» культурности общества, культурно–исторической эпохи в ее человеческом измерении: уровень свободы, образованности, нравственности, духовности людей, их способностей к культурному саморазвитию [6].

Раскрывая сущность и содержания системы гражданского образования и воспитания современных школьников в поликультурном образовательном пространстве, профессор Т.И.Власова рассматривает гражданскую культуру как сущностную характеристику личности и деятельности человека, обладающего гражданским мышлением, активной гражданской позицией, патриотическими чувствами и опытом общественно-полезной патриотической деятельности.

Культура – это совокупность реальных обстоятельств, явлений, предметов, образа жизни и деятельности, выделившая человека из естественной природной среды: это все то, создано руками и мыслью человека.

Культура является результатом социально-преобразующей коллективной деятельности людей, складывающейся из творческой активности отдельных индивидов, которые выступают по отношению к ней в роли «продуктов» культуры в процессе инкультурации и социализации. Человек является также «потребителем» культурных ценностей, необходимых ему при организации жизнедеятельности и в процессе совместного труда с другими людьми.

Культура – отношения членов общества между собой и качество этих отношений. В научно-методической литературе существует много определений, трактующих понятие «культура». Частью общей культуры воспитания и развития личности человека является культура межнациональных отношений. Культура межнационального общения является необходимой частью духовной жизни общества.

Культура межнациональных отношений – эта высокая степень совершенства и развития КМО, которые проявляются в межнациональных экономических и духовных связях разных народов, в соблюдении определенного нравственного такта и взаимной уважительности людей различных национальностей друг к другу, в их общении и недопустимости пренебрежения к языку, национальным обычаям и традициям других народов. Такое определение дается в учебном пособии профессора И.Ф. Харламова «Педагогика» [7].

Воспитание культуры межнационального общения – это организованный, целенаправленный педагогический процесс. К содержанию культуры межнациональных отношений следует отнести: воспитание патриотизма, дружбы народов, веротерпимости; уважение к людям различных национальностей, национальным обычаям и традициям других народов; установление дружеских взаимоотношений между народами, проживающими в странах; формирование высоконравственной мотивации поступков и поведения, учащихся в процессе их общения с людьми разных национальностей, рас и конфессии; воспитание толерантности (терпимого отношения к другим народам, национальностям и этносам); формирование национального и общенационального сознания. На формирование культуры межнационального общения и национального самосознания существенное влияние оказывает общенациональная идея совместного проживания и объединения различных народов, проживающих на территории РК.

Благодаря объединяющей роли русского народа сложился союз различных народов, в котором сохранились уникальное единство и этническое многообразие, взаимопомощь и доверие.

Местный или региональный патриотизм проявляется в любви к своей малой родине, семье и близким, духовной культуре своего народа. Местный патриотизм связан с природными, историческими, духовными, бытовыми условиями, традициями и обычаями своего народа, где человек родился и вырос. Одной из разновидности патриотизма является военный патриотизм. В основе военного патриотизма лежат любовь к Родине и Отечеству, готовность каждого молодого человека постоять за него, защищать его, когда в этом

возникает необходимость. Он предполагает уважительно относиться к своим Вооруженным силам, а служба в армии вошла в жизнь нашего народа как почетная обязанность граждан.

Составной частью патриотического воспитания является военно-патриотическое воспитание. Последнее направлено на стимулирование интереса молодежи к военной службе, на формирование патриотических чувств и на воспитание личности гражданина – патриота Родины, способного встать на защиту государственных интересов страны. В области обороноспособности государства военно-патриотическое воспитание имеет огромное значение, поскольку оно направлено на подготовку молодежи к службе в Вооруженных Силах, и защите Отечества и на сохранение его славных боевых и трудовых традиций.

В условиях современной государства особое место занимает гражданский патриотизм, в основе которого лежит гражданская мораль. Он предусматривает формирование духовно-нравственных, гражданских и мировоззренческих качеств личности, которые проявляются в стремлении молодежи беречь и приумножить лучшие традиции и ценности своего народа. В основу формирования гражданского патриотизма должны быть положены принципы народности, миротворчества, национальной осмысленности, социальной ориентированности, гуманности, социальной справедливости, регионализации, опори на боевые, трудовые и культурные традиции народов, проживающих в Казахстане. Главная цель гражданского патриотизма заключается в формировании социальнозначимых, личностных качеств, необходимых для воспитания гражданина-патриота своей Родины, способного защищать своего государства и успешно трудиться на благо общества.

Литература

1 Абдуллаев А.А. Вопросы формирования патриотизма у личности. Воспитание патриотизма, дружбы народов, веротерпимости: Материалы Всероссийской научно-практической конференции. – М., 2001. – С. 126-128 .

2 Абдулгамидова Н.А. Работа учреждений культуры по воспитанию патриотизма и дружбы народов. Воспитание патриотизма, дружбы народов, гражданственности: Материалы 11-й Всероссийской научно-практической конференции – М., 2003. – С. 99-108.

3 Абросимова Г.Н. Формирование патриотизма и гражданственности в процессе туристско-краеведческой работы. Воспитание патриотизма, дружбы народов, веротерпимости: Материалы Всероссийской научно-практической конференции. – М., 2001. – С. 175-177.

4 Болотов В.А. Главный ресурс человеческой свободы. И Новые ценности образования. – М., 1996. – Выпуск 5. – С. 8-14 .

5 Бондаревская Е.В, Формирование нравственного сознания старших школьников: Автореф, дис... д-ра пед, наук. – М., 1983. – 42 с.

6 Бондаревская Е.В. Гуманистическая парадигма личностно–ориентированного образования // Педагогика, 1997, №4. – С.11-17.

7 Бондаревская Е.В. В защиту живой методологии // Педагогика, 1998, №2. – С.104-106.

SRSTI 14.25.09

LEARNING A SECOND FOREIGN LANGUAGE IN RUSSIAN IN KAZAKH GROUPS

G.SH. Mirzakulova

Student, Astana International University, Astana

A.S. Beibitova

Scientific supervisor, Astana International University, Astana

Learning a second foreign language is an important and useful practice that helps people broaden their horizons, improve their communication skills, and access new opportunities. In Kazakhstani groups, learning a second foreign language, along with learning Russian, has its own specifics. The second foreign language studied in Kazakh groups may vary depending on the institution and the curriculum. However, the most popular languages for learning are German, French, and Chinese. Thus, the purpose of this article is to study the process of learning a second foreign language in Russian in Kazakh groups. The subject of the article is the peculiarities of second language learning.

Key words: second foreign language, Kazakh group, learning, learning process, education, methods.

The expansion of international contacts, modernization of the system of higher education, strengthening of the processes of integration of Kazakhstan into the world community cause the need for specialists with several foreign languages. This process needs to be comprehended from the position of the theory of learning, since on the one hand, there is a deficit of scientific research on the methodology of teaching a second foreign language, and on the other hand, we can talk about the presence of already wide enough experience that needs to be analyzed and summarized. Let us consider the general patterns of second foreign language learning on the example of teaching French grammar to students of language departments studying French in Russian.

Mastering a second foreign language, in our case French on the basis of Russian, in the conditions of contact of three languages – Kazakh, Russian, and French – generates at least the following two regularities:

- there are problems of interference (negative influence) not only from the native language, as at mastering the first foreign language;
- at the same time there are great opportunities for positive transfer.

Second foreign language instruction in Kazakh groups is usually provided in Russian, as this is the language of communication between the instructor and students. Teaching materials, textbooks, and assignments are also provided in Russian. This is due to the fact that Russian is widely spoken and understood by most students in Kazakhstan. In linguistic terms, interlanguage interference is a product of the negative interaction of contacting language systems. In psychological terms, interference represents the «transfer of skills, i.e. such interaction of skills in which previously acquired skills influence the formation of new skills», and skills that do not correspond to the norms of the studied foreign language [1]. Interference resulting from the negative impact of Kazakh, Russian, and the studied second foreign language, covers all linguistic levels of language (phonetic, lexical, grammatical), but in varying degrees and can not but affect in general the development of speech activity in a second foreign language, as well as affecting out-of-speech behavior. In turn, the peculiarities of learning a second foreign language in Russian in Kazakh groups may include the following aspects:

- bilingual environment: Kazakhstan is a multilingual country where Russian has the status of a second official language. This creates a bilingual environment where Russian is used in various spheres of communication and official documents. Learning a second foreign language in Russian allows students to improve their skills and use them in their daily lives and careers.

- cultural Connections: Russian-speaking culture is closely linked to Kazakh culture, and learning Russian provides access to the literature, films, music, and art that are important to Kazakh culture. Studying a second foreign language in Russian helps students understand and appreciate this cultural connection and broadens their cultural horizons.

The positive influence of the Russian language in Kazakh groups on the second foreign language is called positive transfer or transference. Transference is «a transfer in which the influencing language does not cause in the studied language, violations of the norm, but stimulates the patterns already existing in it» [2]. Positive transfer can occur at four levels:

- at the level of speech-thought activity: the more languages a person speaks, the more developed are his speech-thought mechanisms (such as, for example, short-term memory, mechanisms of perception – visually and by ear, mechanisms of choice, combination, mechanisms of production in speaking and writing, etc.);

- at the level of language: similar linguistic phenomena in Russian are transferred by students in the second foreign language and thus facilitate their learning;

- at the level of learning skills, which the learner has mastered in the process of learning a native language, and which are transferred to the mastery of a second foreign language and thereby also greatly facilitate the process of learning;

- at the sociocultural level: the sociocultural knowledge acquired during the study of the first non-native language and, on this basis, new sociocultural behavioral skills can also be transferable, especially when there is proximity to Western European cultures (French and English).

In addition to formal instruction, second foreign languages in Kazakh groups can also be learned through a variety of additional activities and programs. These can include conversation clubs, language partnerships with native speakers, participation in international language programs and exchanges, reading and discussing literature in the language being studied, and using online resources and language learning apps. Thus, studying a second foreign language in Kazakh groups can provide students with a wide range of future opportunities. Second language skills can be useful when seeking employment, studying abroad, interacting with international partners, and enhancing career prospects. They also contribute to the development of intercultural communication and tolerance. In Kazakh groups where a second foreign language is studied in Russian, a variety of methods and approaches are used that are aimed at effective language acquisition. Here are some of them:

1. Communicative approach: the main emphasis is on the development of oral and written communication. Students are actively involved in dialogues, discussions, role-playing, and other communicative exercises that help them apply the language they are learning in practice.

2. Grammatical Approach: curricula include the basics of grammar and syntax of the second foreign language. Grammatical rules are explained to students, and exercises are given to consolidate and apply these rules in practical situations.

3. Listening and Reading: students listen to audio recordings in the target language, watch videos, and read texts of varying difficulty. This helps them develop their listening and reading comprehension skills and expand their vocabulary.

4. the use of authentic materials: curricula may include the use of real materials in the target language, such as newspaper and magazine articles, videos, songs, etc. This allows students to immerse themselves in the language environment and become familiar with real-life speech samples.

5. Interactive exercises and games: various interactive exercises and games are used in the learning process, which makes the classes more interesting and entertaining. These can include crossword puzzles, flashcards, word, and phrase memory games and other forms of interactive learning.

6. Working with partners and groups: students can carry out exercises and tasks in pairs or groups, interacting with each other in the target language. This promotes communication, listening, and speaking skills as well as teamwork. Group work also allows students to share knowledge and support each other.

7. The use of modern technologies: modern Kazakh groups actively use modern technologies in teaching. This can be the use of interactive whiteboards, computer programs and applications for language learning, online courses, and resources that offer additional exercises, games, and opportunities for independent language learning.

8. Cultural context: when learning a second foreign language in Russian in Kazakh groups, cultural context is also emphasized. Students are exposed to the culture and history of the country where the language is used, learning about the specifics of mentality and customs. This helps them better understand and interact with native speakers in accordance with cultural norms.

Thus methods of learning a second foreign language in Russian in Kazakh groups focus on communicative language proficiency, development of reading, writing, listening, and speaking skills, as well as cultural sensitivity. They strive to create a stimulating and interactive learning environment where students can practice the language and develop their skills according to their individual needs and level of proficiency.

Linguistic competence in learning a second foreign language in Russian in Kazakh groups assumes mastering a certain amount of formal knowledge related to various aspects of language: phonetic system, vocabulary, and grammatical structure – in the course of their historical development and at the present stage, as well as skills and abilities corresponding to them of operating these language means for various linguistic purposes, which can be:

- analysis of linguistic units, their forms, and meanings;
- analysis of the peculiarities of the use of linguistic units separately and in a certain context;
- comparison of different linguistic phenomena in different periods of language development;
- unification or differentiation of linguistic phenomena according to a certain feature(s);
- etymological analysis of this or that linguistic unit, existing in the modern linguistic system, etc. [3].

The achievement of these goals contributes to the development of linguistically oriented thinking in students, namely, the ability to carry out linguistic analysis of various linguistic phenomena and facts, to distinguish the main and the secondary, to draw conclusions on the results of the analysis, to summarize the data obtained, to compare linguistic facts, to classify them. Thus, for effective teaching of a second foreign language to students it is necessary for the regional component to be reflected in the content of foreign language training, namely:

- in situations providing for communicative orientation of second foreign language training and involving the study of the regional component;
- texts reflecting cultural characteristics and contemporary problems of native and foreign-speaking societies;
- in exercises aimed at overcoming the difficulties encountered in teaching a second foreign language and compiled taking into account the peculiarities of the studied category of students.

To successfully master a foreign language, students must have a meta-linguistic consciousness. This is a special form of human language consciousness, which is characterized by the ability to perform abstract-logical operations with multiple language systems. If the student has developed a meta-linguistic consciousness, it will be easy for him or her to learn second and subsequent foreign languages, especially if they are related. Many grammatical categories, such as the article, are already known to students, and they can use the skills and abilities learned in learning the first foreign language. Students' possession of a fairly high level of linguistic competence in the grammar of the first foreign language (English) opens up

great opportunities in learning the grammar of the second foreign language (French). The linguistic thinking of students formed as a result of mastering the first foreign language is important because students themselves, without the help of a teacher, can establish analogies between the grammatical phenomena of the native, first, and second foreign languages, find matches, compare, highlight similar and distinctive characteristics, draw appropriate conclusions, which ensures a deep and correct understanding of the grammar material and serves as a good basis for its further training [4]. As an example of the use of contrastive linguistics, based on the principle of taking into account the first foreign language in the process of teaching students the grammar of a second foreign language can be the following tasks:

1. Role-play «Travel agency». Objective: to develop oral communication skills and practice speaking in a second foreign language, using the theme of travel and tourism.

Exercise progress:

- divide the students into pairs or small groups.
- each group plays the role of travel agency employees and clients wishing to arrange a trip.
- students ask each other questions about their preferred destination, travel date, budget, hotel, and transportation preferences, and make suggestions and recommendations.
- after completing the dialogues, students share their travel plans in front of the class, using French.

This exercise helps students develop speaking, and listening skills, and the ability to express opinions and make recommendations in a second foreign language.

2. Reviewing a film. Objective: to develop writing and analysis skills in a second foreign language using movies as a basis.

Exercise progress:

- choose a famous Russian, French, or even Kazakh film and ask students to watch it.
- then ask each student to write a review of the film in a second foreign language.
- the review should include a brief description of the plot, an opinion of the film, an assessment of the acting, the quality of the shooting, the music, etc.
- after writing their reviews, students can exchange their texts in a group and comment on and discuss films in a second foreign language.

This exercise promotes writing, analytical thinking, and the ability to express one's thoughts. It also allows students to discuss and share their impressions of cultural products of French, Russian, and Kazakh cinema.

The proposed types of tasks allow you to achieve greater efficiency in the process of learning the grammar of the language studied as a second foreign language in the language departments of universities because they take into account the specifics of the learning environment. The deeper the knowledge of the first foreign language, the stronger the interference. Naturally, this phenomenon entails the appearance of errors. However, there are different types of errors. Methodists

distinguish interlingual and intralingual errors. Intralingual errors are errors that occur during the learning of a foreign language. Interlingual errors occur most often due to interference. And since the phenomenon of interference is especially strong at the initial stage of learning, respectively, there are more errors during this period. As for the uncertainty in the choice of language, it indicates psychological immaturity and lack of motivation. Based on all of the above, we can identify a few tips to help students who have difficulty learning a second foreign language:

- from the first lessons it is necessary to motivate students by presenting all the positive aspects of learning a second foreign language and the one they are learning in particular. Use material of a practical nature, such as writing a resume. Also of interest may be tasks such as «find words in a foreign language in your environment (media, goods) and try to translate them», and "translate expressions in a foreign language that you have heard in everyday life.

- apply exercises aimed at increasing transfer and decreasing the influence of interference, for example, «using knowledge of the first foreign language, guess the meaning of this word, listen to these words and tell what their similarity/ difference is», «choose the meanings of the word that coincide/different in two foreign languages», «using knowledge of the first foreign language, try to formulate a grammar rule».

- explain that there are intentional and unintentional mistakes, not to draw students' attention to interlingual errors at the initial stage of learning. The effectiveness of teaching is increased if the teacher knows both foreign languages. He can more clearly show the differences and similarities between the two foreign languages, more effectively apply a system of exercises identifying the phenomena of interference and transfer, relying on his own experience, and thereby facilitating the process of learning a second foreign language for students [5]. To overcome the interference need specially selected exercises, compiled in one foreign language, and requiring mandatory reference to the second foreign language.

In general, learning a second foreign language in Kazakh groups is an important component of education that promotes multilingualism and internationalization of society. It provides students with new opportunities for communication, education, and success in the global world. Thus, the student will be able to project knowledge from one language to another, comparing their similarities and differences.

References

1 Suleimenova G., Balgabayeva A. (2019). Second Foreign Language Learning in Kazakhstan: An Investigation of Motivation, Attitudes, and Challenges. *Journal of International Education Research*, 15(2), 65-82.

2 Tolegenova A., Sagiyeveva G. (2018). The Role of Language Proficiency in Promoting Intercultural Competence: A Case Study of Kazakhstani University Students. *Journal of Language and Linguistic Studies*, 14(3), 83-98.

3 Assylbekova A. (2016). Second Language Acquisition in Multilingual Kazakhstan: Attitudes, Motivation, and Strategies. *The Journal of International Social Research*, 9(43), 28-34.

4 Zharkynbekova Z., Sarzhanova G. (2017). Strategies for Teaching Russian as a Foreign Language in a Multicultural Classroom. *International Journal of Applied Linguistics & English Literature*, 6(4), 100-106.

5 Arystanbek G. (2018). The Impact of English Language Proficiency on the Academic Performance of University Students in Kazakhstan. *Journal of Language and Linguistic Studies*, 14(2), 13-27.

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ CONTENT

Гуманитарлық ғылымдар Гуманитарные науки Humanities

Мадярбекова А.Б. «Шығыс серіктестігі» бағдарламасы саммиттерінің рөлі	5
Марад А.А., Шуршитбай Б., Мақатай Н.Н. С. Қондыбай еңбектеріндегі ертегілер мен батырлық жырлардағы тарихи көрініс	16
Inoyatova L.S. Phrasemes in childlore translation into Russian and English (based on the material of M. Auezov's cartoon «Kokserek»)	23
Темірова А.Е., Авакова Р.А. Ақпараттық кеңістіктегі тіл тазалығының лингвистикалық көрінісі	30
Қалман Қ. Б.Б. Кәрібаевтің өмір жолы мен ғылыми көзқарастарының қалыптасуы	37
Турмахан Н.Ж. Дискуссионные проблемы происхождения среднесарматской культуры (историографический обзор)	41
Темиркулова А.Б. Қазақ тілін үйретуге арналған тілдік корпустарға, мобильді қосымшаларға, онлайн платформаларға, электронды сөздіктерге, машиналық аудармаларға шолу	45
Ізтай А. Прецедентті мәтіннің көркем шығармада берілуі	52
Садирова К.К. Түркі дүниетанымындағы оронимдер культінің көрінісі	63
Ақжанова А.Ш. XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі Оразмағанбет Тұрмағанбетұлының саяси және геологиялық қызметі	69
Ситжанова Ш.Ә. Шыңғыс Айтматовтың «Жәмілә» шығармасындағы эмоционалдық өрістердің тілде әртүрлі лексикалық және грамматикалық сөздерді қамтуы	78
Кемелова Қ.Ш. Этнографиялық жәдігерлерді зерттеу және олардың мұралық маңызы	82

Құқық қорғау, әскери іс және қауіпсіздік салалары Юриспруденция, военное дело и безопасность Law enforcement, military and security

Мырзаханова Ш.Т., Өмірзақ А.Ғ. Мұрагерлік құқықта мұраның ауысуы және мұрадан бас тарту	87
Пирназарова К.С. Адам құқығы – ең қымбат қазына	93
Бытымбаев А.М., Газизова Н.С. Қазақстанда табиғатты қорғауға байланысты құқықтың VIII-XIV ғасырларда қалыптасуы мен дамуы	97

Әлеуметтік ғылымдар және экономика
Социальные науки и экономика
Social sciences and economics

Удасбекова А.М. Аграрлық сектордағы өнімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру жолдары	102
Kaidarova N. Exploring the Latest Trends In Education: a Look at the Most In-Demand Forms of Learning	108
Zhotayeva Zh.N. The impact of effective communication on government projects	117
Дүйсенбиев А.Ш. Роль планирования в менеджменте морской отрасли	123
Канкуров С.В., Кузнецова О.Н. Рынок финансирования предприятий малого бизнеса в сельском хозяйстве Республики Казахстан	132
Ивелаева Я., Маргацкая Г.С. Эффективность исламских банков: реалистичные оценки	139

Өнертану салалары
Отрасли искусствоведения
Branches of art criticism

Тапалова М.Е. Домбыра аспабын менгерудегі орындаушылық және тәрбиелік мәні	145

Жаратылыстану ғылымдары
Естественные науки
Natural science

Ерлан М. Дымқыл жұлдыз шөбі (<i>Stellaria Media L.</i>) шикізатынан экстракт алу және экстракттың құрамына қысқаша зерттеу жүргізу	150
Султанов Ж.Х., Набиев Е.И., Голодова И.В., Рейбандт А.И., Васильев Н.В., Падалкина А.В. Изменение содержания биогенных элементов в сточных водах при введении штамма <i>Chlorella vulgaris</i> SKO A RKM – 0870	158
Тұрта Ш.М., Сулейменова И.К. Менеджментте жоғары математиканы қолдану	167
Джумагулов Д.К., Жауыт А. Нейрондық желіні пайдалана отырып, атом электр станцияларында технологиялық процестерді басқару жүйесін енгізу	171
Жолтаева А.И., Рамазанова С.А. Физиканы оқыту процесінде виртуалды физикалық эксперименттерді қолданудың тиімділігі	176

Техникалық ғылымдар және технологиялар
Технические науки и отрасль технологии
Technical sciences and technologies of the industry

Хайруллин Ж.С. Цифрландыру бүгінгі білім берудегі жаңа бағыт	184
Елубай Л.Т. Құрама темірбетон бұйымдарын және ғимараттар мен құрылымдардың конструктивтік жүйелерін өндіру жөніндегі қазақстандық зауыттарды біріздендіру мәселелерін зерттеу	189
Кенжетаев А.Е. Оценка применимости пароциклической обработки скважин в меловых горизонтах	198
Медел Ә.А., Утепбергенов И.Т. Таратылған ақпараттық ортада ақпаратты іздеудің көп агенттік жүйесін ұйымдастырудың және жүзеге асырудың кейбір аспектілері	207
Исакова Г.О., Турсумбаева А.Ф. Телекоммуникациялық компания филиалдары кіріс мониторингісінің ақпараттық жүйесінің функционалдық моделі	212

Педагогика және білім беру
Педагогика и образование
Field of pedagogy and education

Еркін А.Н., Қасымбекова Г.К. Шығармашылық ойлау және шығармашыл тұлға психологиясы	220
Есназар А.Ж. «Метапән» ұғымының зерттелу жайы	226
Көпенова М.Қ., Сабденова Б.А. «Су-Джок» терапиясы құралдарымен дизартрияның көмескі түрі бар мектеп жасына дейінгі балаларда (5 жас) қолдың ұсақ моторикасын дамытуының ерекшеліктері	230
Konysbaev D.Zh. Formation of readiness of future teachers to manage physical culture and sports activities as a pedagogical problem	241
Исаев Ғ.И., Тұрарбек А.М. STEM білім беру жүйесін биология пәнінде қолдану әдістемесі	247
Түрікменбаев Б.Ж., Дошыбеков А.Б. Акробатикалық элементтерді орындауға арналған дене дайындығы	257
Жаманбалина Н., Айтказыева Р. Бастауыш сынып оқушыларының дене тәрбиесін ұйымдастыру	261
Жауымбай А., Мырзахметова Б.Ш., Адылбекова Э.Т. Білім беруде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалануға байланысты проблемаларды талдау	269
Джумабеков К.У. Дизайн процесса обучения будущим профессиям	276
Ибадуллаева С.Ж., Бейтбаев А.А. Бірлесе оқыту технологиясы арқылы оқушылардың шығармашылық қабілетін қалыптастыру	289

Шармұханбет С.Р., Саулдаш С.Қ. Информатика пәнінен жарытылыстану-математика бағыттағы жоғарғы сынып оқушыларының креативті ойлауын қалыптастырудың әдістемелік негіздері	300
Курмангалиев Р.Х. Качественная оценка современного состояния учебных заданий по математике с учетом таксономии Блума	306
Мынбаева А.П., Керимбаева Г. Мектеп оқушыларына М.Өтемісұлының «Қызғыш құс» өлеңін оқытудың кезеңдері	313
Шаяхметова Қ.А. Мектеп оқушыларының жас ерекшеліктеріне сәйкес дене дайындығын дамытуға арналған әдіс-тәсілдер	318
Ерімбет А.А., Адылбекова Э.Т. Мектепте робототехникадан жобалар жасау арқылы білім алушылардың есептік ойлануын қалыптастыру әдістері	323
Ибадуллаева С.Ж., Дүйсеш А.И. Мектептің биология курсында биохимиялық ұғымдардың мазмұны мен дамуы	328
Нургалиева М. Оқушылардың дене мәдениетінің стратегиялық мақсаты ретінде жеке тұлғаның дене тәрбиесінің сипаттамасы	333
Базкенова А. Оқытудың интерактивті әдістерінің негіздері	341
Асильбек А. Орта мектептегі жоғары сынып оқушыларына І.Есенберлин романдарын оқыту әдістері	347
Акжолов У., Дузжасаров Е.К. Салауатты өмір салтын қалыптастыруға оң әсер ететін мектеп жасындағы балалардың жас ерекшеліктері	353
Бейсенбек А.Т., Рсалдинова А.К. Сөйлеу тілі жалпы дамымаған (ІІІ деңгей) мектеп жасына дейінгі балаларда дыбыстық айтылым бойынша жұмыста логоритмиканы қолдану	359
Жылқыбек Н.Д., Сабденова Б.А. Сөйлеу тілі жалпы дамымаған ІІ деңгейдегі мектеп жасына дейінгі балаларда етістік лексикасының қалыптасу ерекшеліктері	363
Нугманова Ж.Т. Студенттердің өзіндік жұмысын тиімді ұйымдастыру	366
Авдеева Е.В. Сущность, содержание и формы проявления патриотизма	370
Mirzakulova G.SH., Beibitova A.S. Learning a second foreign language in russian in Kazakh groups	377

Scientific publication
proceedings of the international scientific conference
«Science and innovation: news, problems and achievements»
30-31 May 2023.
Astana, Kazakhstan

Responsible editor – A. Amangeldiyev

Signed to the press on 29.05.2023
Circulation of 50 copies. 60X90/8 format
Offset paper font «Times New Roman»
Order No. 15267

Published in the printing house of the «Bilim Innovations Group».
Uly Dala avenue 38/494, Astana city, Republic of Kazakhstan, 010000
Phone: +77074929322; e-mail: info@kazconf.com

Ескертпелер үшін